

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

İRAN MODERNLEŞMESİ BAĞLAMINDA SOSYOLOJİNİN
DOĞUŞU VE KURUMLAŞMASI

SABOUR KABİRİ

2502120402

TEZ DANIŞMANI

DR. ÖĞR. ÜYESİ AYNUR ERDOĞAN COŞKUN

İstanbul-2019

TEZ ONAY SAYFASI

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : Sabour KABIRI Numarası : 2502120402
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı : Sosyoloji Danışmanı : Dr. Öğr. Üyesi Aynur ERDOĞAN COŞKUN
Tez Savunma Tarihi : 09.07.2019 Saati : 14:00
Tez Başlığı : "İran Modernleşmesi Bağlamında Sosyolojinin Doğuşu ve Kurumlaşması"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE** OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- Prof. Dr. Yücel BULUT		Kabul
2- Prof. Dr. Köksal ALVER		Kabul
3- Dr. Öğr. Üyesi Filiz DİĞİROĞLU		Kabul
4- Dr. Öğr. Üyesi Serhan AFACAN		Kabul
5- Dr. Öğr. Üyesi Aynur ERDOĞAN COŞKUN		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- Prof. Dr. Enes KABAĞCI		
2- Dr. Öğr. Üyesi Ömer Faruk OCAKOĞLU		

ÖZ

İRAN MODERNLEŞMESİ BAĞLAMINDA SOSYOLOJİNİN DOĞUŞU VE KURUMLAŞMASI

SABOUR KABIRI

Bu çalışmada, İran’da Meşrutiyet Dönemi’nden, İslam Devrimi’ne kadar olan tarihi süreçte modernleşme bağlamında ortaya çıkan sosyal bilimsel düşüncenin ve sosyolojinin gelişimi ele alınmaktadır. İran’da sosyal bilimsel düşünce bir yandan modernleşme politikalarıyla birlikte gelişmiş, diğer yanda sosyolojinin ana konuları modernleşme olmuştur. Bu sebeple modernleşmenin, sosyal bilimsel düşüncenin gelişimindeki merkezi konumundan hareketle, Meşrutiyet Dönemi, I. Pehlevi ve II. Pehlevi dönemlerinde modernleşmenin yönelimleri ve modelleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Nedensel analitik tarihsel sosyolojik yöntemle modernleşme süreci dönemsel olarak incelenerek çıkarılan modernleşme tipolojileri üzerinden sosyal bilimsel düşünce tartışılmaktadır. Her bir tipin kendi içinde, bir sonrakinin çekirdeğini taşıyor oluşu, modernleşme sürecini ve bu sürece tekabül eden sosyolojik düşünce akımlarının nedensellik ilişkisi içinde ele alınmasını kolaylaştırmıştır. Meşrutiyet dönemi terakki ve teceddüt, I. Pehlevi Dönemi Batılılaşma ve devlet-milletleşme ve II. Pehlevi dönemi modernizm ideolojisi tipolojilerinden hareketle incelenmiştir.

Çalışmada, bu modernleşme tipolojilerine paralel olarak, entelektüellerin modernleşmeye olan tutumları, sosyal bilimsel düşünce alanında ortaya çıkan akımlar ve ekoller tespit edilmeye gayret edilmiştir. Bu bağlamda, modern eğitim kurumlarının kuruluşu, entelektüellerin modernleşme politikalarına karşı tutumları, toplumsal değişim talepleri, geri kalmışlık, yerelleştirme ve tersten şarkiyatçılık gibi öne çıkan söylemlerin sosyal bilimsel düşüncenin ve sosyolojinin gelişmesine etkisi gösterilmiş ve sosyolojinin kurumlaşma koşulları ele alınmıştır. Sosyolojinin, en çok yurtdışında eğitim gören

öğrenciler vasıtasıyla ülkeye girmesinden hareketle İran eğitim tarihi ve yurtdışına öğrenci olarak giden aktörler hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, Sosyoloji, Batılılaşma, Devlet-millet, Tersten Şarkiyatçılık, Yerel Sosyoloji.

ABSTRACT

EMERGENCE AND INSTITUTIONALIZATION OF SOCIOLOGY IN THE CONTEXT OF IRAN MODERNIZATION

SABOUR KABIRI

In the present study, the development of social scientific thought and sociology emerged in the context of modernization in the historical process from the Constitutional Period to the Islamic Revolution in Iran are discussed. In Iran, social scientific thinking developed on the one hand with the policies of modernization, on the other hand the main subjects of sociology were modernization. For this reason, modernization, the central position in the development of social scientific thought, Constitutional Monarchy Period, I. Pahlavi and II. The trends and models of modernization were tried to be determined in Pahlavi periods.

The process of modernization with causal analytical historical sociological method is examined periodically and social scientific thinking is discussed through the typologies of modernization. The fact that each type bears the nucleus of the next one in itself has facilitated the process of modernization and the process of sociological thought that corresponds to this process in a causal relationship. Progress in the Constitutional Monarchy period and the doubt, Westernization and state-nationalization in the period of Pahlavi I and II. The Pahlavi period was studied from the typologies of modernism.

In this study, in parallel with these typologies of modernization, the attitudes of intellectuals towards modernization, trends and schools emerged in the field of social scientific thought were tried to be determined. In this context, the establishment of modern educational institutions, the attitudes of intellectuals towards modernization policies, demands for social change, backwardness, localization, and the effect of prominent discourses such as orientalism on the development of social scientific thought and sociology were discussed and the conditions of institutionalization of sociology were

discussed. In the light of the fact that sociology entered the country mostly through the students studying abroad, information was given about the history of Iranian education and the actors who went abroad as students.

Keywords: Modernization, Sociology, Westernization, Nation-state, Reverse Orientalism, Local Sociology.

ÖNSÖZ

Sosyoloji, Batı'yla kıyasta İran'da çok daha geç gündeme gelmesine rağmen toplum ve toplumsal ilişkiler ile ilgili düşünceler çok daha öncesinden vardı. İlk başlarda toplumsal meseleleri inceleyenler daha çok toplumsal durumu iyiye götürmekle devleti güçlendirmeye çalışan ve genelde Aydınlanma düşünürlerinden etkilenen siyasi entelektüellerden bahsetmek mümkündür. Meşrutiyet sonrasında Meşrutiyet döemi sosyal düşüncenin merkezinde yer alan “değişim” yerine “düzen” daha çok önem kazanmıştır. Dünyada yükselen ulus-devletleşme yöneliminin etkisiyle adem-i merkeziyetçi bir yönetim yapısına sahip olan Memalik-i Mahruse-i Kaçar'ın yerine güçlü merkezi bir devlet sistemi savunulmaya başlanmıştır. Bu çalışmada modernleşmenin farklı modellerinden hareketle, toplumsal düşünce ve sosyolojinin İran'da nasıl gündeme geldiği, sosyolojik akımlar, ortaya çıkan kavramlar ve kuramlar araştırılmıştır.

Bu tez çalışması, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş'te çalışmanın yöntemi olarak belirlenen nedensel analitik tarihsel sosyolojiye dair kısa bilgi verildikten sonra bu yöntemin çalışmaya kazandırdığı “yaklaşım biçimi” hakkında değerlendirilmelerde bulunulmuştur. Birinci bölümde Meşrutiyet dönemi modernleşmesi ve bu modernleşme tipi bağlamında sosyal bilimsel düşüncenin gelişimi incelemeye çalışılmıştır. Meşrutiyet döneminde, reformist devlet adamlarının yeni düzen inşa etme çabalarından yola çıkarak dönemin modernleşme tipolojisi, “teceddüt ve yenileşme” şeklinde kavramlaştırılmıştır. Entelektüellere gelince Meşrutiyet döneminde değişim için Aydınlanma döneminin düşünürlerinin fikirleri ve sosyal demokrasi fikri belirleyici ve yönlendirici olmuştur. İkinci bölüm, Batılılaşma ve devlet-milletleşme çabalarını içeren Meşrutiyet sonrası ve I. Pehlevi dönemini kapsamaktadır. Devletin modernleşme politikası, entelektüellerin modernleşmeyi nasıl yorumladıkları ve devletin modernleşme politikasına karşı tutumları ve değerlendirmeleri incelenmiştir. Üçüncü bölümde devletin modernleşme politikaları modernizm ideolojisi olarak kavramlaştırılmış bu dönemde ortaya çıkan akademik ve akademi dışı sosyoloji yaklaşımları ele alınmıştır.

Bu çalışmayı gerçekleştirirken birçok kişinin yardımından faydalandım. Burada isimlerini saymasam da hepsine teşekkürü bir borç bilirim. Ancak bu çalışmanın başından beri, desteklerini esirgemeyen hoca, aile ve arkadaşlarıma ayrıca şükranlarımı sunmak isterim. Öncelikle güleryüzlü ve içten karşılamaları ile bilgi ve deneyimlerini paylaşmaktan geri durmayan bölüm hocalarıma en derin duygularıyla teşekkür ederim. Tezin danışmanlığını yürüten değerli hocam, Dr. Öğr. Üyesi Aynur Erdoğan Coşkun'a cömert paylaşımlarından dolayı minnettarım. Çalışma konusuna dair belgeleri elde etmeme yardımcı olan ve yardımlarını benden esirgemeyen Dr. İbrahim Tevfik'e şükranlarımı sunuyorum. Bu tez çalışması boyunca daima yanımda olan sevgili eşim Hojjat'a teşekkür ve minnetimi özellikle belirtmek istiyorum.

İÇİNDEKİLER

Öz.....	ii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	vi
GİRİŞ.....	1
Çalışmanın Konusu.....	4
Çalışmanın Modernleşme Yaklaşımı.....	13
Çalışmanın Yöntemi.....	24
Araştırmanın Zorlukları.....	30

BİRİNCİ BÖLÜM MEŞRUTİYET DÖNEMİ MODERNLEŞMESİ: TERAKKİ VE TECEDDÜT SÖYLEMİ

1. Meşrutiyet Dönemi Modernleşmesi: Terakki ve Teceddüt Söylemi.....	34
1.1. Modernleşmenin Eğitime Yansıması.....	43
1.1.1. Yabancı ve Misyoner Modern Okullar.....	43
1.1.2. İlk Yerli Modern Okullar.....	44
1.1.3. Yurtdışına Öğrenci Göndermek.....	47
1.1.4. Modern Yüksek Okullar.....	48
1.2. Meşrutiyet Döneminde Sosyal Bilimler.....	51
1.2.1. Modern Kurumların ve Teknolojinin Aktarımı: Reform Medcezirleri....	54
1.2.1.1. Mirza Taki Han Emir Kebir (1807-1852).....	55
1.2.1.2. Mirza Hüseyin Han Kazvini Sipehsalar (1826-1881).....	56
1.2.1.3. Mirza Malkom Han (1833-1908) ve “Kanun”, İttifak, Adalet, Terakki.....	58
1.2.1.4. Mirza Yusif Han Tebrizi Müsteşarüddeve (1232-1311 H.K/1823- 1895): Örfi Hukukun İslam’a Uyarlanması.....	63
1.2.2. Modern Kurumların ve Düşüncenin Aktarımı: Toplumsal Değişim Çözümlemeleri.....	65
1.2.2.1. Mirza Fethali Ahundzade (1812-1878): Toplum, Eğitim, Düşünce Özgürlüğü ve Kritik.....	66
1.2.2.2. Seyit Cemaleddin Esedabadi /Afgani (1838-1897): İttihad-ı İslam.....	72
1.2.2.3. Mirza Ağa Han Kirmani (1854-1896/97): “Öteki” Üzerinden Yapılan İran Milliyetçiliğinin İlk Kıvılcımları.....	74

1.2.2.4. Abdürrahim Talıbov (1834-1911): Avrupa Tarzı Genel Eğitim.....	77
1.2.2.5. Meşrutiyet Dönemi Sosyal Demokrasi Düşüncesi ve Toplumsal Örgütlenmeler.....	79
1.2.3. Toplumsal Durumun Dergilere Yansıması.....	88
1.3. Değerlendirme.....	91

İKİNCİ BÖLÜM: MEŞRUTİYET SONRASI: BATILILAŞMA VE DEVLET- MİLLETLEŞME

2. Meşrutiyet Sonrası Batılılaşma ve Devlet-Milletleşme.....	95
2.1. Büyük Dünya Savaşları Döneminde İran.....	95
2.2. Meşrutiyet Sonrası Sosyal Bilimsel Düşünce.....	103
2.2.1. Berlinliler.....	104
2.2.1.1. Kave Dergisi; Kiralık Modernlik.....	105
2.2.1.2. İranşehir Dergisi; Bir İlerleme Planı olarak Sosyal Darwinizm.....	109
2.2.1.3. Name-i Ferengistan; Âlim Otoriter Tezi.....	121
2.2.2. Dünya: Materyalist Bir Dergi.....	123
2.2.3. Âyende: Pan-İranizm.....	126
2.2.4. Merkez Dışı Yerel Hareketler.....	131
2.2.4.1. Cengel Hareketi (1915-1920): İttihad-ı İslam'dan Gilan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne.....	132
2.2.4.2. Âzâdistan Hareketi (1920): Özgürlük, Demokrasi ve Feminizm Ekseninde Teceddüt.....	136
2.3. Meşrutiyet Sonrası Eğitim.....	138
2.4. Değerlendirme.....	143

ÜÇÜNÜCÜ BÖLÜM MUHAMMED RIZA ŞAH DÖNEMİ: İDEOLOJİ OLARAK MODERNLEŞME

3. Muhammed Rıza Şah Dönemi (1320-1357/1941-1979): İdeoloji Olarak Modernleşme.....	148
3.1. Muhammed Rıza Şah Dönemi Sosyal Düşünce ve Sosyoloji.....	163
3.1.1. Bir Değişim İdeolojisi olarak Sosyoloji; Tudeh Partisi (1941- 1953).....	164
3.1.2. Edebiyatın Sosyolojiye Katkısı.....	170
3.1.2.1. Endişe ve Hüner Dergisi (1333-1353/1954-1974).....	171
3.1.2.2. Sohan Dergisi (1943-1958).....	172
3.1.3. Milliyetçilik Ekseninde Birleşme: Cephe-i Milli.....	173

3.1.3.1. Cephe-i Milli'nin Yeniden Kuruluşu: Din ve Siyaset İlişkisinin Önem Kazanması.....	175
3.1.4. Akademide Sosyal Bilimler.....	177
3.1.4.1. İlk Sosyoloji Kitapları.....	178
3.1.4.2. Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-ı İctimai: Modernleşmekte olan Devletin İhtiyaç Duyduğu Bilgiyi Üretmek Üzere Akademiye Yatırım Yapması.....	179
3.1.4.3. Müessese'nin Ders Programları ve İlk Sosyoloji Hocaları.....	181
3.1.4.4. Müessese'nin Araştırma Birimleri.....	190
3.1.4.5. Müessese'nin Diğer Çalışmaları.....	195
3.1.4.6. Name-i Ulum- İctimai Dergisi.....	200
3.1.5. Doğu-Batı Tartışmaları.....	202
3.1.5.1. Daryuş Şayegan (1314/1935-1397/2018).....	203
3.1.5.2. Yerelleştirme: Akademik Bir Söylem.....	209
3.1.5.3. Celal Al-ı Ahmed: Garbzedelik ve Öze Dönüş.....	212
3.1.5.4. Ali Şeriati: İslami Öze Dönüş.....	214
3.1.5.4.1. Şeriati'nin Toplum Düşüncesi.....	218
3.1.5.4.2. Şeriati ve Sosyoloji.....	220
3.1.5.4.3. Şeriati ve Karl Marx.....	220
3.1.5.4.4. Şeriati ve Marksizm.....	223
3.1.5.4.5. Şeriati ve Max Weber.....	224
3.1.5.4.6. Şeriati ve Durkheim.....	225
3.1.5.4.7. Şeriati ve Siyantizm.....	226
3.1.5.4.8. Şeriati'nin Batı Algısı.....	227
3.1.6. Üniversite Dışında Araştırma Merkezleri.....	231
3.2. Değerlendirme.....	234
SONUÇ.....	236
KAYNAKÇA.....	246

TABLolar

Tablo 1- Tahran Üniversitesi'nin Farklı Bölümlerinde Eğitim Alan Öğrenci Sayısı.....	137
Tablo 2- 1928-1935 Yılları Arasında Yurtdışına Gönderilen Öğrencilerin Sayısı ve Gönderildiği Ülkeler.....	139
Tablo 3- 1928-1933 Yılları Arasında Yurtdışına Gönderilen Öğrencilerin Bölümü.....	139
Tablo 4- 1976-77 Yılında İran'daki Üniversitelerin Listesi.....	154
Tablo 5- 1958-1959 Eğitim Yılında Sosyal Bilimlerde Yapılan Teorik Dersler ve Dersleri Veren Hocalar.....	178
Tablo 6- Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-ı İctimai'nin Farklı Alanlarda Yaptığı Çalışmaların Sayısı.....	191
Tablo 7- Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-ı İctimai Tarafından Yayınlanan Kitapların Alanları.....	197

EKLER

Ek-1: Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-ı İctimai'de Çalışanların Adı ve Çalıştığı Araştırma Grubu.....	266
Ek-2: Endişe ve Hüner Dergisinin Sosyolojik Makaleleri.....	270
Ek-3: Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-ı İctimai Yayınları Listesi.....	274
Ek-4: Müessese-i Amuzeş ve Tahkikat-ı Taavoni Yayınları.....	283
Ek-5: Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-ı İctimai'nin Araştırmaları.....	285

GİRİŞ

Bu araştırmanın amacı İran’da sosyolojinin ortaya çıkış koşullarını ve gelişim aşamalarını incelemek ve araştırma alanlarını göstermektir. Bu çerçevede sosyoloji bilimine ihtiyaç duyulmasının arkasındaki sebepler olarak İran siyasi tarihinin dönüm noktaları ve genel olarak sosyal bilimsel düşüncenin gelişim çizgisi de incelemenin konusu olmuştur. Zira İran’da sosyolojinin gelişim aşamalarına baktığımızda 19. yüzyılın sonu itibarıyla sosyal bilimsel düşüncenin bir parçası olarak geliştiği ve ancak 20. yüzyılın ortasında bağımsız bir disiplin haline geldiği görülmektedir. Bu sebeple bu çalışmada önce sosyal bilimsel düşüncenin gelişim aşamaları sosyolojik tartışma konularına odaklanılarak konu edilmekte ve ardından sosyolojinin kurumlaşma süreçleri incelenmektedir.

Yapılan literatür taraması İran’da sosyolojinin tarihinin çok uzun bir geçmişi olmadığını göstermiştir. Diğer taraftan sosyolojinin ana vatanı olan Avrupa’da da bu bilimsel disiplinin tarihinin 19. yüzyılın ötesine gitmediğini söyleyebiliriz. Ancak “sosyolojinin çok kısa bir tarihi olsa da, çok uzun bir geçmişi vardır” (Bierstedt, 1990: 17). İran’da sosyolojinin ilk ne zaman gündeme girdiğine baktığımızda 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında “sosyoloji” kavramının kullanılmadığını görmekteyiz. Bu sebeple İran’da yeni bir bilim olan sosyolojinin ortaya çıkışını ve kurumlaşmasını göstermek için öncelikle tarihi süreçte toplum düşüncesinin gelişimini –doğrudan konumuz olmadığı için- genel hatlarıyla sunmaya ve sosyolojiyi bu bağlama oturtmaya çalıştık. 19. yüzyılın sonunda öncelikle sosyolojik kuramın özünü oluşturan “toplum” düşüncesi ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu noktadan hareketle yaklaşık bir yüzyıl gibi uzun bir zamanda İran’ın bütün düşünce tarihini çözümlmeyi değil, sosyolojik düşüncenin yapı taşlarını oluşturduğunu düşündüğümüz tartışma konularını ve düşünürleri incelemeyi amaçladık. Ayrıca sosyolojik düşünce akımlarının kuramsal tartışma ve buluşlar kadar, toplumsal ve kültürel alanda meydana gelen değişikliklerden de beslendiğini biliyoruz. İran’da bir devlet projesi olarak izlenen modernleşme çabaları, toplumsal alana da yansımıştır. Sosyolojinin doğuşunu modernleşme bağlamında araştırmak bu açıdan da önem kazanmaktadır. Diğer taraftan sosyolojik çözümlenin tarihini, gerçek yaşamda toplumsal mücadele veren

çeşitli toplumsal grupların, toplumsal düşünceye katkısı olan ideolojik tartışmalardan soyutlayarak ele almak konuyu eksik kılacaktır. Aslında İran’da sosyolojik çözümleme esas itibariyle ideolojik olmuştur. Bu yüzden siyasi partilerin ideolojik tartışmalarını incelemek ve dönüşümlerinin izini sürmek İran’da sosyolojinin gelişim seyrini anlamamız için yararlı olacaktır.

Sosyoloji bağımsız bir disiplin olarak, Batı’yla kıyaslandığında İran’da çok daha geç gündeme gelmesine rağmen toplum ve toplumsal ilişkiler ile ilgili düşünceler çok daha öncesinden vardı. İlk başlarda toplumsal meseleleri inceleyenler daha çok toplumsal durumu iyiye götürmek için devletin güçlenmesini savunan ve genelde Aydınlanma düşünürlerinden etkilenen siyasi entelektüellerdi. Hümanizm, kuşkuculuk, akılcılık, düşünce özgürlüğü, sekülerizm ve doğalcılık aydınların gündeminde yer bulan konulardı.

Fransız Devrimi, İran entelektüellerinin düşüncesinde önemli etkisi olan bir etkendi. Batı’daki toplumsal ve siyasal düşünce çeşitli sebeplerden dolayı yurtdışında yaşamak mecburiyetinde kalan birçok düşünür tarafından takip edilmekteydi ve İran’ın toplumsal düşüncesinde merkezi bir konum almaktaydı.

Batılı düşünce kapsamında İran’da en etkili olan düşünsel akım olan milliyetçiliğin yanı sıra sol düşünce olduğunu söylemek abartı olmayacaktır. Sol düşünce İran’daki düşünce hayatını derinden etkileyen ve tüm dönemlerde kalıcı etkiler bırakan bir düşünce akımı olmuştur. Sosyal demokrasi, Aydınlanma düşüncesi kapsamında etkili olmasının yanı sıra Meşrutiyet devriminin gerçekleşmesinde de önemli bir rol üstlenmiştir.

Meşrutiyet döneminde güçlenen sol düşünce sonrasında da kendi çağına ve ülkenin siyasi koşullarına ayak uydurarak hayatını devam ettirmiştir. Ancak Meşrutiyet dönemi sonrasında farklı olarak toplumsal düşüncenin merkezinde “değişim” yerine “düzen” daha çok önem kazanmıştır. Dünyada yükselen ulus-devletleşme yöneliminin etkisiyle adem-i merkeziyetçi bir yönetim yapısına sahip olan Memalik-i Mahruse-i Kaçar’ın yerine güçlü merkezi bir devlet sistemi savunulmaya başlanmıştır. Bu dönemden sonra merkezî ve merkezden uzak hareketler farklılaşarak zaman zaman birbirine zıt toplumsal düşünceler

ortaya çıkmıştır. Merkezdeki entelektüeller daha çok ulus-devlet inşası kapsamında Batı tarzı bir modernleşme planını desteklerken merkezden uzakta olanlar bu düşünceye karşı çıkmıştır. Aslında İran genelinde çeşitli bölgelerin modernleşme deneyimi, özellikle de yarı-sömürge durumunda olduğu dönemde, aynı olmamıştır. Merkezi devlet ve merkezîyetçi entelektüeller tarafından savunulan Batılılaşma söyleminin temelini İran'ın İslam öncesi tarihini idealleştirmeye dayalı milliyetçilik söylemi oluşturmaktadır. Bu yaklaşım açısından Müslüman Arapların İran'a saldırması eski İran medeniyetinin yok olmasının ve zayıflamasının başlangıcı sayılmıştır; Arapların saldırısından sonra "Türk Gulamlar"ın saldırısı İran'ın tarihi düşüşünü hızlandıran bir diğer faktör olarak görüldü. Çıkış yolu ise devletin eliyle Antik İran'ın azametinin yeniden inşası ve yabancı unsurlardan (Sami ve Turanlı) arınan İrancılığın dirilişiydi. Böylelikle modern ulus-devlet inşası projesi uygulamaya konulmuş ve nüfusun büyük bir bölümü "öteki" olarak algılandığı için "millet" tanımlamasında yer almamıştır.

Modernleşmenin Batılılaşma kapsamında ve bir devlet projesi olarak hayata geçirilme çabaları sonraki süreçlerde Doğu-Batı tartışmalarını gündeme getirmiş ve bir karşı söylemin oluşmasına neden olmuştur. Devletin modernleşme projesi adı altında farklılıkları ortadan kaldırma ve homojen bir millet inşa etme çabaları yerel düzeyde merkezin siyasetine karşı çıkan hareketlerin de meydana gelmesine sebebiyet vermiştir. *Batılılaşma* söyleminin kendisi ve yine buna karşı geliştirilen *yerelleştirme* ve *öze dönüş* gibi söylemler sosyal bilimsel düşüncenin ve sosyolojinin de konularını oluşturmuştur.

İran'ın modernleşme sürecinde, sosyal bilimlerin iktidarın destekçisi ve yardımcısı olsa da karşı söylemler de sosyal bilimlerden faydalanmaya çalışmıştır. Modernleşmeye dair farklı anlayışlar, çeşitli sosyolojik düşünce akımlarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu çalışmada, araştırmanın sınırlanmasına yardımcı olacak bir şekilde dönemlendirmeler yapılmış ve bu dönemlerde yapılan kavramlaştırmalar yardımıyla modernleşme süreci ve ortaya çıkan sosyolojik düşünce akımları çözümlenmeye çalışılmıştır. Sosyolojik düşünce serüvenini araştırırken öne çıkan düşünürler arasında da yer almıştır. Ancak ulemanın İran toplumundaki rolünün oldukça karmaşık ve çelişkili

olduğunu vurgulamak gerekiyor; çünkü ulemanın siyasi ve toplumsal meselelere verdiği tepkiler hep aynı olmamıştır. Özellikle Meşrutiyet dönemi ulemanın rolü etkili olmuştur. Aydınlar ve düşünürler teorik konulara odaklanırken ulemanın rolü sıradan insanları harekete geçirmek ve ayaklanma için meşruiyet üretmektir. Malkom Han, Seyit Cemaleddin Afgani, Seyit Abdullah Behbehani, Mirza Seyit Muhammed Tabatabayi, Muhammed Hüseyin Naini bunlardandır. Ulema, güçlü merkezi devlete karşı güçlü bir muhalefet üretebilmiştir. Özellikle, Pehlevi Hanedanı'nın son dönemlerinde, ulema, toplumun rejimi devirmenin mümkün olduğuna inanmasını sağlamıştır. Ancak bu çalışmada sosyolojinin izini sürdüğümüz için bu konu başka bir çalışmanın konusu olabilir.

Çalışmanın Konusu

Bu çalışmada, Kaçar ve Pehlevi dönemi modernleşmesi bağlamında sosyal düşünce ve sosyoloji, Meşrutiyet döneminden 1979 İslami Devrim'e kadar, üç dönem olarak ele alınmaktadır. Ancak her ne kadar sosyal düşünce ve sosyoloji modernleşme bağlamından hareketle ele alınmış olsa da bu çalışmanın bir modernleşme çalışması olmadığı altını çizmek yerinde olacaktır. Asıl amaç, Kaçar ve Pehlevi modernleşmesini değil sosyal düşüncenin ve sosyolojik çözümlemenin geliştiği zemini ve ortamı daha iyi anlamaktır. Ayrıca bu çalışmada tarihi olaylar, ayrıntılı olarak anlatılmamıştır. Sadece çalışmanın konusu göz önünde bulundurularak, sosyal düşüncenin ve sosyolojinin izini takip edebilme amacıyla bazı temel olaylardan bahsedilmiştir. Buna rağmen okuyucu zaman zaman siyasi tarihe fazla yer verildiğini düşünecektir. Bunun sebebi ise Türkçe kaynaklarda İran modernleşmesini şekillendiren siyasi tarihe dair bilginin yeterli olmayışdır. Bu sebeple konu çerçevemizi mümkün olduğunda ve konumuzdan uzaklaşmadan geniş tutmaya çalıştık.

Sosyolojinin tarihsel arka planına kabaca bakıldığında, Avrupa'daki Rönesans ve Reform hareketleri ile köklü bir düşünsel, sosyal ve siyasal dönüşümün etkisini görüyoruz. Bu hareketler sonucunda Orta Çağ boyunca hüküm süren mezhep bütünlüğü ve görece siyasal

birlik parçalanmış ve Avrupa, modernleşme dediğimiz yeni bir tarihsel döneme girmiştir. Bu dönem boyunca gerçekleşen birçok değişimin sosyolojinin doğuşuna katkısı olmuştur. Ancak birçok kaynağa göre üç temel olay sosyolojinin ortaya çıkışında temel bir rol oynamıştır. Birincisi doğa bilimlerinde ve felsefi düşüncede yaşanan devrim, diğer ikisi de 1789 Fransız Devrimi ve Endüstri Devrimi'dir. Sosyolojinin kurucu düşünürleri, bir taraftan bu devrimlerin ortaya çıkardığı yeni sosyal gerçekliği çözümlenmeye çalışırken diğer taraftan bu devrimlerin neden olduğu sorunlara çözüm bulmaya çalışmışlardır. Böylece dönemin düşünürlerinin dikkatini çeken temel sorunlar ortaya çıkmıştır; toplumsal yapının değişimi, toplumsal istikrarın bozulması ve geleceğe dair endişeler göze çarpmaktaydı. 19. yüzyılda sosyolojik düşünce aslında dönemin düşünürlerinin bu sorunlara yönelik geliştirmeye çalıştıkları çözümlerle şekillenmiştir. Dolayısıyla Batı'da sosyoloji düşünsel bir sürecin sonucu olarak, toplumsal sorunları anlamak üzere ortaya çıkmıştır ve bugüne kadar devam etmiştir.

İran'ın toplumsal tarihi göz önünde bulundurulduğunda birçok siyasi ve ekonomik olayın neticesinde toplumsal sorunların ortaya çıktığı, toplumsal yapının değiştiği ve gelecekle ilgili endişenin birçok düşünürün yazısına yansdığı gözlenir. Meşrutiyet Dönemi düşünürleri, Batı düşünce tarihini göz önünde bulundurarak toplumsal ve siyasal sorunlara yönelik çözüm üretmeye çalışmışlardır. İlk başta siyasal olaylar daha çok inceleme konusu olmuş olsa da Meşrutiyet yıllarında toplumsal olgular da önem kazanmıştır.

İran'da farklı dönemlerdeki sosyal düşünceyi modernleşme bağlamında incelediğimizde, modernleşme kuramına uyan baskın bir söylem ortaya çıkmaktadır: "geri kalmışlık söylemi". Geri kalmışlıktan bahsedilirken bir karşılaştırma ve bir model söz konusu olur ve bir tarihi gecikmişlikten bahsedilir. Bu söylem, geri kalmışlığın neden ve nasıl oluştuğunu araştırır ve bu durumun nasıl değişebileceğine yönelik çözümler üretmeye çalışır. Dolayısıyla geri kalmış ülkeler sürekli tek doğru model olan gelişmiş ülkelere 'geçiş dönemi'ndedirler. Böylece geri kalmış sayılan ülkelerin tarihi süreci ve bu sürecin sonucunda ortaya çıkabilecek yenileşme modeli doğal gelişim seyrinden saptırılarak Batı'nın gelişme sürecine benzer bir yolu izlemesi gerektiği düşünülmüştür. "Zayıf

tarihsellik”, Batılı olmayan toplumların modernlikle aralarında kurdukları yaralı, ama bağımlı ilişkinin adıdır. Batı modernliğinin dışında, kenarında, gerisinde kalan toplumlar kendi kültür ve tarih güzergâhlarının yolunda evrilerek değil, ancak o yolu arkalarında bırakarak ilerleyebileceklerine, yani modernleşebileceklerine inanmışlardır” (Göle, 2011: 167). Bu söylem günümüze kadar egemenliğini korumuştur. “İster sömürgeciliğin zorlaması altında, ister gönüllü modernizasyon aracılığıyla, bu toplumların tarihi Batı’nın izdüşümünde yeniden yazılmıştır” (Göle, 2011: 169).

“Geri kalmışlık” temel sorun olarak ele alınırken geleneksel bir toplumdan modern bir topluma “geçiş” dönemi hala devam etmektedir ve modern olmanın son aşamasına ne zaman gelineceği konusu belirsizlik taşımaktadır. Sürekli geçiş durumunda olmak ise, şimdiki duruma odaklanmayı ve şimdinin toplumsal sorunlarını tespit etmeyi imkansız yapar (Tevfik, 2017: 31). Geri kalmışlık söylemi kapsamında kimi zaman Batı eksenli bir değişim fikri söz konusu olmuştur kimi zaman da daha çok ulus-devlet inşası ve şarkiyatçılık¹ düşüncesinin etkisinde Batı tarzında yeni bir düzen inşa etme çabaları önem kazanmıştır. Said (2012: 14) bu ilişki biçimini şöyle tasvir eder:

“19. yüzyılın başından İkinci Dünya Savaşı’nın sonuna değin, Şark ile Şarkiyatçılıkta Fransa ile İngiltere egemendi; İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Şark’a Amerika egemen oldu, eskiden Fransa ile İngiltere’nin yaklaştığı gibi yaklaştı Şark’a. İtici gücü – Garp’ın (İngilizlerin, Fransızların, Amerikalıların) Şark karşısındaki görece büyük gücünü pekiştirip dursa da- son derece üretici olan bu yakınlıktan, Şarkiyatçı dediğim yüklü metinler bütünü doğdu”.

Doğu-Batı tartışmalarının gündeme gelmesiyle geri kalmışlık söylemi sorgulanmaya çalışılmış modernleşme modelinin tekliği eleştirilmiştir. Ancak yine de Batı, merkezi konumunu kaybetmemiş Batı yanlılığı Batı karşıtlığına yerini bırakmıştır.

¹ “Şark neredeyse tamamen Avrupa’ya özgü bir buluştu” (Said, 2012: 11).

Tek tip modernleşme modeli eleştirilirken yerel modernlik söylemleri çeşitli yaklaşımlarda ortaya çıkmıştır. Yerel modernlik kavramı, modernliği Batı üzerinden okumayı reddeder ancak toplumsal olguları “yerel” etiketiyle araştırmak Batı-merkezli bilgi modellerinin dışına çıkmamak anlamına da gelmektedir. Toplumsal olguların evrensel veya yerel ile sınırlı olduğunu belirleyen kıstas bulmak zordur ve Tala Asad’ın da eleştirdiği gibi insanlardan “yerel” olarak bahsetmek, onların bir yerle bağlı ve sınırlı olduklarını, kozmopolit ve evrensel olmadıklarını ima etmektedir (Göle, 2011: 163).

İran Meşrutiyet Dönemi tarihine bakıldığında birçok entelektüelin düşüncesinde ortak bir konu vardı: geri kalmışlık. Bu dönem entelektüellerin modeli Batı’nın modernleşme deneyimi olmuştur. Ancak devlette görevli olan reformistler için askeri ve fen bölümleri öncelikli olsa da aydınlar tarafından Batı’nın felsefi düşüncesine dikkat çekilmiştir. Meşrutiyet döneminden ikinci Pehlevi döneminin sonuna kadar bazı düşünce akımlarının süreklilik gösterdiği anlaşılmaktadır. Abbas Mirza’yla başlayan hükümet destekli reformlar Nasıreddin Şah dönemi devam etmiş Meşrutiyet Fermanı’nın imzalanmasıyla zirveye ulaşmıştır. Geri kalmışlık söyleminin dışında kalan ve zamanının toplumsal sorunlarına odaklanmayı başaran sosyal demokrasi düşüncesine ve encümenlerin aktif olduğu dönemlere de dikkat çekmek gereklidir. Birinci Dünya Savaşı sonrası ulus-devlet düşüncesinin dünya çapında baskın olması, İran’daki merkezî entelektüelleri “âlim diktatör” tezi kapsamında Rıza Şah’ın yanında birleştirmiştir. Farklılıkları kaldıramayan güçlü bir merkezi güç buyurgan bir modernleşme kapsamında ortaya çıkmıştır. Batılılaşma modernleşmeyle eşanlamlı olarak görünüp Meşrutiyet dönemi düşünsel sürecinde kırılmaya neden olmuştur. Sosyal düşünce, toplumsal sorunlara odaklanmanın yerine homojen bir ulus inşa etmeye odaklanmıştır. Eğitim de bu amaca hizmet için bir araç olarak kullanılmıştır. İktidara karşı olan sosyal düşünce daha çok ideolojik bir özellik taşıyarak bilimsellikten uzaktı. Milliyetçi akımın iktidarı destekleyen tutumuna karşı eleştirel düşünce genellikle Marksist ideoloji çerçevesinde ortaya çıkan muhalefet tarafından yapılmaktaydı. Muhammed Rıza Şah döneminde buyurgan modernleşme hareketi, kalkınma planları ve Beyaz Devrim kapsamında daha bilimsel bir görünüşle devam etmiştir. Bu dönemde Müessesesi-i Mütalaat ve Tahkikat-ı İctimai’nin Tahran

Üniversitesinde kuruluşuyla sosyal bilimler resmi olarak akademi hayatına dahil olmuştur. Ancak Müessese'nin araştırma grupları ve yapılan çalışmaların daha çok kalkınma planları doğrultusunda eleştiriden uzak pozitivist bir yaklaşımla yapıldığı görülüyor.

İran'da sosyolojinin bugünkü durumu toplumsal meseleleri araştırma, kavramsallaştırma ve kuramsallaştırma açısından birçok sosyolog tarafından eleştirilmektedir. İran'daki sosyolojinin özellikleri, hangi toplumsal sorunlara nasıl odaklandığı, toplumsal olgu ve olayları nasıl tanımladığı ve onunla nasıl ilişki kurduğunu anlamak İran'ın modernleşme deneyimi ve bu modernleşme bağlamında sosyal düşünce ve sosyolojinin özelliklerini anladıktan sonra mümkün olabilir.

Batılı olmayan toplumları geri kalmış, Batı'ya yetişememiş ve Batı'nın gerisinde kalmış bir "eksik modernlik" perspektifi yerine, Batı'dan farklı bir yol takip eden ve bazen "ekstra modernlik" çizgisi geliştiren toplumlar olarak okunması, modernlik üzerine olan kuramsal analizlerin değiştirilmesini gerektirir (Göle, 2011: 169). Bu doğrultuda İran'ın modernleşme deneyimini ele almak ve her dönemde baskın olan modernleşme politikaları bağlamında ortaya çıkan sosyal düşünce ve sosyolojiyi araştırmak bu çalışmanın amacıdır. Bu amaç doğrultusunda siyasi yazılar, hatıralar, seyahatnameler, yayınlanan gazeteler ve dergiler dikkate alınmış incelenmiştir. İran'da sosyal düşünce tarihiyle ilgili çalışmalar bulunmakla birlikte sosyoloji tarihini konu edinen çalışmaların az olduğu görülmektedir. Bu eserleri kısaca tanıtmak faydalı olacaktır.

Haşım Vaizi ve Rehim Muhammedi'nin (2014) hazırladığı *Muhtassat-ı Camiaşinasi-i İrani* kitabı, İran'ın birkaç sosyoloji hocasının katılımıyla İran'da sosyolojinin durumunun, özellikle de yerli sosyolojiyle ilgili yapılan konuşmaların özetidir. Kitapta konuşmalarına yer verilen sosyoloji hocalarının görüşleri genel bir değerlendirmenin ötesine gitmemektedir. Taki Azad Ermeki (2014: 22-29), İran'daki sosyoloji çalışmalarında dört yaklaşımdan bahsetmektedir: daha çok modernleşme sürecinde ortaya çıkan toplumsal meseleleri incelemeye yoğunlaşan patolojik yaklaşım, tarihsel ve karşılaştırmalı yöntemi esas alarak din ve devlet konularına yoğunlaşan ve toplumsal

reformu amaçlayan sosyoloji, gerikalmışlık söylemi kapsamında yapılan kalkınma sosyolojisi, İrani ve İslami yaklaşımları içeren yerli sosyoloji. Gulam Abbas Tevessüli ise Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-ı İctimai'yle başlayan ve Şeriatî'yle tanışlığından İslami Devrim sonrası yapılan İslami sosyoloji çalışmalarını içeren kendi deneyimlerinden bahsetmektedir. Tevessüli, Şeriatî'nin yayınlanan 35 kitabını, İran'ın sosyoloji tarihinde bir dönüm noktası olarak görmektedir. İbrahim Feyyaz, İran'da yapılan sosyolojide rasyonelliğin olmamasını eleştirmektedir. Feyyaz'a göre İran'daki sosyolojide kavramların anlamı net değildir. İran toplumu, kültür, din gibi temel kavramlarda ortak bir tanım elde etmemiştir. Sara Şeriatî, Batı'daki sosyoloji tarihinden ve sosyolojik yaklaşımlardan kısaca bahsettikten sonra İran'daki sosyolojiyi incelemeye çalışmıştır. Sara Şeriatî'ye (2014: 74-5) göre İran'da sosyoloji akımlarından bahsetmek zordur çünkü İran'da bu akımlar hala şekillenmemiştir veya kurumsallaşmamıştır. Sara Şeriatî açısından İran'daki sosyoloji tarihini tanımaktaki en önemli engelin bu alandaki araştırmaların ve yayınlanan kitapların olmamasıdır. İran'da yayınlanan dergilerde gelince hiçbirisi bir akımı veya bir yaklaşımı temsil etmiyor. Bu dergilerde üniversitelerin bürokratik sürecinde onaylanan makaleler yayınlanmakta ve bir entelektüel çevrenin çalışmaları sonucunda ortaya çıkmamıştır. Sara Şeriatî'ye göre İran'daki sosyolojinin "haritası yoktur". Dolayısıyla İran sosyolojisinde en önemli toplumsal meseleler nelerdir, düşünce akımları nedir, hangi yaklaşımlar daha güçlüler ve nerelerde kurumsallaşmışlar gibi sorularının belirli bir cevabı yoktur. Ayrıca Klasik sosyologların eserlerinin tamamının hala Farsçaya çevrilmemiş olması ciddi bir eksikliklerdir. Weber'den Farsçaya çevrilen ilk kitabının (Siyasetmedar ve Danişmend/Siyaset Adamı ve Bilim Adamı) 1989 yılında yayınlanmış olması ve bu kitabın hala ikinci baskıya geçmemesi düşündürücüdür. Sara Şeriatî İran'daki sosyolojinin problematik ve mesele ekseninde olmamasını eleştirmiştir. Dinin tüm alanlara dahil olduğu bir toplumda din sosyolojisi çalışmalarının neredeyse yok denilebilecek kadar az olmasına bir örnek olarak dikkat çekmektedir.

Hüseyin Keçuiyan, İran'daki sosyolojinin temel sorununu toplumsal felsefenin yokluğunda görmektedir. Ona göre eğer Fransız, Alman veya Amerikan sosyolojisinden

bahsedebilirsek, o zaman İran sosyolojisinden de bahsetmemiz mümkündür. Bâkır Saruhani İran’da araştırma yöntemlerine dikkat çekmiştir. Ona göre İran’daki sosyolojik araştırmalarda pozitivist yaklaşım ve nicel araştırma yöntemlerinin hakim olması nitel yöntemlerin göz ardı edilmesine neden olmuştur. Said Moidfer, İran’da yerli bir sosyolojinin şekillenmesine engel olan şeyin bilimsel bir topluluğun yokluğu olduğu görüşündedir. Ona göre İran’da sosyologlar bir araya gelemiyor ve bir entelektüel çevre oluşmuyor. Mehdi Talib’in sözleri ise yerli (bumi) sosyolojinin savunulması doğrultusundadır. Talib, nicel ve nitel yöntemlerin birlikte kullanımından yanadır ve İran’ın geçmişi, kültürü ve gelenekleri dikkate alınmadan nicel bir araştırmanın gerçeği yansıtmayacağı kanaatindedir. Talib (2014: 170) konuşmalarının bir kısmında Cemşid Behnam’ın İran’da Aile kitabını örnek vererek Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-ı İctimai’de yapılan bazı araştırmaların önemli olduğuna vurgu yapmıştır ancak söylediğine göre “Müessese’nin başkanı değiştiğinde tüm belgeleri çöpe atmıştır ve benim gözlerim gözyaşlarıyla dolmuştur”. Emin Kanei Rad, İran sosyolojisinin gerçek değil bir ideal olduğundan bahsetmektedir. Ona göre biz daha pre-paradigmatik dönemdeyiz. Kanei Rad’a göre “sosyoloji toplumun zihnidir” dolayısıyla da tarihsel sosyolojinin bu süreçte yardımcı olabileceği kanaatindedir. Bu oturumlara katılan tüm sosyoloji hocaları İran’daki sosyolojinin kavramsallaştırma ve kuramsallaştırma aşamasına gelmediği konusunda hemfikirler.

Ali Akber Mehdi ve Abdulali Lehsaizade’nin yazdığı *İran’da Sosyoloji* kitabında (1992: 73-81), İran’da sosyolojinin akademideki tarihinden bahsedilmiştir. Ancak İslami Devrim’in öncesine çok az yer verilmiştir. Kitabında Devrim’den önce İran’daki sosyolojide üç temel yaklaşımdan bahsetmiştir: Yaygın Avrupa eğilimi, radikal eğilim ve kombin eğilim. Birinci yaklaşım işlevselcilik ve yapısalcılığı içeren pozitivist bir yaklaşımdır ve o dönem İran sosyolojisine hakim olan yaklaşımdır. Radikal eğilim, çatışma ve eleştirel kuramlarından yanaydı. Bu yaklaşımda en çok bilinen isim Amir Hüseyin Aryanpur’dur. Üçüncü eğilim, diğer iki yaklaşımın bileşimiydi ve daha çok

Georges Gurvitch'in sosyolojisinden etkilenmişti. Ali Şeriatî bu eğilimde en önemli kişilerdendir.

Taki Azad Ermeki'nin *Camiaşınası-i Camiaşınası Der İran* (İran'da Sosyolojinin Sosyolojisi) kitabı, İran'da sosyolojinin ortaya çıkışını, toplumsal ve siyasal temellerini ve gelişme sürecini incelemeye almıştır. Bu kitapta da Devrim öncesi sosyolojinin durumuna çok az yer verilmiştir.

İbrahim Tevfik'in makalelerini bir araya getirdiği *Derbare-i Nizam-i Daneş* (Bilgi Sistemiyle İlgili) kitabı, İran'da sosyal bilimlerin durumunu tartışmıştır.¹ Ona göre bir kavram, bir toplumun tarihsel ve kültürel bağlamında Weber'in tabiriyle bir "tarihi birey" olarak inşa edilmezse, o toplumun gerçekliğini çözümleremez.

Tevfik modernleşme kuramlarını eleştirerek İran sosyal bilimlerinde yaşanan krizi sorunsallaştırmak için post-kolonyal kuramları denemiştir. Ona göre modernleşme paradigmasının İran sosyal bilimlerinin içindeki baskın karakteri, "popüler bir pozitivizm ve basit bir ampirizm" ile tezahür etmiş ve İran'ın modernite deneyiminin anlaşılmasını Weberci anlamda olanaksız kılmıştır. Bu deneyimi "geçiş toplumu" söylemi kapsamında incelemek ve onu gelenek ve modernite karşıtlığına indirgemek, karmaşıklığını ve çoğulculuğunu anlamayı imkansız kılmıştır (Tevfik, 2018: 22-3). "Gelenekten moderniteye geçiş döneminde olan toplum" söylemi kapsamında sosyal bilimler, asıl görevi olan şimdiki zamanı incelemeyi yapamaz olmuştur. Şimdiki zaman, geçmiş geleceğe bağlayan halka olmayınca belirsiz kalır. Doğu'nun geçmişi moderniteyle sonuçlanmayacak özelliklere sahiptir, geleceği ise Batı'da oluşmuş ve Doğu'nun

¹ "Geçiş Dönemi Toplumu ve Post-Kolonyal Söylem- İran'da Sosyal Bilimlerin Krizi Üzerine Düşünmek", "Doğulu' Sosyolojinin Ne Olduğu", İran'da akademik Sosyoloji Üzerine Epistemolojik Düşünmek", "İran'da Tarih ve Sosyoloji Arasındaki Kırılma Üzerine Düşünmek", "İranlı Modernite Ciddiye Alınmamıştır", "Bizim Sosyoloji Anti-tarihseldir", "Eleştirel Tarihsel Sosyolojinin Oluşma Koşulları Üzerine Düşünmek", "Şimdiki zamanın askıya alınması: İran'da Devlet Hakkında Düşünmenin Engelleri", "Teori Testi' veya Teoriyle Konuşmak", "Geri Kalmışlığımızın Nedenleri' Sorusu ve Elitist Tarihsel Düşünce" kitabın makalelerini oluşturmaktadır.

geçmişle tamamen alakasız olan bir gelecektir (Tevfik, 2018: 31). Bu geleceği geçmişe bağlayan halka olarak şimdiki zaman ise askıya alınmıştır. Dolayısıyla İran'daki sosyal bilimler askıya alınmıştır ve şimdiki durumu ne pozitivist yaklaşımla açıklayabilir durumdadır ne de onun tarihi perspektifle eleştirel bir biçimde anlaşılmasını sağlayabilir (Tevfik, 2018: 71).

Tevfik'e göre "devlet ve millet inşası süreçlerinde ortaya çıkan söylem, oryantalist söylemin içselleştirilmesiyle veya ters çevrilmesiyle şekillenir" (Tevfik, 2018: 33). O bu çerçevede Meşrutiyet Devrimi, modern devletin oluşumu ve Pehlevi dönemini içeren "Meşrutiyet söylemi" ve İslami devrim ve İran İslam Cumhuriyeti dönemini kapsayan "dini söylem" olarak iki söylemsel dönemden bahsetmektedir. Birincisi oryantalizmin içselleştirilmesinden ve ikincisi onun ters çevrilmesinden oluşmaktadır (Tevfik, 2018: 35). Oryantalist söylemin 'bilimsel' temelini sömürgecilik döneminde 'akademik oryantalizm' oluştururken post-kolonyal dönemde bu temeli, 'modernleşme kuramı' oluşturmaktadır (Tevfik, 2018: 34).

Nimetulla Fazılî, *İran'da İnsani ve İctimai Bilimler* kitabında (2017: 130-131) Tahran Üniversitesi'nin kuruluşunda en etkili unsurun milliyetçilik ideolojisi olduğunu savunmaktadır. Fazılî'ye göre bu yüzden tarih, Fars dili ve edebiyatı bölümleri üniversitede kurulan ilk bölümleri teşkil etmektedir. Yazara göre İran'da modern bilim, "bilgi üreten bağımsız bir kurum" veya "eleştirel düşünceyi geliştiren" bir bilim olmak yerine devletin bir kolu olmuştur (Fazılî, 2017: 259).

Bu çalışma İran'daki sosyolojiyi tartışma konusu haline getiren bu eserlerin dışında ana kaynak olarak Müessesesi-i Mütalaat ve Tahkikat-ı İctimai arşivinden ve modernleşme literatüründen faydalanmıştır. Sosyolojinin İran modernleşmesi sürecindeki konumu, modernleşmeye olan etkisi ve modernleşmeden etkilendiği toplumsal ve siyasal koşullar göz önünde bulundurularak incelenmiştir. Sosyolojinin en çok yurtdışında eğitim gören öğrenciler vasıtasıyla ülkeye girdiğinden hareketle İran eğitim tarihi ve yurtdışına öğrenci gönderme konusunun incelenmesi de önem kazanmıştır.

Çalışmanın Modernleşme Yaklaşımı

Modern, “yaşadığımız zamana ait ya da uygun demektir”. Etimolojik olarak modern sözcüğü, eski Latince “hemen şimdi” anlamına gelen *Modo*’dan türetilmiş *Modernus* kelimesinden alınmıştır. Modernleşme ilk başta “yeni olma” anlamına gelmekteydi (Kongar, 2017: 228). *Modern* terimi, (Latince’de) en az beşinci yüzyıldan beri kullanılmaktadır. On yedinci yüzyılın sonlarında merkezi bir kavram haline geldi (Fransızca’da) ve sonraki yüzyıllarda farklı alanlarda sık kullanılmaya devam edildi. Ancak tüm dönemlerde üç anlamında, zamanla bağını korudu: bir önceki ya da eskiye karşı *şu anki veya güncel* anlamında; eskiye karşı *yeni* anlamında; sonsuza karşı *geçici* anlamında. Başka bir ifadeyle, Modernlik kavramı değişim ile ilgiliydi (Kocka, 2002: 119-120). Ancak modernlik salt değişim de değildir. Modernlik, aile, ekonomi, siyaset, din ve sanat gibi toplumsal yaşamın çeşitli bölümlerinin giderek artan farklılaşmasını ifade eder (Touraine, 2004: 23).

Modernlik kavramı bugünkü anlamıyla ilk ortaya çıktığında Fransız şair Baudelaire’in “Modern Yaşam’da Ressam” adlı makalesinde 1859’da yazıldı ancak 1863’e kadar yayınlanmadı (Mazlish, 2002: 69). Baudelaire’in çağdaşı Karl Marx’ın modernliği maddeci bir modernliktir ve modern hayatın temel olgusu, “her şeyin kendi karşıtına gebe olduğu” bir dünyanın temelinde olan çatışmadır. Marksist modernlikte, bir üst-yapı olarak kültürün yükselmesi ekonomik temele dayanmaktadır. Baudelaire'den farklı olarak, Marx ebedi ve değişmez olanı ortadan kaldırmak istiyordu (Mazlish, 2002: 69). Ona göre “modern olmak ‘katı olan her şeyin buharlaşıp gittiği’ bir evrenin parçası olmaktır” (Berman, 2012: 27). Marx’tan etkilenen entelektüeller, modern dünyayı biçimlendiren ana gücü kapitalizmde görürler (Giddens, 2012: 17).

Durkheim, modern kurumların doğasını endüstrileşmenin etkisi bazında incelemiş ve kapitalizme değil endüstriyel bir düzende ortaya çıkan işbölümüne vurgu yapmıştır (Giddens, 2012: 18). Durkheim’in modernliği yaşayan toplumu anlama ve çözümleme çabasında kilit sözcük toplumsal düzendir. Durkheim, bir değişme döneminin ardından toplumsal düzenin nasıl tekrardan kurulduğunu analiz etmeye çalışır ve cevabı

“işbölümünün giderek gelişmesi sonucunda toplumsal dayanışmanın dönüşüme uğraması”nda bulur (Slattery, 2015: 114). Durkheim mekanik ve organik olarak kavramlaştırdığı toplumsal dayanışma biçimleri temelinde toplum tipolojileri geliştirir (Turner vd. 2017: 356). Ayrıca modern toplumlara patolojik bir bakışla bu toplumların yol açtığı bunalımları intihar ve anomi konuları üzerinden araştırır.

Max Weber’in ‘modern çağın ruhu’ arayışında, “rasyonelleşme” kavramı temel temayı oluşturmaktadır. “Weber rasyonalizasyonla, modern dünyayı sistematik bir şekilde dönüşüme uğratan, birbiriyle ilişkili bir dizi toplumsal sürece atıfta bulunuyordu” (Turner, 2014: 37). Önceki toplumlar gelenek, din, veya kişisel karizma gibi irrasyonel inançlar veya düşünce sistemlerine dayanırlarken, modern toplum mantığa ve akla dayanır (Slattery, 2015: 79). Weber, çeşitli dinlerin modern dünyevileşme ve akılcılaşmayı nasıl etkilediğini gösterir ve “dünya-tarihsel modernizasyon sürecini progresif bir ‘rasyonalizasyon’ süreci olarak yorumlamaya çalışır” (Çiğdem, 1997: 77). “Toplumsal bir süreç olarak rasyonalizasyon, bilimsel aklın gündelik dünyaya sistematik bir şekilde uygulanmasını ve sistematik bilginin pratiğe uygulanması aracılığıyla rutin faaliyetlerin düşünselleştirilmesini içerir” (Turner, 2014: 37). Ancak Weber’in rasyonalizasyon süreci, Batı toplumlarının gelişim çizgisini açıklamakla birlikte bu çizginin sadece Batı’ya özgün olduğunu ileri sürmektedir (Çiğdem, 1997: 78).

Aslında özetle Weber’in modernite teorisini iki düzeyde açıklamak mümkündür: “modern bilinç yapılarının ortaya çıkışı, yani dünya görüşlerinin rasyonalizasyonu ve toplumsal modernleşme, yani modern toplumsal kurumlara uyarlanmış toplumsal eylemlerin farklı türleri içerisindeki hayat tarzının rasyonelleşmesi” (Çiğdem, 1997: 158).

1950’li ve 1960’lı yıllarda *Modernleşme kuramı*, Amerikan etkisi altında merkezi bir kavram haline geldi. Bu da, modernliği modernleşmenin ürünü veya referans noktası olarak, yeniden tanımlamaya yardımcı oldu (Kocka, 2002: 120). İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan yeni toplumsal ve siyasal gelişmeler dikkatleri Batı dışı ülkelere çekmiştir. Aslında yıllar öncesinde Şarkiyatçılık çalışmaları Doğu’ya Batı gözüyle bakmayı başlatmıştır. Modernleşme kuramı ise şarkiyatçılığın omuzlarından Doğu’ya

bakarak onu tekrardan araştırma konusu eden ve siyasi gündemi olan bir akımdır. Bunlar hepsi uygarlık, ilerleme ve kalkınma adına yapılmış birçok yerli entelektüel tarafından desteklenmiştir. “19. yüzyılda *ilkel* toplumlardan *uygar* Batılı toplumlara doğru olan toplumsal değişimin yönü, modernleşme kuramında *geleneksel* toplumların *modern* Batılı toplumlara doğru evrilmeleri şekline dönüşür” (Coşkun, 2012: 296) ve toplumlar, “evrimsel bir devamlılığın iki ucundaki tipler olarak” tanımlanır (Kongar, 2017: 240).

Modernleşme söyleminde Batı modernliği, sürekli bir diyalektik değişim çizgisine sahip geleneğin içinden ortaya çıkmıştır. Ancak Doğu geleneği Batı’dan farklı olarak hep durgun bir özelliğe sahip olmuş ve yenilenecek başka bir şey ortaya çıkaramamıştır. Dolayısıyla bu söylem çerçevesinde Doğu toplumları bir ayakları gelenekte bir ayakları modernlikte olan geçiş toplumları haline gelmişlerdir. Doğu geleneğinden Batı modernliğine, Doğulu geçmişinden Batılı geleceğine geçişte olan toplumlar (Tevfik, 2018: 24).

Küresel modernleşme sürecinde, Batılı değerler, egemen olmaya eğilimlidir ve Batılılar, bilinçli ya da bilinçsiz olarak, evrensel Batı kültürünü tanıtmaya eğilimlidirler (King, 2001: 140-141). “Tek bir sistem, Batı sistemidir. Ortak payda endüstridir”. Endüstrileşme, ulaşılması gereken bir süreç olarak alınınca, endüstrileşmeyi daha önce gerçekleştirmiş olan Batı, model olarak sunulmaktadır (Coşkun, 2012: 295).

Bu kuram farklı düşünürler tarafından eleştirilmiş, modernleşmenin farklı çeşitleri ve lehçeleri olduğu ileri sürülmüştür ve bu durum modernliğin yeni okumalarını gerekli kılmıştır. Modernleşme kuramının formüle ettiği evrensel modeller, “tarih dışı ve durağan oldukları” için de eleştirilmiştir. Böylece tarihi araştırmaların canlanması, bu evrenselliğe karşı olmuştur (Kalberg, 2017: 24).

Aslında formüle edilmiş bir teoriye göre hareket edildiğinde bir toplumun kendine özgü kültürel, siyasi ve ekonomik koşulları göz ardı edilir. Ayrıca Modernleşme kuramı modernleşmeyi Batılılaşmanın son aşaması olarak görür ve tüm alanlarda modernleşmeci reformların yapılmasını savunur. Ancak bu da Batı-dışı toplumlarda Batılı güçlerin

müdahalesine yol açar, Batı'nın üstünlüğünü sağlar ve meşruiyet kazandırır (Coşkun, 2012: 303-304).

Dolayısıyla modernliğin tarihi ve asıl anlamını göz önünde bulundurarak modernleşme kuramlarının tuzağına düşmeden "modernleşme" ve "Batılılaşma" kavramları açıkça ayırt edilmelidir. Tek başına hiç bir ülke veya bölge, tüm diğer modernlikleri ölçmek için kıstas sağlayamaz (Kocka, 2002: 123).

Tek tip modernleşme modeli yerine çok yönlü çoğulcu modernlik ve Batı-dışı modernlik kavramlarını kullanmak gerçeği daha doğru yansıtmaktadır. Bu kavramlar, Batı sosyolojisinde modernleşme ve dünya kültürlerinin homojenleşmesini eşit sayan klasik yaklaşımlardan bağını koparmaktadır. “Toplumu yeniden kurmaktan ziyade toplumu yeniden anlamaya yönelik bir kavramsallaştırma girişimidir bu” (Göle, 2011: 161). Çoğulcu modernliklerin özü, modernliğin farklı kültürel miras ve sosyo-politik şartlarda şekillenen özgül biçimlerin varlığı varsayımına dayanmaktadır (Eisenstadt, Riedel and Sachsenmaier, 2002: 1). “Batı-dışı modernlik” kavramı ise Batı-dışı toplumların modernleşme deneyimlerinin önem kazanmasıyla çeşitli toplumları yeniden anlamaya yönelik bir kavramsallaştırma girişimi olarak ortaya çıkmıştır (Göle, 2011: 160-161). İran modernleşmesini konu eden çalışmalar genel olarak modernleşmeyi Batılılaşmayla eş anlamlı olarak ele almışlar ve ya modernleşme kuramı çerçevesi dışına çıkmamışlardır. Bu çalışmada Batı-dışı modernlik kavramı, İran modernleşme deneyimini modernleşme kuramında mahsur kalmadan kendine özgü özellikleri gözardı etmeden incelememize yardımcı olacaktır.

İran, Batı ülkeleri gibi tarihi bir süreç sonucunda modernleşmiş bir devlet ve toplum değildir. İran devleti, uğradığı askeri yenilgiler sonucunda, güçlü bir devlet olma amacıyla modernleşmeyi bir devlet planı olarak başlatmıştır. Başka taraftan İran bir dönem askeri işgal altında kalmış ve devlet idaresi görünüşte dış güçlerden bağımsız olarak görünse de aslında kendisine ait bir iradesi olmamıştır. Ancak buna rağmen hiçbir ülkenin tam sömürgesi haline gelmemiştir.

İran modernleşmesini konu eden çalışmalar, İran'da farklı dönemlerde nasıl bir modernleşme politikasının izlendiğini açıklamamıza yardımcı olacaktır.

Fereydu Ademiyet¹, Endişe-i Terakki ve Hukümet-i Kanun (Terakki Düşüncesi ve Kanun Hakimiyeti), Fikr-i Demokrasi-i İctimai Der Nihzat-ı Meşrutiyet-i İran (İran Meşrutiyet Devriminde Sosyal Demokrasi Fikri), Fikr-i Azadi ve Mukaddeme-i Nihzat-i Meşrutiyet (Özgürlük Fikri ve Meşrutiyet Devrimine Girişim), İdeoloji-i Nihzat-ı Meşrutiyet (Meşrutiyet Devrimi İdeolojisi) gibi çeşitli kitaplarında Meşrutiyet Dönemi'ne yoğunlaşmıştır. Bir ilk olarak Ademiyet, modern metodolojiyi kullanarak, modern tarih yazılımını İran'da başlatmış ve tarihi olayları analiz etmeye çalışmıştır. Ademiyet Hegel'in tarih felsefesinden etkilenmişti ve tarihi, bir ilerleme olarak gören tarihsel rasyonelliğe inanıyordu. Tarihe hakim olan bir ruh vardı, o da "terakki" ruhudur diyordu. Meşrutiyet tarihi bağlamında, Ademiyet, Emir Kebir, Mirza Hüseyin Han Sipehsalar, Ahundzade, Talibov, Mirza Ağa Han Kirmani gibi insanların düşüncelerini açıklayarak modernleşme sürecinde olan İran'ı betimlemeye çalışır.

Maşaallah Acudani, Meşrute-i İranî (İranlı Meşrute) kitabının (2008) Birinci bölümünde, Kaçar döneminde İran toplumunun iki baskın siyasi ve sosyal gücü olan din ve saltanatın yapısını inceliyor. Yazar, Nasıreddin Şah'ın son 25 yılı ve Meşrutiyetle sonlanan dönem boyunca İran toplumunun "dilbilimsel ve tarihsel deneyimi" ve Batı'nın siyasi kültüründe olan "yeni kavramlarla" arasındaki farka dikkat çekmiştir. Ona göre, İranlı entelektüeller yeni kavramlarla tanışınca, onları kendi dili ve tarihi deneyimine uyarlayarak yeniden yorumlayıp tanıdık bir forma indirgemıştır dolayısıyla da bu kavramların dilbilimsel ve tarihsel deneyiminden yoksun kalmıştır. Dolayısıyla İran'da gerçekleşen Meşrutiyet,

¹ İlköğrenimini tamamladıktan sonra Ademiyet, Darülfünun'a geçti ve sonra Tahran Üniversitesi Hukuk ve Siyasal Bilimler Fakültesi'nde eğitimine devam etti. Tahran Üniversitesi'nde hukuk okurken Dışişleri Bakanlığı tarafından istihdam edildi ve mezun olduktan sonra, Londra'daki İran Büyükelçiliği'ne gönderildi. Bu dönemde eğitimine devam etti ve Londra Ekonomi ve Siyaset Bilimi Üniversitesi'nde (LSE) tarih ve siyaset felsefesi alanında doktora yağıtı.

İslamileştirilmiş ve İranileştirilmiş bir meşrutiyettir ve Batı'daki meşrutiyet ve demokrasiyle çok farklıdır.

Ervand Abrahamian'ın altı bölümden oluşan Tarih-i İran-ı Modern (Modern İran Tarihi) kitabında (2010), İran modernleşmesi, Kaçar Dönemi'nden (1890'lardan) İslami Devrim sonrasına kadar (2000'ler), tartışılmıştır. Kitap'ta devlet yapısının değişimi konusu ve modern merkezi devletin nasıl ortaya çıktığı incelenmiştir. Bu doğrultuda Meşrutiyet Devrimi, Rıza Şah'ın "demir yumruk politikası", Milliyetçiliğin ortaya çıkması, Muhammed Rıza Şah'ın Beyaz Devrim'i ve İran İslam Cumhuriyeti dönemi tartışılmıştır. Kitapta, yazar İran'ın politik, sosyal, ekonomik, endüstriyel ve teknolojik durumu hakkında genel bilgi verilmekte, toplumsal ve siyasal yapıda gerçekleşen değişikliklerin nedenleri açıklamaya çalışılmıştır. Kitap bir taraftan, merkezi hükümetin oluşumunun ve toplum üzerindeki baskısını, diğer taraftan da toplumsal hareketlerin devletin dönüşümünü nasıl etkilediğini, özellikle de iki büyük devrim sırasında açıklar. On dokuzuncu yüzyılın başlarında geniş bürokratik ve askeri bürokrasiden yoksun sadece şah ve saraylıları içeren bir hükümetin yüzyılın sonunda, ülke çapında geniş kapsamlı bir idari bürokrasiye ve yaklaşık yarım milyon silahlı kuvvete sahip bir devlete dönüşmesi nasıl olabilir araştırılmıştır. Giriş'te yazar, metodolojisini siyaset felsefesinin bazı kavram ve kuramlarıyla ilişkilendirir: Weber'in patrimonyal yönetimin bürokratik bir devletle değiştirilmesi, Tunus'un cemaatten cemiyete geçişi ve Marksist bakışın feodalizmden devlet kapitalizmine geçişi.

Ali Mirsepasi, Teemmüli Der Modernite-i İranî: Behsi Derbare-i Goftemanha-yı Rovşenfekri ve Siyaset-i Modernizasyon Der İran (İran Modernitesi Üzerine Düşünme: İran'da Entelektüellerin Söylemleri ve Modernleşme Politikaları Üzerine Tartışma) kitabında (2014) modernite hakkında teorik tartışmalar sunduktan sonra İran modernitesi ve İslam'la çatışması konusunu ele alıyor. Mirsepasi İran'ın modernite deneyimini iki durum arasında sıkışıp kalmış bir toplumun modernleşme deneyimi olarak anlatmaktadır. Bir taraftan maddi ilerlemeye ulaşmak arzusu ağır basarken diğer taraftan kendi milli, ahlaki ve kültürel kimliğini kaybettiği için endişelidir. Mirsepasi'ye göre İran'da, Avrupa

odaklı modernite, Meşrutiyet dönemi entelektüelleri ve otoriter Pehlevi rejimi tarafından kabul edilmiştir. Pehlevi hükümeti, toplumun geleneksel, kültürel ve sosyal dokusunu göz ardı ederek buyurgan ve şiddet içeren bir modernleşme politikası benimseyerek Batı tarzı modernleşmeyi hızlıca uygulamaya çalışmıştır. Bu politika aynı zamanda kendi içinde kendi antitezini oluşturuyor. Ona göre nerede modernitenin totaliter anlatısı hakim olursa yerli ve kimlik odaklı söylemler ortaya çıkabilir. Mirsepasi'ye göre İran'daki modernitenin hikayesi, çağdaş dünyada yaşamının bize verdiği umut ve kaygıların bir ifadesidir. İranlılar için mesele, tarihsel kimlikleriyle yeni dünyanın değerleri ve yapıları arasında denge kurmaktır. Aslında İran modernliği tarihi, bu dengeyi sağlamaya çalışmanın tarihidir. Mirsepasi'ye göre kötü-iyi düalizmini geleneksel modern düalizmiyle eşleştirmek yanlıştır. Gelenekler, modern hayatta var olma çabalarımızı hep engellemez. Önemli olan, kültürel gelenekler ve modern dünyanın değerleri arasında kurduğumuz ilişkidir. Mirsepasi İran modernitesinde üç aşamadan bahsetmektedir: Bunlardan ilki, modernliği, İran kültürünün yerini alabilecek bir Batı modeli olarak, eleştirmeden kabul etmektir. İkincisi, emperyalizm ve kapitalizmi eleştiren sol paradigmaya doğru kaymadır. Üçüncü ise İslami bir söylem olan öze dönüş söylemidir.

İran'daki teceddüt meselesini İran-Rusya savaşlarından 1979 devrimine kadar inceleyen İraniyan ve Endişe-i Teceddüd (İranlılar ve Teceddüt Düşüncesi) kitabı (2007) Cemşid Behnam tarafından yazılmıştır. Yazara göre, Pehlevi döneminden önce, Osmanlı Tanzimat'ı modernleşme modeli olarak örnek alınmaktaydı ve Rıza Şah'tan sonra, Atatürk'ün yenileme politikalarını önem kazanmıştır. Her iki ülke de yukarıdan buyurgan bir modernleşme arayışı içindeydi. Ancak Türkiye'de Avrupalılaştırma ve Avrupa medeniyetinin kabulü amaçlansa da İran'da da sadece Batı'nın bilim ve teknolojisinin benimsenmesi söz konusuydu. Ekonomide yenilenmeye, gerekli politik yenilenme eşlik etmedi. Kalkınmanın kültürel yönleri göz ardı edildi ve Batı medeniyetinin gereksiz birçok yönü İran toplumu içine girdi. Çok fazla ilerleme kaydedildi, ancak hoşnutsuzluklar devam ediyordu. Modernliği temsil eden hükümete karşı olmak Batı medeniyetine karşı olmakla eşanlamı hale geldi.

Cyrus Vakili-Zad, *Collision of Consciousness: Modernization and Development in Iran* (1996) makalesinde İran örneği için modernleşme “paketi”nin uygulanması sürecinde üç esas eğilimi ayırt etmiştir (Vakili-Zad, 1996: 143):

- 1) İçeriye doğru entelektüeller: modernleşme paketini, İslam’ın ideal sosyal düzenin örgütlenmesi için gereken temelleri içerdiğini iddia ederek, reddeden kişiler. Onlara göre şeriat yasaları doğru düzgün bir şekilde takip edilirse “kâfir” Batılı düşüncelere ve kurumlara yaslanmanın anlamı kalmaz. İçeriye doğru bakan aydınlar grubu, tamamen Batı’yı ve Batılı kültürü ve teknolojiyi yabancı ve gayri İslami olduğu için reddediyorlardı. Bu aydınlar İran’ı İslami ülke olarak görüyorlardı ve İran yerine İslam’ın üzerine vurgu yapmayı tercih ediyor ve İslamiyet öncesi kültür ve uygarlığı göz ardı etmek istiyorlardı. Bu grubun en önde gelen ismi Şeyh Fazlullah Nuri (1842-1909) idi.
- 2) Yukarıya doğru bakan aydınlar: sadece Batı’nın bilim ve teknolojisinin ithal edilmesini değil aynı zamanda onun tüm normları, değerleri, ve sosyal kurumlarının ülkeye getirilmesini savunan kişilerden oluşmaktadır. Bu grupta yer alan aydınlar Batı’yla büyülenmişler ve Batılı olan her şeyi körü-körüne kabul etmek istiyorlardı. Bu entellektüellerin çoğu Avrupa’da, Osmanlı’da veya Kafkasya’da yaşamış veya eğitim almıştır. Bu aydınlar arasında, İran’ın sosyoekonomik geri kalmışlığının nedenini Arapların ve İslam’ın İran’a istilasında görenler baskın idi. Kadim İran kültürünün yüceltilmesi ve Arap-İslami kültürünü hor görme bu aydınların ortak özelliğiydi. Bu entelektüeller arasında siyasetçilerden, sosyal reformculardan, ve edebiyatçılardan Mirza Ağa Han Kirmani, Seyit Hasan Takizade, Fethali Ahundzade, Müsteşarüddeve, Müşirüddeve ve Malkom Han vardı.
- 3) Toplumsal Mühendisler: “paket”ten daha uygun olan teknolojiyi seçerek kültürel birleşmeyi reddediyorlardı. Onlar “çökmekte olan” Batı kültürü yerine Pers-İslami kültürü koyarak yeni bir sistem, yeni bir toplum, ve yeni bir insan tipini oluşturmaya çalışıyorlardı. Bu Aydınlar modernleşmeye karşı değillerdi. Marksist görüşün aksine, onlar kültür ve ideolojinin toplumun temeli olduğunu

düşünüyorlardı ve dolayısıyla ekonomiden daha çok kültüre önem veriyorlardı. Onların açısından İslam, değer ve normlar Batılı “kültürel kıyımından” korunmalıydı. Bu grubun en önde gelen ismi Seyit Cemalettin Afgani’ydi.

Said Amir Arjomand, *Constitutions and The Struggle for Political Order: A Study in The Modernization of Political Traditions* (1992) makalesinde Anayasa oluşturmayı, bir siyasi geleneğin intikalinin aracı olarak tanımlar. Ona göre Batı dışı toplumlarda modernleşme kendi özellikleriyle öne çıkan rejimler üretmiştir. Bu rejimler özendikleri rejimlerin aynısı değiller. Avrupa’da kanun ve kanuni esasi fikrinin nasıl ortaya çıktığını ele alarak yazar, Müslüman toplumlarda kanun uğrunda mücadelelerin seyrini anlatıyor. Modernleşmenin başlamasıyla kamu hukuku, Osmanlı imparatorluğu ve İran’da Avrupa’nın yasal düzenlemelerinin benimsenmesi için bir temel oluşturdu. Tüccar sınıf ve aydın bürokratlardan küçük grup hukuk devleti ve devletin reformist olmasından yanaydı.

İran tarihinde 1906-1911 yılları uyanış dönemi olarak betimlenmiştir. Bu dönem İran’ın Avrupa modernitesiyle büyük ölçüde temasıyla bilinmektedir. Bu temas eğitilmiş elitler arasında yeni bir entelektüel ve siyasi söylemin İran entelektüelleri arasında şekillenmesine neden oldu. Modernleşmeyle yüzleşmek İran’da siyasi ve entelektüel kültürün tüm bakış açısını değiştirdi. Bu sadece daha seküler kesimi değil aynı zamanda Şii ulemayı da modernleşme meselesiyle yüzleşmek ve ona karşı bir yanıt oluşturmak zorunda bıraktı. Meşrutiyet projesi mevcut İran siyasi kültürünü modern liberal gelenek esasında yeniden şekillendirmek istiyordu. Siyasi gücün devlet yapısında toplanması ve baskın olan kültürün dini olması bu iki güç kaynağını dönemin entellektüelleri için eleştiri ve değişim konusu haline getirmiştir (Amir Arjomand, 1992: 57).

Meşrutiyet hareketinin Batılı düşüncelerin eleştirisini yapmaktaki yetersizliği, Meşrutiyet söyleminin paradoksu olarak bilinmeye başladı. Batı merkezli düşüncelerin gerçek bir şekilde İran’da uygulanması Pehlevi döneminde olmuştur. Pehlevi devleti modernleşmenin acımasız kurallarını İran için ön görmüştür. Modernleşmenin bu vizyonuna karşı tepkiler daha sonralar Modern İran’ın farklı yönlerine karşı 1960’larda

ve 1970'lerde ortaya çıkan Batı karşıtı harekette kendini göstermiştir (Amir Arjomand, 1992: 61).

Touraj Atabaki ve Erik J. Zürcher, Men of Order kitabında (2004) yazdıklarına göre iki yüz yıldan beri Avrupa tarzı modernleşme modeli, Türkiye ve İran gibi Avrupalı olmayan toplumlar için tek bir model olmuştur. Avrupa tarzı modernleşme sürecini kendi toplumlarında başlatanların çoğu belirgin bir modernleşme vizyonuna sahipti. Geleneksel, taşralı ve tarım toplumunu bir kentli, seküler ve sanayi toplumuna dönüştürmek için siyasi sistem içinde ve dışındaki aydınların ne kapsamlı bir algısı ve ne de araçları vardı. Avrupa'da modernleşme süreci eleştirel düşüncenin aşamalı olarak gelişmesi, genişlemesiyle, bireysel özerkliğin sağlama alınmasıyla, ve sivil toplumun ortaya çıkışıyla mümkün olmuştur; oysaki Osmanlı ve İran'da bunun aksi olmuştur. Toplum için ütopyik bir vizyon yerine devleti nasıl korumak Genç Türklerin ve Kaçar elitlerin büyük zihinsel uğraşısı olmuştur.

Avrupa modeli belli millet ve devlet etrafında, tanım itibarıyla birleşen uyumlu bir toplum varsayımına dayanıyordu. Onların açısından merkezi bir devlet, ulusun toprak bütünlüğünü koruyan ve reformları gerçekleştirme gücü olan tek aygıttı. Dolayısıyla onlar açısından modernleşme ve modern devlet kurma az derecede kültürel çeşitliliği v yüksek düzeyde etnik türdeşliği gerektiriyordu. Etnik ve dilsel çeşitliliğin yanında sınıfların varlığı da reddedilmekteydi.

Rıza Şah'ın tüm işleri kendi elinde toplama politikası büyük ölçüde otoriter reforma olan ihtiyacın sonuçlarından biriydi. Sekülerizmle desteklenen siyasi ve kültürel merkezileşme süreci Batılılaşma ve liyakat sistemini savunma fikri sol olan entelektüeller tarafından bile desteklenmiştir. Kitapta Rıza şah dönemi, devletin topluma karşı olduğu bir dönem olarak betimlenmiştir.

Çalışmalar genel olarak, devlet tarafından yapılan modernleşme politikaları konusunda hemfikirler. İran'da devlet projesi olarak izlenen modernleşme politikaları, üç dönem içinde ele alınabilir:

1. *Terakki ve Teceddüt söylemi*; Meşrutiyet dönemi ön plana çıkan bu söylemde modern ürünlerin aktarılması ve Avrupa tarzı kurumların oluşturulmasıyla başlatılan teceddüt ve terakki hareketinde devlet adamları esas rolü oynamışlardır.

2. Meşrutiyet sonrası ve I. Pehlevi saltanatı döneminde bir devlet projesi olarak izlenen ve modern devlet inşasını kapsayan *Batılılaşma ve devlet-milletleşme*¹ söylemi;

3. II. Pehlevi dönemi *ideoloji olarak Modernleşme*; II. Dünya Savaşı'ndan sonra Amerika Birleşik Devletleri'nin İran'a yönelik politikalarının hedefinde Batı'nın Basra Körfezi'ndeki petrole erişimini sağlamak için İran'ın Sovyetler Birliği'ne karşı bağımsızlığını korumak vardı. Bunun için 1951 millileştirme krizinden sonra CIA ve MI6'nun ortak operasyonu sayesinde gerçekleşen darbe (19 Ağustos 1953) başbakan Müssadık'ın yönetimini sonlandırmıştır. Şah'ın yeniden gücü ele almasıyla İran 1955'te bölgesel savunma itilafı olan Bağdat Paketi'ne dahil edilerek büyük ölçüde mali ve askeri yardımlardan faydalanmıştır. İran'da Pehlevi rejiminin halk desteğinden yoksun olduğundan kaygılanan Birleşik Devletler ekonomik ve sosyal reform programının başlatılması gerektiğini savunuyordu. Birleşik Devletlerin İran'a yardımları devrimin ortaya çıktığı 1978 tarihine kadar devam etmiştir (Popp, 2008: 86). Sosyal bilimler veya alan çalışmaları ve politika belirleme arasındaki bağı gösteren en iyi örneklerinden biri Pehlevi dönemi İran olmuştur. İran İslami Devrim'e kadar gelişmekte olan ülkeler arasında bir başarı hikayesi olarak görülüyordu. 1968'de Cumhurbaşkanı Lyndon B. Johnson kendi yönetiminin kazanımları üzerine kapsamlı bir raporun hazırlanmasını talep ettiğinde devlet departmanı, onun Orta Doğu'da özellikle İran'da ulus oluşturma sürecinde başarılarını vurguladı. Rapor, İran'ın gelişmesinin Nikita Hruşçev'in İran'da devrim öngörüsünün geçersiz olduğunu da eklemiştir. Rapor ayrıca ABD'nin yardımlarının büyüklüğünün altını çizmiştir. Foreign Assistance Act kapsamında 1952'de başlayıp 30 Kasım 1967'e kadar yapılan yardımların sona erdiği tarihe kadar İran'a 605

¹ Devlet-millet yaklaşımına göre millet, devletin bir sonucudur. Millet devletin değil, devletin milleti inşa etmesine işaret eder. Devlet kendi zihniyetine göre, ideal vatandaş, ideal toplum örneklerini oluşturmaya çalışır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Rejai, M., & Enloe, C. (1969). Nation-States and State-Nations. *International Studies Quarterly*, 13(2), 140-158.

milyon dolar ve Food for Peace Programı başlığı altında 122 milyonluk bir ek yardım yapılmıştır. ABD'nin mali yardımları Basra Körfezi'nden Hazar Denizi'ne otoyol sistemi, elektirklendirme, milli havayolu, tarım sektörünün genişletilmesi gibi hayati kamu projelerinin maliyeleştirilmesine yardım etti. Ayrıca 1968'de 260 Barış Topluluğu'na ait gönüllü, İran'da hizmet etmiştir. 1973'te başlayan Beş Yıllık Plan'ın sonunda Şah, kişi başına milli geliri ikiye katlamayı, Japonya'dan sonra Asya'da ikinci en müreffeh ülke haline getirmeyi düşünüyordu (Popp, 2008: 85).

1963 yılının başında Kennedy yönetimi İran'a yönelik yeni bir politika tasarladı. Şah'ın ABD'nin baskısına aynı yılın Ocağında baş eğmesi Beyaz Devrim'in duyurulmasıyla olmuştur. Fazla toprak reformu, işçiler için kar payı, ormanların ve otlakların millileştirilmesi, kadınlara oy hakkının verilmesi ve okuma yazma programı Beyaz Devrim programının içeriğini oluşturuyordu.

ABD'nin Pehlevi dönemi İran'a sağladığı yardımlar soğuk savaş politikaları doğrultusunda olmuştur. Pehlevi rejimini desteklemenin mantığı Sovyetler Birliği'nin komşuluğunda çok stratejik bir bölgede olan bir ülkenin düzen ve istikrarını geliştirmektir. Modernizasyon teorisine dair terimler ABD'nin dış siyaseti söylemini renklendirmiştir. ABD yardımları Sovyetlerin Üçüncü Dünya üzerindeki etkisini durdurmayı amaçlıyordu. Böylece modernleşme fikri politikacılar tarafından kullanılan retorikten daha fazlasıydı. Modernleşme devletin ideolojisi haline gelmişti.

Bu çalışmada İran'da farklı dönemlerde baskın olan modernleşme söyleminden hareketle, toplumsal düşünce ve sosyolojinin bu bağlamda nasıl gündeme geldiği, sosyolojik akımlar, ortaya çıkan kavramlar ve kuramlar, ve sosyal düşünürlerin bu süreçte oynadığı role ışık tutmayı amaçlıyorum.

Çalışmanın Yöntemi

Sosyolojinin ortaya çıkışı ve geçirdiği değişimler gözden geçirildiği zaman tarihsiz bir sosyolojinin mümkün olmayacağı ortaya çıkmaktadır. Aslında her toplumsal olgu aynı zamanda tarihsel bir olgudur (Alver, 2009: 27). Abrams (1994: 2) “şimdiki zamanla ilgili

şimdiki açıklamaları reddettiğimizde, daha tatmin edici açıklamalar için tarihe döndüğümüzde, daha derin ve daha gerçekçi bir anlayışa yöneliyoruz. Ayrıca sosyolojiye de yöneliyoruz. Sosyolojik açıklama mutlaka tarihseldir. Tarihsel sosyoloji bu nedenle özel bir sosyoloji değildir; aksine, disiplinin özüdür” der.

Mills (1979: 228-235) tarih ile sosyoloji arasında yakın bağın bulunmasına ilişkin çeşitli nedenler ileri sürmektedir:

- 1) Sorunların içinde geliştikleri toplumlar ya da dönemler incelenmeyince tam olarak problemin ne olduğunu ifade etmek bile imkansızdır.
- 2) Tarihsel olmayan çalışmalar genelde durgun ve dar kapsamlı çalışmalar olmaktadır.
- 3) Bir toplumu anlamak için o toplumun tarihini bilmek gereklidir. Bir toplumsal yapının tarihsel ve sosyolojik sorunlarını diğer toplumlarla karşılaştırmayınca ifade edilemez.
- 4) Tek bir sosyal yapı üzerine araştırma yapılırsa bile tarihsel materyallere sahip olmak gerekmektedir. “Zamanı bir bıçakla keser gibi” durdurmaya kalkışmak, sosyal realiteyi ihlal etmektir.

Sosyoloji ve Tarihin, her ikisinin de, durdukları yer “bugün” olsa da, bir tarihçi olayları inceler ve nedenlerini de saptayabilir. Sosyolog ise saptadıklarını teoriye dayandırmak zorundadır. Yani tarihçi verileri ortaya koyar ve sosyolog onları bulguya dönüştürür (Yelken, 2009: 21). Başka bir ifadeyle sosyolojiyi tarihten farklı yapan temel konu ‘olup bitenlerin dayandığı kurallar’ı araştırıp bulmasıdır (Özlem, 2009: 136).

C. Wright Mills (1979: 11) *Toplumbilimsel Düşün* kitabında tarihin önemine dikkat çekmektedir: “İnsan kendi yaşamının anlamını kavrayabilmesi ve kendi geleceğini görebilmesi için, insanın kendisini de yaşadığı tarihi dönem içinde ele alması, ve hayatta yararlanabileceği olanakların farkında olabilmesi için, kendi toplumsal koşulları altında yaşayan diğer insanların durumunun da bilincinde olması gerektirir”. Mills’e göre ise, sadece toplumsal sorunları araştırmak ve incelemek değil, sorunun “birer soru şeklinde

ifade edebilmek için” bile tarihin bize sağlayabileceği çeşitliliklerden yararlanmamız gerekmektedir (Mills, 1979: 228).

Tarihsel sosyoloji aslında, geçmişin şimdiyle ilişkisine büyük evrimsel gelişim planlarını giydirme meselesi değildir. Sadece günümüzü daha iyi tanımak için bir tarihsel arka plan sunmak da değildir. Zaman içinde sürekli inşa halinde olan bir şeyi anlama çabasıdır. Sürekli yapıma sürecini, toplumsal çözümlemenin odak noktası haline getirmektir (Abrams, 1994: 16).

Bu yaklaşım, tarihe ön şartsız bakar ve ilerlemeci ve düz çizgisel evrimci ve evrensel bir yasaya dayalı tarihsicilikten farklı olarak tarihi anlamaya çalışır. Bu anlayışa göre her toplum, kendi tarihsel sürecinden ve kendi kültürü, dili, kurumları ve öznelerinin eylemlerinden bağımsız anlaşılabilir. toplumsal olguları tarihsel sürecinden soyutlayarak incelemek, onlara özgün olanı ve diğerleriyle farklı yapan özellikleri yok saymak demektir (Yelken, 2009: 18-20).

Modernleşmekte olan toplumu çözümlenmeye çalışan Durkheim, Marx, Simmel ve Weber gibi klasik sosyologlar, yaklaşımlarının tarihsel olduğuna vurgu yapmasalar da, o dönemde sanki tarihsel yaklaşımdan başka bir imkân yokmuş gibi, hepsi tarihsel bakışla toplumsal sorunlara yaklaşmaktadırlar. St. Simon’un ‘üç aşama’sı, Spencer’in ‘askeri’ ve ‘sınai’ toplumu, Durkheim’in ‘mekanik’ ve ‘organik’ toplumu, Tonnies’in ‘cemaat’ ve ‘toplum’u tarihte köklendirilmiş kavramlardır. Mills’e (1979: 13) göre toplumsal sorunları klasik sosyoloji anlayışıyla ele alan araştırmaların üç çeşit soruya cevap aramaları gerekmektedir:

- 1) Bir toplumun, bir bütün olarak, yapısının araştırması;
- 2) Bu toplumun “insanlık tarihinde konumu”;
- 3) Bu toplumun, yaşanan tarih döneminde insan tipleri.

Ancak bugün sosyal bilimlerde “tarihten yararlanma” Mills’in ifadesiyle bir çeşit “ritüel” olarak gerçekleşmektedir ve bugünkü toplum üzerine yapılan araştırmalara önsöz olarak ve tarihsel bir önbilgi vererek veya tarihsel arkaplan sunarak sanki bir sürecin parçası

olarak yapılmaktadır (Mills, 1979: 239). Birçok araştırmada tartışma konusuyla ilgili tarihsel arka planını ortaya koyan bir bölüm olsa da bu tür bölümler sadece mevcut deneyimle bir bağlam sağlamaya çalışan 'önemli' olaylardan bahseder ancak analizin geri kalanı *tarihsel* değildir. Tarihsel sosyolojiden sosyolojinin merkezi bir unsuru olarak bahsedildiğinde “tarihsel arka plan”dan çok daha fazlası kastedilmektedir. Tarihin gerçekliğine hakkını vermek geçmişin günümüze nasıl bir arka plan sağladığına dikkat etmekten ibaret değildir; insanların şu anda yaptıklarını, geçmişin ışığında bir gelecek yaratma mücadelesi olarak görmek, geçmişin sadece bugünün rahmi değil, bugünü inşa edebilecek yegane hammaddesi olduğunu görmekten ibarettir (Abrams, 1994: 8).

II. Dünya Savaşı sonrası, ana akım sosyoloji bu alandan uzak olsa da sosyologlar arasında tarihe dönük ilgi baş göstermiştir ve sosyoloji ve tarih arasında yeni bir sentez yaratan Robert Bellah, Neil Smelser, S. M. Lipset, Charles Tilly, Barrington Moore ve Immanuel Wallerstein gibi sosyologlar bu alana katkıda bulunmuşlardır (Özdalga, 2016: 25). Böylece “1950’lerde bir sızıntı, 1980’lerde bir akım” (Özdalga, 2016: 27) olan tarihsel sosyolojiyi günümüzde üç farklı başlıkta kategorize etmek mümkündür: 1) 1970’li yıllarda önde gelen yaklaşımlardan *dünya sistemi teorisi*: Bu yaklaşımda mantıksal olarak oluşturulan “dünya sistemleri modelinin yapısal değişikliklerine göre belirli tarihsel gelişimler” açıklanmaya çalışılmaktadır. Bu yaklaşımın en ünlü temsilcisi Wallerstein’dir. 2) *Yorumlayıcı tarihsel yaklaşım*: bu yaklaşım daha çok temel kavramların oluşturulmasına ve örnek olayların yeniden inşa edilmesine odaklanır. Önde gelen temsilcisi Max Weber’dir. 3) *Nedensel Analitik Yaklaşım*: Bu okulun önde gelen temsilcileri ise Barrington Moore ve Theda Skocpol’dur (Kalberg, 2017: 25-31). Theda Skocpol ise bu üç kategoriye denk gelen ve her biri bir veya daha fazla tarihsel duruma uygulanabilir üç stratejiden bahseder: kapsayıcı tekil bir teorik modelin uygulanması, nedensel düzenlilikleri çözümleyen alternatif hipotezler üretmek, anlamlı bir tarihsel yorum geliştirmek için kavramların kullanılması (Skocpol, 2011: 406).

“Weber’e göre, bireysel eylem ve sosyal yapı arasındaki bağlantıya dair açık ve net bir analiz yapılması, tarihsel bilince sahip bir sosyolojinin en önemli görevlerindedir”

(Kalberg, 2017: 34). Tarihsel sosyolojinin en önemli yanı, öznelerin yapıların içinde ancak onların çemberinde esir olmadan eyleyebilen rasyonel özneler olmalarıdır. Bu anlamda tarihsel sosyolojik çalışmalar, ortak özelliklere sahipler: “Problem-merkezli” olma, “problemin nedensel açıklamasını” ortaya koyma, anlatı temelli bir sunum yerine “açıklayıcı” bir bakış açısı sunmak, karşılaştırma yapmak, “farklılıkları bulma” ve benzer olguların farklı zaman veya mekanlarda neden farklı gerçekleştiklerini açıklayan mekanizmalar ortaya çıkarmak ve bunların hepsi yapılırken “patikaya bağımlılığı” ve önceki olayların ayak izlerinden oluşan yolda, sonraki olayların üzerindeki etki üzerine vurgu yapmak (Ergut ve Uysal, 2012: 14).

Theda Skocpol’a (2011: 2) göre tarihsel sosyolojik araştırmalar şu özelliklerin hepsine veya bir kısmına sahiptir: esasta, zaman ve mekana somut bir şekilde yerleşmiş olduğu anlaşılabilir toplumsal yapılar ya da süreçlerle ilgili sorular ileri sürülür. İkincisi, zaman içinde ele alınan süreçler gibi, ortaya çıkan sonuçların nedenlerini açıklamada zamansal ardışıklık da büyük bir önem kazanır. Üçüncüsü, pek çok tarihsel çözümleme, bireysel yaşamlarda ve toplumsal dönüşümlerde niyetli ve niyetsiz olarak çıkan sonuçlardan anlam çıkarmak için, önemli eylemlerin ve yapısal bağlamların etkileşimini dikkate alır. Son olarak da, tarihsel sosyolojik incelemeler, özgül türden toplumsal yapıların ve değişim kalıplarının tikel ve değişik özelliklerini göstermeye çalışır. Ancak şunu da unutmamak gerekir; “Hiçbir tarihsel durum bir sonrakinin gerekli bir ön koşulu değildir. Her durum ‘uzun, yavaş, tarihsel olarak özgün süreçlerin’ bir ürünüdür” (Ergut ve Uysal, 2012: 15).

Max Weber, tarihsel olguları açıklayabilmek için *ideal tipleri* kullanır. O, tarihsel ideal tiplerle toplumsal ideal tipleri iç içe kullanır ve tarih ile sosyolojinin birbirinden kopmazlığını gösterir (Özlem, 2009: 143). “Weber’e göre soyut kavramlar, yalnızca tarihle sıkı sıkıya bağlı oldukları takdirde keşif yapmaya yarayan araçlar olabilirler” (Kalberg, 2017: 161).

Weber için aslında ideal tipler, “araştırmaya yardımcı olmak için kullanılan araçlardır”. “İdeal tipler, dış dünyanın ‘bir benzerini taklit etme’ ya da herhangi bir özel fenomeni tanımlama kabiliyetine sahip olmaktan ziyade, yalnızca empirik araştırmayı

kolaylaştırmak üzere inşa edilmiş ‘ütopyalar’dır” (Kalberg, 2017: 164). Guenther Roth (2012: 22), Weber’in farklı derecelerde tarihi özgünlüğe sahip teorileri kullandığı kanaatindedir: Kapitalizmin ruhu gibi nispi olarak homojen tarihi bir düzenlemeyi açıklayan “bireysel ideal tipler”, heterojen ancak tarihi olarak birbiriyle ilişkili düzenlemeler ve tarihsel kümeleşmelerin bir özeti olan teoriler.

Weber’e göre, ideal tipler, soyutlama dereceleri son derece yüksek kavramlar olarak, gerçekliğin kendine özgü içeriği karşısında donuk bir kalıp olarak kalırlar. Bu donuk kalıp, , olgu kümelerini ve bu kümelerin betimlemesini yapabilecek şekilde kapsayıcılığa sahip olmalıdır. (Özlem, 2009: 144).

Weber, “hayatlarımız kuşatan ve içerisinde konumlandırıldığımız gerçekliği, *kendine özgü benzersizliği içerisinde kavramak*” ister. “Bir taraftan onun bağlamını ve çağdaş biçimler içerisindeki özel tezahürlerinin kültürel anlamını ve öte yandan tarihsel olarak neden başka türlü değil de böyle olduğunun sebeplerini anlamak” ister (Kalberg, 2017: 158). “Weber’in karşılaştırmalı stratejisi, tipolojilerin yardımıyla, (1) modern ve daha eski koşullar arasındaki *farklılıkları* ve (2) farklılıkların *nedenlerini* tesise yönelmiştir. Bu, tarihten “çıkan” (örneğin, antik kapitalizm) ama kendi içlerinde kültürel olarak önemli ya da moderniteyi tanımlamak için faydalı olan seküler olguların incelenmesini içeriyor, ayrıca tarihin “nedensel zincirlerinin” araştırılmasını da kapsıyordu” (Roth, 2012: 24).

Tarihsel sosyolojide bir olgunun “nasıl” oluştuğunu anlamak için onun “ne zaman” oluştuğunu anlamak gerekir (Ergut ve Uysal, 2012: 15). İran’da sosyolojinin “nasıl” ortaya çıktığını anlamak için toplum ve toplumsal olanla ilgilenmenin “ne zaman” ortaya çıktığını incelemek gerekir. Bu doğrultuda “patikaya bağımlılık” ilkesi, araştırmanın analizinde bir temel teşkil etmektedir. Toplum ve toplumsal olana ilgi gösteren düşünürlerin yaptıkları tercihler ve izledikleri yol sonraki dönemleri belirleyecek güzergâhların oluşumunu sağlamaktadır.

Ayrıca İran’da sosyolojinin ortaya çıkışını modernleşme bağlamından soyutlayarak anlamaya çalışmak, araştırmayı eksik yapacaktır. İran modernleşme tarihinin sosyolojik

çözümlemesini yapabilmek için, ortak özelliklerden yola çıkarak tarihsel süreçlerin dönemlendirilmesi yapılmıştır. Bu dönemlerde, modernleşme tipolojisinin belirlenebilmesi ve bu modernleşme tipi bağlamında ortaya çıkan çeşitli toplumsal düşünceler ve sosyolojik çözümlenmeleri araştırabilmek için Weber'in tarihsel bir durumu kavramlaştırmak için kullandığı ideal tip aracına dayanan *nedensel analitik tarihsel sosyoloji* yöntemi kullanılmıştır. İran modernleşme tarihine ilişkin yapılan tasnifle dönemlerin, ortaya çıkan modernleşme modellerinin ideal tipler haline getirilmesi ve bu bağlamda her dönem ortaya çıkan sosyolojik düşünceleri ve aralarındaki nedensel ilişkileri gösterebilmek için bu yöntemden faydalanılmıştır. Söz konusu çerçevede bu çalışma üç dönemde (Meşrutiyet Dönemi, Meşrutiyet Sonrası ve I. Pehlevi Dönemi, II. Pehlevi Dönemi) bugün için anlamlı olabilen kavramlaştırmalar ve dönemler arasında nedensel ilişkileri gösterebilmek için sosyolojik düşüncenin ortaya çıkma ortamını ve koşullarını çözümlenmeye çalışmıştır.

İran modernleşme tarihi siyasal kurumlar, eğitim kurumları ve politikaları, Aydınlanma, Batılılaşma, merkeziyetçilik, milliyetçilik, İslamcılık, yerelleştirme vb. kavramlar üzerinden anlamlandırılmıştır. İran modernleşme tarihine dair belirlenen üç dönemin birbirinin devamı olmakla birlikte önceki dönemin oluşturduğu patikada, bir sonraki dönemin üzerindeki etkisinin ne olduğu gösterilmeye çalışılmaktadır. Ayrıca dönemlerin modernleşme özellikleri, sosyolojik tartışmaları ve her dönemin içindeki süreklilik ve değişimler ele alınmıştır. Modernleşme sürecinde ilerlerken meydana gelen değişim ve dönüşümü göstermek için dönemsellik özelliklerinin farklılıklarının altı çizilmiştir.

Araştırmanın Zorlukları

Birçok kaynakta tek bir modernleşme modeline dayanan modernleşme söylemi doğrudan veya dolaylı olarak referans alınarak İran'ın geri kalmışlığına ve geçiş aşamasında olduğuna vurgu yapılmıştır. Bu sebeple İran'ın modernleşme deneyimi geçiş teorileri gölgesinde kalmıştır ve sebep-sonuç ilişkisi içinde tanımlanamamıştır. Bunun yanı sıra İran'ın bir bütün olarak modernleşme deneyiminden bahsetmenin ne kadar isabetli olabileceği de soru işaretidir. İran'da yaşayan Türkler, Kürtler, Araplar, Belüçler ve

Farslar gibi çeşitli milletlerin modernleşme deneyimleri farklı olmuştur. Bu araştırma özellikle bu farklılıklara kabaca değinmeye çalışsa da, bu bağlam başka bir araştırmanın konusunu oluşturabilir.

İran'da sosyoloji tarihiyle ilgili kitap ve araştırmanın az sayıda olmasıyla birlikte mevcut kaynaklarda da daha çok genel bilgilere dayalı açıklamalar yapılmıştır. Bu da arşiv belgelerinin mevcut olmaması veya eksik olması veya ulaşılabılır olmamasından kaynaklanabilir. Başka bir neden ise İran'ın siyasi durumuyla ilgili olabilir. Eski rejimde yapılan birçok araştırma rejimle işbirliği olarak nitelendirilmiş ve dönemin birçok sosyoloğu devrim sonrası üniversitelerden uzaklaştırılmış veya ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Dolayısıyla Pehlevi dönemi sosyolojiyi objektif bir şekilde incelemek hala çok zordur.

Araştırmacıların İran'daki birçok tarihi kaynağa erişme sıkıntısı, üzerinden yıllar geçse de birçok kaynağa erişimin mümkün olmaması, tez çalışmasının bir kısım zorluklarını oluşturmaktadır. Diğer bir zorluk da Türk sosyoloji tarihiyle ilgili birçok kaynağın bulunmasına rağmen İran'da bu konuda çalışmaların çok nadir olması, bu konuyu ele alan kitapların da dar kapsamlı oluşu ve nesnel kriterler yerine yazarların öznel görüşlerine dayanmasıdır. İran'da sosyoloji tarihi üzerine yapılan çalışmaların azlığının sebep olduğu zorluğun yanı sıra tarihsel sosyolojik yöntemin özelliklerinden kaynaklanan tarih ve sosyoloji disiplinlerinin alanlarının iç içe olması durumundan dolayı ve bu yüzden sınırların tespitinde ortaya çıkan zorluklar yaşandı.

Farsça kaynaklarda yıllar güneş takvime göre kaydedildiği için tarihin miladi takvime çevrilişinde, gün ve ayın belli olmadığı durumlarda, tam karşılığı bulunamayan tarih yazımları olabilir. Miladi yılın başlangıcı olan Ocak ayı, güneş yılının ortasına denk gelmektedir. Dolayısıyla yılların dönüştürülmesi takribi olarak yapılmıştır. Bu sebeple bazı durumlarda bir yıl öncesi veya sonrası tarihlendirilmiş olabilmektedir.

Yabancı isimlerin sadece Farsça alfabesiyle yazıldığı durumlarda, Latin alfabesiyle yazılışlarını tespit etmek güçleşmektedir. Tanınmış kişilerin dışında bazı isimlerin Latince

yazılışı tahmin yürütülerek tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu durumdan kaynaklı bazı imla yanlışlıklarının olması muhtemeldir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MEŞRUTİYET DÖNEMİ MODERNLEŞMESİ:

TERAKKİ VE TECEDDÜT SÖYLEMİ

1. MEŞRUTİYET DÖNEMİ MODERNLEŞMESİ: TERAKKİ VE TECEDDÜT SÖYLEMİ

İran modernleşme tarihinin sosyolojik çözümlemesi doğrultusunda yapılan dönemlendirme içinde ilk dönem, Meşrutiyet Dönemi modernleşmesi ve bu modernleşme bağlamında sosyal bilimsel düşüncenin gelişimi incelenmeye çalışılmıştır. Modernleşmeye neden ihtiyaç duyulduğunu, devletin bu yöndeki modernleşme planını ve entelektüellerin buna karşı tutumlarını ve değerlendirmelerini anlamak için siyasi olaylar, öne çıkan devlet adamları ve entelektüellerin düşüncesi, dergiler ve ortaya çıkan ekoller incelenmiştir.

Kaçar Aşireti uzun bir keşmekeş sonucunda Safevi İmparatorluğu (1501-1736)'nun yerine geçerek 20. Yüzyılın ilk çeyreğine kadar birbiriyle savaşan Osmanlı, Rusya ve İngiltere imparatorluklarının ortasında sıkışmış bir vaziyette çok geniş ve karmaşık bir coğrafyayı yönetmeye çaba göstermiştir. Kaçar yönetimi (1795-1925) yerel hâkimlere, ulemaya, büyük toprak sahiplerine, aşiret beylerine dayanmaktaydı. Aslında Max Weber'in devlet tanımı olan "belirli bir bölge içinde fiziksel gücün meşru kullanımını tekelinde iddia eden bir insan topluluğu" (Weber, 2006: 141) olarak kabul edilirse ve aşiretlerin, yerel valilerin ve hatta ulema sınıfının gücü ve nüfuzunu hesaba katarsak merkezi bir Kaçar Devleti'nden bahsetmek zor olur (Keddie, 1971: 4). Bu dönem toplumsal yapıya baktığımızda ise 1800-1914 yılları arasında kentte yaşayan nüfusun oranında yüzde 10'dan yüzde 20-25'e bir yükselme görülmektedir. 1800'de göçebe nüfusun oranı yüzde 50 iken, 1850'de yüzde 33'e ve 1914'te yüzde 25'e gerilemiştir. Yerleşik olan ve tarımda çalışanların sayısında ise ciddi bir değişim olmamıştır (Foran, 2009: 186).

19. yüzyılın başlarında Çar devleti ile Kaçar devleti arasında yaşanan savaş yüzünden Kaçar devletinin Kafkaslar üzerindeki etkinliği son bulmuştur. Kafkasya üzerindeki Rusya'yla uzun süren savaşlar neticesinde ortaya çıkan yenilgi ve toprak kaybı Kaçar devletinin bekasını zorlaştırmış ve reformun kaçınılmaz olduğu düşünölmeye başlanmıştır.

Savaş esnası ve sonrasında birçok alanda köklü değişikliklerin yapılması gerektiği konusunda devlet yetkilileri arasında fikir birliği oluşmuştur; askeri alan geri kalmışlığın daha çok hissedildiği bir alan olduğu için ilk reformların bu alanda yapılması planlanmıştır. Aslında 19. Yüzyılda Batı ile temas eden hemen hemen tüm Batı dışı ülkelerde modernleşme süreci “yukarıdan reform” ile başlatılıp askeri alanda reformlara öncelik tanınmıştır.

Veliaht Abbas Mirza (1789-1833), “neden Batı’nın çok gerisindeyiz” sorusundan hareketle ilk yenileşme programını Tebriz’de uygulamaya başladı. Osmanlı İmparatoru Sultan Selim’in reformlarından ve Osmanlı “Nizam-i Cedit” sisteminden etkilenen Abbas Mirza, Azerbaycan bölgesinde ‘Nizam-i Cedit’i kurmaya çaba göstermiştir. Yeniden yapılandırılmaya çalışan ordunun teçhizi için Tebriz’de top ve silah fabrikaları kurulmuştur; Yabancı dillerden askeri ve mühendislik bilginin aktarılması için, bir tercüme bürosu da kurulmuştur. Abbas Mirza’nın isteği üzerine Voltaire’ın Tarih-i Petr-i Kebir kitabı, Edvard Gibbon’un Roma İmparatorluğu’nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi, Tarih-i İskender ve I. Napolyon’la ilgili birkaç kitap Farsçaya aktarılmıştır. Kitaplar, çöküşün eşiğinde olan imparatorluk için bir ders çıkarma amacıyla çevrilmiştir. Peş peşe gerçekleşen yenilgilerden endişe duyan veliaht Abbas Mirza için diğer imparatorlukların deneyimleri önemliydi. Ancak toplumsal meseleler ve toplumun kendisi hala odak noktası haline gelmemişti ve reformlar devlet kurumlarının yenilenmesine yönelikti.

Abbas Mirza ayrıca Paris ve Londra’da daimi temsilcilikler açarak Avrupa’daki temsilciliklerde çalışmak için yurtdışına bir grup öğrenci göndermiştir. 1190/1811 ve 1194/1815’te veliaht Abbas Mirza tarafından iki grup öğrenci eğitim almak için İngiltere’ye gönderilmiştir (Mahdavi, 2005: 172). Aslında Kaçar devleti için Avrupa hem bir tehdit kaynağı aynı zamanda da ilerlemek için bir model idi. Ayrıca 1823’te Abbas Mirza Avrupalıların Tebriz’de ikamet etmeleri için *Londra Time*’da (sayı 11921) bir ilan vermiştir (Ringer, 2002: 37). Abbas Mirza’nın ansızın ölümü ve oğlu Muhammed Şah’ın hükümdarlığıyla (1834 -1848) başlatılan reformlar askıya alınmıştır.

İkinci reform hareketi Nasıreddin Şah'ın 48 yıllık hükümdarlığı süresinde başlatılmıştır. Nasıreddin Şah dönemindeki reformlar sadrazamı Emir Kebir tarafından buyurgan bir şekilde yapılmıştır. İktisat, sanayi, tarım, hukuk, yargı ve kültürel alanlarda reformların yapılması hedeflenmiştir. Bu doğrultuda Darülfünun kurulmuştur.¹ Nasıreddin Şah, modernliğe karşı din adamlarının muhalefetlerine karşı çareyi Emir Kebir'in görevden alınmasında ve yenilik karşıtı Mirza Ağa Han Nuri'nin göreve getirilmesinde görmüştür. Mirza Ağa Han Nuri Darülfünun'un kapatılması ve yabancı öğretmenlerin geri gönderilmesine çaba gösterdi. Ancak tüm engellemelere rağmen Darülfünun'un faaliyetleri devam etmiştir. 1850'lerin sonlarında üçüncü reform dalgasının yükselmeye başlamıştır. 50'lerin sonundaki reformlarda yine yönetimdeki reformcu elitlerin büyük payı olmuştur. Bu reformcuların arasında Fethali Şah'ın oğlu Ali Kulu Mirza İtizad ül-Saltane vardır. Darülfünun'un başkanlığını (1856) yürütmekle birlikte Maarif Bakanlığı'nın kurulmasıyla bakanlığın da başına geçerek Darülfünun'da ve eğitim alanında önemli icraatların gerçekleşmesine vesile oldu. İtizad ül-Saltane döneminde resmi gazete olan *Ruzname-i İlmiye-i Devlet-i İlliye-i İran*, 53 sayı yayınlandı. Gazetenin her sayısında Fransızca ve Arapça dillerinden çeviriler yer almıştır. Ayrıca resmi gazete olan *Ruznameye Milli-i İran* (1865-1870) 34 sayı yayınlanmıştır. İtizad ül-Saltane döneminde ayrıca Sipehsalar Camisi'nin kıraathane ve kütüphanesinin temeli atılmıştır.

Reformları destekleyen elitlerin yönetimde üst düzeyde görevlere getirilmesi 19. Yüzyılın başlarından itibaren yönetim yapısında yapılması istenen değişiklikleri hızlandırmıştır. 1850'lerin son yıllarında Dar ül-Şura-yı Kübra-yı Devleti (Devlet Şura Meclisi) şeklinde hükümet işlerinin yeniden yapılandırılması önem kazanmıştır. İngiltere'ye gönderilen ikinci öğrenci grubu arasında yer alan Mirza Cafer Han Müşirüddeve² 1858'da Devlet Şurası'nın müdürü olmuştur (Novruz Moradi, 2010: 970).

Nasıreddin Şah'ın Avrupa'ya seyahati, ülkedeki reformların desteklenmesi açısından faydalı olacağından dönemin reformist sadrazamı Mirza Hüseyin Han Müşirüddeve

¹ Ancak İran'daki istikrarı olmayan siyasi ortam Emir Kebir dönemi başlatılan reformlara engel olmuştur. Kendisi, Darülfünun'un kuruluşunun ilk yılında görevden alınıp katledilmiştir.

² Mühendislik bölümünde eğitim alması için Londra'ya gönderilmiştir.

tarafından teşvik edildi. Sonunda Nasıreddin Şah, 1889'da Batı seyahati sırasında, Avrupa'daki düzen ve terakkinin kaynağının “kanun” olduğu kanaatine varmış İran'a döndükten sonra kanunların hazırlanmasını emretmiş bunun için de beş kişilik bir heyeti görevlendirmiştir. Avrupa'dan hukukla ilgili kaynakların çevrilmesi için bir çeviri bürosu kuruldu. Napolyon kanunları ve Avrupa ülkelerinin bazı hukukî düzenlemeleri temel kaynak olarak kullanılmıştır. Mithat Paşa'nın hazırladığı Anayasa'da, Fransa'nın Müslüman kolonilerindeki yasal düzenlemeleri ve İngilizlerin Hint Müslümanları için uyguladığı yasalar da dikkate alınmıştır ancak bu çabalar bir sonuca varmamıştır (Ademiyet, 1977: 13).

Nasıreddin Şah'ın, reform çabaları 1896'ya kadar devam etmiştir. Bu reformlar doğrultusunda köle ticareti yasaklandı; Şah özel mülkiyete saygı göstereceğine dair söz verdi, eski ceza sistemi değiştirildi, büyük şehirlerde hapisaneler inşa edildi ve ulemanın siyasetten uzak tutulmasına gayret edildi. Dini hoşgörünün bir göstergesi olarak Katolik ve Protestan etkinliklere izin verildi. Eğitim alanında reformlara devam edilerek Darülfünun geliştirildi. Biri askeri konularda ve diğeri ise bilimsel konularda yazılar yayınlayan iki resmi dergi kuruldu. Bir çeviri okulu oluşturularak devlete ait bir basımevi de faaliyete başladı. Bu dönem basılan toplam 160 kitaptan 88'i askeri ve tıbbi konularla, 4'ü ünlü Müslüman liderlerin yaşamıyla, 10'u İran tarihiyle, 20'si Batı tarihiyle ilgili çeviriydi ve 10'u ise Batı seyahatnamelerinin çevirisiydi (Abrahamian, 2005: 74-75). Basılan kitapların çoğunun askeri ve tıp alanları dışında tarih alanında olması, siyasi iktidarın hala Abbas Mirza'nın sorduğu sorunun yanıtını tarih sayfalarında aradığını göstermektedir: Batı neden ilerledi ve biz neden geri kaldık? Bu arayış sürecinde hala Batı'daki düşünce tarihine gerek duyulmamıştır.¹

Nasıreddin Şah hükümetinin son on yılında, eleştirel edebiyat güçlenmiştir. Ahundzade, Malkom Han, Mirza Ağa Han Kirmanı ve Talıbov gibi dönemin yazarlarının eserleri ve François Fénelon'un *Sergüzeşt-i Telemak (Telemaque)* kitabının tercümesi

¹ Farsçaya aktarılan kitapların isimleri için Bkz: Edward G. Browne, *The Press and Poetry of Modern Persia* (Los Angeles, 1983), 159-64, 157-58; ve Yahya Arinpour, *Az Saba Ta Nima* (Tehran, 1993), I, 259

yayınlanmıştır. Bir toplum eleştirisi olan Zeynel Abidin Marağei'nin¹ *Seyahatname-i İbrahim Beyg* kitabı bu dönemin dikkat çeken en önemli eseri idi. Toplum, giderek aydınların odak noktası haline gelse de aydınlar toplumsal reformlara değil daha çok devletin yeniden yapılandırılması ve siyasi sistemin değişimi üzerine odaklanmıştır. Dolayısıyla Batı düşüncesinin ilgi görmesinde de politik motifler önemli bir rol oynamıştır.

1850'lerde İngiltere İran'ın en büyük ticari müttefikidir ve ihracat ile ithalatın yüzde ellisi İngiltere'nin elindeydi (Foran, 2009: 174). Batı'nın askeri gücü karşısındaki yenilgi, Batı devletleri lehine diplomatik ve ticari imtiyazların tanınmasına kapı aralamıştır. 1863 ve 1914 yılları arasında Kaçar devleti Rusya ve İngiltere'ye birçok imtiyaz vermiştir. 1872'de İngiliz vatandaşı Baron Julius de Reuter'e verilen imtiyaz, en kapsamlı imtiyazdı. Ekonomik alanı neredeyse tam olarak tekeline alan bu imtiyaza göre Baron Julius, yetmiş yıl boyunca İran'ın doğal kaynaklarının önemli bir kısmını işletecek ve İran hükümeti millî bir banka kurmak istediğinde önceliğe sahip olacaktı (Edmen, 1951: 220). İngilizlere tanınan imtiyazların benzerini Ruslar da elde etmeye çalışıyorlardı. Ruslara 1889 yılında Hazar Denizi'nde taşımacılık imtiyazı, yollar inşa etme hakkı, 1881-1894 yılları arasında İran'ın kuzey eyaletlerindeki telgraf hatlarını kullanma, Rus bankasına Culfâ-Tebriz demiryolu (1913) yapım ve işletmesi imtiyazı vs. tanınmıştır (Kallek, 2000: 244).

8 Mart 1890'da İngiliz vatandaşı Gerald Talbot'a 50 yıllığına tütün üretimi, alım-satımı ve ihracıyla ilgili tanınan tekele protesto etmek için İran'ın büyük şehirlerinde gösteriler düzenlenmiştir. Gösteriler sonucunda Nâsireddin Şah 5 Ocak 1892'de söz konusu imtiyazı feshetmek zorunda kalmıştır (Mansourian, 2007: 220).

1891'de ortaya çıkan Tütün Ayaklanması, din adamlarının devlete karşı rollerini öne çıkarmıştır. Krizin başından beri din adamları ve tüccar kesim işbirliği içerisinde olmuşlardı. Her iki kesim devlete karşı ekonomik ve dini olarak iki bağımsız güç oluşturmuşlardır (Algar, 1990: 310).

¹ 1837-1910 yılları arasında Kafkasya ve İstanbul'da yaşayan bir İranlı tüccar.

Nasireddin Şah, Tütün Krizi'nden sonra (1891-1892) siyaset alanını daraltma ve reformların hızını alma eğiliminde bulunmuştur. Darülfünun'un geliştirilmesi durduruldu ve yeni okulların kurulması yasaklandı. Dönemin önemli muhalif dergilerinden *Ahter* ve *Kanun* yasadışı ilan edildi. Yurtdışına öğrenci göndermek için tahsis edilen burslara sınırlamalar getirildi. Nasireddin Şah'ın yurtiçinde yayınlanan ve devlete ait olan *Vakayi-i İttifakiye* ve *Merrih* gibi gazetelerine ilk baştaki olumlu yaklaşım giderek değişmeye başladı. Yabancı dergilerin ülkeye girişi engellenmiş ve yurtdışına seyahat etmek de yasaklanmıştır. Nasireddin Şah'ın giderek artan baskısı sonucunda birçok yazar yurtdışına çıkmak zorunda kalmıştır. Göçte veya sürgünde yaşayan yazarlar, yurtdışındaki gazeteciliğin temel çekirdeğini oluşturacaktır (Sermed, 1993: 53). Baskı ve tecrit politikaları, 1896'da Nasireddin Şah'ın öldürülmesiyle son bulmuştur.

30 Aralık 1906'da Milli Şura Meclisi'nin kurulmasını resmî olarak tanıyan Meşrutiyet Fermanı Muzaffereddin Şah'ın imzasıyla yayınlandı. Meclis seçimlerini gözlemlemek için şehirlerde encümenler kuruldu. Seçimler sonrası encümenlerin feshedilmesi gerekiyordu; ancak ülkenin en önemli encümeni olan Tebriz Encümeni ve diğer encümenler toplumun isteği üzerine seçimler sonrası faaliyetlerini devam ettirdiler. Tahran'da yaklaşık 200 encümen kurulmuştu ve tahminen yüz encümen de eyaletlerde aktifti. Ayrıca her eyalet veya velayet kendi encümenini Tahran'da da oluşturmuştu. Tahran'daki encümenlerin en etkilişi Takizade'nin başını çektiği Azerbaycanlılar Encümeni idi (Afary, 2006: 105-106). Encümenler siyasi meselelerle baş etmekle birlikte toplumsal meseleleri ülkenin siyaset sahnesine taşımayı başardılar.

Bu dönemde birçok gizli topluluk kurulmuştur. Meşrutiyet olaylarının yönlendirilmesinde önemli olan Merkez-i Gaybi, İçtimaiyun Ammiyun Partisi, Mecme-i Ademiyyet ve Komite-i İnkılabî gibi oluşumlar ülke aydınlarının aktif yer aldıkları siyasi gruplardı.

Merkez-i Gaybi ve İçtimaiyun Ammiyun Partisi Rus Marksizm'inin devrimci sosyalizminden etkilenmiş olmakla beraber Tahran'da kurulan Mecme'-i Ademiyyet'e¹ 15

¹ Encümen-i Ademiyyet ve Cami'-i Ademiyyet olarak da adı geçmiştir.

milletvekili, 135 devlet yetkilisi ve 20 Kaçar şehzadesi üyeydi ve genelde ılımlı bir siyasi duruş sergilemekteydi (Afary, 2006: 198). Mecme'in tüzüğü Mirza Malkom Han'ın düşünceleri etkisinde yazılmıştı ve dört amacı vardı: milli gelişmenin yolunu açmak, toplumsal düzenleme, insan düşüncesinin gelişmesi için bireysel özgürlüklerin sağlanması ve garanti altına alınması, ve tüm vatandaşların itibar ve haysiyetinin korunması için haklarda eşitlik. Böylece ilk defa sosyoloji, toplumsal alanın düzenlenmesi için bir siyasi partinin kuruluş ideolojisinde yer almıştır. Elli yedi entelektüelden oluşan Komite-i İnkılabi daha radikal idi ve istibdadın ortadan kaldırılması ve 'kanun ve adalet hükümeti'nin kurulması için bir program hazırlamıştır. 57 kişinin birçoğu Darülfünun'da eğitim almıştır. Yabancı dile aşina ve Farsçaya aktarılan kitaplara vakıf olmaları nedeniyle hem de Seyit Cemal Esed Abadi (Afgani) ve Malkom Han'ın etkisiyle, Batı düşünce sistemini takip edebilme imkanına sahiplerdi (Abrahamian, 2005: 99-101).

I. Meclis'in faaliyete geçmesi (1906) ve kapatılması (1908) sürecinde İran'ın baş etmek zorunda kaldığı en önemli siyasi olaylardan biri İngiltere devletiyle Rusya devleti arasında gizlice yapılan ve İran'ı yarı sömürge bir ülkeye dönüştüren 1907 Antlaşması idi. Anlaşma şartlarına göre İran üç nüfuz sahasına bölünmüştür: İran'ın kuzeyi Rusya'nın nüfuz alanı, güneyi Britanya'nın etki alanı ve İran'ın orta kısımları ise tarafsız bölge ilan edilmiştir. Petersburg'da İran'ın haberi olmadan imzalanan gizli anlaşma aleni olduğu zaman Meclis ve encümenler sert bir şekilde karşı çıkmıştır. Ancak geniş muhalefetlere ve tepkilere rağmen anlaşma yürürlüğe girmiştir. 1907 Antlaşması, Meclis ile Saray arasındaki anlaşmazlık, Meclis ile encümenler arasındaki yetki çekişmesi ve sonunda Meclis'in topa tutularak kapatılması, ülkeyi bir mali ve siyasi krizin içine sürüklemiştir.

Birinci Meclis'in yaptığı en önemli yasal düzenlemelerden biri Anayasa Mütemmimi'nin onaylamasıydı. 7 Ekim 1907'de Anayasa Mütemmimi, Muzaffareddin Şah'ın ölümü sonrası yerine geçen meşrutiyet karşıtı Muhammed Ali Şah tarafından imzalandı. 1907 Anayasa Mütemmimi -Takizade'nin Anlattığına göre- Belçika, Fransa ve Bulgaristan anayasaları esas alınarak yazılmıştır (Afary, 2006: 136). Anayasa Mütemmimi'nin

yazılışında ele alınan önemli konulardan biri eyaletlerdeki halkın kendi eyalet konseyleri kurma hakkına sahip olmalarıydı (Anayasa Mütemmimi'nin 90-93. maddeleri).

Meclis'in varlığını kendi otoritesine bir tehdit olarak gören Muhammed Ali Şah, 1908 Haziran ayında Tahran'da sıkıyönetim ilân etmekle anayasal düzenin ortadan kaldırılmasını istemiştir. Birinci Meclis'in (1285/1906 -1287/1908) faaliyeti Sarayın baskıları ve entrikaları sonucunda çok uzun sürmedi. 23 Haziran 1908'de Meclis top ateşine tutularak kapatıldı. Meclis'in kapatılmasından sonra Cemâleddin İsfahânî ve Mirza Cihangir Han gibi ünlü muhalif isimler öldürüldü. Birinci Meclis'in kapatılmasından sonra İran siyasi tarihinde, "İstibdat-i Sağîr" olarak bilinen bir dönem (23 Haziran 1908 – 15 Temmuz 1909) başlamıştır. Anayasal düzene geçişle birlikte yayımlanmaya başlayan birçok gazete ve dergi, kapatılmış dergilerde, encümenlerde ve siyasi gruplarda faaliyet gösteren birçok aydın, Londra, Paris, Kafkasya ve Osmanlı'ya göç etmek zorunda kalmıştır. 1908 yılının son baharında Avrupa'da yaklaşık 200 sürgün İranlı aydın vardı (Afary, 2006: 299).

Takizade, Müazidül-Saltana, Mirza Muhammed Sadık Tabatabayi, Muhammed Ali Terbiyet, Hüseyin Ağa Perviz ve Mirza Ağa Ferş Fürüş Londra'da oldukları sırada bir araya gelerek Edward Browne'in yardımı ve yol göstermesiyle İngiltere devletinin İran Meşrutiyet devriminden yana tavırlar alması için çalışmalar başlattılar. Bu kişiler ayrıca İngiltere devletinden Muhammed Ali Şah'a kredi kapsamında mali destek verilmesine karşı çıkmıştır. Grubun diğer çabalarından biri Batı kamuoyuna muhalefet olarak kendilerini devrimci değil de ılımlı reformistler olarak tanıtmalarıydı (Bonakdarian, 1995: 181).

Tahran'da Meşrutiyet yanlısı grupların bastırılması Azerbaycan'da, Gilan'da ve İsfahan'da devlete karşı sert tepkilere yol açarak Saray karşıtı bir direniş hareketinin şekillenmesine neden oldu. Meclis'in kapatılması sonrası Tebriz Encümeni Meclis'in yerine geçerek çalışmalarını devam ettirdi. Encümenler, kapatılmasından sonra, meclisin yeniden açılmasına kadar süreci yönetmeyi başardılar.

Meşrutiyet düzeninin yeniden kurulmasında ve direniş hareketinin örgütlenmesinde İctimaiyun Amiyyun Fırkası'nın rolü çok belirleyici olmuştur. İctimaiyun Amiyyun (Sosyal Demokrat) Fırkası, Kafkasya ve İran'daki örgütlenmeleri Tebriz ve Gilan'daki direniş hareketinin saflarında aktif yer almıştır. Lenin İran Devrimiyle yakından ilgilenmiş ve İsviçre'de Müazidül Saltana ile görüşmüştür (İttihadiye, 1982: 182-183). 1908'te Tahran Gilan mücahitleri ve İsfahan Bahtiyarileri tarafından işgal edilmiş ve Meclis'in yeniden faaliyete başlamasının yolundaki engeller ortadan kalkmıştır. Tahran ele geçirildikten sonra Muhammed Ali Şah Rusya Elçiliği'ne sığınarak 12 yaşındaki oğlu Ahmed Mirza lehine saltanattan feragat etmek mecburiyetinde kalmıştır. 1909 yılında Muhammad Ali Şah'ın saltanattan azledilmesi yeni bir siyasi dönemin başladığının işareti olmuştur.¹

15 Kasım 1909 yılında faaliyete başlayan İkinci Meclis'te Encümenler yerini siyasi partilere bırakmıştır. İtidaliyun (İlımlılar) Partisi ve Demokrat Partisi siyaset arenasının iki önemli aktörü olarak ülke siyasetinin gündeminde etkili olmaya başlamışlardı. Bu iki siyasal partinin ortaya çıkışı encümenler devrinin kapanışına işaret ediyordu. Encümenler vasıtasıyla ülke siyasetinde etki bırakmaya çalışan sosyal demokratlar ülkenin geleceğiyle ilgili beklenti ve umutlarını Demokrat Parti'nin siyasi programına yansıtmışlardı.

II. Meclis'in mali harcamaları düzene sokmak için 1289/1911'de Amerikalı William Morgan Shuster'i baş hazineci olarak istihdam etmesi İngiltere ve Rusya devletlerinin tepkisine yol açtı. Shuster'in başlattığı mali reformlar Rusya başta olmak üzere diğer yabancı devletlerin İran'daki hareket alanını daraltmıştır. Morgan Shuster'in faaliyetlerini durdurmak için Shuster'in ihraç edilmesine dair İran'a bir ultiimatoma verdi. Meclis'in ultiimatoma karşı olması üzerine Rus güçleri İran'ı işgal etti ve böylelikle meclis tekrar kapatıldı. Tebriz, Zencan ve Reşt gibi şehirler Rusların işgaline uğradı. İran, o tarihe

¹ Meşrutiyet Döneminde "mücahit", Meşrutiyet yolunda silahlı mücadele veren kişilere deniliyordu. Tebriz'de Merkez-i Gaybi kurulduğunda mücahit kolu da oluşturulmuştur. Kafkas mücahitlerinin Meşrutiyet'i savunmakta, özellikle de Meclis'in topa tutularak kapatılmasından sonra, önemli rolü olmuştur.

kadar resmiyette tanımadığı 1907 Anlaşması'nı kabul etmek zorunda kaldı (İttihadiye, 1992: 37).

1.1. Modernleşmenin Eğitime Yansıması

Kaçar Döneminde hem geleneksel hem modern eğitim kurumları birlikte faaliyet gösterdi. Fıkıh ve İslami Bilimlerin eğitimi veren geleneksel dini okulların yanı sıra halk içinde yaygın olan Mektephaneler¹ vardı. Eğitim sürecinin zor olması ve öğrencilerin genellikle fiziksel şiddete maruz kalması Mektephanelerde eğitim almaya isteksiz olmalarına neden oluyordu. Çocukluğunda benzer durumu yaşayan Ahundzade, eğitim alanındaki sorunların çözülmesi için alfabe değişimini ve eğitim koşullarının değiştirilmesini inatla savunmuştur.

Modern okullara gelince Darülfünun'un kuruluşundan önce yabancı ve misyoner okullarda verilen eğitim, modern müfredatı içeriyordu. Darülfünun bu konuda ilk yerli okuldur ve programı herkese açık olmamakla birlikte sadece yüksek eğitim veriyordu. Halkın tüm kesimlerine açık olan ilk modern ilkokullar olarak Rüşdiyeler ise çok daha sonra, 1882 yılında kurulmuştur.

1.1.1. Yabancı ve Misyoner Modern Okullar

1851'de Darülfünun kurulmadan önce Avrupalı ve Amerikan misyonerler tarafından İran'da Avrupa tarzı okullar açılmıştır. Bu okulların sayısında 1850'lerden başlayarak bir artış vardı. 1213-49/1834-70 yılları arasında, Amerikan ve Avrupalı misyonerler daha çok Azerbaycan Eyaleti'nde Urumiye ve Salmas şehirleri yakınında aktifken Britanya misyonerlik etkinlikleri daha çok İsfahan, Kirman, Yezd ve Şiraz gibi İran'ın güney bölgelerindeki şehirlerde toplanmıştır (Ringer, 2002: 145).

¹ Geleneksel okullar

Fransa Aliyansı (Alliance Française) ve Üniversal İsrail Aliyansı (Alliance Israélite Universelle) İran'da birkaç okul açmışlardır. Bu okullar, kızlar için ilk Avrupa tarzı okulları oluşturmuştur.

Amerikalı misyonerler, eğitim vermekle, tıbbi faaliyetlerle, vaaz vermekle ve matbaa kurmakla ilgileniyorlardı. Perkins isimli ilk Amerikan misyoner okul 1214/1836'da Urumiye'de kurulmuştur (Sermed, 1993: 78). Yerli halkın muhalefetine rağmen, 1217/1838'de Urumiye'de kızlar için de özel bir okul açılmıştır.

Muhammed Şah (1834-1848) döneminde köy okullarının sayısı artmaktaydı. 1216-26/1837-47 yılları arasında yaklaşık 530 öğrenciye eğitim veren 24 okul kurulmuştur. 1219/1840'ta Amerikalı misyonerler tarafından ayrıca bir matbaa da kurulmuştur. Muhammed Şah dönemi Fransızlar da İran'da etkin olmuştur. 1218/1839'de Boré tarafından Müslüman öğrencileri de kabul eden Dar'ul İlm-i Şinasayi-i Milel Okulu Tebriz'de kurulmuştur. Boré, Amerikalı Protestan misyonerlerin aksine, kendi eğitim programından din eğitimini çıkarmıştır. Nasıreddin Şah'ın çocukken eğitim aldığı bu okulda Fransız dili ve edebiyatı, felsefe ve modern bilimlerin dersi verilmekteydi. Boré, ayrıca 1219/1840'ta İsfahan'da da benzer bir okul kurmuştur; ancak olumsuz tepkiler artınca Tebriz'e kaçmak zorunda kaldı. Boré Kudüs'te Fransa konsolosluğu görevine atandıktan sonra İran'ı terk etti ve dolayısıyla kurmuş olduğu okul da kapandı (Ringer, 2002: 129-133). Başka Fransız misyonerlerin de, çeşitli bölgelerde eğitim faaliyetleri olmuştur.

1.1.2. İlk Yerli Modern Okullar

1880'ler ve 90'ların sonunda devletin himayesi ve nezareti dışında bağımsız entelektüeller yeni okulların açılması yönünde çaba göstermişlerdir. Bu hareketin öncüsü Mirza Hasan Tebrizî idi. Mirza Hasan, *Ahtar* gazetesi aracılığıyla Osmanlı'daki yeni tarzda eğitim veren okullarla tanışmıştır. 1880'lerde Beyrut'a giderek orada Fransız okullarında eğitim almış ve Fransızların eğitim yöntemleriyle tanışmıştır. Ardından Tebriz'e dönmüş ve Azerbaycan'ın valisi Mirza Eminül-devle'nin yardımıyla Tebriz'de

kendi okulunu kurmuştur. Yeni alfabe kullanılan, siyah tahta ve öğrencilerin oturması için sandalyelerle okulda geleneksel okullarda yaygın olan falaka uygulamasını kaldırmıştır. Osmanlı'daki Rüştiye eğitim sisteminden etkilenen Mirza Hasan, artık “Rüşdiye” olarak tanınmaktadır.

Mirza Hasan Rüşdiye¹ tarafından İran'da yeni okullar açılmadan önce, okullara sadece seçkinler girebiliyordu (Mehbubi Erdekani, 1991: 375). Eğitimin halk katmanlarına açılmasıyla değişim ve yeniliğe karşı olanlar Rüşdiye'nin okuluna saldırmıştır. Saldırlara birkaç kere direnen Rüşdiye sonunda Tebriz'i terk ederek faaliyetlerini Meşhed'de sürdürmek zorunda kalmıştır. Tahran'da Eminül-devle'nin sadrazam olarak atanması ve Tabatabayi gibi yenilik yanlısı din adamlarının yardımıyla faaliyetlerini Tahran'a taşımıştır. Tabatabayi aynı dönemde Medrese-i İslam'ı kurarak devletten bağımsız eğitim çabalarına destek sunmuştur.

1889'da Tahran'da İranlı elitler tarafından kurulan “Encümen-i Tesis-i Mekatib-i Milliye-i İran”, -ki sonralar Encümen-i Maarif olarak meşhur oldu- devletin desteğiyle okulların kurulmasında ve eğitim alanında faaliyet yapmak istedi. Encümen-i Maarif'in tüzüğünde encümenin görevleri şöyle tanımlanmıştır: Milli Kütüphanenin kurulması, telif ve tercüme eserlerin yayınlanması için yayınevi kurmak, yetişkinler için okullar açmak, ve yeni tarzda okullar kurmak. Encümen, bünyesine aldığı zengin insanların mali yardımıyla ülkede eğitimin yaygınlaşmasına katkıda bulunmak istemiştir. 1904 yılında, Tahran'da kurulan Milli Kütüphane, toplumsal ve politik tartışmalara ev sahipliği yapmıştır. Milli Kütüphane'nin müdavimi 57 entelektüel, gizli bir örgütlenme olan Komite-i İnkılab'ı oluşturdu. Bu komite Avrupa'nın önemli devrimleriyle ilgili kitaplar çevirme ve Avrupa basınına İran'da siyasal reformun gerekliliği konusunda yazılar gönderme kararı aldı (Afary, 2006: 65).

¹ Necef, İstanbul, Mısır ve Beyrut'ta bulunan Mirza Hasan, Osmanlı'dan etkilenerek Rüşdiye dediği ilk İranlı ilkokulu Erivan'da kurmuştur. 1889 yılında Tebriz'de de bir ilkokul açtı ancak bu okul bir yıldan fazla devam edemedi.

Eminül-Sultan'ın yenilik ve reform karşıtı muhaliflerin Saraydaki etkisi sonucunda Eminül-devle'nin yerine geçmesiyle tüm okullar Ulum Bakanlığı nezareti altına geçirildi. Encümen-i Maarif feshedildi ve onun yerine 1904 yılında “Şura-yı Âli-i Maarif” sadrazamın direkt nezareti altında ve Ulum Bakanı denetiminde kuruldu ve ülkedeki tüm eğitim kurumları onun nezaretine verildi. Eminül-sultan döneminde Rüşdiye'ye verilen destek de kesildi ve sürgüne gönderildi.

Hıristiyan azınlıklarının sayısının Azerbaycan Eyaletinde ülkenin diğer bölgelerine göre yüksek olması misyonerlik faaliyetlerinin daha çok olmasına neden olmuştur. Ayrıca, Azerbaycan Eyaleti, Osmanlı ve Kafkasya'yla komşu bir konumda olduğu için bu ülkelerdeki değişimden daha fazla etkilenmiş ve bölge halkının komşu ülkelerdeki değişimlere ayak uydurmasına sebebiyet vermiştir. Azerbaycan eyaletinin Osmanlı ve Kafkasya'yla olan geniş ticari ilişkileri bölgeyi İran'ın nüfusu en kalabalık ve en zengin eyaleti haline getirmiştir. Ayrıca taht varisinin eyalette sakin olması bölgenin önemini artırmıştır. Maddi ve insani sermayenin diğer bölgelere göre daha gelişmiş olması bölgeyi birçok alanda, özellikle eğitim alanında reformlar için uygun ve öncül kılmıştır. Terbiyet, Lukmaniye, Saadet, ve Debistan-i Novber gibi okullar, 1277-85/1898-1906 yılları arasında Tebriz'de kurulmuş olan en önemli okullar idi. Terbiyet'i Muhammed Ali Han Terbiyet, Seyit Hüseyin Han Adalet ve Seyit Hasan Takizade gibi ünlü yazar ve reformcular 1278/1899'da kurmuşlardır. Bu okulda Coğrafyanın yanı sıra İtalyanca ve Fransızca gibi yabancı dillerin eğitimi veriliyordu (Ringer, 2002: 192-193).

1911 yılına kadar yabancı okullar yasal bir düzenleme olmadan kendi faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Ancak 1911 yılında Şura-yı Âli-i Maarif'in (Yüksek Maarif Şurası)¹ tüzüğü yabancı okulların kurucularına Şura'nın onayını almalarını zorunlu kılmıştır. Tüzükten önce yerli okulların sayısı 10 idi ve eğitim alan öğrencilerin sayısı 1500'den

¹ İran'da Ulum Bakanlığı 1272 H.K./ 1855 yılında kurulmuştur. Dadrülfünun'un ilk başkanı olan Alikulu İtizadul Saltana, bakanlığın başına getirilmiştir ve 22 yıl bu görevi sürdürmüştür. 1315 H.K./1898 yılında Encümen'i Maarif, eğitim alanının ıslahı için devletten bağımsız olarak kurulmuştur. Ancak bağımsızlığını koruyamamış ve 1319 H.K./1901 yılında “Şura-yı Âli-i Maarif” adıyla bakanlığa bağlı olarak çalışmalarına devam etmiştir (Şohani, 2010: 484).

fazla değildi. Oysaki yabancılara ait 140 okul faaliyetteydi ve bu okullarda eğitim alan 5000'in üzerinde öğrenci vardı. Ancak I. Dünya Savaşı'yla birlikte bu okulların birçoğu kapanmıştır (Sermed, 1993: 81).Yeni metotlarla eğitim almak, misyonerlerin kurdukları okullarla ve sınırlı sayıda öğrencinin katılma şansı bulunan özel okullarla sınırlı idi.

1.1.3. Yurtdışına Öğrenci Göndermek

Yurtdışına öğrenci gönderme uygulaması, uzun yıllar boyu devam etmiştir. 1807 yılından 1920 yılına kadar yurtdışına gönderilen öğrencilerle ilgili ayrıntılı istatistikler mevcut değildir. Gönderilen öğrenci sayısı da tam olarak belli değildir. Tahminlere göre gönderilen öğrenci sayısı, 1000'in üzerinde idi (Sermed, 1993: 154). Gönderilen öğrencilerin arasında kadınların yer almadığını da belirtmemiz gerekmektedir.

Sermed (1993: 223-483), 1807-1920 yılları arasında yurtdışında eğitim gören 254 öğrencinin isimlerini, eğitim aldıkları bölümlerini ve çalışma alanlarını toplamıştır. Bunlardan sadece 36 kişi insani bilimlerde eğitim almaktaydı. Mecid Âhi, Hukuk ve İktisat (Moskova'da); Alikulu Ardalın, Hukuk (doktora, Almanya); Gulamali Ardalın, Siyaset Bilimi (Fransa); Abbas Han Afşar, Tarih ve İktisadi Bilimler (Bakü, İsviçre ve Almanya); Nasrullah İntizam, Hukuk ve Siyaset Bilimi (Fransa); Mirza Aliakber Han Behmen, Hukuk (Fransa); Fethullah Pakrevan Tabatabayi, Hukuk (Fransa); Hasan Pirniya Müşirüddeve, Hukuk (Moskova); Seyit Muhammed Ali Han Cemalzade, Hukuk (İsviçre); Aliakber Daver, Hukuk, Siyaset Bilimi ve İktisat (İsviçre); Mirza Hasan Rüşdiye Yeni Eğitim bölümü (İstanbul, Mısır ve Beyrut), Mirza Sadık Rizazade Şafak Felsefe (Berlin), İbrahim Zend Hukuk (Petersburg), Muhammed Ali Salar Muazzam Hukuk (Brüksel, Petersburg ve İsviçre), Muhammed Seccadi Hukuk (Fransa), Hemid Seyyah Hukuk (Moskova), Aliakber Siyasi Psikoloji (Fransa), Cevad Ameri Hukuk (Fransa), Mustafa Adl Hukuk (Fransa), Amir Sehamüddin Gaffari İktisadi ve Siyasi Bilimler (Avrupa), Mirza Zeynelabdin Han Gaffari Diplomasi ve Edebi Bilimler, Adli Hukuk (Fransa), Mustafa Fatih İktisat (Amerika), Abbas Foruher Hukuk (Fransa), Muzaffer Firuz Siyaset Bilimi (İngiltere, Cambridge), Mirza Cevad Han Gazi Hukuk (Berlin), Hac Muhammed Mirza Kaşifül Saltana Siyaset Bilimi ve İktisadi Hukuk

(Fransa), Hasanali Nesrulumuk Hukuk (Fransa), Mirza Abdullah Müsteşarül vizare Hukuk ve Siyaset Bilimi (Fransa), Muhammed Musaddık Hukuk ve Siyaset Bilimi (Fransa), Hasan Mukaddem (Ali Nevruz) Edebiyat ve Sosyal Bilimler (İsviçre), Abulkasım Nasirulumuk Karagözlü Siyasi Hukuk (İngiltere, Oxford Üniversitesi), Firuz Mirza Nüsretoddevle Siyaset Bilimi (Beyrut, Paris), Hasan Nefisi Hukuk ve İktisat (Maliye) (Fransa), Ahmed Vusuk Hukuk (Fransa) ve Muhammed Ali Humayunchah Edebiyat, Tarih ve Uluslararası Hukuk (Fransa, İsviçre ve Belçika) (Sermed, 1993: 172).¹

Hukuk başta olmak üzere, siyaset bilimi ve iktisat bölümlerinin tercih edilmesi ve gönderilen öğrencilerin eğitimlerini bitirdikten sonra ülkeye geri dönerek görev yapmaları, devletin daha çok bu alanlarda kadro yetiştirmeye ihtiyacı olduğunu göstermektedir. Aslında yine amaç, Darülfünun'da olduğu gibi devlet dairelerinde çalışmak için kadro yetiştirmektir.

1911 yılına kadar, yurtdışına öğrenci gönderme belirli bir kurala veya kritere tabi değildir; ancak bu yılda yurtdışına gönderilen öğrenci yasası ilk defa meclisin onayıyla olmuştur.² Meclis'in bu konudaki yasasına göre beş yıl boyunca her sene 20 öğrenci yurtdışına gönderilmek için seçilmeliydi. Gönderilen öğrenciler, 15-20 yaş arası en yüksek notu alan yoksul öğrencilerden olmalıydı. Ayrıca eğitimini devlet burslusu olarak bitiren öğrenciler mezun olduklarında ve ülkeye geri döndüklerinde 10 sene resmî hizmetle yükümlülerdi (Sermed, 1993: 196).

1.1.4. Modern Yüksek Okullar

Modern yüksek okulların kuruluşu Darülfünun'un kurulmasıyla gündeme girdi. Emir Kebir'in farklı yazılarında, "Medrese", "Medrese-i Cedit", "Medrese-i Nizamiyye" ve

¹ 1238/1859 yılında Fransa'ya gönderilmek için 42 öğrenci seçilmiştir. Seçilenler arasından 17'si Darülfünun mezunu idi. Bunlardan 16'sı meslek okulu bölümlerinde, 11'i askeri bilimlerde, 4'ü tıpta, 4'ü matematik ve mühendislikte, 2'si Avrupa hukuku ve biri Avrupa edebiyat ve siyaset bilimi, diğerleri ise eczacılık, optik, astronomi ve ressamlıkta eğitim almışlardı (Ringer, 2002: 106-107).

² Yasa onaylandıktan sonra gönderilecek 30 öğrenci için soyadı seçilmiştir. Ülke genelinde soyadın kullanılması 30 sene sonra gerçekleşecekti. Bu otuz kişiden 15'i öğretmenlik eğitimi almak için, diğerleri ise askeri ve fen bilimlerinde okumak için Fransa'ya gönderilmiştir.

özellikle de “Mektephane-i Şahî” olarak adı geçen Darülfünun’un öğretmenleri, İngiltere, Rusya ve Fransa’nın İran’ın işlerine müdahalelerini engellemek amacıyla, genellikle Avusturya’dan seçilmiştir (Ekhtiar, 2001: 155). O dönemde Avusturya, bilimsel ve askeri örgütlenmedeki başarılarından dolayı ün kazanmıştı. Ayrıca öğretmenlerden ikisi İtalyan’dı. 10 Ağustos 1851’te imzalanan anlaşmaya göre öğretmenler devletin işlerine müdahale etmeyeceklerine söz vermişlerdir.

Darülfünun’da dil konusu sorun teşkil eden en başlıca meselelerden biriydi. Öğretmenler Farsça bilmiyorlardı, Almanca bilen tercüman da pek bulunmuyordu. Dolayısıyla Fransızca Darülfünun’da eğitim dili olarak seçilmişti (Ringer, 2002: 90). Ancak Çeviri Heyeti’nden ve yurt dışında eğitim gören öğrencilerden yabancı hocaların tercümanlığını yapmaları için yararlanılmıştır. Mirza Malkom Han da bu seçilenlerin arasındaydı (Ademiyet, 1983: 362). Darülfünun’un resmi açılışı (5 Rebiyülevvel 1268/29), Aralık 1851’de, Emir Kebir’in öldürülmesinden 13 gün önce gerçekleşmiştir. Mühendislik, piyade, süvari, tophane, tıp ve cerrahi, mineraloji ve fizik, kimya ve eczacılıktan oluşan doğa bilimleri, Darülfünun’un ilk yedi bölümünü oluşturmaktaydı (Ademiyet, 1983: 363). Nasıreddin Şah tarafından tehlikeli görüldüğü için Tarih, Siyaset ve Hukuk gibi bölümlere yer verilmemişti (Mütevelli Hakiki, 2004: 734).¹

Vakayi-i İttifakiye gazetesinde Darülfünun’un 30 kişi kabul edeceğine dair bir ilan yayınlanmıştır. Bu otuz kişi 14-16 yaş arası han, asilzade ve zengin ailelerin çocukları olmalıydı. Ancak fazla talep olunca ilk senede 105 öğrenci kabul edilmiştir (Ringer, 2002: 88).

Darülfünun faaliyeti esnasında *Teşrih-i Beden-i İnsan/İnsan Vücudunun Anatomisi* (Dr. Polak), cerrahlıkta *İlacul’ Esgam*, *İlm-i Hendese*, *Külliyat’i Tıbb-i Firengi* gibi modern tıpla ilgili birçok kitap çevrilmeye başladı. Dr. Polak, Darülfünun’da tıp öğretmeye başladığı zaman, çeşitli engellerle karşılaşmıştı; öğretmenlerin Farsça bilgisizliği ve bu

¹ Sonraları tıp okulu, Darülfünun’dan ayrılarak bağımsız olmuştur. 1921-1922 yıllarında Merkezi Dar-ul Muallimin Felsefe ve Edebiyat, Tarih ve Coğrafya, Matematik, Tabii bilimler, Fizik ve Kimya ve daha sonra da yabancı dil ve Arkeoloji bölümleriyle kurulmuştur. 1935’de kızlar da Ev İdaresi bölümü için okula alınmışlardır (Ferasethah, 2009: 161).

dilde genel tıp terimlerinin yokluğu bunların en önemlisiydi. Eğitim dili başlangıçta Fransızca olarak seçilmişti ancak tercümanla çeviri işi iyi ilerlemiyordu. Bu durumu düzeltmek ve tıp kitapları ve terminoloji boşluğunu doldurmak için Farsçayı öğrendi ve Farsça on bir ders kitabı yazarak, Farsça bir tıbbi kelime hazinesi oluşturmayı başardı (Mahdavi, 2005: 175). Bütün bu kitaplar Tahran'da basıldı. Ancak bu dönemde, bilim, felsefe ve toplumsal düşüncelerle alakalı yayınlanan iki kitap daha çok önem taşımaktaydı: Newton'un yerçekimi kuramını anlatan eser, İtizadul' Saltana'nın¹ *Felekül' Saade* kitabı (1862/1238), ve Kont de Gobineau'nun isteği üzerine çevrilen *Descartes'in Risalesi*.² 60'larda anonim olarak yayınlanan *Risalei der Afzayeş-i Servet* (Servetin Çoğaltılması Üzerine bir Risale) ekonomik ilerlemenin diğer alanlardaki ilerlemelere önceliği olduğunu savunmuştur.

İkinci yüksek okul olarak kurulan okul, 1857 yılında Tebriz'de kurulan Darülfünun veya Medrese-i Muzafferî okuluydu. Tahran Darülfünununun 1237/1858'de ilk mezunları Tebriz Darülfünununda işe başlamışlardır. Ders programlarında ise Fransızca, İngilizce, Arapça, Tıp, Geometri, Coğrafya, askeri eğitimi (Piyade) ve silah üretimi (Tophane) eğitimi, ve Farsça yer almaktaydı.

1884 yılında İsfahan'da Mesud Mirza Zallul Sultan tarafından üçüncü askeri okul kurulmuştur. Bu okulda yerli ve yabancı öğretmenler eğitim veriyordu. 1886 yılında Tahran'da Kamran Mirza Nayibul Saltana tarafından, Darülfünun'dan bağımsız ama Savaş Bakanlığı'na bağlı bir askeri okul açılmıştır. Yabancı öğretmenler ile Darülfünun uzmanlarından kişiler okulda eğitim veriyorlardı. Jandarma okulları diğer önemli askeri okullardandı (Sermed, 1993: 83).

¹ Kaçar Dönemi ilk Maarif Bakanı ve Darülfünun'un başkanı olarak çalıştı.

² Birçok yazar ve araştırmacı Taki Han Ansari'nin Caniver Name kitabının Darwin'in düşünceleri üzerine olduğunu yazmış ve bu kitabı Darwin'in Evrim Teorisi'yle ilgili Farsça yazılan ilk kitap olarak tanıtmıştır ancak büyük ihtimalle Caniver Name Darwin'in kitabından değil, 1830-1870 yılları arasında yazılan paleontoloji eserlerinden özellikle de L. Figuiet'in (1864) *La terre avant le déluge* kitabından bir derlemesidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hosrevi, İrfan (2015). *Caniver Name ve Ref'i Yek Suitefahum*, Tarih-i İlim, sayı 2, ss. 173-219.

İran’da yüksek eğitim alanındaki reformlar, devlet tarafından yapılmıştır. Reformların amacı hükümet işleri için kadro ve diplomat yetiştirmek idi. Dolayısıyla okuldaki öğrenci kabul politikalarına bakıldığında, daha çok âyân ve zengin ailelerin çocukları devlet destekli eğitim programlarına dahil edilmiştir ve toplumun geneli bu programlara dahil olmamıştır. Orijinal olarak elitlere hizmet etmek için tasarlanan Darülfünun daha sonraki yıllarda bu konuda daha demokratik ve kapsayıcı bir politika izlemiş On Dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde okul daha çeşitli bir öğrenci kitlesine sahip olabilmıştır.

Avrupa ülkeleriyle siyasi ekonomik ilişkiler artınca Medrese-i Ulum-i Siyasi, 1278/1899 yılında Dışişleri Bakanlığı’na kadro yetiştirmek için Mirza Nesrullah Han Nayini (Müşirüddeve) ve oğlu Hasan Han Müşirülmülk’ün çabalarıyla Muzaffereddin Şah döneminde kurulmuştur. Okulun ilk başkanı olan Müşirülmülk, açılış konuşmasında “Medresenin amacı necip ve asil ailelerden öğrenci kabul etmek ve onları İran’ın geleceği için ve vatansever, bilinçli diplomatlar olarak yetiştirmektir. Ta ki Dışişleri Bakanlığı çalışanları, dünyanın diğer diplomatlarıyla omuz omuza olmayı hak etsinler” (Tefreşi, 1991: 53). İlk yılda, okula 14 öğrenci alındı ve eğitim dönemi, 3 yıl ilk düzey ve 2 yıl ileri düzey olmak üzere 5 yıl olarak belirlendi (Âkili, 1998: 351). Darülfünun’dan farklı olarak müfredatta, askeri konulara yer verilmemiştir. Okul için İranlı ve Avrupalı hocalar istihdam edilmiş ve iktisat, siyaset bilimi ve uluslararası hukukla ilgili birkaç kitap çevrilmiştir. Okulun ilk eğitim programı, tarih, coğrafya, Fransızca, uluslararası hukuk ve fıkıhtan oluşmuştur. İlerleyen yıllarda Fars Dili ve Edebiyatı, Mantık, İktisat Bilimi (İlm-i Servet), Tarih ve Temel Hukuk derslere dahil edilmiştir (Tefreşi, 1991: 54). 28 yıl devam eden Medrese-i Ulum-i Siyasi’den toplam 210 öğrenci mezun oldu ve başbakan, bakan, büyükelçi, vali, kaymakam gibi önemli konumlarda görevlendirildi (Âkili, 1998: 352-354).

1.2. Meşrutiyet Döneminde Sosyal Bilimler

19. Yüzyılın sonu ve 20. Yüzyılın başlarında okuryazarlığı olan kentli nüfusun oranının yüzde 5’e kadar büyümesi yeni taleplerin sonucunda ortaya çıkan bir olguydu. Bu kentli-tüccar ve dışla ilişkili dönüşümün en belirgin temsilcisi entelektüellerin ortaya çıkışıydı.

Bu yeni kültürel akım Batı'daki yeni değişmelerden elde ettiği bilgiler ışığında yeni bir başlangıç arayışı içinde olmuştur ve yaygın olan geleneksel adet ve ananeleri yeterli bulmamıştır. Bu yeni kentli sınıf ticaretle meşguldür, yurtdışına çıkar, eğitime, okumaya ve yabancı dillere meraklıdır. Mason topluluklarıyla ilişkileri vardır. Bazen yurtdışında ikamet ediyor ve oradaki kurumlarda istihdam ediliyordu.

19. yüzyılın ilk otuz yılında devlet tarafından yapılan reformların ilk evresi dolaylı ve dolaysız bir şekilde yeni bilim, teknik ve kurumlara dikkati artırmıştır. Devlet tarafından desteklenen reformlar ticarete, eğitimde ve seyahatte hareketliliğin artmasına neden olan uygun ortamı geliştirmiş ve aydınların seyahatnameler yazmaya, derlemeler ve tercümelemler yapmaya olan eğilimini güçlendirmiştir.

1865 yılında Fransa devletinin konsolosu Joseph Arthur de Gobineau¹, Alexis de Tocqueville'in talebi üzerine, İran'ın sosyal durumuyla ilgili Fransa'nın *Siyasi ve Ahlaki Bilimler Akademisi*² için bir rapor hazırlamıştır (Behnam, 2007: 28, Kemali, 1997: 503). Tocqueville, 1855 yılında Gobineau'ya yazdığı bir mektubunda bölgenin kaçınılmaz görünen gerilemesinin nedenlerinin araştırmasını istemiştir³ (Kemali, 1997: 502). Gobineau ayrıca "Orta Asya'da Felsefeler ve Dinler" ve "Üç Yıl Asya'da" gibi başka eserlerinde İran'ın toplumsal durumunu ele almaya çalışmıştır.

İran'a gelen Avrupalılar İran'a dair görüşlerini yayınladıkları seyahatnamelere yansıtmuşlardı. Böylece İranlılara kendilerini Avrupalıların gözünden bakma imkanı vermişlerdi.⁴ Ayrıca Batı'yı seyahat eden İranlılar tarafından da çeşitli Seyahatnameler

¹ Arthur de Gobineau, iki kere İran'da görev yapmıştır. İlk defa 1855 yılında Birinci Sekreter olarak Fransız heyetiyle İran'a gelmiştir. Bir sene sonra Fransa elçisinin (Vezir Muhtar'ın) Fransa'ya dönmesinin ardından kendisi elçi (Kardar ve sonra da Vezir Muhtar) olarak görev yaptı ve 1858 yılında, 3 yıl İran'da görev yaptıktan sonra, Fransa'ya geri döndü. İkinci kez 1861 yılında, Fransa Elçisi olarak tekrardan İran'a geldi ve Nasıreddin Şah döneminde 3 yıl İran'da kaldı. Eleştirmenleri onu ırkçılıkla suçlamaktadır. Ancak İran'la ilgili birkaç kitabı İranlıların ilgisini çekmiştir. "Tarih-i İraniyan" kitabı Nasıreddin Şah döneminde Farsçaya çevrilmiştir ve Suhan ve Bahar-i İran dergilerinde hikayeleri basılmıştır (Kemali, 1997: 494-495).

² Académie des sciences morales et politiques.

³ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Alexis de Tocqueville'in yazdığı ve John Lukacs'ın İngilizceye çevirdiği "The European Revolution & Correspondence with Gobineau" kitabına (Published by Doubleday Anchor, Garden City, 1959).

⁴ Ötekinin gözünden kendine bakmak, yıllar boyu devam edecektir. Seyyahların yerine şarkiyatçılar geçecek ve İran'daki sosyal düşünce tarihini önemli derecede etkileyecektir.

yazılmıştır.¹ Bu seyahatnameler aracılığıyla İranlılar Avrupa'nın idari-siyasi kurumlarıyla tanış olarak siyaset ve yönetimle ilgili yeni bir algı sahibi olmuşlardı.

Abu Talib İsfahani'nin *Mesir-i Talibi fi Bilad-i Efranceseri* (1779) ve Abdul' Letif Şuşteri'nin *Tühfetül' Âlem* eseri (1803) Hindistan'da ikamet eden iki Kaçar tebaası tarafından yazılan ilk seyahatnamelerdir. Her iki seyahatnamede seyyahlar İngiltere seyahatlerini anlatılmışlardı; Şuşteri'nin kitabı daha çok başkalarının deneyimlerini aktaran ve hayali bir seyahat etrafında dönüp dolaşıyor. Oysaki Abu Talib İsfahani kendi seyahatnamesinde ilk kez Fransa Devrimi'nden söz etmiştir. *Mesir-i Talibi*, Mirza Abutalib'in 1799-1803 (1213-1218) yılları arasında İngiltere, Fransa, Osmanlı ve başka ülkelere yaptığı seyahatlere dair raporlardan oluşuyor.² Abu Talib İsfahani bu seyahatnamede genel bilgilerin yanı sıra, karikatürden, Oxford Üniversitesi'nden, okullardan, kütüphanelerden, hastanelerden, kimsesizler için tahsis edilen yurt gibi kamu binalarından (public building), “Kağıt-i Ahbar” dediği gazetelerden, ve matbaacılık gibi konulardan bahsetmiştir. Abu Talib İsfahani ayrıca İngiltere'de özgürlükleri sağlama almak için çıkarılan yasalardan da bahsetmiştir. Yazdığına göre İngiltere'de özgürlüğün tek sınırı başkasına zarar vermek veya yasalara karşı gelmekti, bu da herkesin her istediğini yapması anlamına gelmemektedir (İsfahani, 1352/1973: 231). Abutalib ayrıca İngiltere'de farklı sınıflar arasındaki eşitliklerden bahsetmiştir; birincisi giysilerde ve görünüşte olan eşitlik, ikincisi sokakta ve geçitlerde geçiş sırasında olan eşitlik, üçüncüsü hitap etme tarzında eşitlik, dördüncüsü yaya ve süvariler arasındaki eşitlik, beşinci yatakta veya yerde uyumadaki eşitlik (hizmetçiler de yerde uyumaz), altıncı adalette ve mahkemede eşitlik, yedinci dövememekte eşitlik (hiçbir işveren, hizmetçisini dövemez).

¹ Seyahatnameden önce genelde Enderznâmeler (Nasihât-nâme) yazılıyordu. Enderznameleleri yazmaktan maksat tebaayı Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olan hükümdara (zıllullah fi'l-arz) itaat etmeye teşvik etmektir. Enderznamelede toplumu sürü olarak tasvir ediliyordu; ve iktidar esasta sürüyü korumaktan yükümlüydü. Hükümdar sürekli adil olmaya davet ediliyordu ve sultanın adil olması ona itaat etmenin koşuluydu. Ademiyet ve Natık, 1978: 12). Enderznamelelere olan en önemli eleştiri Bibi Hanım Asterâbâdî'nin “Tedîb'ül Nisvan” risalesine cevaben 1300/1921'de yazdığı “Maâyib'ül Rical” risalesi olmuştur. Bibi Hanım, kadın ve erkek dahil olmak üzere herkesin yetiştirilmesi gerektiğini savunup ve bu konuda kanunların olmasını savunmuştur (Ademiyet ve Natık, 1978: 26).

² Seyahatnamenin ilk basımı Farsçadan önce, İngilizceye olmuştur (1810). Daha sonra Farsça metni *Nusha-yi Mesir-i Talibi* adıyla Kalküta'da Abutalib'in oğlu tarafından 1812 yılında yayına hazırlanmıştır (İsfahani, 1352/1973: On Beş).

Abu Talib İsfahani, İngiltere'deki tek evlilikten ve çocukların arasındaki eşitlikten de bahsetmiştir (İsfahani, 1352/1973: 232-234). Abutalib, seyahatnamesinde İngiltere'deki yönetim yapısını ve bileşenlerini de anlatmaktadır. Ayrıca veliahdın kim olacağını yasalara göre önceden belli olduğu için tahta geçmek için kardeşler birbirinin kanı dökmediği hususunda yazıp ülkenin yönetiminde 'Parlamento'nun üzerine düşen görevlerinden ve onun öneminden bahsetmektedir (İsfahani, 1352/1973: 241-242).

Yurtdışına gönderilen öğrenciler arasında yer alan ve 72 yıl Meşrutiyet'ten önce "News Paper" sözcüğünün tam Farsça karşılığı olan "Kağıt-ı Ahbar" isimli ilk gazeteyi yayınlayan Mirza Salih Şirazi (Shahidi, 2008: 739) İngiltere'de bulunduğu eğitim yılları hakkında yazdığı seyahatnamesinde (1815-1819) hukuk devletinden, yargı sisteminden, İngiltere Parlamentosundan (Meşverethane) ve Avam Meclisi'nden (Hane-i Vekil-i Reaya) söz etmiştir. Mirza Salih ayrıca 1789 Fransa Devrimi'nden de bahsetmiştir.¹

Seyahatnameler bir açıdan seyyahların iktidara ve eski düzene karşı bir başkaldırının beyanı olan Fransa Devrimine ve Avrupa'daki kurumların işleyişine göre şaşkınlıklarını göstermektedir. Bu seyahatnameler vasıtasıyla "Cumhur-i Millet", "Kanun, Azadi (özgürlük) ve Hürriyet", "Millet-i Fransa", "Darul Şura-yi Fransa" gibi (Tavakoli-Targhi, 1990: 420) birçok yeni terim siyasi literatüre dahil olmuş ve sonraki aşamalarda meşrutiyet söyleminin biçimlenmesine büyük katkıları olmuştur.

1.2.1. Modern Kurumların ve Teknolojinin Aktarımı: Reform Medcezirleri

Kaçar dönemi, Batı'nın askeri nüfuzuna karşı verilen savaşların yenilgilerle sonuçlanması devleti geri kalmışlığın nedenlerini bulmaya ve telafisine yöneltmiştir. Batı'da yapılan reformlar göz önünde bulundurularak, çeşitli alanlarda reformların yapılması gerektiği konusunda bir görüş hakim olmuştur. Ekonomik, kültürel, toplumsal ve siyasi kurumlarda yaşanan gelişmeler sadece tüccar ve aydınları etkilememiş devlet içinde de yansımaları olmuştur. Prenslerden, sadrazamlardan, yetkililerden, memurlardan, büyükelçilerden bir

¹ Başka ünlü eser 1809'da İngiltere'ye Büyük Elçi olarak gönderilen Mirza Abul'Hasan Han İlçi'nin *Hayret Name* kitabıdır. Kitabın adı Batı karşısında hayret duygusunun bir göstergesidir.

kısmı gelişmelerden etkilenmiştir. Devlet elitlerinden bir kesimin gelişmelerden etkilenmesi yönetimin üst düzeyinde reformların yapılması gerektiğini hisseden bir yeni siyaset ve aydın grubunun oluşmasına neden olmuştur. Bu kişilerin başlattığı reformlar toplum yerine daha çok devleti güçlendirmeye yönelik olmuştur. Söz konusu siyasetçilerin ve aydınların görüşleri İran’da sosyal bilimlerin doğuşunda ve akademide yerleşmesinde kurucu rol üstlenmişlerdir. Bu isimlerden öne çıkanları ele almak Sosyoloji disiplininin doğuş koşullarını anlamak açısından elzemdir.

1.2.1.1. Mirza Taki Han Emir Kebir (1807-1852)

Abbas Mirza’dan sonra en önemli reform hareketi Nasıreddin Şah’ın hocası ve onun ilk sadrazamı olan (1848-1851) Muhammed Teki Han Ferahanî, Emir Kebir tarafından başlatılmıştır. Emir Kebir göreve başladıktan sonra reformları gerçekleştirmek ve güçlü merkezî otorite oluşturmak için çaba gösterdi.

Emir Kebir’e göre yeni bilim İran’ın Batı karşısında güçsüzlüğünün çaresiydi. Ayrıca O, Batı uygarlığının İran kültürüyle meczedilmesini de savunmaktaydı (Ademiyet, 1983: 190). Emir Kebir, Rusya ve Osmanlı’da yapılan yenilikleri örnek alarak ülke çapında önemli değişimlere giden yolu açmıştır. Düzenli ve daimi bir ordunun kurulması, Londra ve Petersburg’da İran Büyükelçiliklerinin açılması, Mumbai, Osmanlı ve Kafkasya’da konsoloslukların açılması sadrazam Emir Kebir’in en önemli askeri ve diplomatik icraatlarındandı. Yabancı dil tercümanlarından bir heyet oluşturularak tercümanlar yetiştirilmeye çalışılmıştır.¹ Siyasi ve tarihi önem taşıyan belgelerin arşivlenmesinin öneminden yola çıkarak Dışişleri Bakanlığı arşivi kurulmuştur. Ayrıca vergi sistemini değiştirmeye çalışmıştır. İthal edilen malların azaltılması ve ordunun ihtiyaçlarının karşılanması için 15 fabrika kurmuştur. Ülkenin birinci resmi gazetesi *Vakayi-i İttifakiye*’yi yayınlamıştır. Emir Kebir’in en önemli icraatlarından biri Darülfünun’un kurulmasıydı. O daha fazla öğrenciyi yurtdışına göndermektense eğitimin daha az masrafla yurt içinde bir kurumla sağlanmasından yanaydı. Ayrıca Avrupa’da eğitim

¹ İran’ın modern düşünce tarihinde önemli bir yere sahip olan Mirza Malkum Han da çalışmaya Dışişleri Bakanlığında çevirmenlikle başlamıştır.

görmenin siyasal ve kültürel tehlikelerinden de endişe duyuyordu. *Vakayı-i İttifakiye* gazetesi, Darülfünun'un kuruluş amacını "halkın bilinçlendirilmesi, yetiştirilmesi, iyiliği ve yararı" olduğunu yazmıştır (Ademiyet: 1955: 190).

Tüm yeniden yapılandırma çabalarında ve düzenlemelerde Emir Kebir'in İran toplumunun dokusunda temel bir değişiklik gayretinde olmadığına dair kanıtlar vardır. Emir Kebir modern düşüncenin yaygınlaşmasında, toplumun geleneksel unsurlarıyla uyumlu olmasını gözeterek hareket etmiştir. Yurtdışına eğitim için gönderilecek kişilerin seçiminde esnaf üyelerine ve yaşı yüksek olan kişilere öncelik verilmiştir. Emir Kebir'in emriyle Darülfünun için seçilen ilk öğrencilerin neredeyse tamamı ayan ailelerin oğullarıydı. Devletin üst düzeyini yenilemek yerine o mevcut sistemin iyi çalışması üzerine odaklanmıştır. Üstelik Emir Kebir'in reformlarının birçoğu büyük ölçüde modern bir askeri gücün kurulmasıyla ilgiliydi. Emir Kebir'in yapmak istedikleri yeni bir toplum fikrini kapsamamaktaydı. Onun esas kaygısı merkezin siyasi kontrolünün etkinliğini artırmak ve böylece geleneksel devleti güçlendirmek idi.

Bu dönemde devletin otoritesine meydan okuyan ve İran'ın ilk toplumsal hareketi olarak bilinen Babî hareketinin¹ sert bir şekilde bastırılmasında Emir Kebir'in önemli rolü vardı. İstikrarı kurmak ve reform planlarına devam etmek için Emir Kebir'in ülkede yeni bir düzen inşa etmesi gerekiyordu. Dolayısıyla Babî hareketini kamu düzenine tehdit olarak gördü ve ortadan kaldırılmasına karar verdi (Zabihi-Moghaddam, 2001: 93).

1.2.1.2. Mirza Hüseyin Han Kazvini Sipehsalar (1826-1881)

Mirza Hüseyin Han Sipehsalar, İstanbul'da İran Büyükelçisi olarak 12 yıllık ikameti sırasında, Osmanlı'daki değişimleri yakından takip etme fırsatı bulmuştur. Sipehsalar, Ali Paşa ve Fuat Paşa gibi Türk aydınlarıyla tanışıp, Mithat Paşa'yla da arkadaşlık etmiştir. O, Osmanlı'daki deneyimlerini Nasıreddin Şah'a aktararak onu Batı modelinde

¹ Babi hareketi 1844 yılında "Bab" ünvanını alan Seyyid Ali Muhammed Şirazi tarafından İran'da başlatıldı. Bab'ın Allah tarafından yeni bir vahyin taşıyıcısı olduğunu iddia etmesi İslam'a karşıydı; dini ve siyasi kurumlara bir meydan okumaydı.

modernleşmeye teşvik ediyordu. Sipehsalar devlet ile halk arasındaki ilişkiyi, doktor-hasta ilişkisi benzetmesi üzerinden anlatmaya çalışmıştır. Diplomatik faaliyetlerin öneminden dolayı eğitilmiş diplomatların yetiştirilmesini ülkenin ilerlemesi ve geleceği açısından çok önemli bulmuştur (Ringer, 2002: 228).

İran’da Adalet Bakanı olarak göreve başladıktan sonra, ülkenin hukuki ve politik ilişkilerinin ve yeni hukuk sisteminin sekülerleşmesi doğrultusunda adımlar atılmıştır. Meşrutiyet devriminden çok daha önce devlet tarafından Batı tipi bir anayasa taslağı hazırlanmıştır. Mirza Hüseyin Han tüm ilerlemelerin temelini teknik ve bilimsel ilerlemede görüyordu. Ona göre İran’ın bilimsel ve teknik açıdan gelişmesi iş, ticaret, sanayi ve tarım alanındaki gelişmeleri kolaylaştırmakla birlikte toplumun kültürel ve manevi açıdan yükselmesine de sebep olacaktı. Fiziki cezalandırmalar ile organların kesilmesinin durdurulmasını emretmiştir ve bunu yaparken de şeriat mahkemelerini zayıf konuma düşürmüştür (Algar, 1990: 260). Mirza Hüseyin Han, Osmanlı’daki reformların etkisinde “Tanzimat-i Hasana” olarak isim verdiği kararları Nasıreddin Şah’ın onayı ve Mirza Malkom Han’ın da desteğiyle 1291 H.K/ 1874 yılında uygulamaya geçirmiştir. Bu tarihten itibaren artık şeriat mahkemelerinin kararını “Meclis-i Tanzimat” isimli bir kurul tekrar inceleyecekti. Vakıflar ve bağışların yönetimi de bu meclise devredilmeliydi. Ancak din adamları sert bir şekilde karşı çıkınca 1875’te “Tanzimat-i Hasana” adı altındaki reformlar askıya alındı (Algar, 1990: 261). Mirza Hüseyin Han kısa bir süre Savaş Bakanı olarak görev yapıp ardından Sidaret-i Uzma’ya (Başbakanlığa) seçilmiştir ve bir sene sonra yeni bir kabinenin kurulmasını Nasıreddin Şah’tan talep etmiştir. Devlet Avrupa tarzı reformları kendi içinde gerçekleştirmeyi az çok kabul etmiştir. Ancak onun devletin otoritesini güçlendirmeye çalışan reformları din adamlarının tepkisine yol açmıştır. Mirza Hüseyin görevden azledildikten sonra Nasıreddin Şah’a yazdığı bir mektubunda görevde olduğu dönemde din adamlarına saygı gösterildiğini ancak yönetime müdahale etmelerine hiçbir şekilde müsamaha edilmediğini belirtmişti. O bu konuda belki Osmanlı Tanzimat’ından etkilenmiştir. Yazışarak istişarede bulunduğu Ahundzade’den de bu konuda destek ve teşvikler görmüştür. Ahundzade, Sipehsalar’a bir mektubunda şöyle yazmıştır: “Avrupalıların yaptığı gibi tüm kanun işlerini Adalet Bakanlığı’nın

idaresi altına alın. Din adamlarını bırakın namaz ve oruç gibi işlerle uğraşsınlar” (Algar, 1990: 262-263).

Sipehsalar’ın yaptığı icraatlar sayesinde 1870-1880 yılları, “reformlar dönemi” olarak anılmaktadır. Bu yıllarda, ilk defa din-devlet işleri ayrımı tartışma konusu olmuştur (Behnam, 2007: 34-35). Toplumla ilgili bir takım işlerin din adamlarının tekelinden çıkarılarak Avrupa’daki gibi kurumlara verilmesi, din adamlarının toplumsal statülerine ciddi bir darbe olarak yorumlanmıştır (Algar, 190: 263).

Avrupa’daki gelişmeleri yakından görerek İran’daki reformların hızlı bir şekilde gerçekleşmesinin önünde engel olmaması için Sipehsalar, Nasreddin Şah’ın Avrupa gezisini desteklemiştir. Nasreddin Şah, üç defa olmak üzere (1873, 1878 ve 1889’da) Avrupa’yı gezen ilk Kaçar şahı olmuştur.

1.2.1.3. Mirza Malkom Han¹ (1833-1908) ve “Kanun”, İttifak, Adalet, Terakki

Mirza Malkom Han daha on yaşındayken babası tarafından eğitim almak için Fransa’ya gönderilmiştir. Fransa’da 1848 devrimi yaşanırken, Mirza Malkom Han 15 yaşındaydı. 18 yaşında İran’a döndüğü zaman ilk faaliyetlerine başladı. Bir yandan Darülfünun’daki Avrupalı hocaların çevirmenliğini, diğer yandan da Nâsıreddin Şah’ın özel tercümanlığını yaptı. 1856’da Mirza Ferruh Han’ın Paris ve Londra’da büyükelçi olduğu sırada onun yanında çalıştı ve bir yıl sonra İran’a döndüğünde gizli Ferâmûşhâne (nisyan evi) encümenini Tahran’da kurdu (Algar, 1970: 280). Bu encümen, birçok yazar tarafından Avrupa’daki masonların benzeri olarak tanımlansa da Abrahamian’a (2005: 85) göre onlarla hiç ilişkisi yoktur. Nâsıreddin Şah Ferâmûşhâne’nin komplocuların merkezi olabileceğinden kaygı duyduğu için 1861’de bu teşkilatın kapatılmasına emir verdi ve Malkom’u da Irak’a sürgün etti. Malkom, Bağdat’ta birkaç ay geçirdikten sonra İran devletinin baskıları sonucunda bölgedeki Osmanlı yetkilileri tarafından İstanbul’a sürgün yıllarının geri kalanını geçirmek için nakledildi. 1871’de sadrazam olarak göreve başlayan Mirza Hüseyin Han Sipehsalar, bir yıl sonra Malkom’u kendine özel

¹ Malkum, Melkum, Melkom ve Melkem olarak da yazılmaktadır.

danışmanlık yapmak için ülkeye davet etti. Ancak o dönem, Baron Julius de Reuter'a tanınan imtiyaza karşı olan kitlesel itirazlardan dolayı İran'dan uzaklaştırılmak için İran Londra büyükelçiliğine atandı. Malkom bu tarihten sonra İran'a yaptığı kısa ziyaretler dışında hayatını geri kalanını Avrupa'da geçirdi (Keddie, 1962: 276).

Malkom'un denemeleri birçok çeşitli konuyu kapsamaktadır. Bunlar arasında insan hakları, hukukun üstünlüğünün ve güçlerin ayrılmasının yanı sıra Voltaire, Rousseau, Montesquieu, Mirabeau, John Stuart Mill ve Newton gibi isimlerden de bahsedilmektedir. Abrahamian (2005: 85), Malkom'un Paris'te olduğu dönemde Masonluk ve günün siyaset felsefesine, özellikle de Saint Simon'un toplumsal mühendislik ekolü ile Comte'un insaniyet dini konusuna ilgi gösterdiğinden bahseder. Malkom Han, Fransa Devrimi filozoflarının eserlerini okumuş, John Stuart Mill'in düşüncelerinden haberdar idi (Vakili-Zad, 1996: 143). Montesquieu'nun düşüncelerinin etkisinde Malkom, yasama erki ve Meşrutiyetle ilgili planını düzenlemiştir.

Malkom han, Şahın onayıyla, Osmanlı'daki reformların etkisinde saray için "Tanzimat Defteri"ni hazırlamıştır. "Tanzimat Defteri" Şah'ın reformlara boyun eğmediği durumda ülkenin yabancı güçlere teslim olabileceği tehlikesinin uyarısıyla başlıyordu. Malkom Han Tanzimat Defteri'ndeki mevzuatı, şeriatın ve gelenekten ayırt etmek için "kanun" terimini kullanmıştır. Ona göre bu yeni kanunlar iki temelin, yani kamu refahının gelişmesi ve tüm vatandaşların eşitliği üzerine inşa edilmelidir (Abrahamian, 2005: 85). Malkom'un argümanında ilk kez toplum ve onun refahı ve eşitliği söz konusu olmuştur. Ancak bunu sağlamak için de ilk başta devletin güçlendirilmesi gerekiyordu.

Malkom İran'ın 'geri kalmışlığı'nın nedenleri üzerine değinirken, ırka ve dine dayalı açıklamaları reddederek geri kalmışlığın nedenini siyasi despotizmde ve kültürel izolasyonda arar. Siyasi despotizmin çaresi için hayatı, hürriyeti ve mülkiyeti koruma altına alan yasaların olması gerektiğini savunur. Kültürel izolasyon için çözümü İslam'la çelişki arz etmeyecek yeni kavramların yaygınlaşmasında görür.

Malkom Han düşüncelerini yaymak için Londra’da *Kanun* dergisini yayınlamaya başlar. 1890’dan “ittifak, adalet ve terakki” sloganıyla yayınlanmaya başlayan *Kanun* dergisi 1898 yılına kadar toplam 40 sayı yayınlanmıştır.

Kanun Dergisi birinci sayısında “İran halkının (halk-ı İran) kurtuluşu (necati) ve terakkisi yolunda özgür bir gazeteden daha iyisi yoktur” fikrini savunmuştur (*Kanun*, Recep 1307/Şubat veya Mart 1890, 1. Sayı, s. 1). Malkom açısından “Faydalı düşünceler bir araya gelmezse güç bulamaz ve düşünceler de gazete olmadan bir araya gelemez ... Bu özgür gazetenin özel görevi dört şeye dayalı olacaktır: Gerçekleri yaymak, ittifakı oluşturmak, kanun talep etmek ve mağdurlara yardımcı olmak” (*Kanun*, Şaban 1307/Mart veya Nisan 1890, 2. Sayı, s. 5).

Kanun dergisi ilk başlarda padişahı eleştirmekten imtina etmiştir:

“Bizim sözümüz padişahın kendisinin adaletsizliği değildir. Bugün olduğundan daha adil ve daha rauf padişahımız olmadığına İran’ın tamamı tanıklık eder. Ancak padişahın kendisinin adaleti, iyi kanunların ve muntazam divanhanelerin yokluğunda, bu zulüm denizinde hangi çaresizin feryadına yetişecektir”. “Adaletin kanuna dayanması gerektiği bizim asıl konumuz ve İran halkının haykırdığı şeydir ve bizim İran’da hala hiçbir kanun yoktur” (*Kanun*, Recep 1307/Şubat veya Mart 1890, 1. Sayı, s. 2).

Padişah’ın adalet ve kanundan yana olduğunun ispatı olarak da Nasıreddin Şah’ın bakanlar kurulunda yaptığı konuşmasından bahsetmektedir:

“Başka milletlerin terakkisi ve asayışı, kanun sayesinde olmuştur. Artık bizim görüşümüzde, kanun olmadan sultanlar için güvenliğin ve millet için asayişin olamayacağı güneş gibi aydıdır.” (*Kanun*, Recep 1307/Şubat veya Mart 1890, 1. Sayı, s. 3).

Kanun’da üzerine vurgu yapılan bir diğer husus düzendir: “İran bizim evimizdir ve bu evde düzen olmadığı müddetçe hane halkının asayışı imkansızdır” (*Kanun*, Şaban 1307/Şubat veya Mart 1890, 2. Sayı, s. 1).

Kanun, kamu haklarını korumak üzere bir topluluğun güçlerinin toplamıdır. Kanun adalet ilkelerine dayanmalıdır. Adalet ilkelerini Tanrı, hakimler ve bilir kişiler¹ (Tanrı, bilginler ve âlimler) zamanla belirlemiş ve açıklamışlardır. “Kanun adaletin dili ve gücüdür” (*Kanun*, Şaban 1307/Mart veya Nisan 1890, 2. Sayı, s. 2). İran’da kanunların düzenlemesi “Meclis-i Şura-yi Devlet’in” (*Kanun*, Şaban 1307/Mart veya Nisan 1890, 2. Sayı, s. 3) veya “Meclis-i Şura-yi Milli’nin” (*Kanun*, Zilhicce 1307/Temmuz veya Ağustos 1890, 6. Sayı, s. 2) görevi olmalıdır.

Malkom Han’a göre, “İslam dünyanın tüm hakikatlerini kapsamaktadır. Yer küresinin her bir yerinde, bilimden ve terakki adına her ne varsa, İslam güneşinin ışığındandır” (*Kanun*, t.y. 13. Sayı, s. 3).

Kanun’un yayınlandığı sırada, Malkom Han tarafından Comte’un insanlık dinini andıran “Mecme-i Ademiyet” topluluğu kurulmuştur; 1896 yılında topluluk “Came-i Ademiyet” olarak isim değiştirmiştir.

Kanun dergisinde yer yer “âdem” (adam) ve “âdemiyet” (adamlık) sözcüklerinden bahsedilmiştir. Dergiye göre “adalet tâlibi², gayret sahibi, bilim dostu, mazlumun hamisi³, terakkiyi kuvvetlendiren ve halkın hayrını isteyen herkes âdemdir” (*Kanun*, Şevval 1307/Mayıs veya Haziran 1890, 4. Sayı, s. 3).⁴ Kadınlar çocuk yetiştirdiklerinden dolayı

¹ Tanrı, hükema ve ukala

² Adalet isteyen

³ Mazlum kollayan

⁴ Mecme-i Âdemiyet’in çalışma şekli şöyleydi: Âdemler bir araya gelip “came” oluşturup kendi aralarından bir kişiyi “emin” olarak seçiyorlar. Her “came” en az 12 âdemden oluşmalıdır ancak bu sayı binleri de bulabilir (*Kanun*, t.y. 7. Sayı, s. 2). Memalik-i Mahruse’nin her şehrinde birkaç “came” ve her mahallede en az bir “came” olmalıdır (*Kanun*, t.y. 21. Sayı, s. 3). Her “emin” en az iki “came”nin “emin”iyle iletişimde olmalıdır. Aslında âdemiyetin eminleri âdemiyet ittifakının direğidir (*Kanun*, Zilhicce 1307/, 6. Sayı, s. 3). Her vilayetin “emin”leri, vilayetin merkezinde bir merkezi mecma⁴ oluşturmalı (*Kanun*, t.y. 21. Sayı, s. 3). “Âdemiyet”e dahil olabilmek için 7 özelliğe sahip olmak gereklidir: birincisi “âdem”in her türlü kötülükten uzak durması şarttı. Diğerlerine kötülük yapan birisi “âdem” değildir. İkincisi iyi kalpli ve iyi düşünen olmalıdır, üçüncüsü zulmü reddetmeli, dördüncüsü kanun talibi olmalıdır, çünkü zulümden kurtulmak sadece kanunlarla mümkün olur. Beşincisi diğer âdemlerle bir birlik içinde olmalıdır, altıncısı

milletin yaratıcısıdır (Kanun, t.y. 13. Sayı, s. 4). Her milletin yarısını kadınları oluşturduğu için, hiçbir milli plan kadınların işbirliği olmadan ilerleyemez. Bir “âdem” kadın, yüz akıllı erkek kadar “âdemiyet”in ilerlemesinde etkili olabilir. Ancak Kanun hala ataerkil değer sisteminin dışına çıkmayı başaramamış böyle yazmaktadır: “birçok erkeğin kadın olduğu İran’da, kadınların kocalarına erlik dersi vermesi yerinde olacaktır” (Kanun, t.y. 7. Sayı, s. 3).

Malkom Han’a göre İran’ın uluslararası arenada başarılı olması için, Avrupa’nın başarısının nedenleri olan üç temel unsur dikkate alınmalıdır: hukukun üstünlüğü, etkin bir devlet yönetimi, endüstri, ticaret ve eğitim (Ringer, 2002: 233).

Malkom Han Avrupa’nın fabrikalarından söz ederek onları maddi malzemeler ve insan üreten fabrikalar olarak iki kısma ayırır. Ona göre İran için daha yararlı ve gerekli olan adalet, intizam, emniyet fabrikaları gibi daha çok şuurlu ve eğitilmiş insan üreten fabrikalardır. Malkom Han, Avrupa’nın düşünce seyrine dikkat çekmiş olsa da yine esas amacı yönetimdir. Avrupa’da bu insanî fabrikaların merkezinde “divan” dediği büyük bir yönetim sistemi vardır (Tabatabayi, 1948: 11).

Malkom Han genel eğitimin yaygınlaşmasını ve gerekli olduğunu savunuyor. Bu doğrultuda Arap alfabesinin kolaylaştırılmasını öneriyordu. Malkom Han 1236/1857-58 yılında meşhur eseri *Kitapçe-i Gaybi*’de eğitim sisteminin ıslahı için detaylı bir taslak sunmuştur. Taslak ilkökul (Terbiye), ortaokul (Fazliyye) ve yükseköğretim (Âliye) olarak üç aşamalı bir eğitim sistemi önermekteydi. İlkokul eğitiminde temel okuryazarlık, Aritmetik, Coğrafya, Geometri ve Doğa Bilimleri eğitimi verilmeliydi. Ortaokulda

bilim talibi olmalıdır ve yedincisi diğerlerini de âdemiyete kavuşturmalıdır (Kanun, t.y. 9. Sayı, s. 3-4). Ayinimiz âdemiyet ilkeleri, mürşidimiz ilim güneşi, ismimiz âdem, kastımız İran’ın kurtuluşu ve arzumuz tüm dünyanın saadetidir (Kanun, t.y. 17. Sayı, s. 1). Dini söylemlerde kullanılan üç sözcük, “Âdemiyet”e dahil olmanın ve “âdem” olmanın bir işareti olabilir: “Allahü Akber”, “Ya Allah” ve “İnşallah” (Kanun, t.y. 8. Sayı, s. 1-2).

Felsefe (Hikmet), Matematik, Doğa Bilimleri, Tarih, Ressamlık ve Güzel Yazı, ve Dini Bilimler (Ulum’ul Sunne) derslerinin eğitimi verilmeliydi. Yüksek öğretim ise Edebiyat, Hukuk, Amuzeş-i Âli (yüksek eğitim), Tıp, Fen ve Sanayi bölümleri olarak beş bölüme ayrılıyordu. Mirza Malkom Han’a göre bu sistem sadece Tahran’da değil tüm eyaletlerde geçerli olmalıydı (Ringer, 2002: 235).

Malkom Han ayrıca muhalefetleri yatıştırmak için, Avrupalı kurumların özünü sosyal ve tarihsel bağlamlarından ayırmayı önermektedir. Dolayısıyla modernleşmeyi Batı’dan ve Hıristiyan öğretilerden ayrı görmektedir. Bu modernleşme modeli için de Mısır’ı ve Osmanlı İmparatorluğu’nu örnek göstermiştir (Ademiyet, 1961: 114-117).

Malkom, Darwin ve on sekizinci yüzyıl hümanizminin etkisinde, cansız, hayvan ve insan olarak üç aşamadan oluşan bir doğal evrimden kendisinin “Usul-i Ademiyet” tezinde bahsetmiştir. Malkom’a göre insanın hayvan aşamasından hümanizme yükselmesi (Ademiyet), bilgi (ilim) edinmekle mümkün olabilir. Onun için insanlar "İlmin ışığına kavuşmadıkları sürece kendilerini hümanizm aşamasına yükseltmezler". Başka bir yerde belki Kant’ın etkisinde, “dini, felsefi, sayıntifik” aşamalarından bebeklik, çocukluk ve ergenlik aşamalarına paralel olarak bahseder ve toplumların en üst seviyeye yükselmesini sadece bilim vasıtasıyla gerçekleştirebileceğini savunur (Menashri, 1992: 29-30).

1.2.1.4. Mirza Yusif Han Tebrizi Müsteşarüddeve (1232-1311 H.K/1823-1895): Örfi Hukukun İslam’a uyarlanması

Tebriz’de tüccar bir ailede doğan Yusif Han, siyasi kariyerine Tebriz’deki İngiliz konsolosluğunda sekreter olarak başladı ve bu görev süresi boyunca, modern Batı fikirleriyle tanıştı. Fransa, Rusya, Hindistan, Azerbaycan ve Osmanlı’da görev yapan Müsteşarüddeve, reformların gerekliliğine inanan siyaset adamıdır. *Yek Kelime* risalesi, Mirza Yusuf Han’ın en önemli eseridir. *Yek Kelime* risalesi, ilk defa 1287 H.K./ 1870 yılında Paris’te basılmıştır (Tebrizi, t.y. :21). Müsteşarüddeve “tek kelime” anlamına gelen “Yek Kelime” risalesinde, Kuran ve hadislerde “Terakki ve sivilizasyon” ile ilgili ayet ve işaretleri bir araya getirmeye çalışmıştır. Yazar, Avrupa ülkelerindeki ilerleme ve refahın ana sebebinin, onların adalet sistemi olduğunun farkında olduğunu iddia eder.

Ancak, aynı zamanda İslam'ın da “adalet” üzerine kurulu olduğuna da inanır (Kia, 1994: 757). Onun amacı hem terakkinin İslam’a karşı olduğuna inananlara hem de İslam’ın terakkiye karşı olduğunu söyleyenlere karşı bir görüş ortaya koymaktı (Tebrizi, t.y. : 38). Aslında Müsteşarüddeve’nin Yek Kelime’si, 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi’ne eklediği Kuran ayetleri ve hadislerden başka bir şey değildir (Tebrizi, t.y. :39) ve bunu yaparken de beklentisi yasalara uymayı meşru ve vacip göstermekti.

Mirza Yûsif Han Müsteşarüddeve, yazdığı Ruh-ı İslam adlı bir diğer eserinde şunları söylemektedir: “Kuran’da ve sahih hadislerde medeniyetin ve ilerlemenin araçlarına dair birilerinin, ‘Şu ve şunlar İslâm’a aykırıdır’ veya, ‘İslâm’ın prensipleri ilerleme ve medeniyete engeldir’ demelerini imkânsız kılan delil ve işaretler buldum” (Algar, 1999: 157).

Mirza Yusif Han, 1306 H.K./1888 yılında Veliâht Muzaffereddin Mirza’ya yazdığı bir mektubunda “İslam Şah’ının asıl vatanı ve gerçek evi olan” memalik-i İran’ın komşularının hızla ilerlemelerinden ve sarayın ihmalinden dolayı tehlikede olduğundan bahsederek onu uyarmıştır. Ona göre İran’ın tehlikeden kurtulması iki şeye bağlıdır: geçmişte yapılanları göz ardı etmek ve yeni yasalar koymak. “Konstitüsyon” devlette talimatlar, yasalara uygun olduğundan gerektiğinde değişiklikler yapıp tüm topluma gazetelerde yayınlanarak bildirilir. Ancak İran’da talimatlar yasalarla değil Saraydakilerin isteğine göre değişir (Tebrizi, t.y. :153-154).

Mirza Yusif, Rusya ve İngiltere’nin İran’ın iç işlerinde müdahalesini eleştirirken İslam Dünyasının birleşmesini önermiştir. Müsteşarüddeve’ye göre 1877 Rusya - Osmanlı savaşı öncesi, tüm mütemeddine (uygar) milletler, Avrupa devletlerinin tüm dünyada adalet, hürriyet ve hakkaniyeti yaymaya dair çaba harcadıklarına inanıyorlardı. Ancak Batı’nın hukuka inancı varsa ve kamunun refahını düşünüyorsa neden sürekli gücünü artırmak için savaş çıkarıp adını da hukuk koyuyor (Tebrizi, t.y. :156-157)?

Müsteşarüddeve 1888’de veliâht Muzaffereddin Mirza’ya yazdığı mektubunda, devletin kötü yönetimini eleştirerek, toplumun durumuna dikkat çekip “krallığın tüm ahalisine

(küllüye-i ahali-i memlekete) eşit hakların tanınmasını savunmuştur. Ona göre İran'da yaşayan tüm tavaif -akvam (kabile- etnik gruplar) anavatanın iyi ve kötü talihinde ortak olmaları gerekmektedir” (Atabaki, 2000: 20).

Birçok aydın gibi, Müsteşarüddeve görüşleri için yüksek bedel ödedi. Kazvin hapisanesinde, Yek Kelime kitabı kafasına vurularak işkence gördü ve bunun sonucunda da kör oldu. Bu olaydan kısa bir süre sonra 1895'de yaşamını yitirmiştir.

1.2.2. Modern Kurumların ve Düşüncenin Aktarımı: Toplumsal Değişim Çözümlenmeleri

İran devleti ve aydınlarının Batı'ya yaklaşımı ve yenileşme algıları aynı olmamıştır. Devleti yönetenler yenileşmek için gereken şeyin Batı'dan askeri ve fen bilimlerinin alınması kanaatindeydi. Oysaki aydın zümre Batı'nın yönetim yapısına odaklanarak siyasi yenileşmeye de ihtiyaç olduğuna kanaat getirmiştir. Yönetimde görevi olan reform yanlıların reformlardan amaçları devleti dış tehditlere karşı güçlendirmek ve toplumu kontrol altına almak idi. Aydınların reform algısı toplum ile hükümet arasındaki ilişkilerin değiştirilmesi ve toplumsal değişime giden yolu açmaktı. Toplumsal değişimden bahsedilirken neredeyse dönemin tüm düşünürlerinin açıklamalarında “terakki” fikri vardır. Dolayısıyla düşüncelerini daha çok bir terakki yasası düşüncesi etrafında inşa etmeye çalışmışlardır. Ancak bu düşünürler insan ve toplumdaki bahsedirken, dönemin toplumsal ve siyasal koşullarından büyük ölçüde etkilenmişlerdir. Ayrıca modern İran entelektüel ortamının şekillenmesinde, Avrupa düşünce tarihinin, özellikle de Aydınlanma Dönemi düşünürlerinin, önemli bir rol oynadığı göze çarpmaktadır. 19. yüzyıl entelektüellerinin düşüncelerinin incelenmesi bu açıdan önemlidir. Bu dönemde yazılan birçok metinde Batı düşüncesi ve kültüründen bahsedilmiş, savunulmuş veya eleştirilmiştir ve zaman zaman yazılarda Batılı düşünürlerle atıfta bulunulmuştur. Bunlar arasında Hume, Francis Bacon, Descartes, Spinoza, Hobbes, Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Mirabeau, Kant, Fichte, Hegel ve John Stuart Mill gibi isimler dikkat çekmektedir.

1.2.2.1. Mirza Fethali Ahundzade (1812¹-1878): Toplum, Eğitim, Düşünce Özgürlüğü ve Kritik

Ahundzade'nin ilk fikri gelişimi Gence'de başlamıştır. 1834'te Tiflis'e taşınan Ahundzade, 1878'de ölümüne kadar o şehirde ikamet etmiştir. Tiflis'te felsefi ve politik gelişimini derinden etkileyen çok sayıda Müslüman, Gürcü ve Rus entelektüel ile yakın arkadaşlıklar kurdu. Bu farklı entelektüellerden büyük ölçüde etkilenen Ahundzade, Avrupa felsefesini ve politik düşüncesini incelemeye başladı.

Ahundzade'nin eserleri arasında altı piyes, Hikayat-ı Yusef Şah Sarrac adlı modern bir roman ve İran siyasi ve dinî kurumlarının bir eleştirisi olan *Se Mektub-ı Şahzade-i Hindi Kemalöddevle bi Şahzade-i İran Celalöddevle ve Cevab Be An* (Üç Mektup) kitabı bulunmaktadır. Buna ek olarak, Ahundzade birkaç kısa makale ve not yazmış ve diğer İranlı entelektüellere yazdığı mektupları da İran kültürü ve siyaseti hakkında ilginç yorumlar içermektedir. Ahundzade'nin yazılarının bir kısmı Türkçe, Rusça, Fransızca, Almanca ve İngilizceye çevrilmiştir.

Ahundzade, 1850'de Azerbaycan Türkçesinde drama yazmaya başlamıştır. 1857'de altı komedi ve bir kısa hikayeyi tamamlamıştı. Rusya'nın yeni edebiyatında önde giden kişilerin eserlerini okumuş ve N. Gogol ve V. Belinsky'den büyük ölçüde etkilenmiştir. Ayrıca Ahundov kendi eserlerinde, A. Ostrovsky, O. Senkofsky, N. Chernishevsky, A. Pushkin'in yazılarına değinmiştir. Ahundzade'den Türkçe eğitimi alan ve Kafkasya'da İskender Beyk olarak tanınan şair ve yazar C. Marlinsky, Ahundzade'nin dikkatini Rusya'nın yeni şiirine çekmiştir (Ademiyet, 1970: 36-37). Ahundzade'nin oyunlarının felsefi temelini, Akıl ile geleneksel batıl inançlar ve gelenekler arasındaki çatışma oluşturmaktadır.

¹ Bazı kaynaklar doğum yılı olarak 1811 veya 1814'ü göstermektedir.

Ahundzade'nin kahramanlarının çoğu, ataerkil bir aile yapısı tarafından temsil edilen eski görüşlere ve geleneklere, hurafeye, geleneksel değerlere ve yolsuzluğa karşı mücadele eder (Kia, 1995: 428).

Ahundzade'nin Farsça, Arapça, Azerbaycan Türkçesi ve Rusça bilgisi, Rus hükümetinde Doğu dilleri tercümanı olarak istihdam edilmesini sağladı ve Rus ve Avrupa edebiyatı ve düşüncesiyle tanışmasını sağladı. Voltaire, Montesquieu, David Hume, Jean-Jacques Rousseau, John Stuart Mill, Henry Thomas Buckle, Ernest Renan ve J.C.L. Sismondi yazılarını okudu ve Rus aydınlardan da Puşkin, Lermontov ve Marlinsky'nin eserlerine aşına oldu ve hatta Nikolay Gavrilovich Cheryshevski'nin "Ne Olmalı?" eserini Azerbaycan Türkçesi'ne çevirdi (Masroori, 2000: 665).

Ahundzade'nin dram yaratıcılığı Asya için bir örnek teşkil etmiştir. Osmanlı'dan Japonya'ya kadar, Avrupa tarzı drama tiyatro eserleri Ahundzade'den sonra ortaya çıkmıştır. Eserleri Rusça, Fransızca, Almanca, İngilizce ve Norveççeye çevrilen Ahundzade, Avrupa'da "Şark'ın Moliere'i" ve "Kafkasya'nın Gogol'u" olarak anılmıştır. Ahundzade'nin yaşadığı dönem Rus Edebiyatı'nda realizmin gelişmesine denk gelmiştir. Nicholas'ın Otuz yıllık hükümdarlığında (1825-1855) zirveye ulaşan realizm akımı, 1825'te Dekabrist İsyanı'yla (Aralıkçılar Başkaldırısı) başlamıştır. Realist edebiyatın Rusya'da gelişimi, tiyatronun da gelişmesini ve etkili bir toplumsal güce dönüşmesini sağlamıştır.

Ahundzade toplumsal değişimin gerçekleşmesi için toplumun tüm bireylerinin eğitim görmesi ve bilgi sahibi olmasını savunmuştur. Ahundof umumi eğitime kanundan daha çok önem veriyordu; Mirza Malkom'a yazdığı mektubunda da umumi eğitimin önemine değinmiştir (Kazimoradi, 2012: 134). "İran'ın eski önemini ve büyüklüğünü yeniden kazanması için kültür düzeyinin yükselmesi dışında başka bir yolu yoktur. Kültürlenme de okuryazarlık olmadan olmaz. Toplumun çoğunluğunun okuryazar durumuna gelmesi ise bugün kullanılan alfabe değişmeden söz konusu değildir" (Ahundov, 2014: 94). Ahundzade'ye göre istisnasız toplumun hepsi, köylü ve şehirli, okuma yazmayı öğrenmeli ve bilgi sahibi olmalıdır (Ahundzade, 1972: 110). Okuma yazması olmayan bir millet için

yasalar düzenlemek, yasaları okuyup bilgilenemediği için bir işe yaramayacaktır (Ahundzade, 1972: 111). Bu tür koşullarda yasalar düzenlemek, bir faytonu harekete geçirmek için 4 farklı hayvanı kullanmaya benzer. Bir at, bir eşek, bir sığır ve bir inek. At hızlı olacak, eşek orta hızda ve sığır çok yavaş. İnek de yürüyemeyecek. Bu durumda fayton yerinden hareket etmeyecek. Liberaller İran’da at gibiler, diğerleri eşek, sığır ve inek gibiler. Faytonun hareket etmesi için her kesin at gibi olması, herkesin liberal olması gerekiyor (Ahundzade, 1972: 112-113).

Ahundzade’ye göre, adaleti uygulamak ve zulmü ortadan kaldırmak sadece “milletin” bilgi sahibi olması ve birleşmesi sonucunda gerçekleşebilir. Böyle olursa zalime iktidardan ve saltanattan çekil diyebilir. Sonra kendisi duruma göre kanun düzenleyebilir ve ona göre hareket edebilir (Ahundzade, 1972: 102).

Ahundzade’nin savına göre hukuk sisteminin egemen olduğu bir yönetim şekline ulaşmak için iki yola başvurulması gerekiyor. Ya yönetenlerin reforma boyun eğmesi gerekiyor veya milletin bir şekilde kalkınması gerekmektedir. Ancak bu iki yolun olmazsa olmazı milletin bilgili ve düşünce sahibi olmasıdır.

Ahundzade 1857’de ilk defa İslam Dünyası çapında alfabenin değiştirilmesi üzerine bir risale yazmıştır. Ahundzade soru cevap şeklinde yazdığı bir yazısında konuyu şöyle ele alıyor:

“İran haraptır!

Soru: - Ne sebepten?

Cevap: - Halkının yoksul ve fakir olduğundan.

Soru: - İran halkı hangi sebepten yoksul ve fakir?

Cevap: - Tarım, ticaret, hayvancılık, zanaat ve benzer alanlardaki kuralları ve koşullarını bilmediğinden dolayı.

Soru: - İran halkı hangi sebepten tarım, ticaret, hayvancılık ve zanaatın kuralları ve koşullarını bilmiyor?

Cevap: - Çünkü İran halkının maişet bilimiyle ilgili kitapları yoktur.

Soru: - Neden İran halkının geçim bilimiyle ilgili kitapları yoktur?

Cevap: - Kimse böyle kitapları derleyip veya tercüme etmek istemediğinden dolayı.

Soru: - Neden kimse böyle kitapları derleyip veya tercüme etmek istemiyor?

Cevap: - Çünkü kimse onları almıyor ve derleyen veya tercümana ücret vermiyor.

Soru: - Neden kimse onları almıyor?

Cevap: - Çünkü kimse onları okuyamıyor.

Soru: - Neden kimse onları okuyamıyor?

Cevap: - Çünkü İran halkının okuma yazması yok, binde biri hariç.

Soru: - Neden İran halkının okuma yazması yoktur?

Cevap: - Çünkü okuma yazmayı öğrenmek çok zordur.

Soru: - Neden okuma yazmayı öğrenmek çok zordur?

Cevap: - Çünkü okuma yazma aracı olan alfabe çok zordur.

Soru: - Neden okuma yazma aracı çok zordur?

Cevap: - Çünkü alfabenin ünsüz harfleri, sözcükleri birleştirirken birbirine bağlanır ve birbirleriyle noktalarla ayırt edilir ve ünlü harfler, yani i'râblar, sözcüklerin birleşiminde yazılmıyor ancak bilinmesi gerekiyor.

Soru: - Peki İran'ın âbât (bayındır) olması için ne yapılmalıdır?"

Kendi deneyimlerinden yola çıkarak, Ahundzade İslam ülkelerindeki okuryazarlık oranının düşük olmasının Arap alfabesinin çocuklara öğretilmesindeki uzun ve zorlu süreçten kaynaklandığını ileri sürmüştür. Ahundzade için, alfabe reformunun ardındaki temel amaç, okuryazarlığın kazanılmasını ve modern eğitimin sunulmasını kolaylaştırmaktır (Ahundzade, 1972: 188-190). Bu değişim, temel olarak Müslüman erkek ve kadınlar arasında okuryazarlık oranını önemli ölçüde artıracak ve Arapça, Farsça, Türkçe öğretmeyi basitleştirecektir.

Ahundzade'nin siyasi düşünce sistemine bakıldığında, despotun keyfi yönetimine karşı meşrutiyet, kanunların egemenliği, ve dinin siyasetten ayrı tutulması tekrar eden ifadelerdir. Mirza Yusif'in *Yek Kelime*'sini eleştirirken, onun adaletin şeriatla gerçekleşebileceği düşüncesini reddetmiştir. Ahundzade'ye göre, ilk başta şeriatın adalet kaynağı olup olmadığına bakmamız gerekmektedir. Şeriat, adalet çeşmesi olursa anayasal düzenin temeli olan eşitlik ilkesine uyması gerekir diyor Ahundzade. Sonra da *Yek Kelime*'deki bütün maddeleri şeriatla birebir karşılaştırıp Fransa'nın anayasal düzeninin

Doğu'da şeriatla gerçekleştiremeyeceğini göstermeye çalışmıştır (Ahundzade, 1972: 97-101).

Ahundzade, “İslam milletinde” yeni alfabe ve “sivilizasyon” yoluna engel olan şeyin İslam dini ve onun fanatizmi olduğunu düşünüyordu; dolayısıyla bir “İslami Protestantizm”in gerekli olduğunu ispatlamak için Kemaloddevle’yi yazdı (Ahundzade, 1972: 15). *Mektubat-ı Kemaloddevle*, vaaz ve tavsiye değil bir “kritika”¹dır (Ahundzade, 1972: 21). Ahundzade’ye göre bu yöntemi izleyen Voltaire ve Henry Thomas Buckle gibi birçok filozof kendi açık eleştirileriyle insanları bilgilendirmiştir ve Avrupa’nın “sivilizasyonuna” önemli katkıları olmuştur (Ahundzade, 1972: 24). Ahundzade’nin *Mektubat*, eseri ancak 1924 yılında, onun vefatından 46 yıl sonra Bakü’de yayınlanabilmiştir (Ahundzade, 1971: 16).

Mektubat, Hint şehzade Kemaloddevle’yle 1280 H./1863 yılında Mısır’da ikamet eden İranlı şehzade Celaloddevle’nin aralarında olan yazışmalardır. Ahundzade’ye göre bu üçlü mektubun özünü herkesin ortaklaşa kabul ettiği “müsavat-i hukukiye” (haklarda eşitlik) olduğunu kolayca söylemek mümkündür ancak “müsavat-ı maliye” (servette eşitlik) bahsi daha tartışmalı bir konu olduğu için buna girilmemiştir (Ahundzade, 1971: 8).

Ahundzade 1863 yılında *Mektubat*’ında “despot”, “sivilizasyon”, “literatür”, “fanatik”, “filozof”, devrim”, “progre” (terakki), “changement subit” (ani değişim), “patriote” (vatansever), “politik”, “protestantism”, “liberal”, “penseur” (düşünür), “şarlattan”, “parlaman” gibi önemli bulduğu bir dizi yabancı terimi açıklamaya çalışmıştır (Ahundzade, 1971: 9-13).

Ahundzade’ye göre, Avrupa’da Voltaire, Rousseau ve Montesquieu ve Mirabeau gibi düşünürler, zulmün dünyada ortadan kaldırılması için zalimle uğraşmak yerine mazlumun zulme dayanmaması gerektiği fikrine önem vermişlerdi. Avrupa’nın birçok ülkesinde

¹. eleştiri

olan anayasal yönetim biçimi de böyle bir şekilde düşünmenin sonucunda ortaya çıkmıştır (Ahundzade, 1972: 212).

John Stuart Mill'e atıfta bulunarak Ahundzade, düşünce ve ifade özgürlüğünün, temel özgürlükler olduğunu ve ilerlemenin ve onun sonucu olan "sivilizasyon"un özgürlük olmadan gerçekleşmeyeceğini ileri sürmüştür. Genel bir kavram olan "sivilizasyon", tüm sanayi, fünün ve devletin iktidarı ve milletin asayışı vs. medeniyetin çeşitleri türlerini kapsamaktadır (Ahundzade, 1972: 93). Ahundzade, Mill'in *On Liberty*'de Katolik Kilisesi'ni ağır bir şekilde eleştirdiği kısa bölümün neredeyse üçte birini alıntılıyor (Masroori, 2000: 668). İnançlara ve düşüncelere eleştirel yaklaşımın imkanı, Ahundzade'nin düşüncesinin ana ilkesini oluşturmaktadır. O, "kritika" ve eleştiriye özel bir önem vermekte ve bunun ön koşulunu da düşünce özgürlüğünde görmektedir (Ahundzade, 1972: 94). Ahundzade, 'kritika'yı kendi düşünce sisteminin temel unsuru olarak tanımlamaktadır (Kazimoradi, 2012: 132).

Fethali Han Ahundzade ayrıca kadınların özgürlüğünü, kadın ve erkeğin eşit haklara sahip olmasını ve çok eşliliğin ortadan kaldırılmasını savunmuştur (Kia, 1998).

Ahundzade'nin yazılarında ayrıca E. Renan'ın düşünceleri ve onun bilimin dine karşı nihai zaferi tartışması özel bir yere sahiptir (Ahundzade, 1971: 3).

Ahundzade yazılarında Avrupa düşünce tarihinin önemine değinerek Avrupa'nın tecrübesinin, temelinde olan düşünceyi anlamadan hiçbir işe yarayamayacağından bahsetmiştir. Bunun için Ahundzade İranlılara onların muhayyilesinde Avrupa ticareti ve sanayisinden çok Avrupalıların düşünceleri olması gerektiğini söylüyor (Ahundzade, 1972: 110).

Ahundzade'ye göre insanoğlunun saadeti, ister Asya'da olsun ister Avrupa'da, insan aklının ebedi hapsinden kurtulacağı zaman ve tüm işler ve düşüncelerde yalnızca insan aklının mutlak egemen olacağı zaman mümkün olacaktır (Ahundzade, 1972: 219). Ahundzade temel hatamızın birbirinden çok farklı konular olan akıl ve inancı aynı meseleler olarak gördüğümüzden kaynaklandığını düşünmüştür (Ahundzade, 1972: 222).

Ahundzade, bir makalesinde, David Hume'dan var olan her şeyin bir nedeni olması gerektiği teorisinden de bahsetmiştir (Ahundzade, 1972: 121). O David Hume tarafından Hindistan'daki Müslüman din adamlarına (ulama) yazıldığı iddia edilen bir mektuptan bahseder. Söz konusu mektubun argümanının Hume'un Doğal Dinle İlgili Diyaloglar'ından etkilendiğine dair bazı kanıtlar vardır (Masroori, 2000: 669). Ancak ilk cümlede Ahundzade, özellikle David Hume'un mektubun yazarı olduğunu söylese de Hume'un bu mektubu yazdığına dair bir kanıt yoktur (Masroori, 2000: 668-669).

Ahundzade açıkça Hume'un dini dogmalara karşı olduğundan haberi vardı ve onun bu konudaki fikirlerine hayranlık duyuyordu.

1.2.2.2. Seyit Cemaleddin Esedabadi /Afgani (1838-1897): İttihad-ı İslam

Birçok İslam ülkesinin siyasi ve düşünce tarihinde göz ardı edilemeyecek bir önemi olan Seyit Cemaleddin Esedabadi'nin düşüncelerinde İbn-i Sina'nın felsefesinin etkisi olduğu açıktır (Algar, 1990: 291-292). Afgani'nin İbn-i Haldun ve Fransız tarihçi Guizot'a olan ilgisi de biliniyor, Guizot'un medeniyet kavramına özgü yaklaşımını anlamak, Afgani'nin dinin politik faydası hakkındaki yazılarını aydınlatıyor. Afgani, bir anti-emperyalistti ve amacı, İslam ülkelerinde Batı hegemonyasına direnirken reformu teşvik etmektir (Kohn, 2009: 398).

Afgani İdeolojik görüşlerinde üç hedef üzerinde yoğunlaşmıştır: Avrupalı güçler, Müslüman milletlerin despot yöneticileri, ve ortodoks ulema. Onun dünya görüşü üç unsuru sergilemekteydi: 1. Avrupalı istilacı güçlere karşı İslam birliği düşüncesi; 2. çöküş farkındalığı, 3. pozitif ve akli bilimlerin felsefesi ve dinin rolü. Onun görüşleri diğer taraftan 19. yüzyılın ufuk açıcı düşüncelerinden özellikle Guizot'un uygarlık tarihinden etkilenmiştir. Guizot için uygarlık ilerleme, yani toplumsal hayatın ve insan aklının gelişmesi anlamındaydı. Afgani bu perspektiften İslam uygarlığının çöküşünü açıklamak için yararlandı. Afgani *Urvetu'l Vuska*'da geçmişte Müslümanların tüm insani alanlarda üstün olduğunu ve gelişen uygarlığın tüm unsurlarından yararlandığını yazmıştır. Ancak 'bugün Müslümanlar bilimlerde ve eğitimde bir durgunluk içindeler'. Batı'da eğitim alan

birkaç kişinin önerdiği reformlar ümmetin dertlerinden kurtulması için yeterli değildir. Onun için çözüm İslam'ın temellerine geri dönmek idi (Moaddel, 2001: 695).

Seyit Cemal 1869 yılının sonlarında Mısır üzerinden İstanbul'a geçmiştir. İstanbul'da yaptığı bir konuşmasında nübüvveti, felsefe seviyesine indirerek dini konularda yaygın düşüncelerden aykırı düşündüğünü ortaya koymuştur. İstanbul'dan Kahire'ye geçen Cemaleddin ömrünün verimli yıllarını (1871-1878) Mısır'da geçirmiş ve bu dönem içinde de Masonluğa katılmıştır. Ünlü Mısırlı reformcu Muhammed Abduh (1849-1905) ve Mısırlı siyaset ve devlet adamı Saad Zaglul (1859-1927) Seyit Cemal'den etkilenen en önemli isimler arasındadır (Eban, 1944: 169 ve 172). 1879'da Mısır'dan sürgün edildiği için Hindistan'a geçmiştir.

Cemaleddin, 1883'te Paris'e yerleşerek *Urvet'ül Vüska* dergisini yayınladı. Burada İslam'la ilgili Ernest Renan'la yaptığı tartışma çok dikkat çekmiştir. Renan, İslam'ı insanlığın şimdiye kadar gördüğü en ağır zincir olarak nitelendirmişti. Afgani ise Renan'a verdiği cevapta sorunun İslam'ın kendisinde değil İslamiyete sonradan dahil olan milletlerin ahlakından ve adalet anlayışından kaynaklandığını söylemiştir (Norman, 2011: 699). *Urvet'ül Vüska*'nın odaklandığı diğer temel konulardan biri Müslümanların birliğiydi.

Cemaleddin Afgani, 1886'da Nasıreddin Şah'ın daveti üzerine İran'a gelmiştir. Ancak Şah, Seyit Cemaleddin'in reformlarla ilgili görüşlerini duyunca onu uzaklaştırmaya çalışmıştır. 1887'de Seyit Cemal, İran'ı terk etmek zorunda kalmış ve Rusya'ya gitmiştir. Üç sene sonra ise tekrar İran'a dönmüştür. Seyit Cemal sürekli reformların aciliyetinden ve istibdada son verilmesi gerektiğinden söz etmekteydi (Algar, 1990: 300). Saraya karşı tutumlarından dolayı İran'dan kovulup Irak'a geçmek zorunda kalmıştır. Irak'ta bulunduğu kısa sürede siyasi ve düşünsel faaliyetlerine devam etmiştir. Ardından Avrupa'ya giderek Londra'da Mirza Malkom Han'la işbirliği içinde olmuştur. Kendi "İslam dünyasının siyasi birliği" tezini, Sultan Abdülhamit'in desteğiyle pratiğe dökmek için 1892'de İstanbul'a gelmiştir (Keddie, 1966: 47).

Seyit Cemal Pan-İslamizm fikrinin en önemli isimlerindendi. “Materyalistlerin Reddi” adlı en ünlü makalesinde, Afgani, temelde Hobbes felsefesini eleştirir ve dinin, toplumsal düzeni tesis etmek için neden en iyi yöntem olduğunu açıklar. Onun İslam Dünyasının birliği fikrinin 1904'lere kadar İran'da ciddi bir muhatap kitlesi vardı (Algar, 1990: 303). 1900-1903 yılları Pan-İslamizm düşüncesinin İran'da güçlü olduğu yıllardır. “İslam Birliği” fikri, Avrupa ülkelerinin sömürgecilik politikası ve saldırılarına bir tepki ve direniş hareketi olarak ortaya çıkmıştır.

Seyit Cemal rasyonel düşüncenin önemine hep vurgu yapmıştır. O, medeniyetler ve kültürlerin kalıcı olmaları için felsefenin varlığına dikkat çekmiştir. Felsefenin merkezinde akli gören Seyit Cemal, İslami toplumların geri kalmışlığının en önemli nedenini felsefi düşüncenin eksikliğinde görmüştür (Kayseri, 2014: 41). Seyit Cemaleddin, tabiatçılık üzerine yazdığı risalesinde, toplumların gelişiminde üç koşuldan bahsetmiştir: birincisi hurafeleri akıllardan silmek, ikincisi bireylere saygı duymak ve üçüncüsü ise dini inancı akla dayandırmak ve sorgusuz itaatten uzak durmak.

Ancak Cemaleddin'in İslami modernizmi siyasi eylemciliğine kurban gitmiştir. Yaşamının son yıllarında tepeden reformların aşağıdan bir toplumsal değişim ve uyanış olmadan sonuç vermeyeceğini fark etmiştir ve kafasındaki “verimli ve faydalı tohumu çorak topraklarda çürüttüğü” için yakınmış ve ‘bütün bu zaman süresinde iyi niyetli düşüncelerinin hiçbirisinin Doğu idarecilerinin kulaklarına girmediğini” söyleyerek siyasi girişimlerinin başarısız olduğunu vurgulamıştır.

1.2.2.3. Mirza Ağa Han Kirmani (1854-1896/97): “Öteki” Üzerinden Yapılan İran Milliyetçiliğinin İlk Kıvılcıkları

Nasıreddin Şah'ın (1831-1896) hükümdarlığı (1848 ve 1896) yıllarında İranlı birçok düşünür ülkede maruz kaldıkları çeşitli baskılardan dolayı yurtdışına çıkmak zorunda kalmıştır. İstanbul, İranlı düşünce sahiplerinin gitmek zorunda kaldığı adreslerin başında geliyordu. İstanbul'da ikamet eden politik görüşlü İranlılar kurdukları encümenler veya yayınladıkları dergiler etrafında örgütlenmişlerdir. Bu dönemde İstanbul basın

dünyasında Jön Türklerin muhalif görüşlerinin yanı sıra İttihad-ı İslam (İslam birliği) tartışmaları gündemdeydi.

Mirza Ağa Han, Kaçar hanedanına karşı çıkan bu İranlı aydınlardandır. Hükümete muhalefetinin bir sonucu olarak, önce memleketinden ayrılmak ve daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda sürgünde yaşamak zorunda kaldı.

İstanbul'da İttihad-ı İslam düşüncesinden yana olan Kirmanî, daha sonra bu fikirlerinden vazgeçmiştir (Başçı, 2016: 905). Mirza Ağa Han'ın sürgündeki hayatına genellikle yoksulluk eşlik etti ve sonunda siyasi inançları ve faaliyetleri nedeniyle iade ve idam edildi.

Ağa Han İttihad-ı İslam düşüncesi etkisindeyken konusu din üzerine olan *Heftad-o Dov Millet* (Yetmiş İki Millet) kitabını yazdı. Bu kitabın “Jean-Jacques Rousseau'nun takipçisi olan Jacques Henri Bernardin de Saint Pierre'in (1737-1814) *La Chaumiere Indienne*¹ eserinin etkisi altında yazıldığına şüphe yoktur. Ağa Han, bu eserinde Bernardin'den bahsetmese de, kitabın başlangıç paragrafı, Bernardin'in kitabının ilk paragrafının bir çevirisidir ve iki kitabın ana teması ile karakterleri aynıdır” (Masroori, 2000: 663).

Mirza Ağa han, anarşistlere ilgi duyuyordu ancak onların devlet ve siyasi partilerle ilgili görüşlerini reddediyordu. Ona göre siyasi cemiyetlerin ve partilerin ve devletin varlığı gerekliydi. Ancak devlet ve milletin gücü birbirine karşı eşit olmalıydı (Ademiyet, 1979: 258-259).

İran milliyetçiliğinin ilk teorisyenlerinden olan Mirza Ağa Han Kirmani (Ademiyet, 1979: 2) İstanbul'dayken İstanbul Türkçesi, İngilizce ve Fransızca dillerini öğrenmiştir. Aydınlanma dönemi düşünürlerini okumuş, 18. ve 19. yüzyılın bilimsel ve felsefi eserleri üzerine yoğunlaşmıştır. Osmanlı'daki düşünce akımlarından Genç Türklerin düşünceleriyle tanışmıştır. Ernest Renan'dan etkilenen Mirza Ağa Han (Digard vb., 1999:

¹ 1791'de yayımlanan Saint-Pierre'in bu çalışması, Hindistan'da seyahat eden bir İngiliz doktoruyla ilgilidir ve onun, yaşadığı adaletsizliklere rağmen, nasıl mutlu yaşayacağını sırlarını keşfettiğini anlatmaktadır.

22) Mirza Malkom Han ve Seyit Cemal ile de işbirliği içinde olmuştur. *Ahter* ve *Kanun* gazetelerine makaleler yazmıştır (Philipp, 1974b: 383). Ahundzade'den esinlenerek yazdığı *Se Mektub* ve *Sad Hitabe*, İran milliyetçiliğinin ilk fikri kaynaklarını oluşturmuştur (Ademiyet, 1979: 56). Kendi düşünce sisteminde Arap ve Türk kimliklerini ötekileştirerek, bu kimliklere karşı İran kimliğini inşa etmeğe çalışmıştır. Kirmani'nin düşünce sisteminde dil, milliyetçiliğinin temel ögesi idi. Ona göre güçlü ve sağlam bir ulusu inşa etmenin yolu sağlam bir dilden geçer ve millet tek bir dili konuşan insanlardan oluşur. Ona göre, Kuran Peygamber'i temsil ettiği gibi Firdevsi'nin *Şehname*'si de İranlı ruhun sembolüdür. Her milletin dili o milletin ruhunu temsil eder (Philipp, 1974a: 53).

Kirmani'nin *Se Mektub* eseri, Ahundzade'nin *Mektubatı*'nın etkisinde yazılmıştır. *Se Mektub* Ahundzade'nin Hint şehzadesi Kemaloddevle tarafından İranlı Celaloddevle'ye yazılan yazışmalar tarzında yazılan mektuplardır. Eserin ilk sayfaları, *Mektubat*'ın tam kopyası olsa da ilerideki sayfalarda Kirmani'nin düşüncelerini kapsamaktadır. *Se Mektub*, *Mektubat*'ta olduğu gibi Batılı sözcüklerin tanımıyla başlar sonra da Kemaloddevle'nin yazdığı mektuba geçer. Ancak ilerledikçe *Mektubat*'tan farklı olarak Arapları ötekileştiren ve ağır hakaretler ve yoğun nefret içeren bir metne dönüşür (Kirmani, 2000: 128, 139, 147, vs.).

Mirza Ağa Han Kirmani, Batı medeniyetini, bilim ve teknolojisi ile siyasal-sosyal temeli olarak iki açıdan önemsemektedir. Ona göre Avrupa sürekli ilerlerken, millet, saltanat, devlet, ticaret ve yaşam hakları İran alimleri nezdinde hala bilinmeyen şeylerdir (Ademiyet, 1979: 244-245). Ancak ona göre insanîyet ve medeniyet propagandası yapan Batı, Batı-dışı ülkelerde birçok hak ihlalleri yapmıştır (Ademiyet, 1979: 249).

Mirza Ağa Han'ın yazılarında Sokrates öncesi materyalist düşünürlerin izine, Kant ve Hegel'in etkisine rastlanabilir.

Kirmani Avrupalı çağdaşları gibi, Darwin'in görüşlerini çağın en büyük bilimsel keşfi olarak görüyordu. Darwin'i "tüm hayvan türlerinin kendi varoluş dönemlerinde bedensel dönüşümler yaşadıklarını ispatlayan" ve kendi menşeinin izini belli hayvan türlerine

kadar geri götüren kişi olarak hayli övmüştür. Kirmani, Darwin'in evrim teorisini tanımladıktan sonra, evrimin iki temel yasası olduğunu beyan etmiştir: 1- doğal seçim yani, daha yararlı olanların ve daha dengeli/üstün olanların hayatta kalması, 2- kendini ve türlerini koruma ve devam ettirme. İnsanın bitki, hayvan ve insandan oluşan hiyerarşik bir evrim düzeninde daha yüce olduğunu savunmuştur. Ona göre insanın fazileti ona verilen “akıldan ve düşünce gücünden” gelmektedir (Philipp, 1974b: 385).

Kirmanî, sadece Batı düşünürlerinden değil Mu'tezile, Molla Sadra ve İslami akılcı akımdan da etkilenmiştir (Ademiyet, 1979: 84). Mirza Cihangir Han Sur-i İsrail ve Ahmed Kesrevi ise büyük ölçüde Mirza Ağa Han'dan etkilenmişlerdir.

1.2.2.4. Abdürrahim Talibov (1834-1911): Avrupa Tarzı Eğitim

Tebriz'de dünyaya gelen Talibov, hayatının önemli bir bölümünü Dağıstan'da geçirmiş ve burada da vefat etmiştir. Mirza Abdürrahim 1888'de İstanbul'da 1896'da Mekke'de, 1901- 1902 yıllarında da Berlin'de bulunmuştur, Bulunduğu yerlerin kültürel ve ekonomik durumuyla tanıştıktan sonra gelecek eserlerinde kullanmak için malzeme toplamıştır (Genceli, 2014: 156).

Abdürrahim Talibov, Rousseau'nun *Emile*'inden etkilenerek yazdığı *Kitab-ı Ahmed* eserinde, eğitim sistemindeki reformların memleketin yeniden doğuşunda etkili olacağını altını çizmiştir. Kitabın önemi yazarın modern fikirleri, İranlıların çoğunluğu tarafından kavranabilecek basit bir dille ifade etmesidir (Kia, 1994: 203). *Kitab-ı Ahmed* 1273/1894'te İstanbul'da yayınlanmıştır. Bu kitap, 1270/1890'da Tahran'da kurulan birçok yeni okulda ders kitabı olarak kullanılmıştır (Ringer, 2002: 250).

Talibov'a göre ilerleme çağı olan bizim asrımızda cehalet perdesi artık bir tarafa çekilmelidir. Talibov, her türlü ilerlemenin ön koşulu olan *kanuna* vurgu yapmıştır. Ona göre bu da sadece herkesin eğitim alması ve okuyup yazmayı öğrenmesiyle gerçekleşebilir. Ona göre Avrupa'nın ilerlemesini sağlayan onun eğitimli vatandaşlarının siyasi katılımına imkan tanınmasıdır. *Kitab-i Ahmed*'de, Ahmed babasından Avrupa milletinin zenginlik ve refah nedenini sorduğunda, babasının yanıtı “Avrupa azametinin

üniversitelerinden kaynaklandığı” olmuştur. Talibov, Avrupa tarzı yeni eğitim sisteminin yaygınlaştırılmasını, gelişmenin ve değişimin en iyi yolu olarak görmüştür.

Talibov’un ikinci kitabı *Mesalikül Mühsinin*, Talibov’un şüphesiz en tartışmalı çalışmasıdır. Kitap bir memur, iki mühendis, bir doktor ve bir kimya öğretmeninden oluşan ve sessiz volkandan bilimsel veriler toplamak üzere bir araya gelen bir araştırma ekibinin hikâyesini içerir. Ancak bu yolculuk, İran toplumunun politik, sosyal ve kültürel geri kalmışlığının nedenlerini tartışmak için bir fırsat oluşturur. Talibov’un *Mesailü'l Hayat* kitabı ise 1906 yılında Tiflis’te yayınlanmıştır. Bu kitapta Talibov’un ilk kitabında yedi yaşında olan Ahmed, yüksek eğitilmiş bir mühendis haline gelmiştir.

Talibov’un siyasi görüşünü izah eden genç mühendis, onun Hobbes’dan Lock’a, faydacılardan sosyal Darwinistlere İngiltere felsefi geleneğinden büyük ölçüde etkilendiğini yazmıştır. Felsefi tartışma, devletin anayasal yönetim ve mutlakiyetçi yönetim şekli ve Batı ülkelerindeki siyasi partiler ve eğilimlerin analiziyle devam etmiştir. Yazar İran’ın Batı ülkeleri örneğini izlemesi ve anayasal bir yönetim şeklini kabul etmesi gerektiği sonucuna varmıştır. Nihayet, kitabın ek bölümünde Talibov Japonya’nın anayasasını Farsçaya çevirmiştir (Kia,1994: 204).

1907’de Tahran’da yayımlanmış olan *İzahat Der Husus-i Azadi* (Özgürlükle İlgili Açıklamalar), Talibov’un İran’da anayasal yönetimin kurulması konusundaki düşüncelerini yansıtır.

Mirza Abdürrahim, İstanbul’da bulunduğu sırada (1888) İran hükümetini mizahi bir dille eleştiren *Şahseven* adlı gizli bir gazete çıkarmıştır. Mirza Abdürrahim,1907 yılında İran’ın ilk Millet Meclisi’ne Tebriz’den milletvekili olarak seçilmiş ancak meşrutiyetle monarşinin bir arada mümkün olamayacağını düşündüğü için, Meclis’e katılmayı reddetmiştir.

Siyaset-i Talibi (Talibian Politikası) 1911’de Tahran’da yayınlanmıştır. Kitap iki ayrı bölümden oluşuyor: biri Çarlık Rusya ve Büyük Britanya’nın İran’a, İslam dünyasına ve Asya ülkelerine yönelik sömürgeci politikaları üzerine bir tartışmayı içerir, diğeri ise

sosyal ve siyasi durumu analiz eden iki İranlı arasındaki kurgusal bir konuşmayı içerir. Bir kez daha İran'ın geri kalmışlığına nihai çözüm olarak, sosyo-ekonomik düzenlemelerin ve eğitim reformlarının yanı sıra yasaya dayalı yeni bir siyasi düzenin oluşturulmasının da gerekliliği vurgulanmıştır (Kia, 1994: 204-205).

Talibov doktor-hasta ilişkisine benzer bir şekilde tepeden inme bir yöntemle değişimlerin yolunun açılması gerektiğini düşünenlerin aksine değişim sürecinde toplumun tüm bireylerinin sorumluluk alması gerektiğini düşünüyordu (Ringer, 2002: 254).

Dönemin modernleşme projesi kapsamında öne çıkan teceddüt ve yenileşme söylemi, entelektüeller tarafından da ilgi görmüştür. Ancak devlet adamları daha çok modernleşmenin ürünlerine ve sonuçlarına odaklanırken ve devleti güçlendirmeyi amaçlarken entelektüellerin dikkatini modernleşmenin düşünsel boyutu çekmiştir. Entelektüellerin odak noktası toplum olmuştur ve toplumsal meseleler geleneksel kavramların yerine modern kavramlarla açıklanmaya çalışılmıştır.

1.2.2.5. Meşrutiyet Dönemi Sosyal Demokrasi Düşüncesi ve Toplumsal Örgütlenmeler

19. yüzyılın son yıllarında İran'da ekonomik durumun kötüye gitmesi ve özellikle Bakü'de sanayinin ve ticaretin gelişmesiyle İran'dan Kafkasya'ya ve Orta Asya'ya büyük bir işçi akını olmuştur. 1900'lerin başında Rusya'da yaşayan İranlıların sayısının 100 bin civarında olduğu tahmin ediliyordu. 1903 yılında, Bakü petrol sanayisinde çalışan işçilerin yüzde 22.2'sini İranlı işçiler oluşturuyordu (Afary, 2006: 41). Rus kaynaklarına göre, 1905 yılında göçmen işçilerin sayısı 62,000 ve 1911'de 200,000'i bulmuştur (İttihadiye, 1982: 65). Rusya'da çalışan İranlı işçilerin birçoğu Rusya'nın siyasi ve kültürel ortamının tesirinde kalarak İran'ın siyasi olaylarında belirleyici ve yönlendirici bir rol oynamaya başlamışlardır (Atabaki, 2003: 406). Kafkasya'da ve Orta Asya'da çalışan işçiler Rus sosyalizminin İran'a aktarmasının bir aracı olmuştur. Ayrıca 1905 yılında Bakü'de Müslüman Ermeni çatışmalarından kaçarak İran'a gelen işçilerin İran'da "işçi sınıfı bilincinin" gelişmesinde büyük katkıları olmuştur. Sosyalist düşüncenin

etkisinde yeni siyasi kavramlar İran'ın siyasi literatürüne dahil olmuş ve yeni siyasi söylemlerin şekillenmesine olanak sağlamıştır. Meşrutiyet Devrimi öncesi “devrim” kelimesi yerici bir anlam taşımaktaydı. Ancak Meşrutiyet devriminden sonra “devrimci” kelimesi “ilerlemeci” anlamını çağrıştırmaya başladı. Edebiyatta bol bol devrimden söz edilmeye başlandı ve *Yadigar’i İnkılâp*, *Asr-i İnkılâp* ve *Ahd-i İnkılâp* gibi devrim ismini taşıyan dergiler ortaya çıktı (Kayseri, 2014: 29).

İran entelektüelleri kendilerini toplumsal ve kültürel açıdan daha yakın hissettikleri Kafkasya’yla çok yakın ilişkileri olmuştur. Sosyal Demokratların İran’daki reformlar için ileri sürdükleri program İran aydınları için bir hareket noktası olmuştur.

1904 yılında gerçekleşen Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi’nin (RSDİP) ikinci kongresinde, Azerbaycanlılardan oluşan *Himmet* büyük çoğunluğu oluşturmuştu. İlk başta Muhammed Emin Resulzade Himmet Partisi’nin başkanlığına seçilmiş daha sonra bu görevi Neriman Nerimanov yürütmüştür. Parti 1904-1905 yıllarında, Azerbaycan'ın ilk sosyalist gazetesi olan "Himmet"i yayınlamıştır (Chaqueri, 2001: 100 ve 117).¹ Petrol sanayisinde çalışmak için Bakü'ye giden İranlı işçiler Himmet Partisi’nin kuruluşuyla siyasi faaliyete katılma imkanı bulmuşlardır.

1906 Devrimi’nin başlangıcında İran sosyal demokratları İkinci Enternasyonal’e İran Meşrutiyet devrimine destek vermeleri çağrısında bulunmuşlardı. İran sanayileşmiş bir ülke olmadığı için İkinci Enternasyonal’deki sosyalistlerin birçoğu İran’da sosyal demokrasinin ilerlemesinden emin değillerdir. Ancak Rusya sosyal demokratları İran’ı desteklemeye devam ettiler. 1908-1909 yıllarında Lenin, yazdığı birkaç makale ile dünyanın dikkatini Tebriz’deki Sarayın yaptığı darbeye karşı direniş hareketine çekmeyi başarmıştı. Rosa Luxemburg, Lenin’i destekleyerek Çar devletini darbeyi desteklediğinden dolayı kınamıştır (Afary, 2006: 306).

¹ Himmet meselesi ile daha özgül bir çalışma için bkz: T. Sviyetoçovski, “The Himmat Party: socialism and the national question in Russian Azerbaijan, 1904-1920”, *Cahiers du Monde russe et soviétique* XIX (1978): s. 119-42.

İran'da Meşrutiyet Devrimi'nin ilk günlerinden itibaren Fırka-ı İctimaiyun ve Amiiyun (Sosyal Demokratlar Fırkası) Tebriz devrimcileriyle gizli temaslar içinde olmuştur. Ekim 1906'dan itibaren Kafkasya Sosyal Demokrat Partisi merkezi komitesinden birkaç kişi örgütün İran'daki kollarını örgütlemeye yardımcı olmak için İran'a gönderilmiştir. Merkez-i Gaybi'nin Fırkanın Tebriz'deki ilk kolu (gizli merkezi) olarak faaliyette bulunduğu bilinmektedir. Bu merkezin Tebriz Encümeni'nin siyasi kararlarında belirleyici bir rolü olmuştur.

Merkez-i Gaybi'nin lideri Azerbaycanlı tacir Ali Mösyö'ye Fransızca bildiği ve Fransa devrimine sürekli gönderme yaptığı için Mösyö lakabı verilmiştir. Ali Mösyö İstanbul'da ve Tiflis'te yaşadığı için bu şehirlerin entelektüel ortamını yakından izleme fırsatı olmuştur. Kafkasya'da bulunduğu sırada Nerimanov'la temasta olmuş ve onun teşvikiyle Sosyal Demokrat Partisi'nin kolunu Tebriz'de oluşturmuştur. Ali Mösyö, Tebriz'de birkaç tacirle birlikte birkaç modern okulun da kurucusu olmuştur. Eylül 1907'de Merkez-i Gaybi, *Mücahid* (Eylül 1907-Aralık 1907) isimli bir dergi de yayınlamıştır (Afary, 2006: 115-116). Merkezi Gaybi Tebriz'de devrimci hareketin nabzını elinde tutuyordu.

Tebriz'deki İctimaiyyun ve Amiiyun Fırkası'nın başka kolu, Cenevre'de kurulan Sosyal Demokrat Hınçak Partisi ve Tiflis'te kurulan Sosyalist Taşnak Partisi'ne bağlı Tebriz Ermeni sosyal demokratları. Taşnak Partisi'nin Tebriz'deki ilk kurucularından olan Tigran Stepanian, Arshavir Chalangarian, Tigran Ter Hakobian, Vaso Khachaturian, Pilosian, Arshavir Chilinkirian, Tebriz'de olan Ermeni Sosyal Demokratlardır. Tebriz grubu teorik tartışmalarda güçlüydü ve Plekhanov ve Kautsky'yle sürekli yazışma halindeydi. Birinci Meşrutiyet sonrası baskı döneminin yeniden başlamasıyla istibdatla mücadele etme yöntemleri ciddi bir tartışma konusu haline geldiğinde Ermeni sosyal demokratları ikiye bölünmüştür. Bir grup, İran'ın kapitalist üretim aşamasına girdiğini, dolayısıyla sosyalizm için mücadele verebilecek bir proletarya sınıfının oluştuğunu savunurken diğer grup İran'ın henüz sanayileşmediğini ve modern proletarya sınıfının oluşmadığını ileri sürerek sosyalizm için uygun bir zeminin hazır olmadığını savunuyordu. Chilinkirian ve Khachaturian çoğunluk olan birinci gruptaydı. Demokrat

Parti'nin kuruluşunda önemli rolleri olan Pulosian ve Ter Hakobian ise ikinci görüşü savunan grupta yer alıyordu (Ahmedi, 2017: 102).

İctimaiyun ve Ammiyun Fırkası'nın çeşitli şubeleri Mücahidin Encümenleri olarak biliniyorlardı. Encümen-i Mücahidin 1906-1908 yılları arasında ağırlıklı olarak İran'ın kuzey bölgelerinde yani Azerbaycan'da, Hazar bölgesinde, Tahran'da, Horasan'da ve İsfahan'da gizli komiteler oluşturarak faaliyet alanını genişletmeye çalışmıştır.

Reşt'teki İctimaiyun ve Ammiyun Fırkası'nın üyeleri "Settar Komitesi"nin etkili üyelerini oluşturmaktaydı. Reşt'te de yayınlanan *Mücahid* dergisinin kapağında "Hürriyet, Müsavat, Adalet" sloganı yer almıştı (Ahmedi, 2017: 87).

Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin programı İran'ın sosyal demokrat hareketinin esas kurucularından olan Neriman Nerimanov (1870- 1925) tarafından Azerbaycan Türkçesine ve Farsçaya çevrilmiştir. Farsçaya çevrilen programda Şah'ın mutlak gücünün sınırlanması, işçilere gelir ve malvarlıklarına bakılmaksızın oy hakkının verilmesi, evrensel oy hakkına göre parlamento seçimlerinin yapılması, köylünün çalıştığı toprak üzerinde hakkının olması ve bu konuda yasal güvence verilmesi, tüm işçilerin çalışma saatlerinin günlük sekiz saatle sınırlandırılması, tüm kadın, çocuk ve yaşlılara devlet tarafından sosyal güvenliğin sağlanması, yoksullar için ucuz barınma imkanının sağlanması, kimsesiz çocuklar için parasız eğitimin sağlanması, artan vergi miktarının orantılanması, çay, şeker vd. temel ihtiyaçların devletin yardımıyla tedariki, milletin kendi işlerini kendisinin yönetmesinin koşullarının sağlanması, düşünce ve basın özgürlüğünün teminat altına alınması, tüccarın ve iş adamlarının devletle müzakere etme hakkına sahip olması programda yer verilen hususlar idi. Ayrıca şeriat yasalarıyla uyumlu bir şekilde farklı dinlerin özgür olmasına programda yer verilmiştir. İlk defa bir grup, örgütlenmiş bir şekilde toplumun çeşitli meseleleriyle ilgili düzenli bir program sunmaktaydı.

Köylüler arasında toprak dağıtımıyla ilgili Mücahitlerin baskıları sonucunda Birinci Meclis konuyu ele almak zorunda kalmıştır. Baskılar sonucunda meclis 1907'nin baharında toprak meselesiyle ilgili bir dizi reform gerçekleştirme kararı almıştır. Meclis

toprak reformuna ilişkin *Tiyul*¹ sistemini ortadan kaldırma kararı almıştır (Afary, 2006: 218).

Mücahidin'in programında fertlerin "konumu, milliyeti, yoksul veya zengin olmasına" bakmaksızın oy hakkı olmalıydı. Programda söz edilen fertlerden maksat erkekler idi. Toplumun tüm kesimlerine oy hakkının tanınması Meclis seçimlerinde üst kesimler için tanınan oy verme ve seçilme imtiyazını ortadan kaldırmaya yönelik idi. Köylü arasında toprak dağıtımı ve çalışma saatinin sekiz saatle sınırlı tutulması, bireysel özgürlükler, ifade, basın ve toplanma özgürlüğü, işçilerin iş bırakma hakkına sahip olması programa dahil edilen diğer hususlar arasındaydı. Encümen-i Mücahidin'in toprak meselesiyle ilgili çözüm önerisine göre, Şah ve onun ailesine ait topraklara el konularak köylüler ve tarım işçileri arasında dağıtılmalıydı. Büyük mülk sahiplerinin de topraklarının bedeli kurulacak olan bir ulusal banka tarafından karşılandıktan sonra köylüler arasında dağıtılmalıydı. Mücahidin'in programındaki önerilerin önemli bir bölümü İkinci Meclis'te Demokrat Parti'nin programında yer almıştır.

Meşrutiyet rejimine geçişle birlikte toplumda yeni siyasal ve toplumsal bir durum oluşmuştur. Yeni düzen, toplumun yöneten erkler üzerine denetimini, siyasal ve toplumsal işlere katılımını ve toplumun iradesine karşı direnen muhalif güçlere karşı bir kolektif mücadeleyi gerektiriyordu. Encümenlerin ortaya çıkışı böyle bir durumun ürünüydü.

Encümenler, yasal konumları, yapıları ve fonksiyonları açısından Eyalet ve Vilayet Encümenleri, Belediye Encümenleri ve Milli Encümenler olarak üç kategoride değerlendirilebilir. Encümenlerin nasıl ortaya çıktığı sorusuyla ilgili farklı yorumlar vardır. İlk yorum encümenlerin Fransa devriminden esinlenerek ortaya çıktığını savunuyor. Fransa Devrimi'nde (1789-1799) özellikle Paris'te toplumsal ve siyasal topluluklar faaliyet göstermekteydi. Yehya Mirza, Ali Mösyö gibi ünlü meşrutiyetçilerin konuşmalarında Fransa devrimine yer yer gönderme yapılmaktaydı. Başbakan Muhibirül-

¹ Padişah tarafından kişilere verilen toprak

Saltane'nin söylediğine göre bazı meşrutiyetçi liderler kendini Robespierre veya Danton yerine koymuş ve Fransa Devrimi'yle ilgili risaleleri taşıyorlardı (Hidayet, 1965: 150). İkinci görüş encümenlerin, 1905 Rusya devrimi sırasında çar rejimine karşı demokratik mücadeleyi yönlendirmek için oluşan çeşitli *sovyetlerden* ilham alındığını savunuyordu. Bir ayrı görüş diğer görüşlerden tamamen farklı bir şekilde encümenlerin oluşumunu esnaf geleneğine bağlamaktadır. Esnaf örgütleri sanayi öncesi toplumun bir mesleki örgütlenme biçimiydi.

Çeşitli kaynaklarda encümenlerin sayısı farklı şekillerde verilmiştir. Takizade Tahran'da 140 encümenin oluştuğundan söz eder. Takizade bu encümenlerin bir kısmının meşrutiyeti savunmak için silahlı birlikler oluşturduğunu da söyler (Afşar, 2000: 99). Encümenlerin üye sayısı belli değildir. Meclisin son günlerinde İran'a gelen Mamuntof, sadece Tahran'daki encümenlerin sayısını 140 ve onlara üye kişi sayısının 30 bin civarında olduğunu tahmin ediyordu (Mamuntof, 1984: 338).

Devrimin örgütlenmek için oluşturduğu uygun ortam sadece erkeklerle sınırlı kalmamıştır. Devrim olaylarından kaynaklı Kadınlar arasında da bir hareketlilik oluşmaya başlamıştır. Encümen-i Azadi-i Zenan, 1906 Anayasası sonrası kurulan ilk kadın derneklerindedir. Nasıreddin'in iki kızı Tacül-Saltane ve İftihar ül-Saltane, Sıdika Devletâbâdî, Şems ül-Muluk Cevahir Kelam bu encümenin üyelerindendi.¹

Tebriz Encümeni² kurulduktan sonra derhal yerel sorunlarla ilgilenmeye başlamıştır. Hızlı hareket etmek için yerel komiteler ağı oluşturmuştur. Tebriz Encümeni'nin kolları bağımsız bir şekilde toplumun temel sıkıntılarını ele almaya çalışmıştır. Komiteler faaliyetlerinin sonucunu yazılı olarak Encümen'in merkezi bürosuna bildirmek zorundaydı. Encümen ayrıca seküler okulların yaptırılmasına destek sağlamıştır.

¹ Sıdika Devletâbâdî 1922'de Fransa'da eğitimine devam etmiştir. 1926 yılında Paris'te yapılan Uluslar arası Kadın Konferansı'nda İran temsilcisi olarak konuşma yaptı. 1927 yılında İran'a döndü ve örtüsünü çıkaran ilk kadınlardan oldu (Afary, 2006: 248).

² Encümen-i Eyaleti-i Azerbaycan veya Encümen-i Eyaleti-i Tebriz olarak da adı geçmiştir.

Encümen'in desteğiyle kurulan okullarda yeni bilimler ve yabancı dillerin de eğitimi müfredata dahil edilmiştir.

Tebriz Encümeni'nin yayın organı *Encümen* dergisi, 19 Ekim 1906'da yayınlanmaya başlamıştır. İstibdad-i Sağır Döneminde Tebriz Encümeni *Nale-i Millet* dergisini yayınlayıp tekrardan çalışmaya başlamıştır. Haydar Han Amuoğlu Tebriz direnişine katılmıştır. İstanbul'daki Encümen-i Saadet, Encümen-i Tebriz'in sürgündeki kolu olarak bilinirdi ve İttihat ve Terakki Partisi'yle yakından iletişimdedi.

Sosyal demokratların ortaya koyduğu talepler Tebriz Encümeni ve Merkez-i Gaybi'nin baskıları sonucunda Azerbaycan milletvekilleri aracılığıyla Anayasa Mütemmimi'nde de yer almıştır. Azerbaycan milletvekilleri tarafından formüle edilen taslakta, basın ve toplanma özgürlüğünü resmiyette tanıyan ve tüm vatandaşları dini kimliklerine bakmaksızın onları eşit gören haklara yer verilmiştir. Ancak muhafazakar kesim yasaların şeriata uygun olup olmadığını denetlemek için veto hakkına sahip bir ulema konseyinin oluşmasından yanaydı. Tebriz Encümeni ve Mücahidin ulemaya tanınan bu ayrıcalıklara karşıydı ve 27 Nisan 1907'de itirazını bildirmek için Tebriz başta olmak üzere Azerbaycan'ın diğer şehir ve kasabalarında gösteri düzenlemiştir. Protestolar sırasında Tebriz şehrinde çarşı ve dükkanlar bir ay kapanmıştır.

Reşt, Anzeli, Şiraz gibi birkaç eyalette de Tebriz'le dayanışmak için protestolar düzenlenmiştir. Ancak Encümenin direnmesine rağmen Saray ve muhafazakar grupların baskısı sonucunda Meclis Anayasanın Mütemmimini 7 Ekim 1907 tarihinde onaylamıştır.

107 maddeden oluşan Anayasa Mütemmimi'nin¹ Birinci Madde'si İslam dinini ülkenin resmi dini olarak belirtmişti. İkinci Madde'ye göre meclisin yasaları İslami ilkelerle uyumlu olmalıdır. Bunun için ulema 20 müçtehid Meclis'e önermeliydi, Meclis de önerilen kişiler arasından 5 kişiyi bilirkişi olarak seçmeliydi. Meclisteki tüm tasarılar bu beş kişinin onayı olmadan yasalaşamıyordu.

¹ Anayasanın Mütemmimi Maddeleri için Bkz:<http://rc.majlis.ir/fa/law/show/133414>.

Anayasa Mütemmimi'nde belirtilen diğer konu sivil özgürlükleri güvenceye alan on sekiz maddelik tasarıydı. Maddelerde encümenlerin varlığı kabul edilerek faaliyet çerçeveleri belirlenmiştir. Yasaya göre encümen üyeleri halk tarafından seçilmeliydi. Eyaletlere özgü ve özel yasaların koyulması ve gözetilmesi yetkisi de encümenlere tanınmıştır.

18. ve 19. Maddelerde eğitimin zorunlu olması ve tüm okul ve kolejlerin Bilim ve Sanat Bakanlığı'nın denetimine tabi tutulması gerektiği belirtilmiştir. 35. Madde'de ilahi bir hediye olan egemenlik hakkı, halk tarafından şaha verilmelidir. Geleneğe göre tanrının yeryüzündeki gölgesi olarak görülen, mülk ve tebaa üzerinde mutlak güce sahip olan padişahın meşruiyetinin kaynağı artık millet olmalıydı.¹

İkinci Meclis-i Milli (1910) siyasi partilere geçiş döneminin başlangıcı olmuştur. Demokrat Parti daha çok aydınların ve radikal görüşlerin temsilcisi idi. Oysaki İtidaliyun Partisi muhafazakâr geleneksel orta sınıfın çıkarlarının savunuculuğunu yapmaya çalışıyordu. Seyit Hasan Takizade, Muhammed Terbiyet, Süleyman Mirza İskenderi, Muhammed Rıza Müsavat ve Londra'da Malkom Han'la işbirliği içinde olmuş Hüseyin Kulu Han Nevvab Demokrat Parti'sinin belirleyici isimlerindendi. Demokrat Parti, görüş olarak İctimaiyun ve Ammiyun Fırkası'na değil Tebriz'in Ermeni sosyal demokratlarına daha yakındı. Demokrat Parti İran'ın feodal bir toplumdan yeni bir kapitalist topluma ilerlemesini sağlamayı kendi misyonu olarak kabul etmiştir. Parti'nin programı, merkezileşme, anayasalcılık ve demokrasiyi kendi ideal düzeninin temel ilkeleri olarak belirlemiş ve dinin siyasetten ayrı tutulmasına ayrı bir vurgu yapmıştır (Afary, 2006: 347-349).

Demokrat Parti'nin yayın organı olan *İran-i Nov* gazetesi ülkenin yönetimiyle ilgili radikal ve eleştirel görüşleri ileri sürmenin yanında dünya gündeminde olan yeni siyasi argümanların da İran'ın siyasi ortamına dahil etmeye çaba gösteriyordu. *İran-ı Nov*, ilk defa Marx'ın yazılarından, Komünist Manifestosundan, Siyasal İktisadın Eleştirisi ve

¹ Meşruiyet Anayasası ve Mütemmimi'nin yazılmasında Belçika'nın 1831 Anayasası örnek alınmıştır.

Kapital'den bahsetmiştir (Afary, 2006: 362). *İran-i Nov*'in makaleleri genellikle toplumsal reform ve Avrupa sosyalizmi konularını içermekteydi. Gazetede –İran'da ilk olarak- Marksizm'in ilkeleri tanıtılmıştı. Demokrat Parti kendi siyasi programının büyük bir kısmını sosyal demokratlardan almıştır (Abrahamian, 2005: 131). *İran-i Nov* gazetesi millet kavramını ele alarak ona yeni bir anlam kazandırmaya çalışmıştır: “İran bir millettir. Farklı dillerde konuşan ve farklı şekillerde Tanrı'sına ibadet eden bir millet. Bugünden itibaren İran'da ne Müslüman, ne Zerdüştî, ne Ermeni, ne Yahudi, ne Fars, ne Türk var, sadece İranlı var. Biz bir milletiz” (*İran-i Nov*, 1910: s.1, sayı 134).

Demokrat Partinin en başta gelen fikri önderlerinden biri M. E. Resulzade'ydî. Kafkasya Sosyal Demokrat Partisi tarafından Reş'te gönderilen Resulzade Gilan devrimcileri saflarında yer almıştır. Mücahitler'in Tahran'a yürümesi sırasında Resulzade onlarla birlikte Tahran'a geçmiştir. Demokrat Parti'nin kuruluşuna ön ayak olmuş ve merkez komitesi üyelerinden olmuştur; ayrıca Parti'nin sözcüsü gibi *İran-ı Nov*'de siyasal ve toplumsal konularda makaleler yazmakla Parti'nin esas teorisyenlerinden biri olarak ün kazanmıştır. Resulzade, Rusya Devleti'nin baskısıyla 1911'de İran'ı terk ederek İstanbul'a gitmiştir.¹

Demokrat Parti'nin tüzüğü, 17. yüzyılın Batı'sı gibi, 20. yüzyıldan Şark'ın “teceddüt dönemi” olarak söz etmiştir. Bu dönemde kapitalizm feodalizmi yenecek ve birçok alanda değişimler yaşanacaktır. Tüzükte Meclis'in önemli olduğu ve bakanların Meclis'e hesap verme yükümlülükleri olduğu vurgulanmıştır. Medeni hukukta insanların irki, mezhepsel ve etnik kimliğine bakmaksızın yasalar önünde ve haklarda eşit olmaları gerekliliği savunulmuştur; ayrıca ifade, basın, toplanma ve grev özgürlüklerinin gereğinden söz edilmiştir. Erkler ayrılığı doğrultusunda yargının yürütmeden ayrı olması ve dinin siyasetten ayrı tutulması gerektiği savunulmuştur. Bilinçli vatandaşların yetiştirilmesi kanaatinden hareketle kadınlar da dahil parasız kamu eğitimi temel bir ilke olarak kabul

¹ 1913'te Rusya'nın genel af beyannamesiyle Bakü'ye döndükten sonra 1917'de Müsavat Partisi'nin başkanlığına seçilmiştir.

edilmiştir (İttihadiye, 1982: 201). Demokratlar Tahran dışındaki vilayetlerde şubeler açma ve dergiler yayınlama yoluyla faaliyetlerini genişletmeye çalışmıştır. Tahran dışında Demokrat Parti'nin Tebriz Komitesi en aktif şubelerdendi. Tebriz Komitesi *Şafak* gazetesini yayınlıyordu. Meşhed'de Heydar Han ve Melikul Şuara-yi Bahar, *Nevbahar* gazetesini yayınlıyordu, Gilan'da *Seda-yi Gilan*, İsfahan'da *Zayende Rud*, Kazvin'de *Ruzname-yi Kazvin* ve Urmiye'de *Ferverdin* gazetesi yayınlanmaktaydı (Afary, 2006: 353).¹

1.2. 3. Toplumsal Durumun Dergilere Yansıması

Kaçar döneminde modernleşme sürecinde yapılan reformlar kapsamında bir de dergiler ve gazetelerin yayınlanması yer almaktadır. Ancak bu süreçte yayınlanan ilk dergiler genel olarak Saray ve devlet adamları tarafından devletin resmi yayını olarak kamuoyunu bilgilendirmek amacıyla kurulmuştur. İran'da yayınlanan ilk gazete olarak bilinen *Kağıd-ı Ahbar*, *Ruzname-i Vakayi-i İttifakiyye*, *Ruzname-i Dovlet-i İlliye-i İran*, *Ruzname-i İlmîyye-i Dovlet-i İlliye-i İran* ve *Merrih* yurtiçinde yayınlanan devlete ait dergilerdendir. Muzaffereddin Şah döneminde devletin baskısı gevşemeye başlayınca dergi ve kitap sayısında bir artış olmuştur. Bahis konusu dönemde yayınlanan gazete sayısı 40 iken, faaliyette bulunan okul sayısı 40 ve dernek sayısı da 44 olarak kayıtlara geçmiştir

¹ . Fırka-ı İtitaliyyun veya İtitaliyyun Ammiyun Partisi, Demokrat Parti'ye karşı bir parti olarak kurulmuştur. *Vakit* gazetesi ve Seyit Muhammed Sadik Tabatayi'nin *Meclis* gazetesi partinin temsilcilerindendi (İttihadiye, 1992: 227-228). İtitaliyyun radikal ve devrimci eylemlere karşı aşamalı gelişmeyi savunmaktaydı ve müsavat ve adaletle dayalı olan İslam'ı, düşüncelerinin esası olarak kabul etmiştir. Hâkimiyetin desteğinden yararlanan bu parti, Marx ve Engels'i reddederek Edward Berstein (1850-1932) ve S. Merlino'nun düşüncelerini savunmaktaydı (İttihadiye, 1992: 231). İkinci Meclis'in diğer partilerinden "İttifak ve Terakki" ve "Terakkihahan" partilerinden söz edilebilir. *İstiklal-i İran* gazetesi İttifak ve Terakki'nin yayın organıydı. Türkiye'deki İttifak ve Terakki Partisinden ve Sosyalizm'den etkilenen bu parti Demokratlara yakın görünse de İtitaliyyun'a daha çok sempati duymaktaydı (İttihadiye, 1992: 227-228).

Güney milletvekilleri tarafından kurulan Terakkihahan ise kapitalizm ve liberalizmi savunmaktaydı ve daha çok güvenlik, yoksulluk ve İngiltere'nin nüfuzu gibi güney eyaletlerin sorunlarına odaklanmaktaydı. *Cenub* gazetesi bu grubun temsilcisiydi Terakkihahan'ın tüzüğünde bağımsızlık, İslami ilkeler, meşrutiyet ve milli hükümet gibi konulara değinmiştir (İttihadiye, 1992: 237-238).

(Sermed, 1993: 53). Ancak Muhammed Ali Şah'ın 23 Haziran 1908 darbesiyle birlikte, birçok gazete kapatıldı ve birçok yazar ya idam edildi ya da ülkeden kaçmaya zorlandı.

Ayrıca 1870'lerin sonlarından itibaren yurtiçindeki kısıtlamalardan dolayı yurt dışında birçok Farsça gazete yayınlanıyordu. İstanbul'da *Ahter*, Londra'da *Kanun*, Kalküta'da *Hablul Me'tin*, Kahire'de *Hikmet*, *Süreyya* ve *Perveriş* İran'daki reform ve değişimin gerçekleştirilmesi yönünde etkili olmuşlardır.

Tebriz'de Batı Liberalizminden ve sosyal demokrasi düşüncesinden esinlenen bir grup genç yeni tarzda bir okul ve Terbiyet isimli bir kütüphane kurmuştur. Bu grup ayrıca, *Gencine-i Fonun* dergisini (1903-1904) Tebriz'de yayınlıyordu. 24 sayı yayınlanan bu dergi aslında kitapların bölümlere ayırarak çevrilip yayınlanmasına bir fırsat sunmuştur (Kasemi, 1376/1997: 89). Mirza Muhammed Ali Terbiyet ve Seyit Hasan Takizade bu grubun önde gelen isimlerindendi.

1905–1911 yılları arasında, 200'den fazla dergi yayınlanıyordu (Afary, 2006: 157). Dönemin en önemli dergileri arasında Tebriz Encümeni'nin yayın organı *Encümen* (1906-1908), Parlatentonun yayın organı *Meclis* (1906-1908), *Hablul Matin* (1907-1908), *Sur-ı İsrafil* (1907-1908), *Müsavat* (1907-1909) ve *İran-ı Nev* (1909-1911) vardı. Ayrıca 1906 ve 1931 yılları arasında ara ara Tiflis, Bakü ve Hiyabani dönemi 6 sayısının Tebriz'de yayınlandığı *Molla Nasreddin* mizahi haftalık dergi, İran'ın toplumsal düşünce hayatında çok etkili olmuştur. Tebriz'de yayınlanan *Azerbaycan* dergisi, Reş'te yayınlanan *Nesim-i Şümal* ve *Sur-ı İsrafil*, büyük ölçüde *Molla Nasreddin*'den etkilenmişlerdir (Afary, 2006: 161).

Birinci Meclis döneminde *Sur-i İsrafil* ve *Müsavat*, Tahran'da özgürlükçü kesimin radikal görüşlerini yansıtmaktaydı. Bu dönemde yayınlanan *Sur-i İsrafil* "Hürriyet, Müsavat ve Uhuvvet" sloganıyla yoksulların desteklenmesi, hukuk sisteminin kurulması, cehaletle mücadelenin gerekliliği, meşrutiyetle istibdadın farkı, özgürlüğün önemi ve Avrupa'nın ekonomik ve toplumsal sisteminin alınması gerektiği gibi konulara odaklanmıştır. *Sur-i İsrafil* 5500 ve *Encümen* gazetesi 5000 sayıda yayınlanıyordu (Sermed, 1993: 56).

Dönemin koşulları göz önünde bulundurulduğu zaman gazetelerin bu sayıda yayımlanması onların toplum nezdindeki öneminin ve fikri canlılığın göstergesiydi.

Sur-ı İsrâfil'in kurucusu Mirza Cihangir Han, Darülfünun mezunudur; Babi hareketinden ve Mirza ağa Han Kirmani'den etkilenmiştir. Sur-ı İsrâfil'in diğer önde gelen yazarlarından Ali Akber Dehhuda, *Molla Nasreddin* dergisinde şiirleri büyük ilgi çeken Mirza Ali Akber Sabir'den etkilenerek İran'daki birçok geleneksel kültürel ve toplumsal uygulamayı eleştiriyordu. Dehhuda da Darülfünun ve Medrese-i Siyasi'den mezun olmuştur ve aynı zamanda 2 yıl Avusturya'da ikamet etmiştir. Dehhuda, Mirza Cihangir Han'la birlikte Komite-i Milli-i İnkılab'ın üyelerindendi.¹

Mirza Cihangir Han Sur-i İsrâfil toprak mülkiyetini eleştirerek köylülerin toprak ve kendi emekleri üzerindeki haklarını savunuyordu. Mirza Cihangir Han yazılarında Fransız sosyalist politikacı Jean Jaures'a atıfta bulunmuştur (Afary, 2006: 170). Dergiler, günün toplumsal meselelerini ele alarak çözüm bulmaya çalışıyorlardı.

1908 darbesi yayın hayatına da ağır bir darbeydi. Darbe sonrası Mirza Cihangir Han Sur-i İsrâfil ve Melikül-Mütekellimin gibi Meşrutiyetçi yazarlar öldürülmüştür. Dehhuda, Muhammed Rıza Müsavat ve Yahya Devletabadi gibi yazarlar da çeşitli baskılardan dolayı ülkeyi terk etmek zorunda kalmışlardır.

Tahran ve Kalküta'da yayınlanan ve meşrutiyetçi bir çizgiyi takip eden *Habl ül-Metin* dergisi, Sur-i İsrâfil dergisine göre biraz daha ılımlıydı. Dergi devleti eleştirmekle birlikte dış siyaset konularıyla daha çok ilgilenmekteydi. *Habl ül-Metin* İkinci Meclis döneminde daha radikal görüşleri benimseyerek İran'ın Rusya tarafından işgaliyle ilgili birçok makale yayınladı.

¹ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Minucheher, P. (2009). Sur-i Israfil in Exile: Modern Definitions of Monarchy. *Iranian Studies*, 42(3), 389-408.

Müsavat dergisi Muhammed Rıza Müsavat ve Abdürrahim Halhali tarafından kurulmuştur. İctimaiyun ve Ammiyun Fırkası ve Mucahidin Encümenlerinin bildirileri bu dergide yayınlanıyordu (Afary, 2006: 159).

Bu dönem yapılan diğer önemli işlerden biri, yurtdışına göç etmek zorunda kalan Müazidül Saltana ve Dehhuda'nın *Sur-i İsrâfil*'i İsviçre'de yeniden yayınlamaları olmuştur. Ancak sadece üç sayı yayınlayıp sonrasında Türkiye'ye gitmişlerdir. Seyit Hasan Takizade, Muhammed Ali Terbiyet ve arkadaşları İran'ı terk etmeden önce, Paris'te çıkan *Genç Türkler* gazetesi ve Ahmet Rıza Bey'in *Şura-yi Ümmet* gazetesiyle tanışmışlardır. Bu grup Muhammed Ali Şah'ın Meclisi topa tutmasından sonra İstanbul'a göç ettiklerinde Namık Kemal gibi diğer Türk yazarların eserleriyle tanışmışlardı. İstanbul ikinci kere göçmen İranlılar için önemli bir siyasal ve kültürel merkez olmuştur.¹ Böylece Ali Ekber Dehhuda, Seyit Hasan Takizade, Muhammed Ali Cemalzade gibi kişilerin yolları 1910'larda İstanbul'da kesişmiştir (Behnam, 2007: 104-105). Türkiye'ye sürgün edilenler, Encümen-i Saadet'i oluşturmuşlardı. Türkiye'ye sığınan ve Encümen-i Saadet'e katılan Devletabadi, bu encümenin üyelerinin çoğunun Azerbaycanlı olduğunu belirtmiştir. Türkiye'deki Genç Türkler, ve İttihat ve Terakki Partisi bu encümeni destekliyorlardı (İttihadiye, 1982: 181). Ancak Meşrutiyete en çok destek Kafkas mücahitleri tarafından yapılmaktaydı.

1.3. Değerlendirme

İran'da sosyal bilimsel düşüncenin ortaya çıkma ortamı ve koşullarını çözümleyebilmek için İran modernleşme tarihi, dönemlendirmeler yapılarak araştırılmıştır. İlk dönem olarak ele alınan Meşrutiyet Dönemi'nde baskın olan modernleşme modeli bağlamında sosyal bilimsel düşüncenin gelişimi açıklanmıştır.

Rusya ve Britanya devletleri karşısında art arda gelen yenilgiler Kaçar devletine kendi bekasını sağlamak için değişimin kaçınılmaz olduğunu farketmiştir. Devletin dışarıdan

¹ İlk defa Nasireddin Şah Dönemi'nin sonlarına doğru birçok entelektüel ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştı.

gelen tehditlere karşı kendini koruması onun “yeni” arayışlar peşinde olmasına neden olmuştur. Tehdit olarak görülen Batı başarılarından dolayı bir model olarak görülmeye başlamıştır. Batı’nın terakki yolundaki izlediği adımların izlenmesi devletin “modernleşme projesinin” çerçevesini oluşturmuştur.

Devletin izlediği modernleşme projesi, esasta daha çok modern kurumların ve teknolojinin aktarılması yoluyla, devleti kurtarmak ve güçlendirmek amacıyla yapılmaktaydı. Modern eğitim kurumlarının kurulması da bu doğrultuda gerçekleşmiştir. Abbas Mirza, Mirza Taki Han Emir Kebir, Mirza Hüseyin Han Kazvini Sipehsalar, ve Mirza Yusif Han Tebrizi Müsteşarüdevle gibi devlet adamları “geri kalmışlığın” nedenlerini devletin zayıf olduğunda görmüşlerdi. Devleti güçlendirme adına onların ‘kanun’, ‘terakki’ ve eğitim üzerine yaptıkları vurgu, entelektüeller tarafından da desteklenmiştir. Bir dönem devlette görevi olan Malkom Han, “Kanun” isimli bir dergi yayınlarak adalet ve terakki ekseninde bir ittifakın oluşturulması savunmaktaydı.

Bu dönem, daha çok Avrupa’nın Aydınlanma dönemi düşünürlerinden etkilenen entelektüeller, sosyal bilimlerin kavramlarını kullanmaya başlamışlardı. Aydınlanma düşüncesinin merkezinde yer alan aklın egemenliği, bilimcilik, laiklik, ilerlemecilik, insancılık, hukuk ve özgürlük ilkeleri entelektüeller tarafından dillendirilmekteydi. Bunların arasında Ahundzade, topluma ve toplumsal meselelere ve eleştirel düşüncenin önemine dikkat çektiği için belki İran’da sosyolojik imgelemi uygulayan ilk düşünür olarak anılabilir. Bu dönemde ayrıca, Arap ve Türk ötekileştirmesi ve Fars milliyetçiliğinin ilk kıvılcımları Mirza Ağa Han Kirmani’nin eserleriyle ortaya çıkmıştır.

Devlet ile entelektüeller arasında modernleşmeyi yorumlama konusundaki temel fark, “değişim” fikri üzerinedir. Devlet, modernleşmeyi bir reform planı olarak daha güçlenmek için gerekli görse de entelektüeller modernleşmenin daha çok düşünsel yönüne ilgi göstermişlerdir. “Değişim” fikri, hem toplumsal hem de siyasal alanda değişimi içermeliydi. Bu düşünce Meşrutiyet Fermanı’nın imzasıyla ve anayasal sisteme geçişle, zirveye ulaşmıştır.

I. Meclis'in oluşmasından sonra, toplum ön plana çıkmıştır. Meclis seçimlerini gözetmek amacıyla kurulan eyalet ve vilayet encümenleri, terakki peşinde olan ve değişim isteyen toplumsal gruplar için yeni bir fırsat sunmuştu. Terakki fikri, Kafkasya'dan etkilenmiş olan sosyal demokrasi düşüncesi kapsamında devam etmiştir.

Meşrutiyet döneminde, sosyolojik kavramlar kullanılmaya başlasa da sosyal bilimler daha kurumsal düzeyde gelişmemiştir. Bu dönemde sosyal bilimsel düşünce, dönemin politik gündemine paralel olarak, politik tarafların ideolojisi olarak gelişmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM:
MEŞRUTİYET SONRASI:
BATILILAŞMA VE DEVLET-MİLLETLEŞME

2. MEŞRUTİYET SONRASI BATILILAŞMA VE DEVLET-MİLLETLEŞME

İran modernleşme tarihinin sosyolojik çözümlemesi doğrultusunda yapılan dönemlendirmede ele alınan ikinci dönem, Batılılaşma ve devlet-milletleşme çabalarını içeren Meşrutiyet sonrası ve I. Pehlevi dönemini kapsamaktadır. Bu bağlamda sosyal bilimsel düşüncenin gelişimi incelemeye çalışılmıştır. Devletin modernleşme politikası, entelektüellerin devletin modernleşme politikasına karşı tutumları ve değerlendirmelerini anlamak için siyasi olaylar, öne çıkan dergiler ve ortaya çıkan ekoller incelenmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda bu bölümde Berlin’de yayınlanan *Kave*, *İranşehir* ve *Name-i Ferengistan* dergileri, Tahran’da yayınlanan *Ayende* dergisi devletin modernleşme projesini destekleyen taraflar olarak ve Avrupa marksizminden etkilenen *Dünya* dergisi muhalif görüş olarak ele alınmıştır.

Cengel ve Azadistan gibi Meşrutiyet sonrası ortaya çıkan yerel hareketlerin incelenmesi, Meşrutiyet düşüncesinin devamı olarak önem taşımaktadır. Ayrıca bu hareketler, sosyal bilimsel düşüncenin gelişmesi açısından da önemlidir.

2.1. Büyük Dünya Savaşları Döneminde İran

1914 yılında Avrupa’da başlayan savaş çok geçmeden dünyanın dört bir yanına yayılarak bir dünya harbine dönüşmüştür. Aralık 1914’te İran’da Üçüncü Meclis-i Şura-yı Milli, Ahmed Şah’ın açılış konuşmasıyla çalışmaya başlamıştır. Ahmed Şah, Meclis’in açılış konuşmasında İran’ın I. Dünya Savaşı’nda tarafsız kalacağını ilan etse de İran’ın savaşta tarafsızlık politikası bölgede birbiriyle savaşan devletler tarafından ciddiye alınmadı.

I. Dünya Savaşı sırasında Almanya ve Osmanlı devletlerinin İran’daki Rusya ve İngiltere’ye karşı faaliyetleri İran’ın tarafsız kalabilmesini zorlaştırmıştır. Bir taraftan Rusya, Almanların faaliyetlerini yasaklamak için İran devletine baskı yaparken, diğer taraftan İttihat-ı İslam yanlıları ve Demokrat Parti gibi siyasi cemiyetler, Osmanlı ve Almanya devletinin yanında yer alarak Rusya ve İngiltere nüfuzunu sınırlamayı

düşünüyorlardı. III. Meclis'te Demokrat Parti, radikal pozisyonundan gerileyerek üçüncü bir güç olarak Almanların yanında durmayı tercih etmişti. Rus ordusunun İran'ın tarafsızlığını bildirmesine aldırış etmeden Tahran'a doğru yürümesiyle, başbakan Mostofi ül-Memalik Demokrat Parti'nin ısrarıyla başkenti değiştirme kararı almış ve Kum'a çekilmiştir. Muhacirler Kum'da, Almanların yardımıyla Süleyman Mirza İskenderi, Muhammed Rıza Müsavat ve Vehid ül-Mulk Şeybanî'den oluşan Komite-i Difa'-ı Milli (Milli Savunma Komitesi) oluşturarak Ruslara karşı savaş hazırlığına başlamıştır. Ancak Rusların Kum'a doğru ilerlemesiyle, Komite Kirmanşah'a geri çekilmek zorunda kalmıştır. Komite Nizam ül-Saltane Mafi önderliğinde Rusya ve İngiltere'ye karşı Alman yanlısı bir direniş hükümeti olan Kirmanşah Hükûmet-i Muvakkatı'yi oluşturmuştur. Ancak Almanlardan vaat ettikleri yardımı alamayan muhacirler birçok sorunla baş başa kalmıştır. 1916 yılının Nisan ayında, Rusların Kasr-ı Şirin'e yaklaşmasıyla, şehri terk etmek zorunda kalmış ve birçoğu Irak, İstanbul ve Berlin'e göç etmek zorunda kalmıştır.

Aynı dönemde yani 1915 yılında, Almanların işbirliğiyle Seyit Hasan Takizade, Muhammed Ali Cemalzade ve Kazımzade-i İranşehir'in teşebbüsüyle Komite-i Milliyun-ı İrani (İranlı Milliyetçiler Komitesi) Berlin'de kurulmuştur. Komite üyelerinin Avrupa'da kısa sürede yaptığı siyasi kültürel faaliyetler İran toplumu üzerinde çok uzun süreli etkileri olmuştur. Komite üyeleri ayrıca İran milliyetçiliğinin şekillenmesinde ve yönlendirilmesinde çok önemli bir rol oynamıştır.

Kaçar hanedanının son şahı Ahmed Şah, ülkenin içine düştüğü kaotik durumu yönetmeye kadir değildir. Böyle bir durumda aydınlardan bir kısmı Batı örneğinden hareketle İran'ın yenileşmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Batının yeni deneyimleri esasında ülkenin yeniden yapılandırılması ve yenileşmesi için bir düzene ve istikrara ihtiyaç vardı. Bu aydınlara göre toplumsal düzen ve istikrar, etnik gruplarla ve Meşrutiyet sonrası meclis, partiler, sendikalar ve basın gibi ortaya çıkan yeni kurumlarla sağlanamazdı. Bu kurumlar ve gruplar kendi aralarında sürdürülebilir itilaf ve işbirliği ortamı oluşturamadıkları için kendi bireysel ve topluluksal çıkarlarıyla ülkenin çıkarları arasında bir ahengi

oluşturmakta yetersiz kalmışlardı. Böyle bir ortamda ülke için en acil olan düzenin, istikrarın, güvenliğin ve merkezi otoritenin sağlanmasıydı.

İran'da 1906 Meşrutiyet Devrimi keyfi yönetimden liberal meşrutiyet sistemine geçişin yolunu açsa da 1921'de Britanya devletinin desteğiyle Rıza Han tarafından yapılan askeri darbe Meşrutiyet rejiminin esaslarını sarsarak monarşi bir rejimin ortaya çıkışına giden yolu açmıştır (Zirinsky, 1992: 659). Rıza Han düzenin ve istikrarın sağlanmasının meclisten, Meşrutiyet'ten ve Anayasa'dan daha önemli olduğunu düşünüyordu. Bu dönemde birçok entelektüel Rıza Şah'la aynı görüşteydi. Onlara göre yeni bir İran'ın inşası ve yeni bir düzenin sağlanması sadece güçlü merkezi bir iktidarın oluşmasıyla sağlanabilirdi.

1926-1934 dönemi İran toplumunun tüm alanlarında devletin büyük müdahalesi olan yıllardır. Rıza Şah bürokrasi, ordu ve polise temellendirilen bir karizmatik diktatörlük kurarak askeriyede, idarede, ekonomide ve yasalarda büyük değişiklikler getirmeye çalışmıştır. 1926 sonrası devlet gittikçe bir kişiyle tanınmış ve tüm ülke direkt Rıza Şah'a bağlanmıştır. Ona muhalefet edebilecek veya onunla yarışabilecek kişiler baskı altında tutularak susturuldu. 1927'de Rıza Şah komünist ve sosyalist partileri yasadışı ilan etti. Komünist liderler hapsedildi ve birkaçı da ülkeden kaçmak zorunda kaldı. Çok geçmeden tüm siyasi partiler kapatıldı.¹ Ayetullah Hasan Muderris, Muhammed Mussadık, Hasan Pirniya, ve diğer önde gelen siyasi figürler parlamentodaki sandalyelerinden yoksun kılınarak onların kamu hayatını katılımı da engellendi. Eski başbakan Ahmed Kavam Rıza Şah'a karşı komplo kurduğu için yurtdışı sürgününe gönderilmiştir. Rıza Şah ilk başlarda siyasi partilere ve benzer gruplara ihtiyaç duyduğunu hissediyordu. Şah'ın bol desteğinden yararlanan Terakki Partisi, İran-ı Nov'a ve sonralar Hizb-i Terakki'ye dönüştü. Bu yeni parti Mussolini'nin ve Atatürk'ün Cumhuriyet Halk Fırkası'nın bir taklidiydi. 1932'de Rıza Şah bu itaatkar partiyi tehlikeli cumhuriyetçi duygulara zemin hazırladığı bahanesiyle yasadışı ilan etti (Ghods, 1991: 219-220). Rıza Şah otoriteyle

¹ İran Sosyalist Partisi, İran-ı Cevan (Genç İran) partisi, Teceddüt Partisi (sonralar İran-ı Nev ve Terakki olarak değişti), Radikal Partisi (Islahiyyün) Partisi ve 53 Kişi Grubu.

rekabet edecek kurumlara tolerans göstermeyeceğini göstermiş ve iktidara gelmesinde yardımcı olan tüm ünlü kişileri tasfiye etmiştir.

Rıza Şah'ın hükümdarlığı boyunca Meclis düzenli bir şekilde toplandı ve onun yönetiminin tüm tavsiyelerine onay verdi. Milletvekilleri valiler, yerel idareciler ve gizli muhbirler tarafından Şah'a sunulan listeden Şah'ın kendisi tarafından seçiliyordu. Şah seçimini yaptıktan sonra isimler valilere ve yerel idarecilere gönderiliyordu. Sandıklar gönderilen isimlere göre dolduruluyor, seçim dönemi sonrası açılıyor ve sayım yapıldıktan sonra sonuçlar bildiriliyordu (Razi, 1970: 71).

Birinci Pehlevi seküler, milliyetçi ve Batıcı eğilimleriyle toplum üzerinde tam bir kontrol uygulamaya çalışıyordu. 1925'lerde, yaklaşık 2.47 milyon İranlı şehirlerde yaşıyorken, 9.3 milyon kırsal bölgelerde yaşıyordu. 1934 yılına gelindiğinde toplam nüfus 13,3 milyona yükselse de, bu oran değişmemişti. Ancak, daha sonra kentsel nüfusta büyüme oranları önemli ölçüde arttı ve bu da şehir merkezlerine göçün başlangıcının bir göstergesiydi. Bu durum kısmen hükümetin kalkınma politikalarından, özellikle de yeni iş fırsatları sunan endüstriyel politikasından kaynaklanmaktaydı (Ehlers ve Floor, 1993: 253). 1925 yılında İran'da 20 sanayi birimi vardı. 1940'ta bu rakam 300'a ulaşmıştır. Altyapısal endüstriyel faaliyetler ve yenileşme süreci İran'da yeni bilgi ve teknolojilere olan ihtiyacı artırarak yüksek eğitimle ilgili arz talebin de artmasını sağlamıştır. Sanayileşme ve ekonomik projelerle birlikte sağlık alanında yapılan icraatlar nüfusun artmasına yol açmıştır. Kentli nüfusun oranındaki artış yeni eğitimle ilgili toplumsal talebin büyümesine neden olmuştur. Daha müreffeh ailelerin çocukları ilk ve orta eğitimlerini bitirdikten sonra yüksek eğitim için bakanlıkların yüksek eğitim okullarına veya yurtdışındaki üniversitelere yöneliyorlardı (Ferasethah, 1397/2018: 132).

Rıza Han'ın desteğiyle Batı'da eğitim görmüş genç reformistlerden oluşan Teceddüt Partisi, Beşinci Meclis'te (1302/1924-1304/1926) çoğunluğu kazanmıştır. Bu grup, yapılacak olan reformların eğitimsiz kitlelerin geniş katılımıyla değil, iktidarın liderliği ve yönlendirmesiyle olabileceğini düşünüyorlardı. Teceddüt Partisi'nde Ali Akber Daver

(Cenevre Üniversitesi Hukuk mezunu), Abdülhüseyin Teymurtaş,¹ (Moskova’da eğitimini tamamlayan) Seyit Muhammed Tedeyyün, Seyit Hasan Takizade, Muhammed Taki Bahar, Mostofi ül-Memalik, Muhammed Ali Zekaul-Mulk (Furuği) gibi ünlü isimler yer almıştır. Teceddüt Partisi’nin programında, dinin siyasetten ayrı tutulması, düzenli bir ordu ve etkili bir bürokrasinin kurulması, sanayileşme, göçebe aşiretlerin yerleştirilmesi, halk eğitimi ve Farsçanın geliştirilmesine yer verilmiştir (Ghods, 1991: 40). Milliyetçilik, merkezîyetçilik ve yenilikçilik üzerine olan vurgu bu dönemin entelektüellerinin düşünce esaslarını oluşturmaktaydı. Aydınların birçoğu ülkede güvenin ve asayişin sağlanmasını İran’ın modernleşmesi ve refaha kavuşmasının ön koşulu olarak gördükleri için Rıza Şah’ın desteklenmesi gerektiği kanaatindeydi. Güçlü ve merkezi bir devletten yana olan ve milliyetçi görüşleri yaymaya çalışan *İranşehir* dergisi 23 Ekim 1925’te saltanat değişimini “İran Tarihi Yenilendi, Kaçar Saltanatı’nın Bitişi ve Pehlevi Yıldızının Yükselişi” başlığıyla duyurmuş ve herkesi kutlamıştır (Kazımzade-i İranşehir, Cilt 3, 1984: 705). Saltanatın değiştirilmesine karşı, parlamentodan sadece 4 milletvekili² –Seyit Hasan Müderris, Seyit Hasan Takizade, Muhammed Musaddık ve Yehya Devletabadi-muhالیف oy kullanmıştı. 12 Aralık’ta Müessisan (Kurucular) Meclisi kurulmuş ve saltanatın değişimini onaylamıştır. Bu tarihten sonra milletvekilleri temsil özelliklerini kaybetmiş oldular (Digard vs. 1999: 88-90).

Otoriter özellikleri olan bir kişinin iktidara geçmesini savunanların karşısında toplumun farklı kesimlerinin haklarını savunan gruplar vardı. Eski Demokratlardan bir kısmı Teceddüt Partisi’ne katılmış olsa da birçoğu Sosyalist Parti’de faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Süleyman Mirza İskenderi, Müsavat ve Kasım Han Sur, Sosyalist Parti’nin aktif üyelerindendir. Sosyalist Parti’ye en yakın parti Komünist Parti’ydi.

Gilan Sovyet Cumhuriyeti’nin 1920 Haziran’ında kurulmasından sonra Adalet Partisi, 23 Temmuz 1920’de Enzeli’de gerçekleştirdiği ilk kongresinde Adalet ismini “Fırka-i Komonist-i İran” olarak değiştirdi. İran Komünist Partisi 1921’in sonbaharında Gilan

¹ Abdülhüseyin Teymurtaş hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Rezun, M. (1980). Reza Shah's Court Minister: Teymourash. *International Journal of Middle East Studies*, 12(2), 119-137.

² İranşehir’in haberinde 5 yazılmıştır.

Sovyet Cumhuriyeti'nin bastırılmasından sonra, Tahran'ı faaliyetlerinin merkezi haline getirdi.

Rıza Şah dönemi, Batı sistemine ayak uydurma çabaları hızla devam etmiştir. 1926 yılından itibaren yönetim sisteminin dönüştürülmesi ve ordunun yeniden yapılandırılması kararlaştırılmıştır. Almanya'nın milli ve planlı ekonomi modeli örnek alınarak ülkenin ekonomik yapısının dönüştürülmesi ve hızlı bir şekilde sanayileşmesi amaçlanmıştır. Eğitim alanında devletin takipçisi olduğu icraatlardan birisi eğitim ve yargı alanlarını dinden ayırması olmuştur. Yargı sisteminin laikleştirmesi doğrultusunda İsviçre'de hukuk eğitimi almış Daver, Adliye Bakanlığı'nın başına getirilmiştir. Daver, yeni hukuk sistemini kurmaya çalışırken Fransa'nın medeni hukukunu ve İtalya'nın ceza hukukunu Farsçaya çevirip İran hukuk sistemine dahil etmiştir. Çok eşlilik ve geçici evlilik (siĝe) yasalarda olmaya devam etse de kızlar için evlenme yaşı 9'dan 13'e yükseltilmiştir (Rigard vs. 1999: 99). Askeri, mali, yargısal ve eğitsel reformlar, ulemayı 1920'lerde İran'da sürekli olarak işgal ettikleri iktidardaki konumlarından uzaklaştırdı. Din adamlarının sadece siyaset ve yargı değil aynı zamanda ekonomi alanındaki etkileri de sınırlandırılmaya çalışılmıştır (Faghfoory, 1987: 415).¹ 21 Mart 1935 yılında Rıza Şah'ın emriyle "İran" adı Pers ve Perşiya yerine kullanılmaya başlanmıştır (Lewis, 1982: 99).

Eğitim alanındaki reformlar ve yenilikler diğer alanlardaki gelişmelerin sürdürülmesi için önem kazanmıştır. 23 Kasım 1926'da *İranşehir* dergisinin 8-9 sayısında Maarif Bakanlığına bağlı *Salname-i İhsaiye-i Medaris ve Teşkilat-i Maarifi-yi İran* (Salname-i Maarif) adlı yıllık derginin yayınlanması haberi yer almıştır. Bu yıllık dergiye göre, 1925-1926 eğitim yılında, İran'da öğrencilerin toplam sayısı 102975, erkek öğretmenlerin sayısı 3372 ve kadın öğretmenlerin sayısı 915'tir. Toplam 83 ortaokul, 648 ilkokul, 1000 yerel medrese ve 282 eski usulde medrese mevcuttur (Kazımzade-i İranşehir, Cilt 4, 1985: 564). 1926'dan 1942'ye kadar olan zaman diliminde okullara yıllık kayıt sayısı 12 katna çıkmıştır. Yüksek eğitim alanı da benzer şekilde genişlemiştir. 1304/1926'da 600'den

¹ Rıza Şah dönemi din adamlarıyla devlet arasındaki ilişki için bkz.: Faghfoory, M. (1993). The Impact of Modernization on the Ulama in Iran, 1925-1941. *Iranian Studies*, 26(3/4), 277-312.

fazla öğrenci 6 modern yüksek eğitim kurumunda, Tıp, Ziraat, Terbiyet Muallim (Pedagoji), Hukuk, Edebiyat ve Siyaset Bilimi bölümlerinde okuyordu. 1313/1935'te bu altı kurumun birleşmesiyle Tahran Üniversitesi kurulmuştur. 4 Şubat 1935'te Tahran Üniversitesi'nin resmi bir şekilde açılışı yapılmıştır. Yönetenler açısından bir kurum olarak üniversite, İran'ı Batı'nın başarılarına doğru itecek bir araçtı.

Dönemin ulusal ve uluslararası konjonktürüne uygun olarak, İran'ın kalkınma hedefini gerçekleştirmek ve siyasi organizasyonunu güçlendirmek amaçlandı. Bu doğrultuda kalkınma hedefi için azimle çalışabilecek eğitilmiş ve uyumlu bir toplum oluşturmak eğitim politikalarının da ana hedefi haline geldi. Sadık'e göre eğitim, vatandaş yaratmanın bir aracı olmazsa hiçbir işe yaramazdı. 1928'de, yurtdışına gönderilen öğrencilere döndükleri zaman anavatana hizmet etmeyi çok yüce bir ideal olarak görmeleri gerektiğini söylenmiştir. *Şah, Mihen* (anayurt), *Huda* (Tanrı) öğrencilerin kendilerini onlara bağlı hissetmeleri gereken üçlüydü (Menashri, 1992: 91-92).

Şah dönemi eğitim politikaları pek çok siyasetçi, eğitimci ve entelektüel tarafından desteklenmiştir; ancak karşı görüşleri ve eleştirileri olan kişiler de vardı. Entelektüellerden bazıları Meşrutiyet Dönemi düşünürlerinin eğitim konusundaki düşüncelerini takip ederek, Liberal Batı düşüncesiyle uyumlu bir şekilde, eğitimin özgür kişiler yetiştirmek için gerekli olduğuna inanıyorlardı. Bu yaklaşımın en güçlü temsilcisi Hasan Takizade idi. Takizade bu düşüncelerini "Toplumsal Gelişme ve Ülkemizdeki Başarı Metotları" başlıklı bir yazısında daha da geliştirmiştir. Ona göre eğitim sistemi toplumsal ve siyasi gelişmeyi sağlamak için, düşünce ve ifade özgürlüğünü teşvik etmelidir (Menashri, 1992: 93).

Rıza şah dönemi yasaklar ve baskıların gittikçe artması siyasi faaliyetlerin gizli bir şekilde yürütülmesine yol açmıştır. 1316/1937'de, daha sonra Elli Üç Kişi olarak tarihe geçen sol görüşlü önemli isimler gözüktüğüne alınmıştır. Bu Elli Üç Kişi'den önemli bir kısmı 1944 yılında Tude Partisi'ni kurmuştur. Elli Üç Kişi'nin en önde gelen isimleri arasında Taki Arani (1903-1940) vardı (Ghods, 1990: 509).

Gücün tek bir kişinin elinde toplanması ve kişisel ihtiraslar doğrultusunda kullanılması, Rıza Şah'ı destekleyen entelektüel çevrenin bir kısmının ondan mesafeli durmasına yol açtı. 1930-1933 yıllarında Maliye Bakanı olan Takizade İran'ın zararına olduğu düşünülen bir petrol sözleşmesini imzaladığı için tekrardan sürgüne gönderilmiştir; Saray Bakanı (Vezir-i Derbar) Teymurtaş da (1883-1933) Şah kendisinden şüphelendiği için hapse atılmış ve sonunda öldürülmüştür; Ali Akber Daver de Şah'ın kendisinden kuşku duyduğunu anlayınca intihar etmiştir.

Nazilerin Almanya'da iktidara gelmeleriyle birlikte İran-Almanya ilişkileri yeni boyutlar kazanmıştır. Her iki taraf "Arya" ırkı üzerine vurgu yaparak iki devlet arasındaki ilişkileri genişletmeyi düşünüyorlardı. 1936'da Almanya Maliye Bakanı İran'ı ziyareti sırasında iki ülke arasında ekonomik sözleşmeler yapılmış ve ilişkiler daha da yakınlaşmıştır. Fen bilimlerinde birçok Almanyalı uzman İran'a gönderilmiştir (Digard vs. 1999: 121).

1317/1938 yılında milli gururu yükseltmek için devlet tarafından Sazman-ı Perveriş-i Afkar (Düşünceleri Geliştirme Organizasyonu) isimli bir kurum kurulmuştur. Milli ruhun oluşturması bu kurumun asıl amaçlarındandı. Sazman-ı Perveriş-i Afkar altı komisyondan oluşmaktaydı: nutuk komisyonu, radyo komisyonu, ders kitaplarını düzenleme komisyonu, aktörlük komisyonu, müzik komisyonu ve basın komisyonu (Delfani, 1996: 73).

Nutuk komisyonu Tahran ve diğer illerde öğrenciler, memurlar, milletvekilleri ve toplumun farklı kesimlerinden oluşan kişiler için konuşmalar düzenliyordu. Tahran'daki nutukların konusunu "ülkenin sanayileşmesi", "milli birlik ve milliyet ilkeleri", "adli (Kazayi) güvenlik", "Terbiyet-i Nisvan (Kadınların eğitimi)", "toplumda adaletin etkisi", "teşkilatlar ve halkın görevi" gibi konular oluşturuyordu. Diğer illerde daha çok bulaşıcı hastalıklar, âdâb-i muaşeret, askerliğin yararları, vatanseverlik ve şaha bağlılık gibi konular üzerinde duruluyordu (Delfani, 1996: 73). Tahran'daki konuşmaları Said Nefisi, Bediul Zaman Foruzanfer, Rıza Rızazade Şafak, Kasım Geni ve Reşid Yasemi kimi kişiler yapıyordu. Konuşmaların sonunda Rıza Şah ülkenin tek kurtarıcısı olarak sunuluyordu. Tahran üniversitesi de Perveriş-i Afkar kurumunun dikkatinin merkezindeydi. Kurumun

amaçları doğrultusunda beşeri bilimler özellikle de tarih bölümü büyük bir önem kazanmıştır. Kurumun ihtiyacı olan kadrolar sağlamak için Tahran Üniversitesi Hukuk Fakültesinde bir Gazetecilik Merkezi (Bongah-ı Ruznamenigari) kurulmuştur (Delfani 1996: 79).

2.2. Meşrutiyet Sonrası Sosyal Bilimsel Düşünce

Meşrutiyet döneminde aydınlar yenileşmeyi Meşrutiyet sistemiyle keyfi yönetimin ve gücün sınırlanmasında aramıştır; ancak Meşrutiyet Devrimi sonrası ortaya çıkan siyasi ve iktisadi krizler ve siyasi grupların yönetme kabiliyetinin zayıf olması meşrutiyet rejimini bir meşrutiyet krizine sürüklemiştir. Partiler arasındaki güç çekişmeleri ve savaş koşulları siyasi çoğulculuğun bir karmaşaya sebebiyet verdiğini düşünen çevrelere güçlendirmiştir. Bu çevrelere göre merkezi bir gücün oluşması ve alim bir diktatörün iktidara geçmesi ülkenin sorunlarının çözümü açısından bir gereklilik idi. Merkez’de Meşrutiyet Devrimi ideolojisine karşı görüşler güçlenmişken eyaletlerde durum farklıydı. Adem-i Merkeziyetçiliği ve Meşrutiyet ilkelerini savunan merkezden uzak hareketler devlet toplum ilişkilerini de merkeziyetçiliği savunan aydınlardan farklı tanımlıyorlardı. Her iki yaklaşımda ise amaç “teceddüt” ve yenileşmedir. Bu arada Rıza Han’ın ülkenin farklı bölgelerindeki ayaklanmaların bastırılmasındaki rolü onun merkeziyeti savunan entelektüeller arasındaki itibarını yükseltmiştir. O, “İran’ın ulusal birliğini sağlayabilen ve ülkenin gurur ve bağımsızlığını yeniden tesis edebilen modernleştirici bir reformcu” olarak görülüyordu (Ghods, 1991: 37).

1921 yılında Batı’dan dönen öğrencilerden bir grup, Tahran’da Encümen-i İran-ı Cevan’ı (Genç İran Encümeni) kurmuşlardır. Encümenin ismindeki “genç” kelimesi belki Genç Türkler, Genç İspanya, Genç Fransa, Genç İtalya gibi oluşumlardan etkilendiğine işaret ediyor. Ali Akber Siyasi (1896 –1990), ilk başta encümenin isminin “Suruş-i Daniş” olduğunu ancak daha sonra mevcut yaşlı İran’ın yeni medeniyetini kabullenmesiyle yeni ve genç olacağına inandıkları için İran-i Cevan’a değiştirdiklerini söylemiştir (Behnam, 2007: 114). Mahmud Afşar, Müşref Nefisi, İsmail Merât, Cevad ‘Ameri Encümen’in diğer kurucularındandırlar. Almanya’da yaşayan İranlı düşünürlerin hazırladığı Berlin

Manifestosu, Batı medeniyetinin alınmasını şartsız koşulsuz önerse de İran-i Cevan Encümeni (Genç İran Encümeni), İran ve Batı medeniyetlerinin sentezinin yapılması gerektiğini savunmuştur (Behnam, 2007: 116). Ali Akbar Siyasi savaş öncesi Fransa'ya gönderilen öğrenciler arasındaydı ve sonra Darülfünun'un Profesörlerinden ve Fransa İran Büyükelçiliği'nin danışmanlarından olmuştur. O, Fransa kültürünün benimsenmesini, Türkiye'de olduğu gibi Latin alfabesinin kabul edilmesi gerektiğini ve Fransızcanın en iyi eğitim aracı olduğunu düşünüyordu. Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin genç yaşlarda gönderilmeleri ve zihniyet değişikliği yaşamaları için uzun süre Avrupa'da kalmaları gerektiğini fikrini savunuyordu (C. N. S. 1932: 222). İsviçre'nin Lozan Üniversitesi'nde siyaset biliminden doktora derecesiyle mezun olan Mahmud Afşar, daha sonra Tahran'da *Âyende* dergisini yayınlamıştır. Batı'da eğitimini tamamladıktan sonra ülkeye geri dönen kişiler ile yurtdışındaki, özellikle Almanya'daki entelektüeller Meşrutiyet ilkelerinden vaz geçilerek güçlü merkezi devletin inşası tezini savunanlar arasındalardı. Merkeziyetçiliği savunan yeni kuşak entelektüeller görüşlerini yaymak için dergi kurmayı ihmal etmemişlerdi. *Kave*, *İranşehir*, *Name-i Ferengistan* ve *Âyende* döneme yön veren en önemli dergiler olmuştur. Ayrıca bu dergiler Rıza Şah'ın iktidara yükselişini kolaylaştıran ve gücünün pekişmesini sağlayan kesimin zihniyetini iyice göstermektedir. Berlin'de *İranşehir* (1922-1927) ismiyle yayınlanan dergiyi E. Brawne'ın öğrencisi Hüseyin Kazımzade yayınlıyordu. Muşfik Kazimi'nin Almanya'da yayınladığı *Name-i Ferengistan* (1922-1927) ve *İlim ve Hüner* (1927-1928) bu dönemde yayınlanan önemli dergilerdendi. Batı medeniyeti, İran milliyetçiliği, modern devlet, kadınların durumu, İran'da yapılması gereken reformlar bu dergilerin üzerinde durduğu konulardı.

2.2.1. Berlinliler¹

Meşrutiyet Döneminin sona ermesiyle, sosyal düşünce ekolleri çeşitli merkezlerde farklı biçimlerde gelişmekteydi. Bu merkezlerden en önemlisi Berlin'di. 1915-1930 yılları arasında Berlin'de yaşayan bazı İranlı yazar ve siyasilerin yayınladıkları dergi ve

¹ Muhammed Ali Cemalzade'nin Berlin'de aktif olan entelektüellere verdiği isim; Cemşid Behnam'ın da bu isimde bir kitabı bulunmaktadır.

gazetelerin İran'daki sosyal düşüncenin gelişim seyrinde önemli yerleri olmuştur. Berlin'de yaşayanların arasında yüksek siyasi deneyimleri olan birçok kişi vardı (Dadkhah, 2003: 152). Berlin'deki İranlı aydınlar ve yazarlar camiası genel olarak üç gruptan oluşuyordu: Meşrutiyet Devrimi'ne (1906) katılan ve savaş esnasında Avrupa'nın farklı ülkelerinden Almanya'ya gelen siyasi aktivistler, Almanya'daki İranlı öğrenciler ve savaştan önce Almanya'ya yerleşmiş fakat daha önce siyasi veya kültürel faaliyeti veya deneyimi olmayan sınırlı sayıda İranlılar (Alsulami, 2014: 161).

Kimileri İstibdat-ı Sağır dönemi olaylarında yer almış, kimileri Kirmanşah Geçici Devleti'nde görevi yapmış, kimileri Berlin'de bulunduğu sırada Almanya Devleti'nin yardımıyla Komite-i Milliyun-i İran'ı (İran Milliyetçileri Komitesi) kuranlar arasında yer almış, kimileri 1910-1915 yılları arasında Avrupa'da eğitim yıllarında Komite'ye katılmış, kimileri de 1921-22 yıllarında eğitim için Berlin'de bulunduğu sıralarda *Name-i Ferengistan* ve *Peykar* gazetesini yayınlamıştır. Berlinlilerin birinci kuşağı Alman İmparatorluğu dönemini ve ikinci kuşağı ise Weimar Cumhuriyeti (1918-1933) yıllarını yaşamıştır (Behnam, 2017: 1-3). Yukarıda işaret edildiği gibi yurtdışında yaşayan İranlı politikacılar için dergi yayınlamak kendi görüşlerini yaymanın yanında örgütlenmeleri için de bir fırsat olmuştur.

2.2.1.1. Kave Dergisi; Kiralık Modernlik

Almanya'da yaşayan İranlıların yayınladıkları dergilerin başında *Kave* dergisi (24 Ocak 1916- 30 Mart 1922) geliyor. *Kave* savaş sırasında 35 ve ondan sonra 79 sayı olmak üzere toplam 114 sayıda yayınlandı.

İran'ı Zahhak'tan¹ kurtarmak için ulusal bir ayaklanmayı başlatan efsanevi bir demircinin adını taşıyan *Kave*, iki haftada bir Seyit Hasan Takizade, Muhammed Ali Cemalzade (1892–1997) ve Muhammed Kazvini editörlüğünde Berlin'de yayınlanıyor ve Alman

¹ Zahhak veya Dahhak İran mitolojisinde omuz başlarında yılan bulunan ve yılanların insan beyniyle beslenen insandır. Kâve adında bir demirci Zahhâk'e baş kaldırır.

Doğu İstihbarat Ajansı tarafından (The Intelligence Bureau for the East/Nachrichtenstelle für den Orient, NfO) finanse ediliyordu (Alsulami, 2014: 158). Muhammed Ali Cemalzade, Muhammad Ali Şah tarafından meclisin topa tutulması olaylarında öldürülen ünlü meşrutiyetçi Seyit Cemalettin Vaiz İsfahani'nin oğludur. Cemalzade İran'da Farsça modern kısa hikaye yazarlığının öncüsü olarak da bilinmektedir. Cemalzade ayrıca 1917'de İran ekonomisi üzerine ilk kapsamlı çalışmayı yapmış ve Berlin'de yayınlamıştır (Dadkhah, 2003: 152).

Derginin kilit isimlerinden olan Takizade aslında Almanya hükümetinin daveti üzerine Berlin'e gitmiş ve Komite-i Milliyun-i İran'ın başkanlığına atanmıştır. Takizade, Meşrutiyet Devrimi sonrası (1906-1911) İran parlamentosuna Tebriz şehrini temsil etmek için seçilmiştir. 1908'de Muhammed Ali Şah'ın emriyle Meclis topa tutulduktan sonra Takizade baskıdan ve ölümden kaçmak için İngiliz Elçiliğine sığınmak zorunda kalmıştır. Daha sonra, milliyetçi bir örgüt olan Pers Komitesi'ne katılarak Londra'ya gitti. Haziran 1909'da Muhammed Ali Şah'ın tahttan uzaklaştırılması ve anayasal düzenin yeniden ihyasıyla Takizade milletvekili olarak tekrar Meclis'e girmeyi başardı. Takizade 1910'da, ünlü din adamı Seyit Abdullah Bihbahani'nin (1840-1910) teröründen sorumlu tutularak, iki yıllığına İstanbul'a gitmek zorunda kaldı. Oradan da Büyük Britanya'ya ve Fransa'ya gitti ve İngiltere'de ünlü Oryantalist Edward G. Browne (1862–1926) ile yakın temas içinde oldu. İngiltere'deki altı ayını Londra'daki British Museum kütüphanesinde araştırma yapmakla geçirdi. 1913 yılında Amerika Birleşik Devletleri'ne gitti ve iki yıl boyunca New York Halk Kütüphanesinde Arapça, Türkçe ve Farsça kitapları kategorize etti. Bu sırada, New York'taki Alman Konsolosu, Takizade ile temasa geçerek, İran'ın milliyetçi çevreleriyle işbirliği yapmaya meyilli olduklarını bildirmiştir (Alsulami, 2014: 159-160).

Kave dergisi esasta Alman Reich'ın Doğu'ya yönelik politikalarının bir aracıydı. Savaşın bitmesi ve Doğu için İstihbarat Ajansı'nın faaliyetine son verilmesiyle Almanya Doğu Enstitüsü ve Federal Dışişleri'nin bir dönemlik derginin finanse edilmesi kararıyla faaliyetlerine yeni bir şekil verme zorunda kalmıştır. *Kave*'nin ilk dizisi (1916-19), savaş

meselesinin (Alman perspektifinden) “olumlu” yönlerine ve İran'daki Rusya'ya ve Britanya'ya karşı ajitasyona adanmışken derginin ikinci dizisi (1920-22) İran'ın sosyal, kültürel ve politik konularına yoğunlaşmıştır. 1922'de *Kave* dergisi mali açıdan desteklenmediği için faaliyetlerini durdurdu.

Kave dergisinde çalışan ve tamamı ‘Almanya’da yaşayan İranlı Milliyetçiler Komitesi’ne üye olan İranlı düşünürler, tecceddütle ilgili düşüncelerini *Kave* dergisinin birinci ve ikinci sayısında bir manifesto şeklinde Takizade’nin yazısıyla yayınlamışlardır. Takizade, *Kave*’nin ikinci dönem birinci sayısı için kaleme aldığı başyazısında, Savaş çocuğu olarak doğan *Kave*’nin yönteminin savaşın bitmesiyle tamamen değiştiğini belirtmiş ve artık bilimsel, edebi ve tarihi yazıların dergide ağırlığı olacağını bildirmiştir; derginin yeni koşullardaki amacının her şeyden önce “Avrupa medeniyetinin İran’da yayılması, taassuba karşı cihat, İran’ın milliyet ve milli vahdetinin korunmasına hizmet, Fars dili ve edebiyatını temizlemeye ve hastalıklardan ve tehlikelerden korumaya çalışmak” olarak belirtmiştir (Afşar, 2015: 164). Takizade’nin makalesine göre İran’ın mevcut durumu göz önünde bulundurularak üç konu diğer konulara göre öncelik kazanmalıdır: birincisi Avrupa medeniyetinin benimsenmesi ve ona şartsız koşulsuz teslim olmak, ikincisi Fars dili ve edebiyatını korumak ve geliştirmek, üçüncüsü de genel eğitim (Afşar, 2015: 165). Aslında kadın ve erkek olmak üzere “milletin genel eğitimi” *Kave*’nin görüşünde siyaset alanındaki reformlardan bile daha önemliydi ve milletin kurtuluşunun buna bağlı olduğu ileri sürülmüştür (Afşar, 2015: 230, 237, 253-8, 290). Takizade’ye göre genel cehaletten daha korkunç bir toplumsal hastalık yoktur (Afşar, 2015: 195, 218). *Kave*’nin amacını “İran’da Avrupa medeniyetinin tanıtılması”, “İran milliyetini ve milli bütünlüğünün desteklenmesi”, “Fars dili ve edebiyatını korumak ve geliştirmek” olarak açıklamıştır. Bu amaçlara ulaşmak için “Avrupa medeniyeti, kayıtsız şartsız kabul edilmeli ve yayılmalıdır”. Takizade Avrupa gelenekleri, sanayisi ve bilimi karşısında mutlak teslimiyeti, “görünüşte ve içte, fiziksel ve ruhsal” açıdan Batılılaşmayı önermiştir (Afşar, 2015: 165). İran dünya kafilesinden geri kaldığı bu arayı kapatması ve mütemeddin milletler seviyesine varması için hızlı ve yüksek adımlarla hareket etmelidir. Çünkü kafilenin önünden gidenler de hareket halindedir (Afşar, 2015:255). *Kave* dergisinde Seyit

Cemal'ın düşünceleri, İran Meşrutiyet Devrimi, Marksizm, İkinci Enternasyonal, ve Avrupa'da sosyalizmin gelişmesi ile ilgili makaleler yayınlansa da, derginin temel odağı milli bağımsızlık ve reformlar idi. Derginin eğitim alanında reformların olması gerektiğine dair özel bir vurgusu vardı. Derginin başyazılarının birisinde, İran'ın "Ortaçağın karanlığından" kurtulmasının tek yolunun, Batı'nın izlediği yolu takip etmekten, dini siyasetten ayırmaktan, ve halk eğitiminde tecrübeye dayalı rasyonel bilgiyi uygulamaktan geçtiğini düşünüyorlardı (Abrahamian, 2005: 140).

Kave dergisinde ayrıca "Modernleşmek için Eylem Planı" (BerName-i Amel Berayi Modernizasyon) ve "Temel Reformlar" (İslahat-i Esasi) makaleleri ve "Gece ve Gündüz" (Şeb ve Ruz) isimli bir münazara yayınlanmıştır (Behnam, 2007: 110). Bu makalelerde, İran'ın gündeminde olan sorunların çözümleri önem derecesine göre şöyle sıralanmıştır: 1. Genel eğitim; 2. Batılı kitapların çevrilmesi ve yayınlanması; 3. Avrupa medeniyetinin ve ananelerinin koşulsuz bir şekilde benimsenmesi; 4. Avrupa spor uygulamalarının yaygınlaştırılması; 5. İran'ın milli birliğinin korunması; 6. Milli dilin yani Farsçanın bozulmaktan korunması; 7. Afyon, uyuşturucu ve içkiyle amansız mücadele; 8. Cahilce önyargılara karşı ve farklı mezheplerden kişilerin eşit haklara sahip olmaları yönünde mücadele; 9. Salgın hastalıklarla mücadele; 10. İran'ın bağımsızlığının korunması; 11. özellikle makine ithali yoluyla Avrupa tarzında kalkınma; 12. Kadınların özgürleştirilmesi, eğitimi ve haklarının korunması; 13. Yalana karşı amansız mücadele; 14. İran'da yaygınlaşan siyasi komplolarla mücadele; 15. Medeniyet yolunda büyük bir engel teşkil eden ve kökleri eskiye dayanan anormal aşk; 16. Ciddiliği yaygınlaştırmak ve yersiz şakalar, karalama, saçmalama ile mücadele; 17. İran'ın iyi olan eski milli geleneklerini canlandırmak (Afşar, 2015: 233).

Ancak Takizade'ye göre bunların hepsinin gerçekleşebilmesi için, ayrıca milli faaliyetlere ve temel planlara zemin sağlanması için yapılması gereken ilk adım merkezi devletin güçlendirilmesi ve güvenliğin her ne yolla olursa olsun sağlanmasıdır.

2.2.1.2. *İranşehir* Dergisi; Bir İlerleme Planı olarak Sosyal Darwinizm

Kave dergisi 1921’de faaliyetlerini durdurmasından sonra Hüseyin KazıMZade-i İranşehir 1922’den 1926 yılına kadar *İranşehir* dergisini 4 sayı olarak yayınladı ve Berlin’de ikamet eden İranlı entelektüellerin lideri olarak Takizade’nin yerine geçmiştir. *İranşehir* dergisi Berlin’de basılsa da İran’ın 40’a yakın şehrinde dağıtımı yapılıyordu. Derginin toplam 236 makalesinden, 73’ü genel ve seküler eğitimle ilgiliydi; kadınlarla ilgili dergide (Cihan-i Zenan/Kadınların Dünyası bölümü) 45 makaleye yer verilmiştir. Batı’nın yeni teknolojik ilerlemeleri ve felsefesine dair 40 makale vardır. Dergide Batı felsefesinden özellikle Voltaire’in anti-klerikalizmi, Gobineau’nun ırkçılığı, ve Gustave Le Bon’un Kitleler Psikolojisi üzerinde durulmuştur (Abrahamian, 2005: 153). İran’ın İslam öncesi eski tarihine derginin her sayısında önemli bir yer verilmiştir. İran’ın şaşaalı döneminin sonlandırılmasında Araplar ve Türkler sorumlu tutulmuştur. Türk dili uğursuz ve “meşum bir anı” olarak betimlenmiş ve ondan “İranlılığın ve Farsçanın düşmanı” olarak bahsedilmiştir. İran’da en kalabalık Türk topluluğunu oluşturan Azerbaycanlıların kimlik meselesi derginin üzerinde durduğu ve önem verdiği başlıca konulardan biri olmuştur. Derginin farklı sayılarında, Azerbaycan’ın Türk kimliği olmadığını ispatlamaya dair çalışılmıştır. Derginin logosunda kullanılan semboller ve resimler hepsi İslam öncesi İran’ın tarihini anımsatmaya çalışıyordu. Dergi İran’daki mevcut geri kalmışlığın asıl nedenini Arapların İran’a saldırısında görüyordu. Dolayısıyla Arap kültüründen arınarak eski İran geleneklerine dönmeyi ülkeyi ilerlemeye götürececek bir yol olarak sunuyordu.

26 Haziran 1922’de *İranşehir* dergisi birinci sayısında, derginin asıl amacını, özgür ve genç İran’ın yetişmesine zemin hazırlamak ve İran’ın yeni ırkına özgür ve temiz bir ortam yaratmak olarak yazmıştır. *İranşehir* dergisi, bilim ve edebiyat alanında İran ruhunun görünür yüzü olmaya çaba göstereceğini belirtmiştir (KazıMZade-i İranşehir (1), 1984: 2).

İranşehir’de, “Şarkşünasi ve Garpsünasi” (Şarkiyatçılık ve Garbiyatçılık) başlıklı yazıda Batı’da şarkiyatçılığın olması gibi Doğu’da da Batı’yı araştırmak, daha iyi tanımak ve Doğu’ya gereken şeyleri aktarmak için garbiyatçılık derneklerinin kurulması gerektiği önerisinde bulunmuştur (KazıMZade-i İranşehir, Cilt 1, 1984: 13-4). *İranşehir*’in çeşitli

sayılarında İran'ın tek düşmanı ve sıkıntılarının esas nedenini ahlakın bozulması olarak belirlemiştir (Kazımzade-i İranşehir, Cilt 1, 1984: 89).

İranşehir 17 Nisan 1923'te yayınladığı on birinci sayısında “İnkılab ve Terbiyet-i İçtimai” (İnkılab ve Toplumsal Terbiye) isimli bir yazısında İran'ın toplumsal ve siyasi durumunu ele alarak gelecekte olası devrimin ne şekilde olacağını ve onun mahiyetini tartışmıştı. Yazıda İran'ın toplumsal ve siyasi bir krizin içinde olduğu itiraf edilerek İran'daki durumun Fransız Devrimi gibi bir devrimle değişeceğine inananlar eleştirilmiştir. Yazara göre Fransa Devrimi'nin arkasında iki yüzyıllık bir edebi ve felsefi birikim vardır. Başka bir deyişle, Fransa'da siyasi devrim düşünsel alandaki devrimden sonra olmuş ve düşünsel alandaki devrim siyasi devrimin zeminini hazırlamıştır. Tebriz'de Hiyabani'nin ve Meşhed'de Pesyan hareketlerinin acı sonu İran'ın durumunun Fransa'yla benzer olmadığını ve bir devrimden çok uzak olduğunu kanıtlamıştır. Makalenin yazarı Gustave Le Bon'a gönderme yaparak, düşünce alanında bir devrim olmadığı sürece yapılan herhangi bir siyasi devrimin kalıcı ve uzun süren etkileri olamayacağı fikrini ileri sürmüştür. Ülke insanının kendi hakları ve özgürlüğü ile ilgili bilgisi olmadığı ve her şeyin ilahi bir kader olduğunu algıladığı müddetçe devrim olanaksızdır ve “özgür ve genç İran” amacı elde edilemezdir (Kazımzade-i İranşehir, Cilt 1, 1984: 282-296).

15 Haziran 1923'te *İranşehir* on ikinci sayısında, İran'ın evrim yasalarına göre ilerlemesinin onun Batı medeniyetini kabullenmesini kaçınılmaz hale getirdiği fikrini ileri sürülmüştür. Yazara göre ilerleme süreci siyaset, düşünce, inanç ve edebiyat alanında yapılan devrimlerle başarıya ulaşabilir. Bu süreç içinde kimi zaman tahribe, kimi zaman onarmaya ve kimi zaman da üçüncü bir yol olarak inşaya ihtiyacımız vardır. Bu üç devrim türüyle, bazı şeylerin kökten kaldırılması, bazılarının reformlarla ve onarımla düzeltilmesi, ve birçok şeyin de yeniden yaratılması gereklidir. Bu devrimlerin önde gelenleri “özgür ve genç İran”ı inşa etmek için her zaman iki önemli hususu göz önünde bulundurmalıdır: milliyetçilik hissi uyandırılmalı ve Batı'nın kusurları ve zararlarından kaçınılmalı. Bir İranlı sadece milliyetini yaşatmak için yaşamalı ve yaşamayı sadece kendi milliyetini korumak için sevmelidir. Her İranlı çocuk, milli gurur hissiyle yetiştirilmeli ve

İranlılığı onur kaynağı olarak görmelidir. Böylece İran'ımız, özgürlüğün ve gençliğin ışığında, Arya ırkının yüksek zekasıyla, dünya medeniyetine yeni bir tazelik katmış olacaktır (KazıMZade-i İranşehir, Cilt 1, 1984: 314-316).

İranşehir'in 18 Ekim 1923'te ikinci sayısında, "Maarif ve Maarifperveran der İran" (İran'da Eğitim ve Öğretim) başlıklı bir yazıda, İran'ın eğitim durumu üzerine dikkat çekmeye çalışmıştır. Makalenin yazarına göre, doğru düzgün bir eğitimle yetiştirilmeyen bir millette siyasi birliktelik, milli gurur, vatan anlayışı, ve toplumsal duygular gelişmez. Bu insanlar kendi ülkelerinde kendilerini bir yabancı olarak hisseder ve bir millet olarak ortak duygu, ortak arzu ve ortak bir amaçları olamaz. Dolayısıyla insanlar birbirlerine karşı da yabancı olur ve milli haysiyetleri tecavüze uğradığı zaman bile, bundan etkilenmezler ve savunmaya geçmezler. Bugünkü İran'ın durumu bundan ibarettir (KazıMZade-i İranşehir, Cilt 2, 1984: 65-66). Yazara göre Batı'da, toplumun ihtiyaçları ve amaçları doğrultusunda siyasi, toplumsal, felsefi ve iktisadi alanlarda imparatorluk, cumhuriyet, sosyalizm, komünizm, federalizm, militarizm, şovenizm, enternasyonalizm, kapitalizm, hümanizm, Panislamizm vb. farklı dönemler ve çeşitli akımlar ortaya çıkmışken İran milletinin amacı ve ne uğruna mücadele verdiği hala belirsizdir. İran milletinin amacı saltanatı korumak mı, dini korumak mı veya başka düşünce sistemini mi benimsemek mi hiç belli değildir (KazıMZade-i İranşehir, Cilt 2, 1984: 72-73). Yazara göre İran'ın bugünkü sorunlarına sadece tek bir çözüm olabilir, o da 'milliyet'tir. Milliyetin korunması ve yükselişi herkesin amacı olmalıdır. Milliyet, İran'ı kurtaran tek şey olacaktır. Bizim milliyetimiz İraniyettir (İranlılık) ve İraniyet her şeyimizdir: onurumuz, şerefimiz, namusumuz, büyüklüğümüz ve hayatımızdır. Vücutunda Arya kanı olan herkes ve İran'ı kendi vatanı olarak kabul eden herkes İranlı sayılmalıdır ve İranlıdır (KazıMZade-i İranşehir, Cilt 2, 1984: 74). Makalede Osmanlı deneyiminin bu konuda başarılı olduğuna da değinilmiştir. Hüseyin KazıMZade tarafından yazılan makalede, ilerleme için en önemli olan şey milliyet ışığında insanların eğitilmesi ve yetiştirilmesidir. Bu konuda İran'ın durumu dikkate alınarak şöyle bir eleştiri getirilmiştir: gelişmiş veya yarım gelişmiş ülkelerin hiçbirisinde bu kadar eğitimsiz insan bulunmamaktadır ve hiçbir ülkede eğitilmiş insanlar ahlaki bakımdan bu kadar bozulmamışlardır. 10 milyon nüfusu

olan bir ülkede okul sayısının 500'i bile geçmemesi ve yapılan birkaç büyük okulun da tamamen Batı taklidi olmasından dolayı bizim yetiştirme ilkelerimizi uygulamadığı gibi, değerli kişiler de yetiştirememiştir (Kazımzade-i İranşehir, Cilt 2, 1984: 78). Bu yazıda maarifi yaymak için hükümet yolu veya millet yolu olarak iki yolun izlenmesi gerektiği önerilmiştir. Yazara göre bu konuda devletin bu ana kadar yaptıkları çaba neredeyse sıfıra yakındır. Millet ise basının vasıtasıyla, bilimsel ve edebi derneklerle, destek ve teşvik dernekleriyle, yayma ve yaygınlaştırma dernekleri aracılığıyla bu konuda yardımcı olabilir. Bu doğrultuda çeşitli kitaplar yayınlanabilir, ucuz veya ücretsiz kitaplar dağıtılabilir veya farklı konularda kitapçıklar hazırlanabilir, ancak bunların hepsi esas bir temele oturtulmalıdır ve bu temel de milliyet olmalıdır (Kazımzade-i İranşehir, Cilt 2, 1984: 81-82).

İranşehir'in 17 Kasım 1923'te Alcay Afşar'ın "Maarif der İran" başlığı altında yazdığı makalede, İranlıların psikolojisini göz önünde bulundurarak İran'ın toplumsal durumunu tartışmıştır. Yazar, Gustave Le Bon'un *Ruhu'l Akvam* kitabına atıfta bulunarak, konuya açıklık getirmeye çalışmıştır. Yazar Avrupa'da birçok gelişmeye sebebiyet veren toplumsal ruhun Doğu'da, özellikle de İran'da ters işlediği kanaatindedir. İran'da kadınlarla erkeklerin bir araya gelememelerinden dolayı belki toplumdan bahsetmek zor olacaktır. Ayrıca İran tarihinde, Daryuş döneminden Meşrutiyet dönemine ve günümüze kadar kurulmuş olan farklı dernekler ve encümenler, köklü ve kalıcı bir değişimi sağlayamamışlardı. Dolayısıyla işleri düzene sokmak ve birçok şeyi güç kullanarak değiştirmek için otoriter bir reformistin iktidara geçmesine ihtiyaç vardır. Yazara göre aşamalı evrim yasalarını izlenmesi İran'ı Avrupa'nın yüzyıllarca gerisinde bırakacaktır. Rusya'da Lenin, Japonya'da Mikado, Türkiye'de Atatürk varsa İran'a da böyle birisi bulunmalıdır (Kazımzade-i İranşehir, Cilt 2, 1984: 129-139). *İranşehir*, birçok konuda Afşar'ın görüşlerine katıldığını belirterek İran'ın milli amacının, milliyet ve İranlılığı ihya etmenin dışında bir şey olmadığına vurgu yapmıştır. Onun için her bir otoriter gücün arkasında bu amacın olması gerektiğinin altını çizmiştir. Milliyet ve İranlılık esas alınmadığı sürece ister saltanat ister din, ister meşrutiyet veya isterse cumhuriyet olsun, hiçbir değişim sağlanamaz. Ülkede herhangi bir siyasi sistem uygulanırsa İranlılık

ışığında yoluna devam etmelidir ve bu ışık hiçbir zaman sönmemelidir (KazıMZade-i İRanşehir, Cilt 2, 1984: 141-143).

İranşehir'in 17 Aralık 1923 sayısında “Milliyet ve Ruh-i Milli-i İRan” başlıklı yazıda tekrardan milliyetin, İRan'ı diriltecek güç olarak vurgu yapılmıştır ve bu konu ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Yazar bu yazıda İRan'ın şaşaalı geçmişine dikkat çekerek İRanlı ruhun ölmediğinin, sadece kalın bir perdenin üzerini kapattığını savunuyordu. Bu perde bilim ve özgürlüğün yok edilışinden beslenen cehalet ve esaret perdesidir. İRan milleti ırksal yeteneğini ve Arya zekasını kullanarak yeniden büyük bir medeniyete dönüşebilir. İRan'ın kültür fidanı sudan ve güneşten beslenmelidir. Su kökeni, güneşi de bilim ve özgürlüktür. Milli ruhun geliştirilmesiyle antik İRan'ı diriltmek ve medeniyetini yenileyerek “genç ve özgür İRan”ı inşa etmek imkansız olmayacaktır. Yazar, İRan milletinin ruhunu, onun hırsı ve mükemmeliyetçiliğı olarak tanımlamıştır (KazıMZade-i İRanşehir, Cilt 2, 1984: 193-206).

İranşehir ayrıca çeşitli konularda bir seri risale yayınlamıştır. Bunları yayınlarken üç esas göz önünde bulundurmuştur. Birincisi, reform ve değışim için İRan'ın toplumsal durumuna eleştirel bir bakış açısıyla yanaşma zarureti; ikincisi eski İRan medeniyetinin ihtişamını yansıtan tarihi bilgilerin ülke insanlarına aktarılması, üçüncüsü Avrupa'nın ve önde gelen Doğı ülkelerinin gelişmelerini aktaran faydalı bilgilerin yayılması. Ancak bunların hepsinden bir ruh yükselmelidir: İRan milliyeti ruhu (KazıMZade-i İRanşehir, Cilt 2, 1984: 207-8).

İranşehir'de Bedr'ül Mülük Saba'nın yazdığı makalede, Osmanlı ve Britanya'nın parçalanmasına işaret ederek ırk, mezhep ve dil birliğinin her ülkenin ilerlemesi ve bağımsızlığı için önemli koşullar olduğunu belirtilmiştir. Eğitim veya görevleri gereğı yurtdışına giden kişilerin yabancı kişilerle evlilikleri eleştirilmiş ve bunun İRan ırkına ve İRan'ın bağımsızlığına büyük bir zarar vereceğı tartışılmıştır (KazıMZade-i İRanşehir, Cilt 2, 1984: 218-219).

Hüseyin Kazımzade 15 Şubat 1924'te *İranşehir*'de "Cumhuriyet ve Toplumsal Devrim" (Cumhuriyet ve İnkılab-ı İctimai) başlıklı bir makalesiyle, İran'da bir cumhuriyetin kurulması olasılığını tartışmıştır. Kazımzade'ye göre milletin Kaçar hanedanından umudunun kesilmesiyle, ayrıca Osmanlı, Kafkasya ve Ermenistan'da yeni cumhuriyetlerin kurulmasıyla, cumhuriyete eğilimi artmıştır. Kazımzade cumhuriyetin son ve en iyi hükümet şekli olduğunu savunsa da İran milletinin cumhuriyet rejimine geçişe ve onun yararlarından doğru bir şekilde faydalanabileceğine kuşkuyla bakıyordu. Ona göre bir milletin değişimlere hazırlıklı olup olmadığı göz önünde bulundurulmadan, bir isim değişikliği yapmakla sistem değişikliği gerçekleşemez ve yapılan değişiklikler birçok alanda daha derin hasarlara yol açabilir. Kazımzade İran'ın durumunu Osmanlı ve Kafkasya'yla kıyaslayanları eleştirerek Osmanlı ve Kafkasya'nın İran gibi eski medeniyete sahip olmadıklarından dolayı yerleşik güçlü kurumlara sahip olmadıklarını vurgular. Ondan dolayı kurumları yıkmak ve yenilemek de gerekmemektedir; onun için Osmanlı ve Kafkasya'da değişime daha elverişli bir zemin oluşmuştur. Ayrıca İran'la kıyasladığımızda Osmanlı'da, din adamlarının nüfuzu daha sınırlı olmuştur. Osmanlı'da kadınların özgürlüğü ve tek eşlilik yasaya dönüşmüşken İran'da bir gazeteci sırf İstanbullu kadınların durumunu anlattığı ve onlar gibi olmayı önerdiği için nakdi cezayla birlikte 4 ay hapis cezası almıştır... Tüm İran'da erkek okullarının sayısı beş yüzü ve kız okullarının sayısı yüzü geçmezken, Maarif Bakanlığı'nın bir kütüphanesi ve bir çeviri merkezi yokken, Osmanlı'da 12 bin 700 ilkokulda, 283 bin kız dahil olmak üzere 643 bin öğrenci eğitim alıyor ve Maarif Bakanlığı tarafından, beş senede 92 cilt kitap yayınlanmıştır. Kazımzade'ye göre İran'da durum böyleyken nasıl Osmanlı'yla bir kıyaslama yapılabilir.¹ Kazımzade halk için ergin olmayan, acıktığında ağlayan ve tok

¹ 28 Ekim 1927 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti döneminin ilk nüfus sayımı yapıldı. Bu sayıma göre ülke nüfusu 13 milyon 648 bin iki yüz yetmiş olarak belirlenmişti. İran'da ise ilk genel nüfus sayımı 1335/1956 yılında yapılmıştır. Bu tarihten önceki yılların nüfus sayısı sadece tahminlere dayalıdır. 1924 yılında İran'ın nüfusu yaklaşık 11 milyon tahmin edilmiştir (Cevan, 1988: 40).

BM demografi bölümü	Planlama teşkilatının ekonomi bölümü	J. Baharier	Mehdi Amani'nin tahmini	Yıl
-	-	9.86	10.7	1279/1900

olunca da susan küçük bir çocuğa benzetmesini kullanarak, İran milletinin onun için adaleti, rahatı ve refahı sağlayan herhangi bir eli öpeceği kanaatindeydi; bu el ister gaddar bir padişahın eli olsun, isterse meşruti bir hükümet veya cumhuriyet sistemi olsun. Ona göre, kitle başka bir deyişle iradesiz bir çocuk ya da kör bir kişi gibidir, onun için iyi kalpli bir dadı veya merhametli bir rehber gibi gördüğü herkesi izleyecektir (KazıMZade-i İranşehir, Cilt 2, 1984: 257-274).

İranşehir'in 15 Şubat 1924 sayısında *Kadınlar Dünyası* bölümünde toplum ve kadınlarla ilgili bir yazı yayınlanmıştır. Bu yazıda bir toplumun esaret zincirindeki ilk halkayı kadınların cehaletinin oluşturduğundan bahsedilmiştir. Yazar John Stuart Mill gibi düşünürlere atıfta bulunarak, kadınların geçmişteki toplumsal durumunu, uluslararası yasalarda kadın ve kadınların ilerleme ölçeğine göre incelemiştir (KazıMZade-i İranşehir, Cilt 2, 1984: 297-303).

22 Mart 1924'te *İranşehir*'in "Toplumsal Bölüm"ünde yayınlanan "Cumhuriyet ve Bizim Maarifimiz" başlıklı yazıda İran'da cumhuriyetin ilan edildiğini kutladıktan sonra cumhuriyet rejiminin terakkiye ve başarıya ulaşmanın en önemli aracı olduğu savunulmuştur. Yazara göre cumhuriyetin ilanı sadece bir giriş idi ve devamında cumhuriyet geliştirilmeli ve onun meyvesi toplanmalıdır. Bu da bilim ve maarifle gerçekleşecektir (KazıMZade-i İranşehir, Cilt 2, 1984: 369-372).

21 Nisan 1924'te *İranşehir*'de yer alan "Maarif ve Onun Üçlü Temelleri" (Maarif ve Erkan-i Segane-i An) başlıklı bir yazıda İran'ın, daha yeni hastalıktan kurtulan ve her şeye hevesli olan bir hastaya benzediği belirtilmiştir. Ancak bu heveslerin yönetilmesi ve aşırılıktan kaçınılması gerektiği üzerine vurgu yapılmış ve İran'ın yenileşme yolunda karşılaşıacağı birçok toplumsal sorun için şimdiden çözüm arayışında olmanın altı

-	12.19	10.66	10.9	1290/1911
11	12.73	11.47	11.15	1300/1921
11.4	13.57	12.77	12.11	1310/1931
14	14.69	14.76	14.02	1320/1941
16.2	17	18.02	17.08	1330/1951

çizilmiştir. Yazar tartışılması gereken en önemli konuları şöyle sıralamıştır: 1) İranlının kanı temizlenip tasfiye edilmelidir; bozuk kanları dökmekle mi, güçlü evliliklerle mi yoksa göçe zorlamakla mı... Bunun nasıl gerçekleşebileceği tartışılmalı; 2) Irk ve milliyet meselesi; 3) İdari sistemin merkezleştirilmesi veya adem-i merkeziyetçi bir sistemin kabul edilmesi; 4) din adamları meselesi; 5) Silahlı Kuvvetler ve ordu meselesi; 6) milli ekonominin veya serbest ekonominin ve uluslararası rekabetin tercihi; 7) manevi gücün bedensel güçten ayrılması meselesi; 8) Bilimle dinin, rasyonel olanla geleneksel olanın arasındaki çatışma için bir çözüm bulunması; 9) Farsçanın güçlendirilmesi meselesi; 10) eğitimde reformun sağlanması; 11) kadın hakları ve kadınların özgürlüğü meselesi. Kazımzade'ye göre bir milletin ruhu onun maarifidir, dolayısıyla maarif, milletin ruhunun özüdür. Bu ruh ise milliyettir. Yazara göre, anayasa, yönetmelikler, okulların programı, ders kitapları, basın, tartışmalar ve nutuklar, özetle bir düşünceyi empoze eden her şey İranlı milliyeti yansıtmalıdır. Bu duygu, İran ırkına, ecdadına, suyuna ve toprağına üstünlük atfederek açıklanmalıdır (Kazımzade-i İranşehir, Cilt 2, 1984: 433-450).

19 Ağustos 1924'de *İranşehir* 11. ve 12. sayısını kadınlara ayırmış ve kadınların başörtüsü zorunluluğı ile yurtdışında eğitim gören öğrencilerin Avrupalı kadınlarla evlenmesi eleştirilmiştir (Kazımzade-i İranşehir, Cilt 2, 1984: 625-750).

İranşehir 16 Ocak 1924'de Osmanlı maarifini tartışmaya açarak İttihat ve Terakki ve Jön Türklerden bahsetmiştir. Osmanlı'da Türklüğün esas alınarak bir milliyetçi hareketin başlatılmasından övgüyle bahsedilmiş ve İran'da da Fars milliyetçiliğinin temelinde benzer bir yolun izlenmesi gerektiği önerilmiştir. İslam dünyası birliği tezinin gerçeklikten çok uzak olduğu savunulmuştur (Kazımzade-i İranşehir, Cilt 3, 1984: 129-141).

İranşehir'in 15 Şubat 1925 tarihli sayısında iki yeni çeviri kitabın (çev. Ali Deşti) yayınlanması haberi yer almış ve bunların okunması önerilmiştir. Birincisi Edmond Demolins'in *Anglo-Saksonların Esbab-ı Faikiyeti Nedir* kitabıdır, diğeri ise Gustave Le Bon'un *Nevamis-i Ruhiye-yi Tetevvur-i Milel* (Ulusların Evriminin Psikolojik Yasaları) kitabıdır (Kazımzade-i İranşehir, Cilt 3, 1984: 252-253). 'Sosyal Bilim' ekolüne

mensup Demolins'in "Anglo-Saksonların Üstünlüklerinin Sebepleri Nelerdir" adlı eserindeki temel kaygısı, karşılaştırmalı bir yaklaşımla İngilizce konuşan ülkelerin üstünlük sebeplerini ortaya koymaktır ve bunun için kitabında Saksonların İngiltere'ye gelişini ve burada toplumsal yapının nasıl cemaatçi yapıdan bireyci yapıya değiştiğini açıklar (Sucu, 2014: 96-97). Aslında "bu eser bireyci okulun öğretileriyle sosyal Darwinizmin birleştirilmesine yönelik bir girişimdi" (Doğan, 2006: 130).

Gustave Le Bon (1841-1931) 1894'te yayımladığı "Ulusların Evriminin Psikolojik Yasaları" adlı yapıtıyla toplumsal evrimi etkileyen en önemli gücün duygular olduğunu ileri sürmüştür. Le Bon 1895'te kitle hareketlerinin gittikçe artan önemine vurgu yapan "Kitleler Psikolojisi" eserinde, bireysel bilincin kitle bilinci içinde kaybolduğundan kitle bilincinin kişiliksiz, duygusal ve entelektüel açıdan zayıf olduğunu ortaya koymaktadır. Kolektif bilinçteki zekâ ve ahlak düzeyinin düşüklüğüne vurgu yapan Le Bon, halk egemenliği düşüncesine karşı çıkararak elitizme hatta ırkçılığa ve faşizme yönelmiştir (Polat ve Durmuş, 2015: 312-313). Demolins gibi Anglo-Saksonların üstünlüğünü savunan Le Bon, elitist bir teorisyendir. Ancak Demolins yaşam mücadelesinde eğitime önem verirken Le Bon "biyolojik determinizme öncelik tanımaktaydı". Le Bon'a göre yaşam mücadelesi, toplumsal hayatın tüm boyutlarını etkilemiş ve toplumların vahşilikten nasıl üstün bir uygarlığa ulaştığını açıklamaktaydı. İnsanlığın ilerlemesini sağlayacak tek kural olarak "en güçlü olan haklıdır" kuralının her zaman geçerli olduğunu savunan Le Bon'a göre çeşitli yaşam mücadelelerinden başarılı çıkanlar, seçkin bireylerdi (Doğan, 2006: 133).

İranşhir'in 21 Mart 1925 tarihli sayısındaki "İradenin Gücü ve İnsanoğlunun Kaderi" başlıklı yazıda Nietzsche'nin felsefesinden ve üstinsan kavramından bahsedilmiştir (Kazımzade-i İranşhir, Cilt 3, 1984: 267).

23 Ağustos 1925'te İranşhir'de Pragmatizm felsefesini açıklayan bir makaleye yer verilmiştir. Makalede pragmatizmin anlamı açıklandıktan sonra toplumların başarısını onların her şeyi deneme değirmeninde öğütüp en iyisini kabul etmelerine bağlamıştır (Kazımzade-i İranşhir, Cilt 3, 1984: 577-587).

İranşehir, 1926 yılının ilk sayısında, Avrupa medeniyetinin kör taklidini yapan İranlılara, Avrupa medeniyetinin zararlarını göz önünde bulundurup onlardan uzak durmaları ve aşırılıklardan kaçınmaları tavsiye edilmiştir. Yazı, Şark ve Garp medeniyetlerinin elendikten sonra faydalı ve işe yarayan yanlarının yeni bir “İran Medeniyetinin” inşası için kabul edilmesini caiz görmüştür. Ortaya çıkacak bu yeni medeniyetin temelinde tüm Batı ve Doğu medeniyetinin felsefesini kapsayan “Tevhit Felsefesi” olmalıdır (KazıMZade-i İranşehir, 1985: 7-8). 23 Mayıs 1926 yılında yayınlanan 3. sayısında Avrupa medeniyetinin sadece görünüşte taklit edilmesi daha çok sefalet ve bozulmaya yol açmaktan başka bir sonuç doğurmayacak ve bizi maneviyattan uzaklaştırarak sadece materyalizmin uçurumuna doğru götürecektir (KazıMZade-i İranşehir, 1985: 129-130). 24 Ağustos 1926’da altıncı sayısında yayınlanan bir yazıda “dünyada hiçbir millet ödünç alınmış bir medeniyetle ilerlememiş ve yükselmemiştir. Ödünç alınmış medeniyet ödünç alınmış kıyafet gibidir ya bol durur ya da dar gelir, ya uzun olur ya da kısa”. Yazara göre ödünç alınmış medeniyetten vazgeçip elde edilenleri incelemek gereklidir ve kusurlar giderilerek milli bir medeniyet inşa edilmelidir (KazıMZade-i İranşehir, 1985: 352). 23 Kasım 1926’da yayınlanan 8-9. sayısında tekrar “Medeniyet Ölmek Üzere” (Temeddün Dared Mimired) başlıklı bir yazıda Batı medeniyetinin negatif yönlerine dikkat çekilmiştir (KazıMZade-i İranşehir, 1985: 473-478).

1926 yılında *İranşehir* dergisinde Gustave Le Bon’un *Görüşler ve İnançlar* (Les Opinions et Les Croyances) isimli yazısı yayınlanmıştır. Sosyal Darwinist Rıza Tevfik’in *Medeniyet ve Onun Doğru Anlamı* adlı yazısı derginin birkaç sayısında yer alan diğer yazılardandı.

Toplumsal konularda Rıza Tevfik’in en çok etkilendiği kişiler Gustave Le Bon ve Herbert Spencer’dir. Spencer’ın “En Uygunun Hayatta Kalması” prensibi Darwinizmin doğal ayıklanma düşüncesini yansıtmaktadır. Gustave Le Bon’a göre kavimlerin gerçek kılavuzları anelerdir ve kökleşmiş bir anane olmadan medeniyetin olamayacağını savunur. Rıza Tevfik “Anladım ki bir milletin şerefli aneleri, övünebileceği şeyler, dini

ve âdetleri, hatta masalları ve hikâyeleri onun hüviyetini muhafaza eden en mühim şey imiş” diyor (Polat ve Özkan, 2018: 199-200).

Derginin 23 Haziran 1926 yılında yayınlanan dördüncü sayısında, Beşeriyetin Geleceği (Ayende-i Beşer) isimli yazıda siyasi devrimler, Batı medeniyetinin tarihi ve bugünün insanının görevlerine özetle değinilmiştir. Bu yazıda Batı medeniyetinden söz edilirken Rönesans, Fransa Devrimi ve Gutenberg’in matbaa fenni icadından, din reformlarından bahsedilmiş Comte’un Pozitivizminden ve Darwin’in Evrim Teorisinden ve Marx’ın sınıf mücadelesinden, komünizmden ve Bolşevizm’den de söz edilmiştir (Kazımzade-i İranşehir, 1985: 193-207).

İranşehir dergisinin üçüncü senesinde yayınlanan 1. ve 2. sayısında “İran’da Maarif” bölümünde İran ve Osmanlı’daki okulların durumu ele alınarak bir karşılaştırma yapılmıştır. Yapılan karşılaştırmaya göre Osmanlı’daki kız ilkokullarının sayısı, İran’ın tüm öğrencilerinin 4 katını oluşturmaktaydı (Kazımzade-i İranşehir, Cilt 3, 1984: 58).

İranşehir 16 Ocak 1925 tarihli sayısında son kurtuluş yolunu maarifin yaygınlaşmasında görerek Osmanlı’daki maarifin İran’a kıyasla yüz sene daha ileride olduğu yazılmıştır (Kazımzade-i İranşehir, Cilt 3, 1984: 173). Aynı sayıda “İran’da Maarif” bölümünde İran’ın her şeyden önce bilim ve sanayiye ihtiyacı olduğu ileri sürülmüştür. Yazının yazarına göre, Nasıreddin Şah döneminden itibaren yurtdışına öğrenci gönderme meselesi pek başarılı olmamıştır. Başarısızlığın bir nedeni gönderilen öğrencilerin soylarına bakılarak seçilmeleri; diğer nedeni ise öğrencilerin yaşının çok küçük veya çok büyük olması idi. Yetmiş yıldan beri yurtdışına öğrenci gönderiliyor ancak 12 milyon nüfusu olan ülkenin diplomalı 30 doktoru bile yoktur. Dolayısıyla İran’daki yüksekokulların Avrupa kriterlerine yakın geliştirilmesi önerilmiştir (Kazımzade-i İranşehir, Cilt 3, 1984: 173-176).

İranşehir, 20 Mayıs 1925 tarihli sayısında “düşünsel devrim”in altını çizerek eğitimin ulusların ilerlemesinde en önemli etmen olduğuna dikkat çekmeye çalışmıştır. Yazara göre, hasta durumunda olan bir milletin tedavisi için en öncelikli olan onun mizacı,

dayanıklılığı, ruhsal hali ve toplumsal gücünün göz önünde bulundurulması gerekir. Birçok oryantalist İran'ın bugünkü duruma gelmesinde, Yunan felsefesinin etkisinin olduğunu savunsa da Hint felsefesi (Tasavvufu) ve İslam dininin daha çok etkili olduğunu ileri sürmüştür. Tasavvuf, insan ruhunun yüceltilmesi için olsa da cahil insanların elinde tembellik ve dilencilik bir aracıya dönüşmüştür. İslam'ın Müslümanlara sürekli çalışmayı ve bilim elde etmeyi emretmesine bakmayarak cahil insanlar bu dünyayı fani ve müminin zindanı gördüğü için çabalama gereksiz görmüş ve servet edinmeği günah saymışlardır. Dolayısıyla ilk başta bu yaklaşım değiştirilmelidir. Bunun için yine İslam esas alınmalıdır. İslam'a göre bu dünyada öyle yaşamalıyız ki sanki ölüm diye bir şey yoktur; dolayısıyla daha iyi bir hayat, ilerleme, ve refah uğruna sürekli çaba harcamalıyız. Ayrıca yarın ölecekmiş gibi iyilik yapmalı ve doğru yoldan sapmamalıyız. Bu felsefenin ismi çalışma felsefesidir, ilerleme ve gelişme felsefesidir: "tevhit felsefesidir". Batı ve Doğu medeniyetinin her ikisinden yararlanabilmek için İran'da eğitim bu felsefeye dayanmalıdır. Yani sırf Batılı veya sırf derviş olmamalı, İran'a özgü bir medeniyet yaratılmalıdır (Kazımzade-i İrañşehir, Cilt 3, 1984: 385-399).

İrañşehir dergisini (1922-26) sosyal bilimsel düşüncenin gelişimi bağlamında ele almak gerekirse bu gelişimin daha çok sosyal darwinizm çerçevesinde sunulan bir ilerleme planı olduğu göze çarpmaktadır. Gustave Le Bon, Edmond Demolins ve Rıza Tevfik'in düşüncelerine sık sık yer verilen dergide, evrim yasası ve "en uygunun hayatta kalması" tezi savunulmuştur. Evrim yasası gereği Batı medeniyetinin kabullenmesi de kaçınılmazdır ancak dergide Batı'nın olumsuz yönlerine de dikkat çekmeye çalışılmıştır ve çözüm "tevhit felsefesi" kapsamında bir Doğu Batı sentezlemesi olarak sunulmuştur.

İrañşehir'in "özgür" ve "genç" İran'ın inşasında savunduğu en önemli şey milliyetçiliktir. Milliyetçilik, İran'ın sorunlarına tek çözüm olarak ve İran'ı canlandırarak güç olarak ileri sürülmüştür. "Arya ırkına", onun "yüksek zekasına" ve "ırksal yeteneği" üzerine temellendirilen bu milliyetçiliğin sadece eğitimle gerçekleştirilebileceği savunulmuştur.

Dergide sık sık Osmanlı'yla karşılaştırma yapılarak Osmanlı ve İran'ın özellikle eğitim alanındaki gelişmeleri karşılaştırılmış ve Türk milliyetçiliği övülerek Fars

milliyetçiliğinin gerekli olduğu ve İran'ın Osmanlı'ya benzer bir yol izlemesi gerektiği savunulmuştur. Dergide ayrıca kadın hakları ve özgürlükleri konusu sürekli gündeme gelmiştir.

2.2.1.3. Name-i Ferengistan; Âlim Otoriter Tezi

Berlin'de 1924-1925 yıllarında yayınlanan en önemli dergilerden biri *Name-i Ferengistan* idi. Bu dönem hem İran ve hem Almanya tarihi açısından en önemli yılları içermektedir. *Name-i Ferengistan*'da basılan 70 makaleden, 15'i yeni eğitimle ilgili, 8'i kadınlarla ilgili, 10'u sanayi teknolojisi ve 9'u Batı'nın siyasi felsefesiyle ilgiliydi. Batı siyasi felsefesiyle ilgili yayınlanan yazılarda Gobineau'nun ırkçılığı, Anatole France'ın sosyalizmi ve Marx'ın anti-sömürgeciliği konularına yer verilmiştir. Ayrıca 3 makale İslam öncesi İran'la ilgili, 3'ü Azerbaycan, 2'si Türkiye'nin laik hareketi, 4'ü uluslararası ilişkiler ve 16 makale ise Fars dili ve edebiyatıyla ilgiliydi (Abrahamian, 2005: 154).

Mayıs 1924'te *Name-i Ferengistan* birinci sayısında, “Ne istiyoruz?!” başlıklı makalede İran'ın cehaletten ve bedbahtlıktan kurtulmasından, saadetinden, yirminci yüzyıla yakışan bir hayata kavuşmasından, genç düşüncenin yaşlı düşünceye hükmetmesinden, her şeyin yenileşmesinden, yeni İran'dan, yeni düşünceden, yeni insandan, İran'ın Avrupalılaşmasından, ruhunun, cisminin, görünüşünün ve iç yüzünün Batılılaşmasından bahsedilmiştir (İsimsiz, 1925: 1-3). *Ferengistan*'ın birinci sayısında Müşfik Kazimi'nin, “Toplumsal İnkılâp” başlıklı yazısında, İran toplumunun çoğunluğunun cahil olduğu bir dönemde, tek kurtuluş yolunun ciddi ve Avrupa'yı iyi bilen Mussolini gibi bilgili otoriter bir kişinin iş başına gelmesiyle mümkün olabileceği savunulur. Bilgin bir diktatör, inkılap yolunu açarak gelişme yolunda hızlı adımlar atılmasını sağlayacaktır (İsimsiz, 1925: 3-11). Birinci sayının üçüncü yazısında Türk kadınlarının durumuna ve cumhuriyetin Türk kadınına getirdiği yeniliklerden ve özgürlüklerden bahsedilmiş İran'ın da aynı yolu izlemesi gerektiği söylenmiştir (İsimsiz, 1925: 12-17).

Haziran 1924'te *Name-i Ferengistan*'ın 2. sayısında “Terbiyet-i Zen” (Kadının Eğitimi) başlıklı yazıda ülkenin gelişmesinin kadınların gelişmesinden ayrı olmadığı fikri ileri

sürülmüştür (İsimsiz, 1925: 59). “Rah-ı Necat” (Kurtuluş Yolu) başlıklı yazıda yazar kadınların saadetini memleketin saadeti olarak görmüş ve yasalarda ve toplumsal olarak kadın-erkek eşitliği, Avrupa’da ve Türkiye’deki kadın haklarıyla karşılaştırılarak tartışılmıştır (İsimsiz, 1925: 59).

Name-i Ferengistan’ın Ağustos 1924 tarihli 4. sayısının ilk sayfasında başörtüsüz bir kadının resmi dikkat çekmektedir. Kadının resminin altında şöyle bir ibare yazılmıştır: Müslüman bir kadın: Mısır başbakanının eşi Saad Zaglul Paşa (Safiye Zaglul).

Name-i Ferengistan, Ekim 1924, 6. sayısında eğitimin kamusallaştırması için, genel eğitimin yaygınlaştırılması, ilkokulun zorunlu ve ücretsiz olması, Farsçanın yaygınlaştırılması gibi pratik yollara başvurulmasını önermiştir (İsimsiz, 1925: 257-263). “Nisvan Nevazi” (feminizmin Farsça karşılığı olduğu belirtilmiştir) başlıklı bir makalede (İsimsiz, 1925: 284) çok eşlilik eleştirilmiş (s. 288), başörtüsünün kaldırılması istenilmiştir (s. 289). Bir diğer makalede ise Milletler Cemiyeti’nin tanıtımı yer almıştır (İsimsiz, 1925: 293-297).

Name-i Ferengistan, Kasım ve Aralık 1924, sayı 7-8’de ilk sayfada Anatol Franz’ın resmi yer almaktadır. Bu sayıda bir yazıda Anatol Franz (Fransa’nın Ömer Hayyam-ı) başlığı altında basılmıştır (İsimsiz, 1925: 311-321). “Tarımsal İnkılap” başlıklı yazıda ise devrim kavramının anlamı, toprak mülkiyetinin değiştirilmesi konuları tartışılmıştır (İsimsiz, 1925: 352-361). Bu sayıda Sosyalizm tarihiyle ilgili bir makalede (İsimsiz, 1925: 361-368) Fransa’da sosyalizmden bahsedilmiştir. Başka bir makalede ise Milletler Cemiyeti’nin tüzüğü yayınlanmıştır (İsimsiz, 1925: 380-387).

Name-i Ferengistan, Ocak ve Şubat 1925, sayı 9-10’da Farsçayla ilgili bir yazıda, Farsçanın Arapça ve Türkçe sözcüklerden arınması gerektiği ileri sürülmüştür (İsimsiz, 1925: 405-438). “Nesvannevazi” (İsimsiz, 1925: 439-445) makalesi bu sayıda da devam etmiştir. Bu yazıda tesettürle ilgili, örtünmeyi mollaların uydurduğunu ve bu uygulamanın mollaların söylediği şekilde İslam’da olmadığı ileri sürülmüştür. Yazara göre örtünme aileyi öldürür; aile de, milliyet, vatanseverlik ve toplumsal hayatın temelini

oluşturduğundan bizde bunların hiç biri oluşmamıştır. Dolayısıyla örtünme, İran'ın en büyük düşmanıdır.

“Çocukların Ailelerine Hitaben: Avrupa'ya Öğrenci Göndermenin Koşulları” başlıklı bir diğer makalede (İsimsiz, 1925: 445-450), gönderilecek öğrencilerin liseyi bitirmeleri, Farsçayı mükemmel biliyor olmaları, İran tarihini iyice bilmeleri gerektiği yönünde öneriler dillendirilmiştir.

Müşfik Kazimi “Siyaset-i İsti'mari-i Memalik-i Avrupa der Asr-ı Hazır” (Çağımızda Avrupa Ülkelerinin Sömürgeci Siyaseti) yazısında (İsimsiz, 1925: 459- 470) Rusya, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın dış siyasetini açıklayarak, onların Doğu'ya ve özellikle de İran'a nasıl bir tehlike oluşturabileceklerinden bahsetmiştir. Yazara göre Ferengistan'ın sürekli Avrupalılaşmaya vurgu yapmasından amaç sadece görünüşte Avrupalı olmak değil, tersine düşünce tarzında, ahlakta, dayanırlıkta ve girişimcilikte de Avrupalı olmaktır. Böylelikle Avrupa'nın kendisinden malzemeyi alarak onun önünde engel oluşturulabilir ve bir direniş gücü elde edilebilir.

Name-i Ferengistan, Mart ve Nisan 1925, sayı 11-12'de dinin siyasetten ayrılması gerektiği konusunda Fransa ve Türkiye'den örnekler vererek bir makaleye yer vermiştir (İsimsiz, 1925: 509-518).

Name-i Ferengistan'da sunulan çözümler ve tartışılan konular Rıza Şah'ın yaptığı işlerle kıyasladığında ne kadar birbirine yakın olduğu açıkça görünmektedir. Âlim diktatör tezini savunanlar modernleşme planlarını yürütecek kişi olarak Rıza Şah'ı görürlerdi, dolayısıyla da Rıza Şah'ın modernleşme politikaları bu grup entelektüeller tarafından destek görürdü.

2.2.2. Dünya: Materyalist Bir Dergi

Rıza Şah iktidarının güçlenmesiyle muhalefet, kendi faaliyetlerini Almanya başta olmak üzere, diğer Avrupa ülkelerinde sürdürmüştür. 1926'da Almanya'daki İranlı öğrenciler İran Cumhuriyeti Devrim Komitesi'ni kurmuştur. Bu grup Şah karşıtı gösteriler

düzenlemekteydi. Saray Bakanı Teymurtaş'ın, Eylül 1928'de Almanya'ya yaptığı ziyaret sırasında düzenlenen gösteriler İranlı öğrencilerin Batı'daki örgütlenmelerinin bir örneğidir. 1929'da İran Komünist Partisi, Almanya'da kurulmuş ve parti organı olan Sitare-i Sorh (Kızıl Yıldız) dergisi orada yayınlanmaya başlamıştır. Aslında Marksizm'e ilgi duyan eğitilmiş İranlıların izi meşrutiyet devrimine kadar geri götürülebilir.

1930'da, Avrupa'daki muhalif öğrencilerin katılımıyla Köln'de bir kongre düzenlenmiştir. Siyasi mahpusların serbest bırakılması ve cumhuriyetin kurulmasına çağrıda bulunmuş ve Rıza Şah "İngiliz emperyalizminin aracı" olarak kınanmıştır (Menashri, 1992: 140).

1931'de Cumhuriyetçi İranlılar Eylem Komitesi, başta öğrenciler olmak üzere, Şah rejimine karşı harekete geçme olanaklarını tartışmak için Köln'de bir konferans düzenlemiştir. Avrupa'da liberal ve sol gazetelere Rıza Şah'tan gaddar ve katil olarak bahseden "Protest gegen den Terror des Reza Khan Pahlavi in Persien" (İran'da Rıza Han Pehlevi'nin Terörizmine Karşı İtiraz) başlıklı bir yazı göndermiştir. 1931'de, Münih'te bir grup öğrenci, İran Komünist Partisi'nin bazı üyeleriyle bir araya gelerek *Peykar* (savaş) isimli yeni bir dergi yayınlamıştır. *Peykar* dergisi İran'daki siyasi rejimin siyasi mahpuslara işkence uygulaması ve özgürlükleri kısıtlamasını kınayarak Rıza Şah'ın İngiltere'ye olan bağımlılığına dikkat çekmeye çalışmıştır.

Avrupa'da örgütlenen Komünist Hareket, Rıza Şah rejiminin önlemlerine rağmen İran'da da örgütlenmeyi başarabilmiştir. Yurtdışından dönen genç akademisyenler yeni komünist kuşağın oluşmasında belirleyici bir rolü olmuştur. Berlin'de tıp eğitimi alan ve Tahran Üniversitesi'nde ders vermek için 1930'ların başında İran'a dönen Dr. Taki Arani yeni komünist akımın kurucularındandı (Menashri, 1992: 141). Darülfünun ve Tıp Üniversitesi mezunu olan Arani, 1302/1923'te burslu olarak Almanya'ya giderek Berlin Üniversitesi'nde Kimya bölümünde doktora yapmıştır. İlk başlarda İran milliyetçiliğinden etkilenen Arani, daha sonra modern sosyalizm düşüncesini benimsemiştir (Abrahamian, 2005: 195).

Dünya dergisini yayınlayan Arani Marksist bir yaklaşımla ve ilk defa çağdaş sosyal bilimlerin savlarıyla İran'ın sorunlarına dair kendi görüşlerini açıklamaya çalışmıştır (Abrahamian, 2005: 198). Ocak 1934 ve Mayıs 1935 yılları arasında 12 sayıda yayınlanan *Dünya* dergisi kendi sayılarında daha çok felsefi, iktisadi, hukuki ve bilimsel yazılara yer vermiştir. Derginin “Manzara-ı Dünya” bölümünde dünyanın önemli haberleri yer almıştır.

Dünya dergisi tüm sayılarında derginin materyalist ilkelere dayanarak bilim, endüstri, toplum, ve sanat meselelerinden bahsedeceğini bildirmiş ve yayın çizgisini belli etmiştir.

Ocak 1934'te *Dünya* birinci sayısında “Dünya” başlıklı ilk yazısında şöyle bir açıklamaya yer vermiştir: “Dünya” bilimsel ve endüstriyel konuları, toplumsal ve sanatsal (güzel sanatlar) meseleleri maddi usul açısından tartışmaktadır ve bu usul, onun tarihi rolünü açıklamaktadır. Dünyanın bir parçası olan İran, daima değişmekte ve medeniyet açısından gelişmektedir. Bu ilerleme yolunda İran, Avrupa'yı (ve Amerika'yı) izleyecektir. Bu tarihi bir cebirdir ve böyle olmalıdır ve böyledir de.” (İsimsiz, 1980: 1) Bu yazıda ayrıca, materyalizm ve idealizm kavramlarının dergide sık sık kullanılacağı için anlamlarının açıklanması zarureti hissedilmiştir. Birinci sayıda İçtimai Felsefe (Toplumsal Felsefe) bölümünde “İrfan ve Usul-i Maddi” (İrfan ve Maddi Usul) başlıklı yazıda Yunan ve Hindistan'ın maddi düşüncesinden, felsefe tarihinden, ayrıca Hıristiyan ve İslam tasavvufundan bahsedilmiştir. Diğer yazı ise Makinizm (machinisme) ile ilgiliydi. Aynı sayıda sanatla ilgili “Sanat ve Materyalizm” konusu tartışılmıştır.

Dünya'nın ikinci sayısında, “Tekamül” başlıklı yazıda, diyalektik kavramı, tez, antitez ve sentez aşamaları açıklanmış ve bu konuda farklı kuramcılarının görüşleri tartışılmıştır. Bu sayıda ayrıca “Cebir ve İhtiyar” (Cebir ve Özerklik) başlıklı yazıda Baruch Spinoza ve Gottfried Leibnitz'ten bahsedilmiştir. Başka bir yazıda ise, “Değer, Fiyat ve İş” başlıklı yazıda bu kavramlar Marksizm düşünce açısından açıklanmıştır.

Dünya'nın üçüncü sayısında bir önceki sayıda Cebir ve İhtiyar üzerine olan yazı devam etmiştir. Bu sayıda John Stuart Mill ile Bergson'un görüşleri açıklanarak sosyal

bilimlerdeki cebir ve ihtiyar (seçim) tartışmaları incelenmiştir. Makalenin yazarı cebri kaderden ayırarak her şeyin cebren bir illetten (sebepten) kaynaklandığını savunmuştur. “İrfan ve Usul-i Maddi” yazısının bu sayıda ikinci bölümünde, Çin’de, kadim İran’da, Doğu memleketlerinde, maddi düşüncenin ve tasavvufun nasıl ortaya çıktığı üzerinde durulmuştur.

Dünya’nın 4. sayısının birinci yazısında, madde kavramı açıklanmış ve ruhun da madde olduğundan bahsedilmiştir. “İrfan ve Usul-i Maddi” yazısı bu sayıda da devam ederek yazıda Batı’daki Ortaçağ mistisizmi, Yeniçağda rasyonalizm ve materyalizm tartışmaları, 18. ve 19. yüzyıl idealizminden sonra günümüz materyalizminin zaferinden bahsedilmiştir.

Dünya’nın 5. sayısında “Hukuk ve Usul-i Maddi” makalesi yer almaktadır. Altıncı sayıda, ilk sayfada Madame Curie’nin büyük resmi basılarak altında şöyle yazılmıştır: “kadının gelişebilir düşünce ve yeteneklerini dünyaya ispatlamıştır”. Aynı sayıda “Materyalizm Diyalektik” makalesi yer almıştır. “Kadın ve Materyalizm” bu sayıda yer alan başka bir makalenin adıdır. *Dünya* 7. sayısında, “Materyalizm Diyalektik” yazısını devam ettirerek, Hegel ve Kant’ın bu konudaki düşünceleri açıklanmıştır. Materyalizm Diyalektik yazısı 8. sayıda da devam etmiştir. Derginin 8 ve 9. sayısında paranın toplumdaki önemi tartışılmıştır. Arani’nin *İlm-i Ruh* kitabından “Beşer az Nazar-i Maddi” (Maddi Açından Beşer) yazısı makale şeklinde yayınlanmıştır.

Tek sayıda basılan derginin 10, 11, 12. sayılarında, ilk yazılar bilim tarihine ayrılmıştır. ‘Maddi Açından Beşer’ bu sayıda da devam etmiştir. Bu *Dünya*’nın son sayısı olmuştur. Siyasi baskıdan dolayı, Dünya İran’ın siyasal ve toplumsal sorunlarını ele almaktan kaçınırdı ve daha çok teorik tartışmalara değinmekteydi.

2.2.3. Âyende: Pan-İranizm

Avrupa’da Siyaset Bilimi eğitimi alan Mahmud Afşar, Tahran’da *Âyende* (Gelecek) dergisini (1925-1927/24 sayı, 1944/16 sayı, 1959/6 sayı) yayınlamıştır. Dergi İran’da

devletin Rıza Şah hükümdarlığı altında yeniden yapılanmasında ve devletin siyasi ideolojisinin şekillenmesinde belirleyici bir önemi haiz olmuştur.

Merkezileşme ve milli kimlik *Âyende* dergisinin vurgu yaptığı konuların başında geliyordu (Abrahamian, 2005: 155). Devlet ve millet inşası yolunda eski İran tarihini dikkate alarak bir milli kimlik inşası, genel eğitim, Farsçanın yaygınlaştırılması meselesi, İran şairleri ve bilim insanları, şiir, siyasi gündem, meclisteki önemli çıkışlar, Avrupa'nın büyük yazarları, Huzistan ve Azerbaycan meselesi, spor ve sağlık, iktisadi konular derginin üzerinde durduğu konular olmuştur. 1925'te derginin birinci sayısında, şöyle bir hususa yer verilmiştir: "İdealimiz ve toplumsal isteğimiz İran'ın milli birliğinin korunmasıdır. Diğer İranlıların özellikle genç sınıfın da isteği bundan başka olamaz... İran'ın milli vahdetinden kastımız İran'ın bugünkü sınırlarında yaşayan halkın (merdom) siyasal, ahlaki ve toplumsal birliğidir. Bu ayrıca İran'ın bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün korunmasını da içermektedir."

Milli vahdetin tamamlanmasından amacın Farsçanın tüm memlekette yaygınlaşması, yerel farklılıkların ortadan kaldırılması, ve tüm aşiretlerin ve milletlerin birliği olduğu açıklanır ve şöyle devam eder: "Bize göre İran'da dil, ahlak, kıyafet vs. konularında milli birlik olmayınca her an bağımsızlığımız ve toprak bütünlüğümüz için tehlike ihtimali vardır. İran'daki tüm bölgeleri ve yaşayan tüm aşiretleri tekdüze edemedi karanlık bir gelecek önümüzde olacak" (Afşar, 1925: s. 5).

Âyende'nin yazıları, modernleşme sürecinde güçlü bir yönetim yapısı nasıl oluşturulur ve böyle bir yapı nasıl bir toplumu gerektirir sorusuna yanıt aramaya çalışıyordu. Ülkenin toprak bütünlüğü derginin en çok kaygı duyduğu meseleydi. Onun için ülkedeki dilsel ve kültürel farklılıkların ortadan kaldırılması, ve tek bir dil temelinde bir ulus inşa etme ülkenin bekası açısından şarttı.

Âyende dergisine göre Farsçanın yaygınlaştırılması için kuzey ve güney halkını birbirine bağlayan demiryollarının inşa edilmesi, fiyatı uygun olan binlerce Farsça kitabın İran'ın genelinde özellikle de Azerbaycan ve Huzistan bölgelerinde basılarak yayılması, ülkenin

üç bölgede küçük ucuz gazetelerin milli dilde yayınlanması, Fars dilli aşiretleri yabancı dilli bölgelere ve bu bölgedeki yabancı dil konuşan aşiretleri Fars dilli bölgelere göç ettirilerek yerleştirilmesi, mekanların yabancı isimlerinin Farsçalaştırılması, ve yabancı dillerin konuşulmasının yasaklanması gereklidir (Âyende, sayı 1: 6).

Âyende'ye göre herhangi bir ıslahın gerçekleştirilebilmesi için güvenliğin gerekli olduğu malumdur ve muktedir bir kişi devletin başında olduğuna göre sarsılma korkusu yoktur. Çünkü bu memlekette her bir temel reformun başka bir koşulu da muktedir bir devlettir. Dolayısıyla reform tohumunu ekmek için toprak hazırdır. Reformların kapsaması gereken başka konu ise *Âyende*'ye göre zorunlu ücretsiz genel eğitimidir (Âyende, tarih?: 4). Böylece Farsça İran'ın tüm bölgelerinde yaygınlaşır ve yabancı dillerin yerine geçer.

Âyende açısından diğer önemli konu İran halkının (merdom-i İran) ahlaki ve toplumsal durumudur. “bizim memleket yüzyıllarca mütemeddin dünyadan geri kalmış ve bize göre devlet ve aydın kişiler milletin rehberi olup onu yere düşmeyecek bir hızla ileri götürmelidir. İran halkının (merdom-ı İran) bireysel ve toplumsal hayatı mütemeddin milletlere kıyasla çok aşağılayıcıdır (peştir)... bu gerçeği kabullenmek gerekir ki İran dünyanın yarım mütemeddin (yarım gelişmiş) milletlerindedir ve bireysel ve toplumsal hayatını yeniden gözden geçirmeye muhtaçtır” (Âyende, 1924, sayı 1: 8). Bunun için “devlet, kendisini terakkinin etkeni ve temeddünün (medeniyetin) öncüsü yapmalıdır” (*Âyende*, Sayı 1: 9).

Âyende'nin birinci sayısında Hasan Takizade “Mukaddemat-i Âyende-i Rovşen” (Aydın Geleceğin Hazırlıkları) başlıklı yazısında, “bağımsızlık, temeddün (medeniyet) ve terakkinin” dört temelini “milli birlik, güvenlik, devlet dairelerinin, özellikle de maliyenin ve hükümetin ilkelerinin ıslahı ve milli temsil” (*Âyende*, Sayı 1: 19) olarak açıklamaktadır.

Âyende Dergisinin 13. sayısında “Montesquieu ve Name-ha-yı İranî” yazısında Montesquieu ve onun İran Mektupları kitabı tanıtılmıştır (*Âyende*, Dey 1305/1926, Sayı 13: 60-65). 16. sayıda yazının devamı yayınlanmıştır (*Âyende*, sayı 16: 313).

Âyende'nin 14. sayısından itibaren bir bölüm kadınlara tahsis verilmiştir. Bu bölümde ya kadınların yazısı veya kadınlarla ilgili yazıların yayınlanması planlanmıştır (*Âyende*, sayı 14: 131). Bu doğrultuda 16. sayıda “Ta’lim ve Terbiyet-i Zen” (Kadının Eğitimi) başlıklı yazı ile erkeklerin kadınlara doğal olarak üstün olduğu savı eleştirilmiştir. Yazıya göre bu yanlışı yapanlardan biri Rousseau’dur. Yazıda Rousseau’nun kadınlar hakkındaki düşünceleri tartışılmış, farkların ailede ve toplumda farklı sosyalleşme süreçlerinden geçmelerinden kaynaklandığı ileri sürülmüştür. Yazara göre bu düşünceler 18. yüzyılda sıradan görünse de 20. yüzyılda hala böyle düşünceleri savunanlar eleştirilmelidir. İlm-i İçtima düşünürlerine göre kadın, erkek eğitimi eşit olmalıdır ve dolayısıyla da kadınların eğitimi eşitlik temeli üzerine yapılmalıdır (*Âyende*, sayı 16: 319). Yazıda ayrıca Herbert Spencer’in eğitimle ilgili sözlerine yer verilmiştir: “eğitimden amaç bizim daha iyi ve daha mükemmel bir hayat elde etmemizdir ve insanoğlunun bu saadete ulaşmak için en büyük etkeni anne olduğuna göre onun yardımı olmadan bu büyük amaca ulaşmak mümkün müdür; hâlbuki o duyguların kaynağıdır” (*Âyende*, sayı 16: 320). Yazara göre kadınların ve erkeklerin eğitimi eşit olursa ve erkeklere tanınan opsiyonlar kadınlara da tanınıyor olursa kadınların iktidara geçtiklerinde savaşlar da son bulacaktır (*Âyende*, sayı 16: 320).

Bu yazıya göre kadınların eğitimi ve toplumdaki huzurunun önemi ispatlanmışsa neden İran’ımız bundan istisna olsun ki. Kadınların eğitimi vatansever anneler yetiştirmek için önemlidir; eğitilmiş kadınlar ve “terakki-i nisvan” gerçekleşmeden ve ilerlemeye doğru uçan İran’ın bu kırılmış kanadı iyileşmeden maksada varılamayacaktır (*Âyende*, sayı 16: 321).

Âyende'nin 20. Sayısında (557-564), Mahmud Afşar “Mesele-i Milliyet ve Vahdet-i Milli-i İran” (Milliyet ve İran’ın Milli Birlik Meselesi) başlıklı yazıda, Amerika, Almanya, İsviçre gibi ülkelerde milliyetin ve milli birliğin hangi temeller üzerinde inşa edildiğini incelemiş, İran’daki milli birliği “tek ırka, ortak mezhebe ve toplumsal hayata ve yüzbinlerce yıllık tarihin birliğine” dayandırmıştır. Afşar’a göre “Osmanlıların İran’ın yarısının ‘Türk’ olduğuna dair iddiası veya Tazilerin İran ahalisinin bir kısmının Arap

olması konusuna burnunu sokması tamamen gerçekdışı ve temelsizdir, çünkü oldukça açıktır ki, Arap'ın saldırısı ve Moğol'un istilasından önce İran ırkı yerleşikti ve sarı ırktan olan Türkler ve Sami ırkından olan Araplar sadece Aryaî yerli milletle karışmış onların yerine geçmemiştir" (sayı 20: 560). Afşar'a göre bugün 'İran milliyeti'nden bahsedildiğinde amaç "İran'da veya İran'ın dışında tavattun eden (yerleşmiş) İran ırkından olan tüm insanlardır". İran'da yerleşen Yahudiler, Ermeniler ve yabancılar bu tanımın dışında tutulmuş İran milliyetine dahil edilmemiştir. Aksine Zerdüştler mezhep bakımından diğer İranlılardan ayrılırsa da ırk ve tarihte aynıdır. Hindistan'daki Parsiler de İran'dan yıllar önce göç etmelerine rağmen İran milletine dahiller. Azerbaycanlı, Kürt, Lor, Tahranlı, Huzistanlı, Gilanlı, Horasanlı, Beluç vs. dahil olmak üzere İran'ın diğer ahalisi ise dil ve mezhep açısından farklı olsalar da hepsi İranlılar ve İran milliyetine aitler. Ancak Afşar'a göre "İran milliyeti, gururlu kaç yüz bin yıllık tarihi ve üstün Arya ırkından dolayı sarı derili Turanlı komşularından ve Sami Araplardan ayrılrsa da bizim milli vahdetimiz Azerbaycan'ın Türk dillileri ve Huziatan'ın Arap dillileri ve diğer vilayetlerin Fars dillileri arasında olan dil farkından dolayı eksiktir". Dolayısıyla bu durumun ıslah edilmesi veya ayrılığın şiddetlenmesine mani olmak gereklidir. Afşar bu konuda Panturanizm'in yayılmasından ve aynı birlikçi düşüncenin Araplar tarafından da ileri sürülmesinden veya Kafkasya'da olduğu gibi dilin mezhebe önceliği olmasından korktuğunu açıklar. Yazara göre Panturanizm ve Pantürkizm Türklerin milli idealini oluşturmuşsa ve Pan-Arabizm de Arapların birliğini sağlamayı başarmışsa bunlara karşı bizimde "Pan-İranizm" yani "İttihad-i İraniyan"ımız olmalıdır (sayı 20: 561-564).

Âyende İran'ın milli birliğinin tamamlanması için devlete bazı önerilerde bulunmuştur: Fars dili ve edebiyatının ve İran tarihinin İran'ın her yerinde özellikle de Azerbaycan, Kürdistan, Huzistan, Beluçistan ve Türkmen bölgelerinde yaygınlaştırılması; demiryollarının geliştirmesi; Azerbaycan ve Huzistan göçebelerine Fars dilli bölgeleri ve Fars dilli bölgeleri de bu bölgelere göç ettirmek ve yerleşik hale getirmek; yeni eyalet ve vilayet bölümlenmeleri ve Azerbaycan, Horasan, Kirman, Arabistan vb. isimleri kaldırmak, bölgelerin, dağların, köylerin vs. Türkçe ve Arapça olan isimlerini

değiştirmek; tüm yabancı dillerin mahkemelerde, okullarda, devlet dairelerinde ve orduda resmi olarak yasaklanması, durumları aldatıcı komşularından kötü olmasını diye bu bölgelerin durumunun iyileşmesine çalışmak; yönetim sistemini merkezîyetçilik (centralisation) ve adem-i merkezîyetçilik (decentralisation) arasında olan dekonsantrasyon ve yetkilerin dağıtılması (deconcentration) sistemi olarak düzenlemelidir (Âyende, sayı 20: 566-569).

Ayende, Rıza Şah'ı destekleyen dergilerdendi ve onun otoriter modernleşirme politikalarını savunurdu. Milli birlik, Ayende için en önemli meseleydi ve bu birliğı elde etmek için homojen bir millet inşa edilmeliydi.

2.2.4. Merkez Dışı Yerel Hareketler

I. Dünya Savaşı ülkedeki gerilimlerin yeniden yükselmesine neden olmuştur. İran'ın savaş alanına dönüşmesi sınır bölgelerindeki halkın iç bölgelere göre savaştan daha çok etkilenmesine neden olmuştur. Bundan dolayı İran'ın sınır eyaletlerinde, özellikle kuzey bölgelerinde yabancı işgali ve istilasına karşı hareketler oluşmuştur. Kaçar devletinin Rusya ve İngiltere devletlerine tanıdığı ticari imtiyazlar ve ithal malların gümrük vergilerinin düşürülmesi yerel ekonomiyi derinden sarsmıştır. *Gilan, Azerbaycan ve Horasan* illerinde ortaya çıkan yerel hareketler yabancı devletlerin sömürgeci ve müdahaleci politikalarına meydan okumakla birlikte yabancı sömürüye sebebiyet verdiğini düşündüğü devlet iktidarına da meydan okumaktan kaçınmamıştır.

Merkezîyetçiliğı ve bilgin diktatör tezini savunan Tahran ve Berlin ekolü karşısında, adem-i merkezîyetçiliğı savunan hareketler oluşmuştur. Merkezde modernleşmenin devlet-milletleşme projesi kapsamında devam edilmesi savunulurken, merkezden uzak yerel hareketlerde Meşrutiyet'in ilkeleri ve eyalet ve velayet sistemi savunulmaktaydı. Merkez, daha çok devleti güçlendirmeye, modern bir devlet inşa etmeye ve bu devletin kendi modern milletini inşa etmesi gerekliliğine odaklanırken merkezden uzak yerel hareketler daha çok toplum odaklı hareket etmekteydi. Dolayısıyla toplum ve toplumsal

meselerle ilgi konular daha çok gündeme gelmekteydi ve bu açıdan sosyal bilimsel düşüncenin gelişimi bağlamında da önem kazanmaktadır. Meşrutiyet dönemi sosyal demokrasi düşüncesi kapsamında gelişen sol düşünce, ilk başta İttihad-ı İslam'dan yana olan ancak sonra ideolojik dönüşümle sola kayan Cengel hareketiyle devam etmiştir. Azadistan hareketi ise özgürlük ve demokrasi ekseninde merkezden farklı bir müteceddit hareketin öncüsü olmuştur. Feminizm sözcüğü İran'da ilk defa *Teceddüt* dergisinde kullanılmıştır.

2.2.4.1. Cengel Hareketi (1915-1920): İttihad-ı İslam'dan Gilan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne

Hazar Denizi bölgesindeki Cengel (Orman) Hareketi 20. yüzyılın ilk çeyreğinde İran tarihinin önemli yerel özerklik hareketi ve İslam Dünyası'nın ilk Sovyet deneyimi olmuştur.

Cengel hareketinin önemli isimlerinden Mirza Küçük Han, Meşrutiyet devrimi olaylarına aktif şekilde katılımı olmuştur. Tahran'da bulunduğu müddette İttihad-ı İslam hareketine katılmıştır.¹ Emperyalist güçlere karşı etkili bir şekilde mücadele etmek için Gilan ormanlarında bir gerilla savaşı başlatmıştır. Tarihçi İbrahim Fahrai (1986: 52-53) Cengellilerin radikal entelektüellerden, aşiret liderlerinden, tacirlerden, zanaatkarlardan, köylülerden ve küçük mülk sahiplerinden oluştuğunu söylemiştir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Cengellilerin sayısı ve nüfuzu artmaya başlamış. Gilan'ın meşrutiyet yanlısı partisi Demokrat Parti ile İttihad ve Terakki Partisi de Cengel hareketine katılmıştır.

Cengel Hareketi'nin ilk başlardaki iki temel amacı yabancı işgaline karşı mücadele etmek ve ülkenin bağımsızlığa kavuşmasını sağlamak ve İran'daki yolsuzluklara son vermektir.

¹ XIX. yüzyılın ikinci yarısında özellikle II Abdülhamid döneminde sömürgeciliğe karşı koymayı ve Müslümanlar arasında birlik sağlamayı amaçlayan siyaset. İttihad-ı İslam kavramı ilk defa Namık Kemal tarafından Hürriyet gazetesinde kullanılmış. İttihadı İslam kavramı Jön Türkler döneminde de gündeme gelmiştir (Özcan, 2001:470).

Cengel hareketi, İran'ı neredeyse aralarında bölüştüren Rusya ve Britanya devletlerine karşı olduğu için Osmanlı, Avusturya ve Almanya devletleri tarafından destek görmüştür.

Rusya devrimi sonrası Rus askerlerinin İran'ı terk etmesi Cengel hareketini daha da güçlendirmiştir. Cengelliler Gilan'daki konumlarını güçlendirmek için yerel düzeyde adalet, içişleri, araştırma, maliye ve savaş bakanlıklarından oluşan bir kabine oluşturmuşlardı. Hazar Denizi limanlarından yurtdışına mal götüren tüccardan vergi alıyorlardı ve tekstil fabrikaları kurarak ihtiyaçlarını karşılamaya çalışıyorlardı. Devrimci yönetim, köylüler için yollar ve okullar yapmış, medikal klinikler kurmuştur.

Hareket, kendi görüşlerini yaymak için *Cengel* isimli bir haftalık gazete yayınlamıştır. *Cengel*'in ilk sayısı 9 Haziran 1917 yılında yayınlanmıştır. Gazetenin başında “Bu gazete sadece İranlıların haklarının muhafızı ve İslami Camianın düşüncelerinin aydınlatıcısıdır” (İn ruzname fakat nigahban-ı hukuk-ı İraniyan ve münevver-i afkar-ı İslamiyan ast) ibaresi göze çarpmaktadır. Bu ibare Cengellilerin halkçı ve dini duruşlarını yansıtmaktaydı ve Gazete kendi misyonunu İranlıların haklarının koruyucusu ve İslami görüşün savunucusu olarak açıklıyordu. *Cengel* Gazetesi, meşrutiyet devriminde Mücahidin'e katılan Hüseyin Kesmai, ve Gulam Hüseyin Nevidi tarafından yayınlanıyordu. Dergide hükümdar ile halk ilişkisine dair yazılar, tarım ile ilgili makaleler, Farsça ve Gilekçe şiirler yayınlanmaktaydı.

Cengel'in 13. sayısında (s. 2) yayınlanan “Cengeli-ha Çe Miguyend, Cengeli-ha Çe Mihahend” (Cengelliler Ne Diyorlar, Cengelliler Ne İstiyorlar) başlıklı yazıda şöyle yazılmıştır:

“Cengelliler İran'ın İranlıya ait olduğunu söylüyorlar. Yabancıların eli bu memleketi istila etmekten tamamen kesilmelidir. Cengelliler İranlıların kendi evinde komşularının tecavüz ve tacizi olmadan rahatça ıslahatlarla uğraşmalıdırlar diyorlar”.

Cengel'in 28. sayısında (s. 2) “Ma Çe Miguyim? Çe Mihahim?” (Biz Ne Diyoruz? Ne İstiyoruz?) başlıklı yazıda İran'ın bağımsızlığının kelimenin tam anlamıyla, yani hiçbir

yabancı devletin müdahalesi olmadan gerçekleşmesi en öncelikli talep olarak bildirilmiştir. “Doğru biz İttihad-i İslam adına ayaklandık ve bu mukaddes cemiyete mensubuz ancak basitçe “İnnemel mû'minûne ihvetun” anlamında ittihad-ı İslam’dan yanayız” diyerek genel bir düşman karşısında Müslümanların arasında ihtilafın olmaması ve Şiilik, Sünnilik veya başka mezhepler adına bir biriyle tartışmamaları ve düşmana aralarındaki ihtilafı kullanma fırsatı vermemeleri gerektiğini savundular.

“İranlı olduğumuzdan dolayı İran’ın suyunu ve toprağını korumak bizim sorumluluğumuz ve görevimizdir. İranlıların mukaddes vatanı bizim görüşümüzde tüm İslami bilâd ve memleketlere önceliklidir ve İranlılık görevini başarıyla tamamladıktan sonra elbette ki İslami kardeşlerimiz kardeşlik görevlerini yerine getirdikleri sürece diğerlerine göre öncelikli olacaklar ve İslami memleketlerin bağımsızlığından mutluluk ve Müslümanların evlerinin bağımsızlığının sarsılmasından üzüntü duyacağız (Cengel, s. 2).”

Yazının sonunda tüm İranlılardan Aslan ve Güneş Bayrağı’nı Sasanilerin yurdu olan vatanın bağımsızlığı onuruna yükseltmek için ve büyük gurur ve cesaretle “İran İranlılara aittir” diyebilmek için yardım ve işbirliği talebinde bulunulmuştur (Cengel, s. 3).

Küçük Han, İttihad-i İslam’ın yardımıyla yoksul köylüleri, küçük mülk sahiplerini, devrimci aydınları, tacirleri ve muhalif din adamlarını vatanseverlik, toplumsal adalet ve emperyalist devletlere karşı mücadele ekseninde bir araya getirmeyi başarmıştır. Rusya’da Bolşevik devriminden sonra hareketin Kafkasya ve Rusya devrimcileri ile olan bağı güçlenmiştir ve Rusya devrimcilerinin harekete Britanya emperyalizmine karşı verdiği mücadelede destek olması hareketin içindeki sosyalist damarı etkin konuma getirmiştir. Seyit Cafer Pişeveri, İhsanullah Han, Avetis Sultanzade ve Haydar Han Emioğlu’nun da Cengellilerin safına katılması hareketin ideolojik dönüşümüne hız kazandırmıştır.

Cumhuriyetin ilanından çok geçmeden Adalet Partisi¹, Enzeli limanında kendi kongresini gerçekleştirerek İran Komünist Partisi'nin kurulduğunu bildirmiştir. İran Komünist Partisi'nin toprak sahiplerine, merkezi hükümete ve din adamlarına karşı sert tutumu Mirza Küçük Han ve hareket içindeki dini eğilimleri güçlü olan kesimin tepkisine yol açmıştır. Yaşanan ideolojik çatışmalar hareketin çözülmesine neden olmuştur.

Cengel'in 16. Sayısında (s. 5) hakla ilgili bir yazı yayınlanmıştır. Buna göre hak, kanun ve erk olmak üzere iki şeyden oluşmaktadır. Bu ikisinin bileşeninden bir taraftan sorumluluk (yani görev) ve diğer taraftan dokunulmazlık (yani hak) ortaya çıkar. Ancak bu arada özgürlük önem taşımaktadır. Yazıya göre hakkın anlamı üzerine farklı görüşler mevcuttur. Hobbes, Locke, Goethe, Kant, Bentham, John Stuart Mill ve pozitivistlerin hakkın tanımı ve hukukun kökeniyle ilgili görüşlerine kısaca değinilmiştir.

Cengel'in 25. sayısında (4-6) “İran Maarif Nedared Yani Hiç Nedared” (İran’da Eğitim Yoktur Yani Hiçbir Şey Yoktur) başlıklı yazıda, “bir milletin terakkisinin ruhu ve bir memleketin bağımsızlığı eğitime (maarife) bağlıdır ve bir mülkün gücü ve zaafı o mülkte eğitimin (maarifin) terakki veya tenezzülüne bağlıdır” denerek eğitimin önemine işaret edilmiştir. “Bizim maarifimiz yoktur ve Avrupa tarzında bir devletimiz olsun istiyoruz ... bunun rasyonel bir imkanı var mı??!” sorusuyla Maarif Bakanlığı'nın önemine vurgu yapılmış ve ülkenin her yerinde okulların devlet tarafından yapılmasının gerekli olduğuna dikkat çekilmiştir.

Sovyetler Birliği, İran ve Britanya devletleriyle bir uzlaşmaya vardıldıktan sonra kendi askerlerini İran'dan geri çağırarak Gilan hareketinin bastırılmasını kolaylaştırmıştır. Merkezi devletin güçleri ciddi bir direnişle karşılaşmadan Reşt'e girmiştir. Yeniden

¹ 1917'de Bakü'deki çalışmalarını gizli şekilde sürdüren İran sosyal demokratları kendi bağımsız siyasi partisini Adalet Fırkası unvanıyla kurmuştur. İran sosyal demokratları önce Himmet partisinin çatısı altında faaliyet etmekteydi.

örgütlenme ümidiyle dağa çekilen Mirza Küçük Han donarak ölmüş ve onun ölümüyle Cengel hareketi de son bulmuştur.

2.2.4.2. Âzâdistan Hareketi (1920): Özgürlük, Demokrasi ve Feminizm Ekseninde Teceddüt

Tebriz şehrinin Muhammed Ali Şah'ın darbesine karşı direnişi sırasında, meşrutiyetçi bir vaiz olan Hiyabani, eyalet şurasının bir üyesi olarak önemli bir rol oynamaya başlamıştır. II. Meclis (1909-1911) seçimlerinde Azerbaycan'dan milletvekili seçilen Hiyabani, İlkokul eğitimini doğduğu Hamene şehrinde bitirdikten sonra Rusya'ya giden ve Rusya'nın toplumsal ve siyasal ortamıyla yakından tanışma fırsatı bulan Hiyabani, Tebriz'e döndükten sonra eğitimine dini okulda devam etmiştir.

İkinci Meclis tarafından Maliye müsteşarı olarak istihdam edilen Amerikalı Morgan Shuster'in başlattığı reformlar sonrası Rusya devletinin İran devletine uyarıda bulunarak Shuster'in İran'ı terk etmesini talep ettiğinde Hiyabani ultimatoma sert karşı çıkan milletvekillerinden birisiydi. Ancak Rusların İşgal tehdidiyle karşı karşıya kalan İran devleti, sonunda ultimatomonun kabul etmek ve meclisi kapatmak zorunda kalmıştır.

Rusya Devrimiyle birlikte Rus baskısının ortadan kalkmasıyla İran'ın kuzey bölgelerinde özellikle Azerbaycan'da ve Gilan'da yeniden bir siyasi hareketlilik olmuştur. Hiyabani ve arkadaşları oluşan yeni durumda Demokrat Parti'yi kurmuş ve kendi görüşlerini yaymak için *Teceddüd* dergisini yayınlamıştır.

Aslında teceddüt (yenilenme, modernleşme) fikrinin izi Rusya'daki usul-i ceditçilere (yeni usul) kadar sürdürülebilir. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında ceditçilik, ilk başlarda eski eğitim sistemini değiştirmek ve Müslümanlar için Avrupa tarzı eğitimin gerekliliği savunan bir hareketti. Ayrıca dilin sadeleşmesi, kadınların durumunun değiştirilmesi, feodal kalıntıların kaldırılması ve sivil toplumun geliştirilmesi de gerekmekteydi (Lippe ve Lippe, 1994: 64). İran aydınlarının Kafkasya'yla olan ilişkileri ceditçilik hareketinden geniş ölçüde etkilenmelerine neden olmuştur. Tebriz'de başlayan

hareket, halka “yenilik kıyafeti” giydirmeye ve “çağın ruhuna” ayak uydurmaya çalışıyor (Hiyabani, 1958: 48-52).

1919’un yazında Osmanlı askerlerinin Azerbaycan’a girmesi Demokratların faaliyet alanını daraltmış İttihad-i İslam ve Pantürkizm faaliyetlerine alan açılmıştır. Osmanlı ordusunun gelişinden kısa süre sonra Hiyabani sürgüne gönderilmiştir. Ancak Osmanlı’nın Azerbaycan’ı terk etmesiyle Hiyabani sürgünden Tebriz’e geri dönebilmiş ve Demokratların liderliğini yapmıştır.

24 Haziran 1920’de, Demokratlar Azerbaycan’da Milli Hükümet olarak adlandırdıkları yerel hükümetlerinin kurulduğunu duyurmuşlardır. Milli hükümetin marşı Fransa Ulusal Marşı olan la Marseillaise olarak seçilmiştir. Her türlü ayrılıkçı suçlamalara karşı Demokratlar her fırsatta ‘Azerbaycan’ın İran’ın ayrılmaz bir parçası olduğunun’ altını çizmişlerdir (Atabaki, 2000: 49). Hareketin liderliğini ve sözcülüğünü yapan Hiyabani başlattıkları hareketin hedefini “demokratik bir hükümetin kurulması, memleketin özgürlüğünün sağlanması ve sürdürülmesi” olarak açıklamıştır (Atabaki, 2000: 57).

Teceddüd dergisinde, “Millet-Devlet” başlıklı yazıda, Montesquieu’nün yönetim biçimleri kuramından aktarmalar yaparak İran’daki yönetim şekli açıklanmaya çalışılmıştır. Yazara göre İran’da yönetim biçimi tek adamın kural ve yasa tanımaz keyfi yönetiminden dolayı despotizme dönüşen bozulmuş bir monarşidir. “Montesquieu’ye göre Louisiana’nın vahşileri meyve toplamak istediklerinde ağacı kesip meyveyi toparlarlar. İşte despotizm budur” der (*Teceddüd*, 1918, sayı 65, s. 1).

Teceddüd dergisinin birinci sayısındaki ilk yazı “Teceddüd-i Hayat-ı İctimai” başlıklı yazıdır. Bu yazıya göre doğada büyüme ve gelişme kanunu dünyada en çok egemen olan yasadır. Var olma döngüsü içinde hiçbir varlık bu kanunun cebren belirlediği hattın dışına çıkamaz ve hiçbir şekilde bu çizgiden sapma gücüne sahip değildir. Zaten tarihe ve zooloji bilgilerine bakılırsa, doğal tekâmülün şaşırtıcı bir biçimde etkisi ortaya çıkar. Dünyada gerçekleşen veya gerçekleşecek dini, siyasi, iktisadi vs. devrimler hepsi doğal tekâmül yasaasının etkisi sonucunda olmuştur (*Teceddüd*, 1917, sayı 1, s. 1).

Teceddüt dergisi, Meşrutiyet döneminde olduğu gibi modernleşmenin “yeni” anlamına dikkat çekmektedir. Ona göre ülkenin düşünürlerinin görevi, “yeni bir İran”, “yeni sistemler”, “yeni idareler”, “yeni memurlar” ve yeni bir hakimiyet kurmaktır. Bunun için de Avrupa’nın biliminden, terakkisinden ve medeniyetinden ve idare sisteminden faydalanmak gerekir (*Teceddüd*, 1917, sayı 26, s.1). Milletlerin terakkisine gelince temel koşul, eleştiri ve ifade özgürlüğüdür (*Teceddüd*, 1917, sayı 24, s. 1). İran milletinin tek kurtuluş yolu ise eğitimidir, zorunlu genel eğitim. “Müptela-i Cehl Olup Dalmış Ahali gaflete, Çare te’ mim-i maariftir bu müzmin illete” (*Teceddüd*, 1917, sayı 38, s. 2).

Demokratlar toplumun farklı meseleleri üzerine dikkat çekerek bir toplumsal değişimin olması gerektiğini vurguluyorlardı. İran’daki kadınların durumu, hakları ve özgürlükleri, hareketin yayın organı *Teceddüd*’de dillendirilmeye çalışılmıştır. Feminizm sözcüğü o dönemin literatüründe ilk defa harekete mensup aydınlar tarafından kullanılmıştır. Doktor Refi Han Emin, “Feminist” imzasıyla, Teceddüt dergisinde Ocak 1920’den başlayarak, İran’da kadınların durumları ve haklarıyla ilgili bir tartışma başlatmıştır. Bu tartışmaları, Taki Refat, “Femina” imzasıyla hareketin son günlerine kadar devam ettirmiştir.

Tebriz Demokratlarından Şems Kesmai şiirleriyle feminizm literatürünün yaygınlık kazanmasında önemli rol oynamıştır. Kesmai, Refat’ın desteğiyle Teceddüt gazetesinde döneminin edebiyat anlayışına ters gelen şiirlerini yayınlamıştır.

2.3. Meşrutiyet Sonrası Eğitim

Ahmed Şah’ın hükümdar olduğu yıllarda (1915-1925) eğitim alanında önemli gelişmeler ve icraatlar olmuştur. Okulların sayısı artmış ve Şura-yı Âli-i Maarif (Yüksek Maarif Şurası) kurulmuştur, birinci yurtdışına öğrenci gönderme yasası onaylanmış, yetişkinler için gece okulları kurulmuştur (Sermed, 1993: 40).

Batı tarzı üniversite kurma düşüncesi 1920’lerin sonlarında Batı’da eğitim görmüş Siyasi, Hikmet ve Sadık gibi eğitimciler tarafından dile getirilmiştir ancak bu fikrin hayata geçirilmesi için Rıza Şah’ın, üniversiteyi yeni bir İran vizyonu ve reform projeleri için vazgeçilmez gördüğü tarihe kadar hiçbir pratik adım atılamamıştır. 1931’de Fransa ve

Amerika’da eğitim gören İsa Sadık, Tahran Üniversitesi taslağını hazırladığında “üniversitenin ilk önceliğinin ülkenin gelecek liderlerinin eğitimi olacağını ve ikinci aşamada araştırma işleriyle meşgul olacağını” belirtmiştir (Digard, 1999: 109). Sadık’ın hazırladığı taslak 1934’e kadar dikkate alınmamıştır. Yurtdışına eğitim için gönderilen öğrencilerin gereken nitelikli insan gücünü sağlamakta başarısız olması ve yurtdışına gönderilen öğrencilerin siyasi açıdan riskli olduğu üniversite kurumunun oluşturulması zaruretini ortaya çıkarmıştır (Menashri, 1992: 144).

Eğitim Bakanı Hikmet, bir toplantıda Tahran’ın dünyadaki tüm gelişmiş büyük şehirlerden farklı olarak üniversite binasının olmamasına Rıza Şah’ın dikkatini çekmeye çalışmıştır. Şah’ın Hikmet’in talebine tepkisi "Pekâlâ, birisini inşa et" olmuştur (Hikmet, 2000: 296). Böylece bir ay içerisinde bir plan hazırlanmış ve 29 Mayıs 1934’te (8 Hordad 1313) Meclis’in onayından geçmiştir. Yasa’da “üniversitenin” Farsça karşılığı için *danişgah* (bilim mekanı) terimi kullanılmış ve sonralar yaygınlık kazanmıştır. "Fakülte" kelimesinin karşılığı için de *danişkede* sözcüğü önerilmiştir. Darülfünun sözcüğü, sadece bilim ve teknolojinin öğretilmesini ima etse de *danişgah* sözcüğü, Batı tarzı bir üniversite fikrine en yakın sözcük olarak seçilmiştir. Yasaya göre, üniversite başlangıçta altı fakülteden oluşuyordu: Hukuk ve Siyaset Bilimi ve İktisat, Ma’kul ve Menkul (İlahiyat), Tabii Bilimler ve Matematik, Tıp, Edebiyat ve Felsefe ve Ulum-i Terbiyeti (Eğitim Bilimleri), Fen Bilimleri.¹ Aslında Edebiyat grubu Darümuallimin-i Merkezi² ve Darümuallimin-i Âli’de³ de mevcuttu ve “Felsefe ve Edebiyat” ve “Tarih ve Coğrafya” bölümlerinden oluşmaktaydı. 1932-33 (1311-12) eğitim yılında “Felsefe ve Edebiyat” bölümü, “Fars Edebiyatı” ve “Felsefe ve Eğitim Bilimleri” olmak üzere iki bölüme

¹ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Tahran Üniversitesi Kuruluş Yasası.

² İlkokul eğitimi için öğretmen yetiştirmek amacıyla 1919 yılında kurulmuştur.

³ İranlı ve Fransız öğretmenleri olan Darümuallimin-i Âli, lise öğretmenliği için 1307/1928 yılında kurulmuştur. Bu kurumun programı Bilimsel (Matematik, Tabiiyat, Fizik ve Kimya Bölümleri) ve Edebi (Edebiyat ve Felsefe, Tarih ve Coğrafya) olmak üzere iki bölümden oluşmaktaydı. 1934 yılında Terbiyet-i Muallim Yasası gereğince adı Danişsera-yı Âli olarak değiştirildi. Tahran Üniversitesi’nin kuruluşuyla Danişsera-yı Âli üniversite’de Edebiyat ve Ulum Fakülteleri kapsamında devam etti ve 1334/1956’da Tahran Üniversitesi’nden bağımsız oldu. 1963’te ise kapatıldı ve yerine Kültür Bakanlığı tarafında Sazman-i Terbiyet-i Muallim ve Tahkikat-i Terbiyeti kuruldu. 1346/1967 yılında Ulum ve Amuşeş-i Âli Bakanlığı’nın kurulmasıyla tekrardan Danişsera-yı Âli olarak çalışmaya başladı ve 1353/1974 yılında Terbiyet-i Muallim Üniversitesi kapsamında devam etti.

ayrılmış “Yabancı Dil” (Zeban-i Harice) de Edebiyat Fakültesi bölümlerine eklenmiştir. Daha sonra 1935-36 (1314-15) eğitim yılında Arkeoloji bölümü de eğitim programına eklenmiştir. 1942 (1321) yılında Edebiyat Fakültesi ve Ulum Fakültesi ayrılmış 1955 (1334) yılında Danişsera-i Âli de Edebiyat Fakültesinden ayrılmıştır. 1959 (1338) yılında Arkeoloji Müessesesi Edebiyat Fakültesi’nde kuruldu. 30 Temmuz 1963 tarihinde Edebiyat Fakültesi Konseyi fakültenin bünyesinde 9 eğitim grubu belirlemiştir: Fars Dili ve Edebiyatı, Genel dilbilimi ve antik diller, Arkeoloji ve Güzel Sanatlar, Felsefe, Psikoloji, Sosyal Bilimler, Coğrafya, Tarih, Yabancı Diller. 04.12.1964’te Edebiyat Fakültesi’nin adı Edebiyat ve İnsani Bilimler olarak değiştirilmiştir.¹

1908 yılında kurulan Medrese-i Âli-i Ulum-i Siyasi ve 1919 yılında kurulan Medrese-i Âli-i Hukuk, Şehrivar 1306/1927 yılında, Şura-yi Âli-i Maarif’in onayıyla birleşmiş ve Ali Akber Dehhuda Başkanlığında Medrese-i Âli-i Hukuk ve Ulum-i Siyasi kurulmuştur. 1310/1931 yılında, 1305/1926 yılında Ali Akber Daver tarafından kurulmuş olan Medrese-i Âli-i Ticaret de Medrese-i Âli-i Hukuk ve Ulum-i Siyasi’ye eklendi ve okulun adı Medrese-i Hukuk ve Siyaset ve Ticaret’e değiştirildi. Bu okul ise 1313/1934 yılında Tahran Üniversitesi Hukuk ve Siyasi ve İktisadi Bilimler Fakültesi kurulunca ona ilhak edildi (Tefreşi, 1991: 60). 1967 yılında İktisat Fakültesinin kurulmasıyla, Hukuk ve Siyaset Bilimi Fakültesi olarak devam etmiştir.

Üniversiteye teolojik çalışmaların dahil edilmesi özel önem taşımaktaydı ve aslında mektep ve medreselerin faaliyet alanının ortadan kaldırılmasından sonra ulemanın "bürokratikleştirilmesi" uğruna atılan bir adım idi. Ulema Tahran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nin kurulmasını İslam’a ve kendi statülerine karşı bir tehdit olarak görmüş ve şiddetle karşı çıkmıştır (Menashri, 1992: 150). Daha sonraları Diş Hekimliği, Eczanecilik, Veterinerlik, Güzel Sanatlar ve Ulum fakültesi de Tahran Üniversitesi bölümlerine eklenmiştir. 1320/1941’de 3300’ün üzerinde öğrenci Tahran Üniversitesi’ne kayıtlıydı (Abrahamian, 2005: 180).

¹ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Edebiyat ve İnsani Bilimler Fakültesi Tarihi, (çevrimiçi). <http://literature.ut.ac.ir/history>

Tahran Üniversitesi'nin kuruluşuyla birlikte üniversitenin akademik bağımsızlığı meselesi gündeme gelmiştir. Hükümet, üniversitenin özerkliğinden yana bir tavır gösterse de ancak üniversitenin devletin iradesine karşı olmamasından emin olmaya çalışmıştır. Üniversite Kanunu üniversitenin "bir tüzel kişilik" olarak idari ve mali bağımsızlığına atıfta bulunmuş ancak Eğitim Bakanı'nın "doğrudan sorumluluğunda (mes'uliyet)" olduğuna vurgu yapmıştır (Madde 7). Gerçeğe bakıldığında da, Rıza Şah döneminde üniversitenin, kanunların verdiği ölçüde bağımsızlığı olmamıştır. Üniversitenin devlete olan bağımlılığı, akademik özgürlüğü ve entelektüel faaliyeti sınırlamıştır. Rıza Şah'ın kendi görüşüne göre, üniversitede eğitim alan kişiler yabancı uzmanların yerini alan ancak resmî çizgiyi aşmayacak profesyonellerden başka bir şey değillerdi. Devletin üniversiteye müdahaleleri sonucunda üniversite devlet ideolojisini meşrulaştırmaya çalışan bir araç olmuş ve konformizmin merkezi haline gelmiştir (Menashri, 1992: 154).

Tablo 1- Tahran Üniversitesi'nin Farklı Bölümlerinde Eğitim Alan Öğrenci Sayısı

	Öğrenci sayısı		
	1313-14 (1934-35)	1319-20 (1940-41)	1324-25 (1945-46)
Ziraat	4.2%	5.1%	2.1%
Veterinerlik	-	3.1%	0.9%
Edebiyat ve İnsani Bilimler	14.5%	26%	11.5%
İlahiyat	-	8.3%	2.4%
Hukuk ve Siyaset Bilimi	37.2%	28.5%	38.5%
Tıp	39%	25.1%	23.5%
Eczacılık	-	-	3.8%
Diş Hekimliği	-	-	2.9%
Fen Bilimleri	4.9%	12%	5%
Ulum	-	-	7.2%
Güzel Sanatlar	-	-	1.7%
Toplam (kişi)	1043	1857	4311

(Ferasethah, 2009: 253)

Rıza Şah'ın görevden uzaklaştırılmasıyla akademi üzerindeki baskılar tartışılmaya başlanmış ve üniversitenin bağımsız olması gerektiği savunulmuştur.

Rıza Şah döneminde ülkenin modernleşirmesi hedeflendiği için öğrencilerin Avrupa'ya gönderilmesi önem taşımıştır. Rıza Şah yurtdışına öğrenci göndermenin amacının sadece ilim öğrenmek değil, aynı zamanda Batı kültürünü tanımaları olduğuna da vurgu yapmaktaydı. Rıza Şah'ın kanaatine göre, öğrenciler Batılılardan vatanseverliği

öğrenmeli ve Avrupa'daki ulus devlete bağlılık duygusunu ülkeye getirmelilerdi. Modernleşmenin devlet-milletleşme projesi kapsamında gelişmesi için vatansever kişilere ihtiyaç vardı.

Yurtdışına Öğrenci Gönderme Kanunu'na göre (1307/1928) altı sene boyunca her sene yüz öğrencinin yurtdışına gönderilmesi planlanmıştır. Böylece altı yılda 640 öğrenci yurtdışına gönderilmeliydi. Yurtdışına Öğrenci Gönderme Kanunu'ndan (1307/1928) sonra yurtdışına gönderilen öğrencilerin ilk grubu Eylül 1928'de aralarında Kerim Sencabi, Ali Şaygan, Mehdi Bazergan, Halil Meliki, Mehdi Hisabi ve Muhammed Ali Meliki gibi isimlerin de olduğu (Ferasethah, 2009: 184), toplam 134 kişi Avrupa'ya gönderilmiştir.

Kültür Bakanlığının yanı sıra, Savaş Bakanlığı ve Adalet Bakanlığı kendi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yurtdışına öğrenci göndermişlerdir (Rahmeti ve İsmaili, 2004: 167). Savaş Bakanlığı tarafından eğitim için Fransa'ya gönderilen 261 öğrenciden 1311/1932 yılında 158 kişi mezun olup İran'a dönmüştür. Aynı yılda 87 kişi hala eğitimlerine devam ederken 16 kişi eğitimini tamamlamadan dönmüştür (Moradi Nejad, 1968: 20-21). 1312/1933-1314/1935 yılında da Yollar (Torok) Bakanlığı tarafından 74 kişi, Maliye Bakanlığı 16, Posta ve Telgraf Bakanlığı 1, Sanayi ve Maden Bakanlığı 2, Belediye Genel İdaresi 1, İran İngiltere Petrol Şirketi ise 37 kişiyi burslu olarak yurtdışına gönderilmiştir (Moradi Nejad, 1968: 22).

1307/1928-1312/1933 yılları arasında eğitim için Avrupa'ya gönderilen 640 öğrenciden sadece 16'sı Amerika'ya gönderilmiştir. Burslu olarak yurtdışına gönderilen öğrencilerin sayısı 1307/1928 yılından 1320/1941 yılına kadar 2395 kişiyi bulmuştur, ancak bunlardan sadece 452 kişi (yaklaşık yüzde yirmisi) eğitimlerini bitirdikten sonra İran'a dönmüştür (Haşemiyan, 2010: 149-150).

Tablo 2- 1928-1935 Yılları Arasında Yurtdışına Gönderilen Öğrencilerin Sayısı ve Gönderildiği Ülkeler

Gönderilen yıl	Fransa		Almanya	Belçika		Amerika	
1307/1928	100	4	7	-	-	-	111
1308/1929	78	8	6	3	1	2	98

1309/1930	78	9	4	7	1	-	99
1310/1931	66	22	3	4	4	2	101
1311/1932	74	15	4	3	2	3	101
1312-1314/1933-1935	85	16	15	4	1	9	130

(Haşemiyan, 2010: 149)

Tablo 3- 1928-1933 Yılları Arasında Yurtdışına Gönderilen Öğrencilerin Bölümü

	Tip	Ulum	İnsani Bilimler	Ziraat	Fen ve Sanayi	Askeri Fenler (Fünun-i Nizami)	Güzel Sanatlar (Sanayi-i Müstazrafe)	Bilinmeyen	bitirmeyen	toplam
Fransa	123	17	174	27	68	6	4	6	56	481
İngiltere	9	2	36	3	20	-	-	-	4	74
Almanya	5	-	7	1	19	2	-	1	4	39
Belçika	2	1	7	1	3	-	-	-	7	21
Amerika	2	1	7	2	2	2	-	-	-	16
İsviçre	3	1	1	-	4	-	-	-	-	9
Toplam	144	22	232	34	116	10	4	7	71	640

(Moradi Nejad, 1968: 16).

Fransa'nın, yurt dışına gönderilen öğrenciler için öncelikli olmuştur (Azad Ermeki, 1999: 32) ancak 19 Ağustos 1953 Darbesi (Ajax Operasyonu) sonrası Amerika'ya, öğrenci göndermek önem kazanmıştır (Azad Ermeki, 1999: 49).

Tahran Üniversitesi kurulunca, hocaların birçoğu, 1307/1928-1312/1933 yılları arasında yurtdışına eğitim için gönderilen öğrencilerden seçilmiştir (Moradi Nejad, 1968: 16). Devletin gönderdiği öğrencilerin dışında, birçok kişi kendi imkanlarıyla Batı'da eğitim almaya gitmiştir. Aralık 1931'de Fransa 537 kişiyle, burssuz okuyan öğrencilerin birinci tercihi olmuştur. Bu tarihte burssuz okuyan öğrencilerin sayısı, Beyrut'ta 163 kişi, Belçika'da 137 kişi, Almanya'da 114 kişi, Amerika'da 70 kişi, İngiltere 33 kişi, İsviçre 31 kişi, Rusya 25 kişi, Türkiye 19 kişi, Hindistan 16 kişi, Avusturya 8 kişi idi (Moradi Nejad, 1968: 19).

2.4. Değerlendirme

Meşrutiyet döneminde Meclis'le birlikte bir karar mercii olarak ortaya çıkan eyalet ve vilayet encümenleri, encümenlerin giderek güçlenmesi ve Meclis'in otoritesine birçok

konuda meydan okuması, merkeziyetçiliği savunan birçok entelektüel tarafından kaos dönemi olarak nitelendirilmiş ve “yeni” bir düzenin ülkenin istikrara kavuşması için gerekli olduğu düşündürmüştür. Meşrutiyet dönemi hakim olan “değişim” fikri, yavaş yavaş yerini bir “düzen” kurma fikrine vermiştir. Aydınlanma düşüncesi ve sosyal demokrasi fikri gibi ortak referansları olan merkez ile merkez dışı aydınlar, adem-i merkeziyetçi yönetim şekli üzerinde fikir çatışması içindeydiler. Dünyada hakim olan ulus-devlet ruhu yaşanan fikir çatışmasını kuvvetlendirmiştir. Ulus-devlet fikrini savunan aydınlar merkeziyetçi bir siyasi-idari yapının eski sistemin yerine geçmesini destekliyordular. Ülkenin farklı bölgelerinde merkezi devletin otoritesine karşı devam eden meydan okumalar, merkez aydınlarını kendi demir yumruğuyla her şeyi düzene sokabilecek âlim diktatör tezini geliştirmeye yöneltmiştir. İran’ı eski ihtişamlı uygarlığına geri götürecektir güçlü merkezi bir devlet ve bu devletin eski İran kültürüne göre inşa edeceği millet, âlim diktatör tezinin özünü oluşturmaktaydı.

Yerel düzeyde ortaya çıkan alternatif modellerin (Azadistan Hareketi ve Gilan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti) bastırılmasından sonra merkezi devletin iktidarının yeniden kurulmasında büyük bir rol oynayan Rıza Han, âlim diktatör tezinin gerçekleşmesi için uygun bir şahsiyet olarak merkeziyetçi aydınlar tarafından desteklenmiştir. Bu aydınların birçoğu Berlin’de Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanya devletin desteğiyle bir araya gelen çevrenin ve Alman milliyetçiliğinin etkisinde, İran milliyetçiliğinin oluşmasına ön ayak olan kişilerin etkisindeydi. Berlin’de yayımlanan *Kave*, *İranşehir* ve *Name-i Ferengistan* dergileri bu bağlamda öne çıkan dergilerdir.

Kave, görünüşte ve fikirde tamamen Batılılaşmayı önererek dil hariç her şeyin Avrupa’dan alınması temelinde modernleşmek için bir eylem planı hazırlamıştır. *İranşehir*, özgür ve genç İran’ın inşası için temiz bir ırkın var olmasının gerekli olduğunu savunuyordu. Neredeyse Sosyal Darwinizm’i bir ilerleme planı olarak sunan *İranşehir*, ilerlemenin evrim yasasına tabi gördüğüne göre Batı medeniyetini kabullenmeyi kaçınılmaz görmekteydi. Ancak Batı’nın kusurlarına da dikkat çekmekteydi. Irka dayalı milliyetçiliğin izini Mirza Ağa Han Kirmani’nin düşüncelerine kadar takip etmek

mümkündür. *İranşehir*, İran'ın sorunlarına tek bir çözüm önerir, o da 'milliyet' ve 'milli ruh'un oluşmasıdır. *İranşehir*'e göre her ülkenin ilerlemesi için önemli koşul ırk, mezhep ve dil birliğidir. *İranşehir*'de devlet ve toplum için hasta-doktor benzetmesinin yapıldığı dikkat çekmektedir. Ona göre hasta İran'ın yenileşmesi ve iyileşmesi için kanının temizlenmesi gereklidir. Merkezi idare sistemi, ırk ve milliyet meselesi, eğitimde reform ve kadın hakları *İranşehir*'in üzerinde durduğu diğer konulardır. *İranşehir*'de Edmond Demolins, Gustave Le Bon ve Nietche'nin düşüncelerinden, pragmatizm felsefesinden, Comte'un Pozitivizm'inden, Darwin'in Evrim Teorisi'nden ve Marx'ın sınıf mücadelesinden bahsedilmiştir. Benzer çizgide hareket eden *Name-i Ferengistan* dergisine hakim olan bakış açısına göre, her şeyin yenilenmesi İran için en elzem bir meseledir. Bu yenilenme Batılılaşmayla eşanlıdır. *Name-i Ferengistan* 'toplumsal inkılap'tan bahseder ve tekçe kurtuluş yolunu Avrupa'yı iyi bilen bir otoriter bilge kişinin başka bir deyişle âlim bir diktatörün iktidara gelmesinde görür. Kadın erkek eşitliği, feminizm ve sosyalizm tarihi bu dergide yer alan diğer konulardır.

Yurtiçinde ise Ayende, benzer yolu izlemekteydi. *Âyende* dergisinin temel odağı güçlü bir merkezi hükümet, tek millet ve ulusal kimliğin inşası olmuştu ve bu doğrultuda Paniranizm ve ittihad-ı İraniyan tezi ileri sürülmüştür.

Rıza Han, merkezîyetçiliği ve milliyetçiliği savunan entelektüellerin desteğini kazanarak 1925 yılında Pehlevi hanedanını kurmuştur. Bu dönemde devlet-millet projesinin hayata geçirilmesi için Batı, model olarak kullanılmıştır. Batılılaşma, devletin bir projesi haline getirilerek Batı tarzı modern kurumlar kurulmuştur. Tahran Üniversitesi de bu doğrultuda kurulmuştur.

Bu Batılılaşma ve devlet-milletleşme ekseninde şekillenen bu modernleşme bağlamında sosyo-bilimsel düşünce, üç temel ekseninde gelişmiştir. Devlet milletleşme projesini savunan ve merkezi devletin yanında yer alan entelektüeller, muhalefeti oluşturan ve daha çok sol geleneği devam ettirmeye çalışan entelektüeller ve adem-i merkezîyetçilik ve eyalet ve vilayet yönetim sistemini savunan entelektüeller. Her üç ekseninde de sosyal

bilimsel düşünce, dönemin politik gündemine paralel olarak, politik tarafların ideolojisi olarak gelişmiş ancak kurumsal düzeyde gelişmemiştir.

ÜÇÜNÜCÜ BÖLÜM
MUHAMMED RIZA ŞAH DÖNEMİ:
İDEOLOJİ OLARAK MODERNLEŞME

3. MUHAMMED RIZA ŞAH DÖNEMİ (1320-1357/1941-1979): İDEOLOJİ OLARAK MODERLEŞME

Rıza Şah'ın 1941'de hükümdarlığının son bulmasından sonra Muhammed Rıza Şah dönemi başlamış ve 1979'da İslami Devrim'le sona ermiştir. Muhammed Rıza'nın saltanatının ilk yıllarında, Rıza Şah'ın baskı altında tuttuğu gruplar ve siyasi muhalefet onun genç ve deneyimsiz halefine karşı yeniden harekete geçmişlerdir ve oluşan bu yeni durumu muhalefet için fırsat bilmişlerdir. Böylece 1941'den sonra çeşitli partiler kurulmuş, ancak bu partilerden sadece Tudeh Partisi, Hemrehan Partisi, İran Partisi, Adalet Partisi, İttihat-i Milli Partisi, ve Vatan Partisi uzun zaman faaliyet gösterebilmiştir. Rıza Şah'ın merkezîyetçi ve milliyetçi politikalarına tepkisini açıkça ortaya koyamayan kesimler, yeni siyasi durumda kültürel haklar esasında, yeni toplumsal hareketlilikler örgütlemeye yönelmiştir. "Azerbaycan Demokrat Fırkası"nın kuruluşu II. Dünya Savaşı sonrası İran siyasetinin gündemine oturan en önemli siyasi gelişme idi. Azerbaycanlı Demokratlara göre Azerbaycan'ın farklı bir dil, tarih ve kültüre sahip olması gerçeği onun farklı bir milli kimlik oluşturmasına sebebiyet vermiştir. Demokratlar merkezî devletin Fars milliyetçiliğine dayalı politikalarını reddederek İran'ın geleceğiyle ilgili kendi öneri ve programlarını açıklamışlardır.

Azerbaycan ve Kürdistan bölgelerindeki olaylar Tahran yönetimini kaygılandırdı. *Azerbaycan* gazetesi, Afşar'ın¹ 25 yıl önceki İran'da millilik meselesine dair sunduğu çözüm önerilerini sert bir üslupla eleştirmişti. İran milliyetçiliğini savunan gazeteler Türkçe'nin bir yabancı dil olduğunu ve yağmacılar tarafından ülkeye getirildiğini düşünüyorlardı. Dolayısıyla ülkede milli bütünlüğün sağlanması için Türkçe başta olmak üzere diğer etnik dillerin tamamen ortadan kaldırılması gerektiğini savunuyorlardı (Abrahamian, 2005: 269-270). Azerbaycan Demokrat Fırkası kısa ömürlü olmasına rağmen İran'da millet ve milliyet tartışmalarını yeniden gündeme getirdi.

¹ Âyende dergisinin yayıncısı ve yazarı.

1330/1950'li yıllara gelindiğinde Şah'ın gücü tüm alanlara yayılmıştı. Meclis saltanat yanlısı Milliyyûn ve Merdom partileri arasında ikiye bölünmüştü. Diğer taraftan Sazman-ı Ittilaat ve Emniyet-i Keşver/Ülke İstihbarat ve Güvenlik Örgütü (SAVAK) gücünü arttırarak Çalışma Bakanlığı vasıtasıyla üniversiteleri, bürokrasiyi ve fabrikaları kendi kontrolü altına almaya çalışıyordu.

Bu yıllarda İran'da en önemli siyasi olay Musaddık'ın İran'daki İngiliz petrol tesislerini millileştirme çabası ve başbakanlığı sırasında Muhammed Rıza Şah Pehlevi'yle büyük bir iktidar çekişmesinin içine girmesiydi. 1953 askeri darbenin sebepleri İkinci Dünya Savaşı sonrası başarısız petrol anlaşmalarında aranabilir. 1948'de Meclis, Sovyetlerin 1945'te İran'ın kuzeyinde petrol çıkarma imtiyazı talebini reddetti. Musaddık Sovyetlere imtiyaz tanınmasına sert bir şekilde karşı çıkarak toplumda dürüst biri olarak nam kazanmış ve milli arzuların sesi olmuştur. Musaddık Sovyetlere tanınan herhangi bir imtiyazın Moskova'nın İran siyaseti üzerindeki etkisini artırmakla birlikte Batılıların İran'ın diğer bölgelerinde benzer imtiyazları talep etmelerinin önünü açacağını savunmuştur. Daha önemlisi Meclis 1933 İran-İngiltere Petrol Kumpanyası bir ek anlaşmayı da reddetmiştir. 1949-1950'de İran-İngiltere Petrol Kumpanyası İran'da dünyanın en büyük rafinerisine ve ikinci en büyük ham petrol ihracatına sahipti. Britanya'nın deniz gücünün petrol ihtiyacının yüzde seksen beşini karşılıyordu. Gizli müzakere edilen Ek Anlaşma İran'ın payını her bir tonda 4 şilinden 6 şiline yükseltiyordu. Ayrıca İran'ın kumpanyadaki karını yüzde 17'den yüzde 24'e yükseltmeyi amaçlıyordu. İran tarafı Amerikan-Venezuela anlaşmasını örnek göstererek yüzde 50'lik bir pay istiyordu. Kumpanya, İran-İngiltere Petrol Kumpanyası'nın İran'daki "uygarlaştırma misyonu"ndan İran tarafının memnum olması gerektiğini savunuyordu. Kumpanya İran'da büyük yatırımları olduğunu ileri sürerek çölleri gelişmiş şehirlere dönüştürdüğü ve 75'000 kişiye -ki bu sayının 70.000'den fazlası İranlıydı- iş imkânı sağladığını iddia ediyordu. Kumpanya ayrıca ilk başta İranlıların yönetimdeki konumlarını güçlendireceğine dair verdiği sözü gereken beceriye sahip çok az kişi olduğu gerekçesiyle tutmamıştı. Kumpanya bakanların, valilerin, belediye başkanlarının, ordu komutanlarının atanmalarına; polis başkanlarının, meclis milletvekillerinin ve yerel aşiret başkanlarının seçilmesine bile müdahale ediyordu.

Meclis Ek Anlaşma'yı reddettikten sonra petrol sanayisini millileştirerek Musaddık'ı başbakan seçti. Nisan 1951'de Musaddık bir İran Milli Petrol Şirketi oluşturarak Britanyalı çalışanları yeni otorite için çalışmaya davet etti. Musaddık İran'ın gerçek bağımsızlığının Britanya'nın petrol sanayisi üzerindeki kontrolünün kaldırılmasıyla gerçekleşebileceğini düşünüyordu (Abrahamian, 2001: 185). Britanya devleti ise İran'daki çıkarlarını güvence altına almak için onun görevden alınması gerektiğini düşünüyordu.

21 Temmuz 1953'te başbakan Musaddık'ın lehine gösteri düzenleyen birçok kişi, vurularak öldürüldü. Tudeh Partisi birçok şehirde hem grev ilan ederek hem protestolar düzenleyerek Musaddık'ın partisi Cephe-i Milli'ye destek verdi. Tudeh Partisi'nin içinde Musaddık'ı destekleme konusunda fikir ayrılıkları olsa da çoğunluk Musaddık'ı desteklemekten yanaydı (Behrooz, 2001:367:485).

16 Ağustos 1953'te Tudeh Partisi'nin taraftarları sokaklara inerek cumhuriyet talebinde bulundular. Ayrıca Musaddık da göstericilerin eleştirilerinin hedefiydi. Ertesi gün Amerikan Büyükelçisi'nin ısrarı üzerine Musaddık ordudan Tudeh protestocularına karşı harekete geçerek sokakları kontrol altına almasını istedi. Ordunun Tudeh yanlılarına karşı sokağa inmesi darbecilerin elini güçlendirmişti.

19 Ağustos 1953 Darbesi'nden sonra muhalif siyasi partilere baskılar artmıştır. 1958'e kadar Tudeh Partisi'nin tüm organizasyonları durdurulmuş ve 3000'i aşkın kişi tutuklanmıştır. 40 kişi idam edilmiş 14 kişi işkence altında ölmüş ve 200'i aşkın kişinin idam kararı müebbet hapse dönüştürülmüştür. 1959'a gelindiğinde Tudeh Partisi'nden pek bir iz kalmamıştı (Abrahamian, 2005: 400). 1953 Darbesi sonrası Musaddık döneminde olayların seyrinde önemli rolü olan Cephe-i Milli Partisi kapatıldı. Başbakan Musaddık ve ona yakın birçok kişi darbe sonrası tutuklanıp yargılandı ve tutuklandı. Askeri mahkemelerde yargılanan ve idam edilenler arasında Dışişleri Bakanı Hüseyin Fatemi de vardı. Şah, darbeden sonra bu kalkışmada yer alan kişileri üst görevlere getirerek kendi konumunu yeniden tahkim etmeye çalıştı.

1958-1963 yıllarında formüle edilen ve 1978 yılına kadar devam eden en önemli siyasi olay Şah'ın 1963'te başlattığı Beyaz Devrim (İnkılab-ı Sefid) idi. Beyaz Devrim, toplum tarafından kanlı bir devrim tehlikesini önlemek için yukarıdan şiddete başvurmadan sosyoekonomik grupların gittikçe artan beklentilerini yerine getirmek için başlatılmıştır. Birçok kişi Beyaz Devrim'i ülkenin sosyoekonomik sorunlarını iyileştirmek için atılan bir adım olarak görürken birçoğu için siyasi elitlerin iktidar ilişkilerini sürdürmek için ileri sürdükleri bir siyasi program idi. Şah'la birlikte üç kişi Beyaz Devrim'in yapılmasında önemli rol oynamıştır: Merdom (halk) partisinin lideri Esedullah A'lem, Beyaz Devrimi Şah'ın gücü ve otoritesinin tahkiminin bir aracı olarak görüyordu; 1961-1962 yılları arasında başbakan olan Ali Emini toprak reformunu başlatmıştı; Ali Emini'nin Tarım Bakanı Hasan Arsencani ise sosyal ve ekonomik devrimlerin hayata geçirilmesinin şahlığın lehine yazılacağı için gerekli görüyordu. Emini hükümetinin destekleyici rolü sayesinde Şah; rejiminin meşruiyetini güçlendirmek, monarşisini kurumsallaştırmak ve Batı tarzı sanayileşmeyi benimseyen modernleşme politikalarını hayata geçirmek için 1963'te A'lem'in önerdiğinde "Beyaz devrim" kavramıyla ifade ettiği hareketi başlattı. Şah demokratik bir monark olarak görülmekle birlikte aynı zamanda Musaddık sonrası dönemde kendi halkının iyiliğini ve refahını düşünen bir devrimci monark olarak da toplumsal desteği almak niyetindeydi. İran'da yeni düzenin kurucusu olarak kendi hanedanını siyasi sistemin merkezine oturtmaya çalışmıştır. "Modernizm" ve "Pehlevizm" yeni düzende birbirini tamamlayan iki ideoloji olmalıydı. Şah muhtemelen Johnson'un Amerika'da geliştirdiği "büyük toplum" düşüncesinin etkisinde "büyük uygarlık" yaratma hayaliyle belirsiz bir alternatif ütopya fikri ve toplum modelinin peşindeydi (Ansari, 2001: 3).

İran ile Amerika Birleşik Devletleri'nin siyasi ilişkilerinin geçmişi 1856 yılına kadar geritirse de iki ülke arasındaki ilişkiler 1944 yılına kadar elçilikle temsil seviyesine yükselmemiştir. Hüseyin 'Ala¹ (1883-1964) 1921-1924 yılları arasında Amerika'da bir diplomat olarak görevini sürdürürken Washington'da İran Encümeni'ni kurmuştu; 'Ala

¹ 8.04.1955 - 3.04.1957 ve 12.03.1951 - 1.05.1951 yılları arasında başbakan olmuştur.

İran'a geri döndükten sonra İran ve Amerika İlişkileri Encümeni'nin (Encümen-i Revabit-i İran ve Amerika) kurulması önerisinde bulunmuştur. 1925 yılında İran-Amerika İlişkileri Encümeni, Muhammed Ali Furuği başkanlığında faaliyete başlamıştır; gerçi 1927-1942 yılları arasında çok da aktif değildir. Encümen 1942 yılında "Encümen-i İran ve Amerika" adıyla tekrardan etkinliklerine devam etmiştir. 1950'lerde encümen yaklaşık 1280 üyeden oluşuyordu ve kültürel alanda çeşitli programlar düzenlemiştir. Fulbright gibi farklı Amerikan kurumları bu encümenin vasıtasıyla İran'da ofisler açmıştır. 1958 yılında Encümen-i İran ve Amerika, Tahran Üniversitesi'nin karşısında bir ofis açarak öğrencilerin ve araştırmacıların ilgisini kazanmaya başlamıştır (Aşina, 2005: 16-17).

1953 darbesi sonrası İran ve Amerika ilişkileri yeni bir döneme girmiştir. Kennedy yönetiminde (1961-1963), Sovyetlerin Ortadoğu'daki etkisinin azaltılması ve Batılıların petrole erişiminin sağlanması, ABD'nin Soğuk Savaş'taki hedeflerini gerçekleştirmesi için önemliydi.

ABD Cumhurbaşkanı Kennedy (1961-1963), Batı bloğunda yer alan ve siyasi ve ekonomik açıdan az gelişmiş ülkelerde liberal reformların başlatılmasının Komünist devrimlere karşı koruyucu bir işlev yüklenegi görüşündeydi. Kennedy, Milli Güvenlik çatısı altında İran'a nezaret etmesi planlanan özel çalışma grubuna Milli Güvenlik Danışmanı McGeorge Bundy'yi ve ona yardımcı olmak için Walt Rostow'u atadı. Çalışma grubu, 1961'in sonunda hazırladığı raporunda "Sovyetlerin İran'daki tahakkümünü önlemek için bizim acil ve ağır basan hedeflerimiz olmalıdır. Bu Batı yanlısı gücün devam etmesini gerektirir" açıklamasına yer vermişti. Rapor, Şah rejiminin istikrarını sürdürmesi için çeşitli önerilerde bulundu. Bunlardan biri, reformların devam ettirebilmesi için İran'ın açık ve aktif şekilde uyarılmasıydı. Diğer raporlar İran'ın durumunun belirsiz olduğunu gösteriyordu, dolayısıyla ABD'nin yıkılmak üzere olan Şah'tan uzak durması gerektiği önerisinde bulunuyordu. Bu raporlarda Şah'ın diktatörlüğü, istikrarsız ekonomi ve rahatsız şehirli orta sınıfa vurgu yapılıyordu. Birçok politikacı ABD'nin İran'a yaklaşımının "askeri zaviyeden siyasi-diplomatik işbirliğine" kaydığına dair ortak kanaate sahipti. Kennedy Şah'a yüklü miktarda para vermeden önce

Şah'ı dahili reformlar yapmaya zorlamalıydı (April, 2004: 564). Bir ideoloji olarak modernleşme ABD ve İran'ın ortak projesi haline geldi. Nihayetinde Kennedy Şah'a şartlı olarak milyon doları aşan yardım göndermiştir. Şah bunun karşılığında liberalleri kabineye almak ve toprak reformunu yapmak zorundaydı (Goode, 1991: 14).

1341/1963'te Beyaz Devrim ya da "Şah ve Halkın Devrimi" olarak anılan resmi proje için referandum yapıldı. Beyaz Devrim aslında, Şah'ın İran'ı "dünyanın en gelişmiş ülkeleri" seviyesine çıkarma planıydı. Ancak 1961 ve 1963 yılları arasında Meclis'in tatil olması, gerçekleşmesi planlanan reformların liberal karakterine gölge düşürdü. Beyaz Devrim'in kökenleri II. Dünya Savaşı sonunda temeli atılan gelişme planlarında bulunabilir. İlk Yedi Yıllık Plan'ın (1948-1955) taslağı Amerikalı Morrison-Knudsen International şirketinin yaptığı ekonomik araştırma temel alınarak hazırlanmış ve petrol gelirlerinin altyapısal gelişmenin finanse edilmesi için kullanılması hedeflenmiştir. Ancak bu plan, Musaddık'ın 1951'de petrol sanayisini millileştirme hareketinden sonra İran petrolüne uygulanan ambargo neticesinde başarısız oldu. İkinci Yedi Yıllık plan (1955-1962) benzer yaklaşımla başlatıldı. Bu plan birinci plana göre daha başarılıydı. Bu dönemde yabancı yatırımların yardımıyla sanayileşme, ülke ekonomisinin merkezi sektörü olmaya başladı. 1960'ların başında ekonomik durumun kötüye gitmesi nedeniyle Şah ve onun politikalarına meydan okumalar başladı. Yaygın yolsuzluk ve kayırmacılık, Amerikanın yardımlarına rağmen devletin iflas noktasına gelmesi, bu muhalefeti besleyen konulardan idi. Toprak sahipleri Şah'ın eski güç rakipleriydi. Şah'ın dış ticareti ve yabancı sermaye ve ithallere dayanan üretimi güçlendirmesi toprak sahiplerinin gücünün azalması anlamına geliyordu. Şah, bu toprak sahiplerini zayıflatarak onları kentli burjuvaziyle birleştirmeyi planlıyordu. Bu durum aynı zamanda Şah'ın toprak reformu programıyla köylülerle ittifak kurmasına zemin sağlayacaktı (Theberge, 1973: 10).¹

¹ Nehzet-i Azadi-yi İran ve II. Cebhe-i Milli Allahyar Salih başkanlığında bu reformlara karşı çıktılar. Ancak eleştirileri sonucunda 400 kişi gözaltına alındı. Din adamları bu reformlara daha şiddetli karşı çıkınca onların bastırılması daha sert oldu. Mülkiyet hakkı ve kadınlara oy hakkı, özellikle din adamlarının karşı çıktıkları hususlardı. Din adamları arasında sadece Kazım Şeriatmedari, Sadık Ruhani ve Mahmud Talikani Toprak Reformuna karşı çıkmamışlardır (Digard vs. 1999: 165-166).

Ocak 1963'te Şah'ın başlattığı Beyaz Devrimin reform planında altı madde köylü sınıfıyla ilgiliydi. 12 maddelik reform planında yer alan konular şöyleydi:

- 1- Toprak reformu;
- 2- Ormanların ve otlakların millileştirilmesi;
- 3- Toprak reformunun maliyetinin karşılanması için devlet temellükünde olan fabrikaların kamuya satışı;
- 4- Sanayide kar paylaşımı;
- 5- Kadınların da seçimlere dahil olduğu bir seçim yasası reformu;
- 6- Bilgi ordusu;
- 7- Sağlık ordusu;
- 8- Yeniden yapılandırma ve gelişme ordusu;
- 9- Kırsal adalet mahkemeleri;
- 10- Su kanallarının millileştirilmesi;
- 11- Milli yeniden yapılandırma;
- 12- Eğitim devrimi ve idari devrim (Theberge, 1973: 11).

Muhammed Rıza Şah "eski arkaik düzenin", "yeni bir düzen" ile değiştirilmesi gerektiği inancındaydı. Bunun için de yeni elitler ortaya çıkmalıydı. Elit kesimi oluşturan toprak sahipleri, ulema, tüccar, kabile şeflerinin yerini Şah'a bağlılığı olan bürokratlar ve askerler almalıydı. Şah'ın önde gelen din adamlarından beklentisi onun hükümdarlığını ve yürüttüğü politikaları desteklemek idi. Saray'a yakın olan entelektüeller de Şah'ın planlarını halka açıklamak için görevlendirilmişti. Şah özellikle tarım ve eğitim alanında ilerleme istiyordu ve reformların ancak yukarıdan inisiyatiflerle başarılı olabileceğine inanıyordu. Şah'a göre İran'ın ihtiyacı olan devrimin lideri sadece kendisi olabilirdi (Menashri, 1992: 160). Beyaz Devrim'in de esas odağı servet eşitsizliğini azaltma hedefiyle yapılması planlanan toprak reformuydu. Toprak reformu köylülere toprak sahibi olmalarına izin vererek taşradaki feodal ilişkileri ortadan kaldırıyordu. Program iç

siyasette Şah'ın elini güçlendireceği ve Amerikalı şirketlerin yatırım imkânlarını geliştireceği için Amerikalı ve diğer endüstriyel devletler tarafından desteklenmiştir.

Beyaz Devrim'le İran ekonomisinin modernleşirmesi, ulusal birlik (vahdet) ve bağımsızlığının güçlendirilmesi (istiklal) amaçlanmıştır. Beyaz Devrim'in nihai amacı İran'ı "Büyük Uygarlık" seviyesine ulaştırmaktı. Bu doğrultuda İran'ın görkemli milli kültürü ve geçmişi yeniden canlandırılarak Batı'nın bilim ve teknolojisinin maddi başarılarıyla birleştirilmesi gerekiyordu (Menashri, 1992: 158-159).

Tarım Bakanı ve Toprak Reformu'nun mimarı olarak tanınan Ersencani'ye göre İran'da gerçek devrimin itici gücü sanayi işçilerinden ziyade çiftçiler idi (Aşref, 2004: 116). 1920-1950 yılları arasında milletvekillerinin üçte ikisinin toprak sahipleri veya onların yakınlarından oluşması köylerin kalkınmasıyla ilgili reformların önünde büyük bir engel oluşturmaktaydı. Meclis'in yapısı köylerin kalkınması, kamu eğitimi, toprak reformu ve toprak vergisi ile ilgili yasaların geçmemesine neden oluyordu. 1960 yılında yapılan bir araştırmaya göre ülke elitlerinin yüzde elli altısı toprak aristokratlarındandı (Aşref, 2004: 118-119).

Ayrıca ülkede okuryazarlık oranının yükseltilmesi için devlet Sipah-ı Daniş (Bilgi Ordusu) projesini hayata geçirmiştir. Sipah-ı Daniş projesi kapsamında 75000 asker, 18 aylık askerlik süresini köylerde öğretmen olarak geçirmek zorundaydı. Eğitimi yaygınlaştırmak amacıyla, yeni okullar inşa edilmiş ve 30,000 öğretmen istihdam edilmiştir (Muayyiri, 1972: 122).

Eğitim devrimi 1967'de başlatıldığında modern üniversitelerin ortaya çıkmasından bu yana bir ilk olarak araştırmaya daha fazla önem verilmiştir. Dönemin Başbakanı Amir Abbas Huveyda ve Bilim Bakanı Rehnima üniversitelerin araştırma faaliyetlerini genişletmesi çağrısında bulunmuştur.

Yapılan yenilikler sonucunda yabancı üniversitelerde özellikle de Kuzey Amerika ve Batı Avrupa'da kayıt yapan öğrencilerin sayısı 1342/1963 yılından 1356/1977 yılına kadar, yaklaşık On Sekiz Bin'den Seksen Bin'e bir artış göstermiştir. Ayrıca 12 yeni üniversite

açılmıştır (Abrahamian, 2005: 530). Yıllar boyunca, Tahran Üniversitesi "ana üniversite" olarak diğer üniversiteler için bir model oluşturmaktaydı. Fakat 1962'de, Pehlevi (Eski Şiraz) Üniversitesi¹, Pennsylvania Üniversitesi ile işbirliği içinde, tamamen farklı bir çizgide ilerlemeye başlamıştır. Pennsylvania Üniversitesi Pehlevi Üniversitesi'ne danışmanlık yapmak ve Tıp Koleji'nin büyümesine destek sunmak için ABD Uluslararası Kalkınma Ajansı (U.S. Agency for International Development / USAID) tarafından davet edildi (Doerr, 1968: 318).

Amerika'nın modernleşme ideolojisi kapsamında yapılan eğitim yardımları Şah'ın modernleşme ve Batılılaşma planı olan Beyaz Devrim projesiyle örtüşmekteydi. Amerikan üniversitelerin desteği 1950 yılında Dört Nokta programı² kapsamında başladı ve 1960'larda USAID tarafından devam ettirildi. Bu doğrultuda Pennsylvania Üniversitesi Şiraz Pehlevi Üniversitesi'nde Amerikan yükseköğretim uygulamalarını hayata geçirmeleri amacıyla 1962 ve 1967 arasında danışmanlar gönderdi (Garlitz ve Jarvinen, 2012: 195-196).

Pehlevi Üniversitesi müfredatı, Amerikan okullarına benzer şekilde, sömestral sisteminde krediler kazanmaya dayanıyordu. Akademik personel ağırlıklı olarak Amerikan üniversitelerinden mezun olanlardan oluşmaktaydı ve üniversitenin eğitim dili İngilizceydi (Menashri, 1992: 215). Üniversite tüzüğü'nün ikinci maddesinde bu üniversitenin amacı "bilim ve edebiyatın eğitimi ve tanıtımı ve bilimsel, fenni, ekonomik ve toplumsal araştırmalar ve çalışmalar yapmak ve İran uygarlığı ve kültürünü tanıtmak" olarak belirlenmiştir (Süleymani ve Sultani Ahmedi, 2019: 46). Pehlevi Üniversitesi Ulum ve Edebiyat, Mühendislik, Ziraat ve Tıp Fakültelerinden oluşmaktaydı. Ulum ve

¹ Bakanlar kurulu, 17.06.1961 tarihinde Pehlevi Üniversitesi'nin Şiraz'da kurulması önerisini onayladı. Üniversitenin tüzüğü Pennsylvania Üniversitesi örnek alınarak hazırlandı ve üniversitenin fahri rektörü Muhammed Rıza Şah oldu. 11.09.1961 tarihinde üniversitenin mütevelli heyeti oluştu ve 1962 yılında Pehlevi Üniversitesi resmi olarak Şiraz'da kuruldu ve eski Şiraz Üniversitesi'nin yerine geçti. 27.05.1964 tarihinde Pehlevi Üniversitesi'nin kuruluş yasası meclisin onayından geçti (Süleymani ve Sultani Ahmedi, 2019: 39-40).

² Kalkınma uzmanları tarafından Dört Nokta Yaklaşımına "düşük modernleşme" (low modernization) veya "vatandaşların katılımıyla modernleşme" denir. Düşük modernleşme, daha çok kitlelere hitap ediyordu ve insanlara basit değişiklikler ve pratik uygulamalar yapmanın nasıl büyük gelişmelere yol açabileceğini göstermekle ilgilidir (Garlitz ve Jarvinen, 2012: 197).

Edebiyat Fakültesi bölümleri şöyleydi: Fars Dili ve Edebiyatı, İngilizce, Tarih, İktisat ve İdari ve Ticari İşler, Psikoloji ve Eğitim, Matematik, Fizik, Kimya, Biyoloji, Hıfz-ı Sıhha Bilimleri, Milli Bayındırlık ve Yeni Diller (Süleymani ve Sultani Ahmedi, 2019: 54). Milli Bayındırlık Bölümü beş yıllık lisans eğitiminde Fen, Kentsel ve Kırsal Yapılanma, Hıfzıssıhha, İktisat ve Sosyoloji alanında öğrenci alıyordu.¹

Kooperatif Yılı olarak adlandırılan 1967 yılında, Müessese-i Tahkikat-ı Taavon (Kooperatif Araştırmalar Merkezi) kurulmuştur. Bu merkez Kentsel Kooperatif, Kırsal Kooperatif ve Kooperatiflerin Milli ve İdari İşleri lisans programlarında eğitim faaliyetleri yürütürken beş yılda yirmiye aşkın kitap ve birkaç araştırma raporu yayınlamıştır (Azad Ermeki, 1999: 53).

Temmuz 1969'da Milli Eğitim Bakanlığı'nın oluşturduğu en önemli planlama organı Müessise-i Tahkikat ve Bernamerizi-i İlmi ve Amuzeşi (Bilimsel ve Eğitimsel Araştırma ve Planlama Müessesesi) olmuştur. Müessise-i Tahkikat ve Bernamerizi-i İlmi ve Amuzeşi uzun dönemli planlamaya dahil olmakla birlikte, acil politikalar formüle etmek için eğitimle ilgili yıllık konferanslar düzenlerken Merkezî Eğitim Konseyi (Şurayı Merkezi-i Âmuzeş) de pratik uygulama yöntemleri tasarlamıştır.

1970-71 öğretim yılında sosyal bilimlerde eğitim alan öğrencilerin toplamı 18,163 kişiydi. Bunların sadece yüzde altısı Sosyoloji bölümünde ve yüzde on dördü Hukuk ve Siyaset Bilimi bölümlerinde eğitim alıyorlardı. İşletme ve Finans bölümlerinde ise öğrencilerin yüzde kırk ikisi eğitim almaktaydı (Amar-ı Amuzeş-i Âli-i İran, 1350: 33).

1976-77 yılında İran'daki Üniversitelerin listesi şöyleydi (Menashri, 1992: 213):

Tablo 4- 1976-77 Yılında İran'daki Üniversitelerin Listesi

Üniversite	Yer	Kuruluş Tarihi
Tahran	Tahran	1935

¹ <http://splanners89.blogfa.com/post/13>. Bu sayfa dışında Milli Bayındırlık bölümünden hiçbir kaynaktan bahsedilmemiştir.

Azerbadegan	Tebriz	1946 ¹
Firdevsi	Meşhed	1949
Şiraz	Şiraz	1946
Pehlevi	Şiraz	1949
İsfahan	İsfahan	1950
Condi Şapur (Şehit Çemran) ²	Ahvaz	1955
Milli ³	Tahran	1960
Aryamehr (Saneti Şerif)	Tahran	1966
Terbiyet-i Muallim (Harezmi) ⁴	Tahran	1974
Sepahiyan-i İnkılab ⁵	Veramin	1974
Fereh Pehlevi ⁶	Tahran	1975
Beluçistan	Zahidan	1975
Bu Ali	Hemedan	1976
Razi	Kirmanşah	1976

¹ 1947 yılında Milli Eğitim Bakanlığı Tahran'dan iki profesörü, Mustafa Habibi (tıp okulundan) ve Hanbaba Beyani (beşeri bilimlerden), Tebriz'de bir üniversite kurma ihtimalini araştırmak için buraya göndermiştir. İki ay içinde tıp fakültesi ve beşeri bilimler için planlar hazırlanmış, aynı yılda kurulmuştur. Yeni üniversite için Tahran'dan gönderilen öğretim görevlileri tarafından personel alınacaktı. Ders programı aynen Tahran Üniversitesi'nden alınmış sadece Farsça dersinin saatleri artırılmıştır. Ancak bu vakada, Şah rejiminin, kısa ömürlü Azerbaycan Hükümeti tarafından daha önce başlatılan faaliyetleri devam ettirdiği belirtilmelidir. Aslında ilk olarak Tebriz'de bir üniversite kuran Pişeveri hükümeti olmuştur, ancak İran belgelerinde bu öncü girişime hiç bir zaman yer verilmemiştir (Menashri, 1992: 213-214).

² 1353/1974 yılında Edebiyat ve İnsani Bilimler Fakültesi kurulmuştur.

³ Milli Üniversitesi Edebiyat ve İnsani Bilimler Fakültesi 1341/1962-63 yılında Yabancı Diller Fakültesi olarak kurulmuştur. İlk yıllarda İngilizce, Almanca, Fransızca ve İtalyanca bölümlerinden oluşan fakültenin bölümleri, 1968 yılında Sosyoloji bölümü de içinde bulunan 10 bölüme yükselmiştir. Sosyal Bilimler Bölümü 1346/1967 yılında açılmıştır.

⁴ İlk pedagoji müessesesi ilkokul öğretmeni yetiştirmek üzere Darul Muallimin-i Merkezi adıyla 07.09.1918 tarihinde, Abulhasan Furuği'nin başkanlığıyla Tahran'da kurulmuştur. 1928 yılında, Darul Muallimin-i Merkezi olarak, Şura-yi Âli-i Maarif'in onayıyla Darul Muallimin-i Âli ve 1933 yılında Danişsera-yi Âli ve 1974 yılında Terbiyet Muallim Üniversitesi olarak adı değişmiştir.

⁵ Bugün Tahran Üniversitesine bağlı Perdîs-i Abu Reyhan, 1331/1952 yılında Ziraat Yüksek Okulu adıyla çalışmaya başlamıştır. 1966 yılında adı 'Danişsera-yi Âli-i Sipah-i Daniş' olarak değişmiş ve önlisans ve lisans seviyesinde eğitim vermeye devam etmiştir. 1974 yılında adı 'Danişgah-i Sipahiyan-i İnkılab' olmuş ve 1978 yılında Eğitim Bilimleri, Köy Bayındırlığı, Ulum-i Behsazi, Edebiyat ve İnsani Bilimler fakültelerinden oluşan Abu Reyhan-ı Biruni Üniversitesi olmuştur.

⁶ 1964 yılında 90 öğrenciyle "Medrese-i Âli-i Dohteran" (Kızlar Yüksek Okulu) adıyla Çevirmenlik, Sekreterlik, Psikoloji ve kuruluşunun ikinci yılından Hanedari (Ev İdaresi) bölümleriyle çalışmaya başlamıştır. 1975-76 eğitim yılında, Üniversiteye dönüşmüş ve 1977 yılından Temel Bilimler, Edebiyat ve İnsani Bilimler, Yönetim Bilimleri ve İktisat Fakültelerini bünyesine dahil etmiştir. Bu üniversitenin adı, devrimden sonra Alzahra Üniversitesi olarak değişmiştir.

Gilan	Reşt	1976
Farabi	Tahran	1976
Kirman	Kirman	1976

Bu üniversiteler genelde yerel hastanelerin etrafında (tıp fakültelerinin çekirdeği olarak görev yapıyorlardı) kurulmuştu ve aynı zamanda beşeri bilimleri de içeriyordu. Personel genel olarak, yerel hekimlerden ve Tahran Üniversitesi öğretmenlerinden oluşuyorlardı. Bu öğretmenler illere gitmek için özel bir teşvik primi alıyorlardı.

Tahran Üniveritesi'nden sonra, İran'ın diğer üniversitelerinde (Pehlevi, İsfahan, Tebriz ve Milli gibi) ve ayrıca bazı yüksekokullarda (İletişim Yüksek Okulu¹, Ramser Yüksek Okulu² gibi) sosyal bilimlerin farklı dalları kurulmuştur. Sosyoloji, Antropoloji, Demografi, Kooperatif³, Sosyal Bilimler, İletişim Bilimleri, İletişim ve Halkla İlişkiler⁴, Gazetecilik, Kooperatif ve Sosyal Sigorta⁵, İdari Hizmetler, Turizm, Kentsel Bayındırlık Teknisyeni⁶, Milli Bayındırlık⁷, Sosyal Hizmetler, Planlama⁸ bölümleri açılan bölümler arasında idi (Lahsaizâde, 1992: 96).

Ancak sosyoloji bir taraftan devletin kalkınma programı doğrultusunda toplumsal araştırmalar yaparken diğer taraftan muhalif öğrenciler arasında ve akademi dışında daha çok siyasileşmiş ve ideolojik bir yön almıştır.

Che Guevara'nın devrimci romantizminden etkilenen gençler gerilla savaşına yönelmişlerdir. Bu yönde ortaya çıkan ilk grup, Marksist-Leninist görüşleri olan ve 1963'ün sonlarında, Tudeh Partisi'nin eski üyelerinden olan Bijen Cezeni'nin çevresinde

¹. Medrese-i Âli-i İrtibatat (Âllame Tabatabai)

². Medrese-i Âli-i Ramser

³. Taavon

⁴. İrtibatat ve Revabet-i Umumi.

⁵ Taavon ve Temin-i İctimai.

⁶ Teknisyen-i Umran-ı Şehri.

⁷ Umran-ı Milli.

⁸ Bernamerizi.

toplanan Fedaiyan-i Halk grubuydu.¹ Cebhe-yi Milli ve Tudeh Partisi'yle ilişkilerini kesen bu grup, Castro, Giap ve Mao Tse-Tung'u örnek almıştır (Digard vs., 1999: 175).

Siyasi özgürlüklerin giderek daha çok kısıtlanması, genç aydınları daha sert eylemlere başvurmaya sevk etti. Bu aydınlar üniversite öğrencileri arasında da ilgi gördüler. Tahran, Tebriz ve Meşhed üniversitelerinde Fedaiyan-i Halk'ın liderleri birbirleriyle yakınlaşırken Tahran Üniversitesi'nde Bijen Cezeni, Abbas Sürhi, Ali Akber Safayi Ferahani, Muhammed Saffari Aştıyani, ve Hamid Aşref bir araya geldiler. Behruz Dehkani, Aşref Dehkani, Alırıza Nabdell, Kazım Saadeti ve örgütle yakından temasları olan Samed Behrengi ve Gulam Hüseyin Saidi Tebrizliydi. Meşhed'de ise Mesud Ahmedzade, Amir Perviz Puyan, Hamid Tevekküli, Said Aryan ve Behmen Ajeng bir grup oluşturdular. Üniversiteler Fedailerin üye devşirmesi için öncelikli bir merkez haline geldiler (Burucerdi, 2013: 64).

Silahlı mücadeleyi seçen başka bir grup ise Sazman-i Mücahidin-i Halk idi². Mücahidin-i Halk'ın ideolojisi üç ana temele dayalıydı: İslam, milliyetçilik ve popülizm. Mesud Recevi'nin konuşmalarından oluşan *Tebyin'i Cihan* (Dünyayı Açıklamak) kitabı grup üyeleri arasında okutulan en önemli kaynaktı. Bu üç ciltli kitapta, Auguste Comte'un Pozitivizmi, Max Planck, Kant, William James'in Pragmatizmi, Freud'un Psikanaliz Çalışması, Darwin'in Evrim teorisi ve birçok Batılı "izm" özellikle de Marksizm'in materyalizmi eleştirilmiştir (Burucerdi, 2013: 179).

İranlı öğrencilerin siyasileşmesinde büyük bir rolü olan bir diğer siyasi kuruluş, İranlı Öğrenciler Konfederasyonu idi. Konfederasyon Milli Cephe, Tudeh Partisi, Üçüncü Güç ve gerilla grupları gibi değişik gruplardan oluşmaktaydı. Bunlardan birçoğu 1953 Darbesi sonrası İran'ı terk etmek zorunda kalanlardı. Firuz Tefvik, Mehrdad Bahar, Hamid Enayet, Humayun Katuziyan, Menüçehr Hezarhane, Hüseyin Melik, Homa Natık, Nasir

¹ SAVAK bu gruba sızmayı başardı ve Cezeni hapse girdikten sonra 1975 yılında idam edildi.

² 1975 yılında Mücahidin-i Halk, zindanda iki gruba bölünmüştür. Daha İslami olan grup aynı ad altında devam etti ve sadece Marksizm'i kabul eden grup Peykar adıyla (Sazman-i Peykar der Rah-i Tabaka-yi Karger/İşçi Sınıfı Uğruna Mücadele Örgütü) mücadelesine devam etmiştir. Bu ayrılımda gruplar arasında kanlı hesaplaşmalar yaşanmıştır (Digard vs. 1999: 179).

Pakdamen, Amir Pişdad, Ahmed Aşref, Sadık Kutubzade ve Hosrov Şakiri konfederasyonun aktif üyelerindendi. Konfederasyon İran’da yasak olan birçok kitap ve makaleyi yayınlamakla Şah rejimine karşı mücadele veren grupları teorik olarak beslemeye yardımcı oluyordu. Bundan önce ilk öğrenci encümeni yurtdışında Viyana’da oluşmuş daha sonra da Fransa, İsviçre, Almanya ve Amerika’da kurulmuştur (Burucerdi, 2013: 67-68).

Yurt içindeki üniversitelerde de durum farksızdı. Çeşitli siyasi gruplar bazı hocaları ve öğrencileri kendi saflarına çekerek üniversiteyi bir örgütlenme mekanı olarak kullandılar. Siyasi gruplar siyasi bilinci yüksek olan kişilere üniversitelerde daha kolay erişebildikleri için üniversite üzerinde yoğunlaşmışlardı. Tahran Üniversitesi’nin iktisat hocalarından Nasir Pakdamen siyasi faaliyetlerde aktif olan üniversitelilerin en bariz örneğiydi. Doktora yapmak için burslu olarak Fransa’ya gönderilen Pakdamen, Konfederasyon’da aktif rol üstlenmişti. Fransa’da bulunduğu yıllarda Avrupa’da İranlı Sosyalistler Topluluğu’nu kurmuştur; ancak İran’a döndükten sonra SAVAK’la birçok sorun yaşamıştır. Pakdamen o dönemde üniversitede öğretim görevlisi olmayı soba bacasında kalan bir kişiye benzetiyordu. Tarih hocası Homa Natık, Tahran Üniversitesi Siyaset Bilimi bölüm başkanı Hamîd Enayet, Sosyolog Ahmed Aşref, yazar ve eleştirmen Rıza Beraheni, İslami teorisyen Ali Şeriati, çevirmen Menüçehr Hezarhane ve ünlü kadın yazar Simin Daneshver sürekli hükümetle sorun yaşayan entelektüel ve yazarlardır (Burucerdi, 2013: 71-72).

1353/1974 yılında Şah, Restahiz¹ Partisi’ni kurarak tüm resmî siyasi faaliyetlerin tek bir parti bünyesinde yürütülmesine karar verdi². Restahiz Partisi’ne üye olmayan kişilerin

¹ Toplu şekilde ayağa kalkmak anlamında haşr ve kıyamet günü için kullanılan kelimedir.

² Darbe sonrası İran Meclis’inde iki parti daha faaliyet gösteriyordu.

Tudeh partisinden sayılacağı, dolayısıyla tutuklanacakları ya da ülkeyi terk etmeleri gerekeceği ilan edilmişti.¹

Restahiz Partisi iki farklı gruptan oluşuyordu. Birinci grup, siyaset bilimi mezunları gençlerden ve Amerikan üniversitelerinde doktora yapanlardan oluşmaktaydı. Bunlar, Harvard Üniversitesi Siyaset Bilimi'nin ünlü hocası Samuel Huntington'un yorumcularıydı. İkinci grup ise 1330/1951'de Tudeh Partisinden ayrılanlardı (Abrahamian, 2005: 542). Restahiz Partisi SAVAK ile birlikte devletin toplum ve siyaset üzerindeki denetimini arttırmıştır.

Carter'in 1976 Amerika seçimlerini kazanmasıyla birlikte İran rejiminin stratejisi de değişmek zorunda kalmıştır. Amerika'da eğitim gören Cemşid, Amuzgar Hoveyda'nın yerine geçmiştir. İran'daki entelektüeller, Şah Amerika'nın yeni siyasetine göre kendi konumunu uyarlamaya çalışırken, bu durumu fırsat bilerek canlanmaya başladılar. Bu dönemde Siyasi Mahpusları Savunma Komitesi ve Barolar Birliği gibi sivil toplum kuruluşları açılmış veya önceden var olan kurumlar tekrardan çalışmaya başlamıştır. Ancak Şah sadece İran Yazarlar Birliği'nin kuruluşuna müsamaha göstermiştir (Digard vs. 1999: 206).

1355/1976'da takvim değişmiş ve 1355 Hicri-i Şemsi yılı 2535 Şahenşahi yılına dönüşmüştür. Bunun yanı sıra birçok dini yasa da değişime uğramıştır. Kızların evlenme yaşı 15'ten 18'e ve erkeklerinki 18'den 20'ye yükseltilmiştir. Erkeklerin eşlerine karşı yetkileri sınırlanmıştır. Kadınlara boşanma talebi hakkı verilmiş ve çalışmaları için kocalarından izin şartı kaldırılmıştır (Abrahamian, 2005: 547).

Meşrutiyet sonrası ve I. Pehlevi döneminin Batılılaşma ve devlet-milletleşme olarak adlandırdığımız modernleşme modelinde, güçlü merkezi bir devletin inşası ardından merkezi devletin kendi milletini inşa etme çabaları başlamıştır. I. Pehlevi dönemi devletin

¹ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Parvin Merat Amini. (2002). A Single Party State in Iran, 1975-78: The Rastakhiz Party: The Final Attempt by the Shah to Consolidate His Political Base. *Middle Eastern Studies*, 38(1), 131-168.

modernleşme projesinden yana olan entelektüeller Alman milliyetçiliği etkisinde ırka dayalı İran (Fars) milliyetçiliğini savunmuşlar. II. Pehlevi dönemi ise devletin modernleşme projesinden yana olan entelektüelleri daha çok Amerika’da eğitim gören ve devletin planlama teşkilatı kapsamında devletin kalkınma planları ve modernleşme ideolojisini uygulamasına yardım edenler teşkil ediyordu. Böylece siyasi konjonktür, sosyal bilimlerin gelişmesinin daha çok kalkınma sosyolojisi kapsamında gerçekleşmesine zemin hazırlanmıştır.

3.1. Muhammed Rıza Şah Dönemi Sosyal Düşünce ve Sosyoloji

19. ve 20. yüzyılda sömürge durumunda olan ülkelerin sayısı giderek azalsa da, yarı sömürge ve bağımlı ülkelerin sayısı artmaktaydı. Bu ülkeler güçlenmek için birçok alanda yenileşme sürecini başlatmışlardı. Askeri, fen ve tıp alanlarında yenileşmeyi başlatan bu ülkeler, idare sisteminin de değişmesi gerektiğinin bilincindeydiler. Genellikle yeni kurumlarda çalışabilen kadro yetiştirmek amacıyla yeni okullar açılmış ve yurtdışına gönderilen öğrencilerin eğitim alanları genişletilmiştir. Hukuk ve siyaset bilimi alanlarında eğitimin kaçınılmaz olduğu düşünülmeye başlanmıştır. Zira siyaset ve yönetimle ilgili yenilenme programları hayata geçirilmektedir. Adalethane (adalet evi), meşrutiyet ve anayasa fikri daha da güçlenmiş, temel değişimlere neden olmuştur. Ancak İran’daki temel değişiklikler, Meşrutiyetin ilk yıllarında gerçekleşmiş görünse de ileriki yıllarda yaşananlar birçok düşünür ve aktivisti hayal kırıklığına uğratmıştır. Bu durumda, “bilge diktatör” tezi ileri sürülerek Rıza Şah’ın diktasına meşruiyet kazandırılmış ve merkezîyetçi modern devlet yapılanmasının zemini oluşturulmuştur.

İran yenileşme sürecinde genel olarak devlet ve elitler vasıtasıyla buyurgan bir yenileşme çabası gerçekleşmiştir. Bilimsel kurumlar da bu yenileşme alanının dışında kalmamıştır; bilim ve iktidar (entelektüel ve siyaset adamı) alanlarının birbirinden ayrı olmaması, bilimin iktidarın bir uzantısı olarak ortaya çıkmasına (Tevfik, 2011: 13) veya iktidara dokunmayacak şekilde, nötr bir alanda gelişmesine yardımcı olmuştur.

Muhammed Rıza Şah Dönemi'nde siyasi partiler değişim konusunda değişik programlar ve fikirler ileri sürmüşlerdi. Sosyal düşünce ve sosyoloji, partilerin benimsedikleri siyasi ideolojinin çerçevesinde onların yayınladıkları dergiler vasıtasıyla geliştirilmiştir. Dolayısıyla bu durum, İran'da daha yeni akademik alana giren sosyolojiyi akademi dışındaki sosyolojiden çok farklı kılmıştır. Akademi daha çok yenileşme programlarının bir gereği gibi ve Planlama Teşkilatı'yla işbirliği içinde sahaya inmiştir. Diğer taraftan değişimi savunan eleştirel sosyoloji akademi dışında gelişmiş ve yapılan teorik çalışmalar daha çok ideolojik bir özellik kazanmıştır. Akademi dışı çabaların en iyi örneği Tudeh partisi¹ etrafında ortaya çıkmıştır.

3.1.1. Bir Değişim İdeolojisi olarak Sosyoloji; Tudeh² Partisi (1941-1953)

1316/1937'de tutuklanan "53 kişi"den 27'si, Rıza Şah'ın devrilmesiyle Tahran'da bir araya gelerek 1320/1941 yılında Tudeh Partisi'ni kurmuşlardı. Ancak 1310/1931 Ülkenin

¹ Dönemin Diğer Partileri: 1321/1942'de radikal entelektüellerden küçük bir grup Tudeh Partisi'ne yakın olan Hamrahan Partisi'ni oluşturmuştur. Mustafa Fatih, Partinin önemli kişilerinden birisi İngiltere'de iktisat eğitimi almıştı. Yıllar sonra *50 yıl İran'ın Petrolü* isimli Marksist metodolojiye dayanan kitabını yazacaktır. Hukukçu ve "53 kişi"den olan Abbas Neraki, partinin diğer önemli üyesiydi (Abrahamian, 2005: 231).

İran Partisi'nin çekirdeğini oluşturan 1321/1942'de kurulan İran Mühendisler Derneği idi. Mühendis Mehdi Bazergan, hukukçu Abdülhamid Zengene, hukuk hocası ve Toprak Reformunun planlayıcısı, *Derya* dergisini çıkartan Kerim Sencabi, partinin önemli üyelerinden idi. İran Partisi Musaddik yanlısıydı ve Fransız Sosyalizmini savunuyordu (Abrahamian, 2005: 233). İran partisinin ilk liderleri çoğunlukla Paris ve Berlin üniversitelerinden mezun kişilerdi (Abrahamian, 2005: 236). İran Partisinin gazetesi, *Cephe-i Azadi*, bir makalesinde Montesquieu'nun *Kanunların Ruhu* kitabından alıntılarla meşrutî sistemi savunmuştur (Abrahamian, 2005: 312).

İran Partisi 1930'ların entelektüel kesiminden oluşsa da Adalet Partisi 1920'leri gören Ali Deşti ve İbrahim Hacenuri gibi eski entelektüeller tarafından Tudeh Partisine karşı kurulmuştur. *Behram*, *Nida-yı Adalaet*, *Mehr-i İran* ve *Kıyam-i İran*, Adalet Partisi'ne yakın gazetelerdir. Bu Parti, ordunun bütçesinin azalmasını, bürokratik sistemin ıslahını, eğitimin yaygınlaşmasını, Amerikan danışmanların istihdamını ve Kapitalizm ve Komünizm tehlikesine karşı duyarlılığı savunmaktaydı (Abrahamian, 2005: 235).

İttihat-ı Millî partisi muhafazakâr saltanat yanlısı kişiler tarafından kurulmuştur. *Nida-yı Millet* gazetesi bu partiyi temsil ediyordu. Tudeh Partisi'ne muhalif olan partinin ismi 1944'te Merdom Partisi olarak değiştirilmiş ve "sosyalizm" in faydalarından söz eden *Seda-yi Merdom* gazetesi yayınlanmaya başlanmıştır. Buna rağmen partinin siyasi aktiviteleri, muhafazakar saltanat yanlısı oldukları yönünde anlaşılabilir mahiyetteydi (Abrahamian, 2005: 235).

Daha sonra İrade-yi Millî Partisine dönüşen Vatan Partisi'nin kurucusu Seyit Ziya idi. İngiliz yanlısı olan bu partinin yapısı İtalya'nın Faşist partisini anımsatıyordu (Abrahamian, 2005: 238).

² Kitle

Güvenliği ve Bağımsızlığına Karşı Çıkanların Cezalandırılması Yasası gereği her türlü “iştiraki bakış açısı” yasaklanmış olduğuna göre¹ kendilerini Marksist değil Komünist olarak tanımladılar. Tudeh Partisi, Komünist Parti’nin devamı olarak görülse de gerçekte böyle değildi.² Genel olarak genç, Tahranlı, Fars dilli ve üniversite eğitimi gören Tudeh Partisi’nin kurucuları, Batı Avrupa’sının sol hareketlerinden etkilenerek Marksizm’e ilgi duymuşlardır. Azerbaycanlı ve Türkçe anadilleri olan İran Komünist Parti’nin ilk kurucuları, Bolşevik Partisinin Leninizm’inden daha çok etkilenmişlerdir. Avrupa’da eğitim gören Tudeh Partisi kurucuları, siyasete ağırlıklı olarak sınıf perspektifinden bakıyorlardı; oysaki İran Komünist Partisi’nin liderleri sadece sınıf değil yerel talepler açısından da olayları analiz ediyorlardı.³

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. rc.majlis.ir/fa/law/show/92248

² İran Komünist Partisinin genç üyeleri, Tudeh Partisine katılsalar da eski liderlerin yokluğu dikkat çekmekteydi. Bunlardan biri olan Pişeveri, “53kişi”den olsa da, bu “deneyimsiz genç aydınlar”la oturmaktan çekinirdi.

³ Parti’nin kurucuları, Süleyman Mirza İskenderi’yi (1877-1943) genel başkan olarak seçmiştir. İskenderi, Meşrutiyet Devrimi Döneminde mücadele vermiş, Demokrat Parti’nin kuruluşunda yer almış, 2. Meclis’ten 5. Meclise kadar milletvekili olarak görev yapmış, I. Dünya Savaşı Dönemi, Komite-i Mukavemet-i Milli’ye (Milli Direniş Komitesi) liderlik etmiş ve 1300/1921’den İctimaiyun Partisi’nin genel başkanlığını yapmıştır. Süleyman Mirza İskenderi dışında partinin geçici merkez komitesinin diğer üyeleri bunlardı: Abbas İskenderi, Abdulsamed Kambahş, Mahmud Bokrati, Muhammed Ali Şerifi, Abulkasım Asedi, Dr. Muhammed Bahrami, Dr. Murtaza Yezdi, İrec İskenderi, Nureddin Elemuti, Abdülhüseyin Nuşin, Rıza Rusta, Ardaşes Avansiyan, Dr. Rıza Radmeniş ve Ali Amirhizi (Müessese-i Mütalaat ve Pejuheşha-yi Siyasi, 1387: 94). Partinin geçici merkez komitesinden ve “53 kişi”den biri olan, Tahran doğumlu Muhammed Bahrami, Berlin’de Tıp okuduğu zaman Arani’yle tanışmıştır. “53kişi”den olan diğer kişi Yezdi, ünlü bir cerrah ve Tahran Üniversitesi hocasıydı. Tahran doğumlu Yezdi, Darülfünun’da okudu ve 1304’te devlet bursuyla Berlin’e gönderilmiştir. Süleyman Mirza’nın yeğeni İrec İskenderi, Darülfünun’da eğitim aldıktan sonra devlet burslu olarak Hukuk bölümünde eğitim almak için Fransa’ya gönderilmiştir. İran’a döndükten sonra Arani’niyle birlikte *Dünya* dergisini yayınlamıştır. Nureddin Alemuti hukukçuydu. tiyatro yönetmeni olan Nuşin gençliğinde Kolonel Muhammed Taki Han Pesyan’ın Horasan’da başlattığı ayaklanmaya katılmıştır, Darülfünun’da eğitim almak için Meşhed’den Tahran’a gelmiş ve devlet burslu olarak tiyatro okumak için Fransa’ya gönderilmiştir. Kişaverz, Tahran Üniversitesi Tıp Fakültesi’nin hocasıydı. Darülfünun’da eğitimini tamamladıktan sonra devlet burslu olarak Fransa’ya gönderilmiştir. Avansiyan Parti’nin merkezi komitesinin tek gayrimüslim üyesiydi. Reşt’te Amerikan misyoner okulunda Eczacılık bölümünde eğitim almıştır; İran Komünist Parti’sine katıldıktan sonra iki sene Moskova’da eğitimine devam etmiştir ve partinin teorisyenlerinden biri olmuştur. Radmeniş, Fransa’dan Fizik mezunu ve Tahran Üniversitesi’nin hocasıydı. Darülfünun’da okurken Sosyalist Partiye katılmıştır. Avrupa’da eğitim alırken Arani’yle tanışmış ve döndükten sonra sol ideolojinin fikirlerini yayma suçundan tutuklanmıştır (Abrahamian, 2005: 352-354).

Tudeh Partisi birçok şehirde gazete çıkarmaya başladı ancak partinin 6 esas gazetesi olan *Rehber* (10 Behmen 1321/30 Ocak 1943-Azer 1325/Aralık 1946), *Merdom* (1320/1941) ve *Name-i Merdom* (Dey 1325/1946 - Behmen 1327/1949) *Rezm* Tahran’da, *Rasti* Meşhed’de, *Azerbaycan* Tebriz’de ve *Cevdet* Erdebil’de yayınlanmaktaydı. 1323/1944’te birçok kişi Farsça bilmediği için Farsça ve Türkçe yapılan

Tudeh Partisi 1322/1943 yılından itibaren üniversitelerde etkinlikler düzenlemeye başlamıştır. Parti yıllar boyu Tahran Üniversitesi'nde güçlü bir grup olarak kendi siyasi faaliyetlerini gerçekleştirmiştir. Partinin gençlik kolu Tıp Fakültesine yakın bir merkezde öğrenci birliği oluşturmuştu; 1326/1947 yılında siyasi etkinliklerin üniversitede yasaklanmasına karşı başarılı bir grev düzenledi. 1327/1949'da Partinin yasadışı ilan edilmesiyle birlikte Parti'nin Gençlik Kolu ve Öğrenci Birliği de yasadışı ilan edilmiştir. Ancak Partinin öğrenci üyeleri ilk başta Encümen-i Cevanan-ı Demokratik'i (Demokratik Gençler Encümeni'ni) sonra da Prag'daki İttihadiye-i Beynelmileli-yi Danişcuyan (Öğrenciler Uluslararası Teşkilatı) ile ilişkide olan Sazman-ı Danişcuyan-ı Danişgah-ı Tahran'ı (Tahran Üniversitesi Öğrencileri Teşkilatı'nı) kurmuşlardır. Tudeh Partisi'nin üniversitede nüfuzu, Musaddık dönemi de devam etmiştir. 1330/1951 yılında üniversite görevlileri, yeni öğrencilerin 75%'inin Komünist olduğuna dair uyarıda bulunmuşlardı (Abrahamian, 2005: 408-410).

Çok geçmeden Tudeh Partisi'nde iç ihtilafların artması sonucunda kendilerini partinin reformistleri olarak tanımlayan bir grup çoğunluğu teşkil etmiştir. Reformistler grubu, sol, sağ ve orta olarak üç görüşten oluşmaktaydı. Sol kanadı, proletarya diktatörlüğünü savunan ve partiyi Ortodoks Leninist bir partiye dönüştürmek isteyen bir grup oluşturmaktaydı, provokatör olarak adlandırılan parti üyeleri, partiden ayrıldıktan sonra Komünist Parti'yi oluşturmuşlardır¹. Taberi, Kasimi, Cevdet, Furuten ve Kıyanuri'nin

(Abrahamian, 2005: 361) Tudeh Partisi'nin ilk parti kongresinde, merkez komiteye seçilen Kambehs, 1294/1915 yılında eğitimini Rusya'da tamamlamıştır. Rusya'da bulunduğu yıllarda Bolşevik devriminden etkilenmiş ve İran'a geri döndüğünde İran Komünist Partisi ve Sosyalist Parti'ye katılmıştır. 1306/1927'de Makine Mühendisliği bölümünde eğitim almak için devlet bursuyla Rusya'ya gönderilmiştir. 1316/1937'de tutuklandığında Askeri Bilimler Fakültesi'nde hocaydı (Abrahamian, 2005: 364). Merkez komitenin diğer üyesi olan Cevdet, Tahran Danişsera-yi Âli'sinde okuduktan sonra devlet bursuyla Fransa'ya Fizik okumak için gönderilmiştir; döndükten sonra Tahran Üniversitesi'nde ders vermeye başlamıştır. Sonralar partiden ayrılan Halil Meliki, devlet bursuyla Berlin'e gönderilmiş, orada Kautsky'nin düşünceleri, Sosyal Demokrasi ve Alman Sosyal Demokrat Partisi'yle tanışmıştır. Kasimi, Parti'nin teorisyenlerinden ve "İran Çe Miguyed ve Çe Mikahed?"/ İran ne diyor ve ne istiyor" kitapçığının yazarıdır. Şeyh Fazlullah Nuri'nin torunu Kıyanuri, Tahran Üniversitesi'nde Mimarlık hocasıydı. Tahran üniversitesinde eğitim aldıktan sonra devlet bursuyla Almanya'da eğitimine devam etmiştir. Furuten de Biyoloji bölümünde Avrupa'dan mezundu. Akili, üniversite hocası ve Fransa'dan Hukuk mezunuydu (Abrahamian, 2005: 365-366).

¹ Bu parti, Sovyetler Birliği tarafından gizli polisin oluşturmasıyla ortaya çıktığına suçlanınca dağılmıştır.

başını çektikleri daha ılımlı grup ilk başta sağ grupta olan Halil Meliki'ye katıldı ancak iki grup eyaletlerin özerklik talepleri, yerel dilde eğitim alma ve Sovyetler Birliği'yle işbirliği konusunda anlaşamadılar. İhraç edileceklerini öngören Meliki ve onun grubu Tudeh Partisi'nden ayrılmaya karar verdiler. "Ayrılmakçılar" olarak adları geçen bu grup, Tevellüli, Pervizi, İshak Eprim, Mekkinjad, yazar Celal Al-i Ahmed, yazar İbrahim Gülistan, şair ve Fransa edebiyatı çevirmeni Nadir Nadirpur, ünlü çevirmen Ahmed Aram, Fransa'da eğitim gören Kimya hocası Rehim Abidi'den oluşuyordu. Halil Meliki ve onu destekleyen birkaç kişi, Cemiyet-i Sosyalist-i Tudeh-i İran'ı (İran Kitlelerinin Sosyalist Topluluğu) oluşturdu (Vahabzadeh, 2007: 408). Halil Meliki sonralar Hezb-i Zahmetkeşan'la (Emekçiler Partisi) siyaset alanına girmiştir.

1327/1948 yılında Tudeh Partisi, ikinci parti kongresini topladı. Bu kongrede Azerbaycan Demokrat Fırkası ve Kürdistan Demokrat Parti'sinin Tudeh Partisi'yle birleşmesi onaylanmıştır. Merkez komiteye seçilmiş olan isimlerin arasında Bozorg Alevi, Murtaza Ravendi, Meryem Firuz, Muhammed Hüseyin Temeddün ve Cihangir Efkari gibi kişiler yer alıyordu.¹

Pencah-o Se Nefer/Elli Üç Kişi kitabının yazarı, Bozorg Alevi (1903-1996), İran'ın önde gelen yazarlarından. Alevi, Tahran ve Berlin'de eğitim almıştır. Berlin'de Arani'yle tanışmış, *Dünya* dergisinde yazılar yazmıştır. Daha çok Freud'un psikolojisine ve Marksizm felsefesine ilgi duymuştur (Mirabedini, 2007: 16). Hukukçu olan Ravendi, *Ahenger*² dergisinin editörüydü. Sonralar bir Marksist eser olan *Tarih-i İçtimai-yi İran*'ı 10 ciltte yazdı. Ravendi'ye göre tarih sadece sultanların ve elit sınıfın yaptığı veya savaşların hikayesi değil, sıradan insanların tarihidir. Ravendi'nin tarih analizinde Marksizmdeki altyapı-üstyapı ilişkisi dikkate alınmıştır (Ravendi, 1975, 1. Cilt). İkinci kongreden sonraki aylarda Tudeh Partisi bir taraftan saltanat karşıtı güçleri bir arada

¹ Merkez komitenin seçimlerine yeni isimler dahil edilmiştir: Mahzari, Bozorg Alevi, Ali Şandermeni, İsmail Şebren, Murtaza Ravendi, Amanullah Gureyşi, Ali Mütteki, Meryem Firuz, Muhammed Hüseyin Temeddün, Sadık Ansari, Cihangir Efkari, Agamir Seyid Aşrefi, Abulfezl Ferrehi ve Hasan İmamverdi yeni eklenen isimlerdi.

² Tudeh Partisinin İsfahan'da gençler Kolu'nun (Sazman-i Cevanan-i Hizb-i Tudeh) gayr-i resmi temsilcisiydi.

tutmaya çalışıyordu, diğer taraftan da kadro yetiştirmeye odaklanmıştır. Tudeh Partisi bir taraftan kendi varlığını korumak için daha ılımlı aktiviteler yapmaya yönelmiştir; diğer taraftan daha radikal üyeler yetiştirmekteydi. Radikal ideolojiye vurgu, partinin aydın dergisi *Name-i Merdom*'e de yansımıştır. İkinci kongreden önce de Saint-Simon, Kautsky, Plehanov ve Jean-Paul Sartre gibi farklı sosyalist görüşlerle ilgili yazılar yayınlanmıştır. Ancak kongreden sonra sadece Lenin, Stalin ve “sosyal realizm” ile ilgili yazılar yayınlanmaya başlamıştır. *Name-i Merdom*'da, Lenin'in *Bir Adım İleri İki Adım Geri* kitabıyla ilgili, Andrey Aleksandroviç Jdanov'in sanatta sosyal realizm ile ilgili, *Milliyetler Meselesi, Marksizm ve Dilsel Azınlıklar, Partinin İç Çatışmaları ve Stalin'in Bolşevik Partisinin Kısa Tarihi* kitaplarıyla ilgili makaleler yayınlanmıştır. Ayrıca bu dergide, Sartre'ın Varoluşçuluğunun anti-demokratik felsefesi eleştirilmiştir, Sovyetlerin genetik hakkında araştırmaları övülmüş ve “Stalin: Bir Filozofun Düşüncesiyle, Bir İşçinin Devrimci Ruhuyla ve Bir Askerin Mütevazı Kıyafetiyle” gibi yazılar Rusçadan Farsçaya çevrilmiştir (Abrahamian, 2005: 388-389).

Tudeh Partisi'nin giderek büyümesi Şah rejimi için ciddi bir sorun haline gelmiştir. Nihayetinde, Şah'a yapılan suikast bahane gösterilerek ve 1310/1931 yasasına istinad edilerek, Tudeh Partisi kapatılmış ve yasadışı ilan edilmiştir. Parti yasadışı ilan edildikten sonra birçok kişi tutuklanıp yargılanmıştır.

Tudeh Partisi, aydınlar ve yazarlar arasında önemli derecede bir nüfuza sahip olmuştur. Partide aktif olan Bozorg Alevi, Abdul Hüseyin Nuşin¹, Fereyduñ Tevellüli (1917-1985), Resul Pervizi (1919-1977), Celal Al-i Ahmed, Ahmed Aram ve İbrahim Gülistan gibi ülkenin önde gelen yazarları Tude Parti'sine sempati duymuşlardır. İran'da yeni şiirin babası olarak bilinen Nima Yuşic (Ali İsfendyari), Klasik şair ve eski demokrat Bahar ve Sadık Hidayet de Parti'ye yakınlığıyla bilinen isimler arasındaydı.

Bahar, Meşrutiyet döneminde, meşrutiyetçilere katılmıştır, Encümen-i Saadet'te bulunmuş, birçok gazete ve dergide yazmıştır. Bahar, Nevbahar (1910), Tazebahar (1911)

¹ Fransa'ya gönderilen ilk öğrenci grubundan; Tiyatro bölümünden mezundu.

gazeteleri ve daha sonra Danişkede (1918) dergisini yayınlamıştır. Bahar, Rıza Han'ın saltanata çıkmasını da destekleyen isimler arasındaydı. Tahran Üniversitesi'nde Fars Dili ve Edebiyatı dersini vermiş, Pehlevi döneminde arkaizmin öncülerinden olmuştur (Karadağı, 2009). 1325/1946'da İran'ı terk edip üç yıl sonra Paris'te intihar eden Sadık Hidayet, Avrupa'da eğitim görmüş ve Kafka ve Çehof'tan etkilenmiştir. Bozorg Alevi gibi psikolojiyi toplumsal analizlerine dahil etmiştir. Tudeh Partisi ayrıca o zaman çok tanınmayan ancak sonra ün kazanan yazarlar arasında da sevilirdi. Shakespeare'in Othello'sunun çevirisini yapan Sadık Çubek; Hemingway ve Balzac'tan etkilenen Behazin (Mahmud İtimadzade); Said Nefisi, Muhammed Efraşte, ünlü şair Ahmed Şamlu (Bamdad), Muhammed Moin, Fahreddin Gorgani, Nadir Nadirpur, Neki Milani, Mehdi İtimad, Muhammed Cevahiri, Muhammed Tefezzuli ve Rehi-yi Müeyyiri bunlardandı.

Partiye mensup aydınlar, kendi Marksist bakış açısıyla İran'da sınıf çatışmasının kavramsallaştırması doğrultusunda makaleler yayınlıyorlardı. Avansiyan, Siyasal Terimler ve Sözcükler Sözlüğü'nde sınıf sözcüğünü açıklamış ve birkaç makalesinde "sosyal kutuplaşma", "Paris Komünü" ve "Rusya'nın 1905 Devrimi"ni tartışmıştır. Kiyanuri, Mübareze-yi Tabakati/Sınıf Mücadelesi adında bir kitap yayınlamıştır. Kasimi, Kanun Çist?/Yasa Nedir? ve "Camia ra Beşnasid/Toplumu Tanıyın" kitaplarını yazmıştır. Tabari, "Cihanbini-yi Marksizm"/Marksizm Dünyagörüşü, "Erzi-i İzafi Çist?"/Artı değer Nedir?, "Dersha-yi Tarihi"/Tarihi Dersler ve "Rabıta Miyan-i Camia ve Camiaşinas"/Toplum ve Sosyolog Arasındaki İlişki, makalelerini yazmıştır. Ayrıca Lenin ve Leninizm, Komünizm, 1905 Devrimi, Diyalektik Materyalizmde Mülkiyet, Diyalektik Materyalizmde Devlet ve Emperyalizm ve Militarizm gibi broşürler de yayınlanmıştır. "İran'da Gelir ve Yaşam Standardı", "İran'da Yaşam Maliyeti", "İran Yasaları ve Emekçi Sınıfın Çıkarı", "Materyalizm ve Felsefe Tarihi" ve "Komünist Manifesto'nun Yüzüncü Yıldönümü" gibi makaleler de yayınlandı (A.e. 419-420).

Tudeh Partisi¹, partinin ideolojisi çerçevesinde toplumsal meseleleri kavramsallaştırmaya ve analiz etmeye çalışırdı. Avansiyân'ın, *Siyasal Terimler ve Sözcükler*, Kiyânuri'nin *Sınıf Mücadelesi* kitabı, Ahmed Kasimi'nin *Toplumu Tanıyın* kitabı, İhsan Tabari'nin "Marksizm Dünyagörüşü", "Artı değer Nedir?" ve "Toplum ve Sosyolog Arasındaki İlişki" makaleleri bu doğrultuda yayınlanmıştır. "İran'da Gelir ve Yaşam Standardı", "İran'da Yaşam Maliyeti", "İran Yasaları ve Emekçi Sınıfın Çıkarı", "Materyalizm ve Felsefe Tarihi" ve "Komünist Manifesto'nun Yüzüncü Yıldönümü" gibi makaleler yayınlanan diğer makalelerdedir. Ayrıca "Lenin ve Leninizm", "Komünizm", "1905 Devrimi", "Diyalektik Materyalizmde Mülkiyet", "Diyalektik Materyalizmde Devlet ve Emperyalizm ve Militarizm" gibi broşürler de yayınlanmıştır. Böylece Tudeh Partisi'nin sol yönelimi, sosyal düşüncenin akademi dışındaki gelişmesinde etkili olmuştur. Ancak yapılan tartışmalar, bir siyasi partinin ideolojisi olduğu için bilimsel değerden çok ideolojik özellik taşıymaktaydı.

3.1.2. Edebiyatın Sosyolojiye Katkısı

II. Dünya Savaşı'yla birlikte, modernleşme sürecinde yeni dönem başlamıştır. İngiliz, Rus ve Amerikan askerleri davetsiz misafirler olarak ülkeyi işgal etmişlerdir. 9 Eylül 1943'te İran resmi olarak müttefiklerin yanında savaşa girmiştir. Tahran'da Churchill,

¹ 16. meclisin (1950) seçimleri öncesi nispi özgürlüklerden yararlanarak Tudeh Partisi tekrar çalışma fırsatı bulmuştur. Yeni Başbakan Rezvara Sovyetleri memnun kılmak için sol gruplar üzerindeki baskıyı azaltmıştır. Devlet baskısı azalınca Tudeh Partisi düzenli bir şekilde gazete yayınlamaya ve organizasyonlar yapmaya başlamıştır. Bu dönemde *Be Su-yi Ayende/Geleceğe Doğru* gazetesi çıkarılmış ve Sazman-i Cevanan-i Tudeh-i İran (İran Kitleleri'nin Gençlik Organizasyonu) ve Teşkilat-i Demokratik-i Zenan (Kadın Demokratik Teşkilatı)[#] çalışmaya başlamıştır. Ayrıca Encümen-i Dehganan (Çiftçiler Encümeni), Cemiyet-i Mübareze ba Bisevadi (Okuryazarlığı Geliştirme Cemiyeti), Encümen-i İran-i Azad (Özgür İran Encümeni) ve İran işçi sendikaları koalisyonu işe başlamış, gençler, kadınlar, işçiler ve çiftçiler gibi geniş ve önemli bir kitleyi muhatap almıştır. Bunların yanında İngiltere'ye karşı mücadele için Demokratik Gazeteciler Milli Encümeni, İranlı Barış Destekçileri Cemiyeti ve Sömürgecilikle Mücadele Milli Encümeni de oluşturulmuştur. Türkleri cezp etmek için Azerbaycan Teşkilatı oluşturulmuştur. Organizasyonlar sonucunda Tudeh Partisi yeniden temel bir siyasi güç olarak ortaya çıkmayı başarmıştır. 1325/1946 yılından sonra bir ilk olarak 1330/1951'de, İşçi Günü kutlamalarına devlet tarafından izin verilmiştir. Tudeh Partisi tüm şehirlerde miting düzenlemiştir. Sadece Tahran'da 35 bin kişi mitinge katılmıştır. Tudeh Partisi giderek güçlenmekteydi (Abrahamian, 2005: 392-393).

Roosevelt ve Stalin'in katılımıyla gerçekleşen Tahran Konferansı'na İran Şahı davet edilmemiştir.

Savaş döneminde devletin reform planları savaştan dolayı durdurulmuştur ancak toplumun belli kesimleri arasındaki Batılılaşma hevesi yeni bir şekil kazanarak devam etmiştir. İngilizce bir eğitim aracı olarak daha önem kazanmış ve eğitim için Amerika'ya gitmek isteyenlerin sayısında bir artış olmuştur (Behnam, 2007: 64). Gittikçe dış dünyayla artan temas, İran aydınlarını çok etkilemiştir.

Bu dönemde aydınlar, Batı'da gördükleri kafe kültüründen etkilenerek Tahran'da İslambol Caddesi'ndeki kafelerde toplanıyorlardı. Sartre, Kafka, Camus ve Steinbeck'in eserleri aydınların ilgi odağı olmuş ve bu yazarların İranlı okurlar için tercüme vasıtasıyla tanıtılması bir ihtiyaca dönüşmüştür. Hasan Şehid Nurayi, Vercors'un *Hamuşi-yi Derya* (Denizin Sessizliği) kitabını Farsçaya çevirmiş Büzürg-i Alevi kendi kısa hikâyelerini yayınlamıştır. Abdul' Hüseyin Nuşin, Sartre'ın *Saygılı Yosma* oyununu sahneye çıkarmıştır. Perviz Mahmud, Tahran Senfoni Orkestrası'nı kurmuş, İran Yazarları Birinci Kongresi yapılmış ve Kübizm Tahran galerilerine girmiştir (Behnam, 2007: 64).

1953 darbesi sonrası, siyasi faaliyetlerin sınırlanması nedeniyle edebi çalışmalar ve edebiyat dergileri yaygınlaşmıştı. Bu dergilerden *Suhan* ve *Rahnema-yı Kitab* gibi bazıları daha akademikti, *Negin* ve *Ferdovsi* gibi bazıları ise daha polpülerdi (Kayseri, 2014: 140). Burada *Endişe ve Hüner* ve *Suhan* dergilerine sosyoloji alanında daha bir dergi yokken birçok sosyolojik makaleyi yayınladıkları için yer vereceğiz.

3.1.2.1. Endişe ve Hüner Dergisi (1333-1353/1954-1974)

1333/1954 yılında Naser Vusukî tarafından yayınlanmaya başlatılan *Endişe ve Hüner* dergisi başta edebî yazılar olmak üzere siyaset sosyolojisi, köy ve göçebeler sosyolojisi, demografi gibi çeşitli konuları ele alıyordu. 1353/1974 yılına kadar beş dönem 50 sayıda yayınlanan Sosyalizm eğilimli bu dergide Batı sosyalizmiyle ilgili birçok yazı yayınlanmıştır. “Gençlerin Suçları”, “Kaçar Döneminden Günümüze Kadar İran'da Büyük Mülk Sahipliği”, “Orta Doğu'da Tarım, Arazi Meselesi”, “İran'da Kırsal Nüfusun

Yapısı”, “Şiirin Toplumsal Görevi”, “İngiltere’de Gelir Dağılımı”, “Devletin Sosyalist Teorisi”, “İsveç’te Karma Ekonomi Temelinde Pratik Sosyalizmin Evrimi”, “Sosyalizmin İçeriği ve Tarihine Bir Bakış”, “Yüzyılımız Topluluğunun Sınıfsal ve Düşünsel Yapısı”, “Devrimin Marksist Teorisi”, “Sosyalizm ve Milli Mesele”, “Dini Komünizm”, “Marksizmde Revizyon veya Onunla Vedalaşma”, “İki Sınıf veya Birkaç Sınıf? Pratik Sosyalizm ve Karma Ekonomi”, “Katmanlaşma ve Toplumsal Sınıflar”, “Bir Sınıfın Doğuşu Ardışık Devrim ve Totaliter Sınıf” dergide yayınlanan sosyolojik makalelerdendir. Derginin asıl alanı edebiyet ve sanat olsa da, toplumsal meseleler ilgili yazılar yayınlamış ve sosyal bilimsel düşüncenin gelişiminde etkili olmuştur.

3.1.2.2. Sohan Dergisi (1943-1958)

Batı eğilimli aydınların çevresine dönüşen *Suhan* dergisinin baş editörü Dr. Perviz Natel Hanleri’ydi. *Suhan*¹ 1322/1943 yılından 1336/1958 yılına kadar, 8 dönem yayınlandı ve Will Durant’ın Medeniyet Tarihi, George Sarton’un Bilim Tarihi, Jean-Paul Sartre’in Kirli Eller’i, André Gide, Albert Camus, Aldous Huxley, Anatole France, Bertrand Russel, André Malraux, İvan Turgenyev, Alphonse Daudet, Maxim Gorki, Ann Lambton’un Erbab ve Raiyyet der İran’ı, Honoré de Balzac, Platon, Edgar Allan Poe, Oscar Wilde, Anton Çehov, Thomas Mann, William Faulkner, Karl Marx, Engels, Lenin, Auguste Comte, Arthur de Gobineau, Edward Granville Browne, Charles Dickens, Henri Bergson, Charles Baudelaire, Max Planck, Aleksandr Puşkin, Stefan Zweig, Franz Kafka, Jack London, Fyodor Dostoyevski, George Bernard Shaw, Jean-Jacques Rousseau, Romain Rolland, Lev Tolstoy gibi yazarların toplumsal eserleriyle ilgili yorumlar yayınlanmıştır. *Suhan*’da daha çok modern edebiyatla ilgili yazılar yayınlansa da Pozitivizm, egzistansiyalizm, pragmatizm, Sosyalizm, Romantizm, gibi düşüncelerden de bahsedilmiştir. Mahmud Sanai, Ferheng Zebih, Cemşid Behnam, Fahreddin Şadman, Ahmed Ferdid, Muhammed Taki Bahar, Seyid Hasan Takizade, Sadık Çubek, Gulam

¹ Speech/Söz

Hüseyin Saidi, Ahmed Şamlu, gibi kişilerin de yazılarına yer verilmiştir (Alem Marvasti, 1354/1975)¹.

Dergide toplumun kendisiyle de ilgili yazılar yayınlanmıştır: Mahmud Sanai'nin "İçtima-i Âkıl ve İçtima-ı Sefih/akıllı toplum ve zekasız toplum", Ahmed Kasimi'nin "Camia Ra Beşnasid/toplumu tanıyın" kitabının eleştirisi, Şapur Raseh'in "Auguste Comte ve Felsefe-yi Isbatı-yı U/Aguste Comte ve onun pozitivist felsefesi" yazısı ve köy ve şehir sosyolojisiyle ilgili makalesi, Yehya Mehdevi'nin "Camiaşınası ya İlm'ul İctima/sosyoloji veya toplum bilimi" ve Felicien Challaye'nin kitabından yaptığı çeviri kitabının eleştirisi yayınlanmıştır (Alem Marvasti, 1354/1975: 89-90). Kadınlarla ilgili de yazılar vardı: Kudsiye Hicazi'nin "Erziş-i Zen, ya Zen az Nazar-ı Kazayi / Kadının Değeri veya Yargı Bakımından Kadın" yazısı, "Zen der Siyaset ve İctima / Siyaset ve Toplumda Kadın" gibi.

Ayrıca *Suhan*'da sosyolog Şapur Raseh'in, Edmund Husserl'le ilgili yazısı; Cemalzade'nin, Batı'daki İranlı öğrencilerin durumuyla ilgili; sosyolog Hosrev Hosrevi'nin, Tahran'ın nüfus sayımı ve morfolojisiyle ilgili; Amir Hüseyin Aryanpur, sanatın toplumsal göreviyle ilgili ve Feriydun Ademiyet'in tarihte siyasi dönüşümle ilgili yazıları yayınlanmıştır. Ayrıca Herbert Marcuse, İran'da boş zamanlar sosyolojisi, İran'da tarihçilik, genç kuşak gibi konularda yazılar yayınlanmıştır (Kaysari, 2014: 183-185). Sosyal bilimler alanında bilimsel dergilerin olmadığı bir dönemde, edebiyat dergilerinin sosyolojik düşüncenin yayınlanmasında küçük de olsa bir rolü olmuştur.

3.1.3. Milliyetçilik Ekseninde Birleşme: Cephe-i Milli

16. mecliste (1328/1950-1330/1952), İran Petrol Sanayisinin Millileştirmesi (20 Mart 1951) gerçekleşmiş ve Musaddık başbakanlığa seçilmiştir. 16. dönem meclis seçimlerinde Cephe-i Milli, birkaç kürsü kazanabilmiştir. Cephe-i Milli üç gruptan oluşuyordu: saraya karşı olan siyasetçiler, pazarla ilişkileri iyi olan siyasetçiler, genç, radikal ve Batı'da

¹ Alem Marvasti, Şehla (1354/1975). *Fehrest-i Mecelle-i Suhan*, 1322-1336/1943-1957, Cilt 1, Bonyad-ı Ferheng-i İran Yayınları.

eğitim almış bir entelektüel grup (Abrahamian, 2005: 310-311). Daha sonralar dört parti teşkilatı daha Cebhe-yi Milli'ye katılmıştır: İnan Partisi¹, Zahmetkeşan Partisi², Millet-i İnan partisi ve Mücahidin-i İslam³ partisi.

Zehmetkeşan Partisi, Niru-yi Sevvum gazetesi ve İlim ve Zendeği dergisiyle Tahran Üniversitesi'nde aktifti. Parti, Halil Meliki'nin Niru-yi Sevvum'da yazdığı "Mezhep ve Komünizm/din ve komünizm" adlı makalesine göre Marx'ın iktisat, tarih ve toplumla ilgili teorilerini kabullenmiş ancak onun mezheple ilgili materyalist analizini reddetmiştir. İlim ve Zendeği ise daha çok Batı'nın siyasi felsefesine özellikle de sosyal demokrasiye odaklanmaktaydı. Bu dergide Chartist Hareketi, İngiltere işçi partisi, Fransa sosyalist kurumları, ikinci Enternasyonal ve Marx'ın Komünist Manifesto'suyla ilgili makaleler yayınlanmıştır. Bu gazetede ayrıca, Mendes France'ın modern sosyalizmi, Richard Wright'ın Ben Bir Komünistim'i, Bertrand Russell'in Bolşevizm'i, André Gide'in Yenilen Tanrısı⁴ ve Howard Fast'ın Komünizm'den hayal kırıklığına uğradığıyla ilgili raporları yayınlanmıştır (Abrahamian, 2005: 316).

Halil Meliki, Zahmetkeşan Partisi'nden atıldıktan sonra, yeni bir teşkilat kurup gazetesinin adı olan Niru-yi Sevvum'u adını ona vermiştir. Az sonra Zahmetkeşan Partisi'nin gençlik ve kadın kolu Niru-yi Sevvum'u desteklemiştir. Niru-yi Sevvum, toplumun analizi için iyi bir araç sunan Marksizm'i övmüş, ve üyelerine sosyolojiyi ilahiyattan ayırmaları ve Marksizm'i ahlak felsefesiyle karıştırmamaları gerektiğine dair tavsiyede bulunmuştur. Ayrıca ülkede kadınların seçme ve seçilme haklarını içeren

¹ İnan Partisinin liderleri hukuk fakültesi eski başkanı olan Kerim Sencabi ve Zirekzade, Hukuk Fakültesi başkanı Ali şayegan ve Fransa'da eğitim gören Hüseyin Fatimi ve Ahmed Rezevi idi. İnan Partisi, 1326'da Tudeh Partisi' yanlılığından Musaddik destekçiliğine yeniden konumlandırılrsa da sosyalist bakış açısıını korumuştur. Bu parti sadece Müslümanlardan oluşmaktaydı (Abrahamian, 2005: 312).

² Zahmetkeşan Partisi eski Demokrat Bekayi ve Tudeh partisi'nden ayrılmış olan Halil Meliki tarafından kurulmuştur. Meşrutiyet, her türlü Emperyalizme karşı olmak ve işçilerle işverenler arasındaki sınıf çatışmasını azaltmak, Partinin programlarını oluşturmaktaydı. şahid sonralar Attar partiyi temsil eden gazetelerdir.

³ Camie-yi Mücahidin-i İslam'ı Abulkasim Kaşani üç tüccar ve bir vaizle birlikte kurmuştur.

⁴ Türkçe'ye Aldatan Put olarak çevirilmemiştir.

“toplumsal demokratik devrim”lerin yapılması gerektiğini ileri sürmüştür (Abrahamian, 2005: 341).

Millet-i İran Partisini, hukuk öğrencisi olan ve daha önce Mohsen Pezeşkpur ile birlikte İran Paniranist Partisi’ni kurmuş olan Daryuş Furuher kurmuştur. Millet-i İran Partisi sert bir şekilde saray karşıtı, Komünizm karşıtı, Kapitalizm karşıtı, Yahudi karşıtı ve hem de din adamlarına karşı olma özelliklerini taşıyordu. Bu Parti, Bahreyn, Afganistan ve Kafkasya gibi bölgelerin İran’a yeniden ilhak edilmesinin taraftarıydı. Millet-i İran Partisi’ne göre “asıl İranî ırk”ı, Sovyetler’in komünizmi, İngiltere’nin kapitalizmi, Arapların ve Türklerin yayılmacılığı ve açgözlülüğü tehdit etmekteydi (Abrahamian, 2005: 317).

3.1.3.1. Cephe-i Milli’nin Yeniden Kuruluşu: Din ve Siyaset İlişkisinin Önem Kazanması

1339-42/1960-1963 yıllarında, siyasi baskı azalınca siyasi muhalefet cenahında yeniden bir hareketlilik olmuştur. Sencabi İran Partisi’ni, Furuher Millet-i İran Partisi’ni ve Halil Meliki Camia-ı Sosyalistha/sosyalistler topluluğu’nu yeniden örgütleyerek İkinci Cephe-i Milli’yi kurmuşlardır.¹ Talıhanî ve Bazergan da Nehzet-i Azadi-yi İran/İran Özgürlük Hareketi ile yeni Cephe-i Milli’ye katılmışlardır. Cephe içinde iç anlaşmazlıklar da ittifakın zayıflamasında etkili olmuştur. Anlaşamadıkları en önemli konu dinin siyasetle ilişkilendirilmesiydi. Bu iç anlaşmazlıklar sonucunda Cephe-i Milli, 1344/1965 yılında iki gruba ayrılmıştır. Çoğunluk İran Partisi üyelerinden oluşan birinci grup, İkinci Cephe-i Milli unvanını koruyup, Bahter-i İmruz (Bugünün Batısı) dergisini yayınladı ve dini olmayan bir demokratik devlet isteğindeki ısrarını sürdürdü. Daha çok Nehzet-i Azadi, Hizb-i Millet-i İran ve Camia-ı Sosyalistha’dan oluşan ikinci grup ise Üçüncü Cephe-i Milli olarak çalışmalarına devam etti. Fransa ve Kuzey Amerika’daki İranlı öğrenciler arasında aktif olan bu grup, İran-i Azad (özgür İran) ve Habername dergilerini yayıp ve

¹ Yeni Cephe-i Milli, üç yıl aktif olmuştur ancak 1342/1963 ayaklanmasından sonra tekrar yasadışı ilan edilmiştir.

sürgünde olan dini liderlerle özellikle Humeyni'yle iletişime geçmeye çalışmışlardır (Abrahamian, 2005: 567-568).

Nehzet-i Azadi'yle birlikte muhalefet arasında İslam ve Batı biliminin birleştirilmesi gerektiğini savunan bir yeni çizgi boy göstermeye başlamıştır. Nehzet-i Azadi, kendi iddiasına göre liberal bir milliyetçiliği demokratik haklar ve değerlere uyumlu kılarak modern bir İslami anlayış ortaya koyduğu kanaatindeydi (Digard vs. 1999: 160). Bazergan ve Taligani dışında, Yedullah Sehabi, İzzetullah Sehabi, Hasan Nezih, Abbas Şeybani ve Sadık Tabatabayi, Nehzet-i Azadi'nin önde gelen isimleriydi.¹ Bazergan din adamı olmasa da yazdığı kitaplarla İslami hükümlerin bilimsel bulgularla desteklendiğini iddia ediyordu. Nehzet-i Azadi'nin Kuzey Amerika'daki faaliyetlerinden sorumlu 4 kişi vardı: Muhammed Nahşeb, İbrahim Yezdi², Mustafa Çemran³ ve Abbas Amir İntizam⁴. Nehzet-i Azadi'nin Fransa kolundan Sadık Kutbzade ve Paris'te iktisat doktorası yapan Abulhasan Benisadr sorumluydu (Abrahamian, 2005: 570-571).

İran Partisi'nden ayrılan Nahşeb, ilk başta “Nehzet-i Hudaperestan-ı Sosyalist/sosyalist tanrısever hareket” (1322/1943) sonra da “Hizb-i Merdom-i İran/İran halkının partisi”ni kurmuştur (1333/1955). Nahşeb Tanrı'ya inancı Avrupa Sosyalizmiyle birleştirmeye çalışan ilk kişi olmuştur. New York Üniversitesi'nde Kamu Yönetimi bölümünden mezun olan Nahşeb'in düşünceleri daha çok Marksizm'in eleştirisi yönünde olmuştur. Marksizm'de olan materyalizm düşüncesini yer yer ahlaki değerlerden örnekler getirerek sert bir şekilde eleştirmiş toplumsal adalet söylemini dini söylemle birleştirmeye çalışmıştır. Nahşeb, Marx'ın geliştirdiği, tarihin temel itici gücünün maddi olduğu düşüncesini eleştiriyor, yerine tarihin manevi itici gücünden bahsediyor ve özgür irade ve

¹ İzzetullah Sehabi Tahran Üniversitesi'nde mühendislikte eğitim görürken Encümen-i İslami-yi Danişucuyan'a katılmış 60'ların birçok yılını cezaevinde geçirmiştir. İsviçre'de eğitim gören hukukçu Hasan Nazih, Musaddık'a yakındı ve Devrim'den sonra İran Milli Petrol Şirketi'nin müdürü olacaktır. Şeybani, siyasi aktivitelerinden dolayı Tahran Üniversitesi'nden ihraç edilmişti. Humeyni ve Musa Sadr'in akrabalarından ve İslam Cumhuriyeti döneminin ilk İstihbarat bakanı Tabatabayi, Lübnan ve Batı Almanya'da eğitim almıştır.

² Yezdi, Amerika'da öğrenciydi. Devrim'den sonra, Bazergan'ın Dış İşleri Bakanı olmuştur. Amir İntizam da Berkeley Üniversitesi'nde okumuştur.

³ 1358/1980'de Savunma Bakanı olan Çemran, Berkeley Üniversitesi elektronik bölümünden mezundu.

⁴ Amir İntizam da Berkeley Üniversitesi'nde okumuştur.

inanç uğruna özverinin gücünün tarihte etkili olduğunu savunuyor (Nahşeb, 2002: 54). Nahşeb'e göre kilise inancı tez olursa antitezi materyalizm olmuştur. İkisinin diyalektiğinden ise Tanrı inancını içeren bir sosyalizm olur (Nahşeb, 2002: 97-98 ve 252).

ABD'nin Soğuk Savaş dönemi politikaları ve modernleşme ideolojisi etkisinde II. Pehlevi dönemi modernleşme politikaları kalkınma projeleri kapsamında devam ederken, sosyal bilimsel düşünce bu politikalara karşı partilerin ideolojisi çerçevesinde gelişmekteydi. Toplum ve toplumsal meselelere odaklanan siyasi partiler, sosyolojik düşünceleri kullansalar da çalışmalarını ideolojik özelliklerinden dolayı bilimsellikten uzak olmuştur.

3.1.4. Akademiye Sosyal Bilimler

İran akademisinde bir ders olarak sosyoloji Dr. Ğulam Hüseyin Sadîkî tarafından, 1938/39 (1317ş) yılında Danişsera-yı Âli'de (kuruluşu: 1934) ilk defa Felsefe bölümü öğrencilerine, sonra da 1945'te Tahran Üniversitesi Edebiyat Bölümü öğrencilerine anlatılmıştır.¹ Sadîkî, İran'da sosyolojinin üniversitede kurumsallaşmasında önemli rolü olan ilk sosyoloji hocası ve "Camiaşınası"² sözcüğünü İlm'ul İçtima yerine kullanan "sosyolojinin babası" olarak anılmaktadır. Ancak sosyolojiyle ilgili eser vermemiştir. 1958 yılında Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-ı İçtimai Tahran Üniversitesinde kurulduğunda Sosyoloji daha resmi bir bölüm olarak, ancak lisansta değil yüksek lisans seviyesinde eğitim programına yerleştirilmiş, farklı bölümlerde lisans eğitimi alan öğrenciler, yüksek lisansını sosyolojide devam ettirebilmiştir. Sosyoloji Lisans programı ise daha sonra faaliyete geçecektir.

Sosyal Bilimler ve Kooperatif Fakültesi, 1971'de Cemşid Behnam'ın rektörlüğüyle eğitim faaliyetine başlamıştı ve bu fakülte Sosyoloji bölümünden başka Kooperatif, Antropoloji ve Demografi bölümlerini de kapsamaktaydı. Müessesenin müdürlüğünü ve

¹ Sosyoloji'nin bir ders olarak eğitim programına dahil edildiği tarihlerle ilgili, çeşitli kaynaklarda farklı bilgiler yer almıştır. Örneğin Azad Ermeki'ye göre (1999: 39), Sosyoloji bir ders olarak, 1940 yılında Danişsera-yı Âli'de yer almış olsa da, 1945'te Tahran Üniversitesi Edebiyat Bölümü ders programına girmiştir. Ğulam Abbas Tevessüli (2004: 107) ise Tahran Üniversitesi'nin kuruluşundan 4 yıl sonra (1938/39), Eğitim Sosyolojisi dersi olarak sosyolojinin Sadiki tarafından verildiğinden bahsetmektedir.

² Camia, toplum ve şınası, tanımak anlamına gelmektedir.

Sosyoloji bölüm başkanlığını ise Gulam Hüseyin Sadîkî üstlenmiştir (Azad Ermeki, 1999: 43). Mehdi Emani, Demografi bölüm başkanlığına, Mahmud Ruhulemini Antropoloji bölüm başkanlığına ve Sohrab Bidarmeğz Kooperatif bölüm başkanlığına atandı (İzedi, 2015: 72). İran Bilimsel Araştırmalar Konseyi'nin 1975'te kurulmasıyla Sosyoloji Bölümü resmi olarak kabul gördü (Azad Ermeki, 1999: 43).

3.1.4.1. İlk Sosyoloji Kitapları

Daha önce sosyal düşünce konusunda birçok kitap yayınlansa da Mehdevi'nin *Camiaşinasi ya İlm-ul İçtima, Mukaddemat ve Usul (Sosyoloji veya toplum bilimi, giriş ve ilkeler)* kitabı, 1322/1943'te İran'da ilk sosyoloji kitabı olarak yayınlanmıştır. Mehdevi, 1323/1944'te Felicien Challaye'nin *Psychologie et métaphysique*¹ ve *Philosophie Scientifique et Philosophie Morale*² kitaplarından serbest bir çeviri yaparak *Şenaht-i Reviş-i Ulum ya Felsefe-yi İlmi (Bilimin Yöntemini Tanımak veya Bilimsel Felsefe)* kitabını yayınlamıştır.

1321/1942'de *Karl Marx ve Frederick Engels, Manifest-i Hizb-i Komonist*, (Komünist Partisi Manifestosu) M. Abbasi'nin çevirisiyle yayınlanmıştır. 1325/1946 yılında *Lenin, Marksizm ve Revizyonizm* kitabı, Mesud Hodayar'ın çevirisiyle yayınlanmış olsa da Frederic Engels'in *Aile ve Devletin Kökenleri* kitabı Ahmed Kasimi'nin çevirisiyle 1326/1947 yayınlanmıştır. Tudeh Partisinden Ahmet Kasimi'nin ideolojik çalışması olan (*Camia Ra Beşnasid) Toplumunu Tanıyın* kitabı, 1947'te okuruyla buluşmuştur (Azad Ermeki, 1999: 40). Ancak kitabın adı sosyolojik bir eser olduğunu çağırırsa da bilimsel bir çalışma olmakta ziyade sol bakış açısından toplumsal değişime ve devrimin gerekliliğine vurgu yapmaktaydı. 1327/1948 yılında Lenin'nin *'Sol' Komünizm, Bir Çocukluk Hastalığı* kitabını Ahmed Kasimi Farsça'ya çevirmiştir.

Amir Hüseyin Aryanpur (1925-2001) *Zemine-yi Camiaşinasi/Sosyolojinin Arkaplanı* kitabını (1344/1965) William Fieling Ogburn ve Meyer Nimkoff'un *Sociology* kitabından

¹ Psikoloji ve metafizik

² Bilim Felsefesi ve Ahlak Felsefesi

serbest bir alıntı olarak düzenlemiştir. Ali Muhammed Kardan'ın çevirdiği Durkheim'ın *Sosyoloji Yöntemin Kuralları* ise 1343/1964 yılında *Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-ı İctimai* tarafından yayınlanacaktır.

3.1.4.2. Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-ı İctimai: Modernleşmekte olan Devletin İhtiyaç Duyduğu Bilgiyi Üretmek Üzere Akademiye Yatırım Yapması

1953 darbesi sonrası toplumun temel meseleleriyle ilgilenen muhalif sesler bastırılırsa da araştırma konusu toplum ve toplumsal meseleler olan sosyal bilimler, üniversitede ortaya çıkmaya başlamıştır. Değişimi amaçlayan ve ideolojik bir boyut alan akademi dışındaki sosyoloji, akademik ortamda toplumda düzeni sağlamak gibi bir görev üstlenmiştir. Modernleşme sürecinde kalkınma programları uygulanırken toplumda düzeni sağlamanın toplum ile ilgili daha çok bilgi toplamaya bağlı olduğu düşünülüyordu. Ayrıca elde edilen bilgi devlete kendine bir millet inşa etmesi doğrultusunda yardımcı olacaktı. Bunun için de toplumu tanımak devletin esas önceliği olmuştu.¹

1956 yılında Tahran Üniversitesi'nin rektörü, Menüçehr İkbâl, Avrupa üniversitelerinden mezun olan İranlı öğrencileri İran'da çalışmaya davet etmek için Batı Avrupa'ya seyahat etmiştir. Hukuk ve Siyasal Bilimler Fakültesi hocası ve Keyhan Kurumu'nun kurucusu Mustafa Misbahzade'nin önerisi üzerine Paris'te, G. Piajet'nin öğrencisi ve Cenevre Üniversitesi'nden Sosyoloji bölümü mezunu İhsan Nerakî ile görüşmüştür. Nerakî, Paris Demografik Araştırmalar Kurumu'nun kurucularından olan A. Souvy'den etkilenmiştir ve G. Balandier'in öğrencisi olmuştur. Bu görüşmede Nerakî, Tahran Üniversitesi'nde bir araştırma merkezinin kurulmasını İkbâl'a önermiştir (İzedi, 2015: 57).

1958 yılında Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-ı İctimai, üniversite bünyesinde ilk araştırma merkezi olarak Fransa Milli Bilimsel Araştırmalar Merkezi (C.N.R.S) ve Paul

¹ İhsan Neraki ve Cemşid Behnam gibi o dönemin sosyologları, devlet kurumlarıyla işbirliği yapmanın Müessesenin araştırma yapabilmesi için yeterince bütçesinin olmadığından kaynaklı olduğunu savunmaktalar. Ancak devlet kurumlarının talebi üzerine araştırma yapmak hem teorik çalışmaları ve kuram kurmayı engellemiştir hem de devlet yanlısı olmak ve devletten para almakla suçlanmasına yol açmıştır.

Vielle¹, Bonno Strenberge, Hollandalı Op't Land Cornlis, Fransız Pierre Bessagnet, J. C. Chasteland, Fransız Audil Puech, Amerikan J. R. Tuba ve Fransa'da eğitim gören İranlıların işbirliğiyle, Tahran Üniversitesi'nin bünyesinde faaliyete başlamıştır (Taleb, İktirah, 1994: 9, Danişgah-i İnkılap, 1993: 75). Bu Müessese, sosyal değişimleri ve ekonomik gelişmeleri göz önünde bulundurarak kooperatif ve sosyal refah ile ilgili konularda bilimsel rehberlik ve sosyal araştırma merkezi olarak çalışması bekleniyordu. Bu doğrultuda, Müessese aktivitelerini üç temelde yürütmeliydi: eğitim, araştırma ve çeviri, konsültasyon ve görüş teatisi (Müessese'nin Tüzüğü, Birinci Madde).

Müessese kısa süre içinde Nerakî, Sadîkî, Behnam, Raseh, Firuz Tevfik, Ali Muhammed Kardan gibi kişilerin desteği ve Avrupalı araştırmacıların işbirliği yanısıra Paris Demografi Kurumu, Sorbonne Üniversitesi ve UNESCO gibi uluslararası kurumların yardımıyla seçkin kesimin ve iktidarın ilgisini çekmeyi başarmıştır (İzedi, 2015: 62). 1337-1338/1958-1959 eğitim yılında, yaklaşık 400 öğrenci ihtisas kurslarına ve 19 kişi de bütünleyici kurslarına kayıt yapmıştır. Bir sene sonra Müessese'nin öğrenci sayısı 750'ye ve 1960'ta 1200 kişi üzerinde bir sayıya ulaşmıştır (Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-i İçtimai İki Yıl Aktivite Raporu, 1960, Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, s. 1). Nerakî'ye göre (2000: 201) bu büyük ilginin bir nedeni de 1953 Darbesi sonrasındaki üniversitelerde olan baskıcı ortamdan kaynaklanmaktaydı. Tüm itiraz yolları kapandığı için sosyoloji bilimi değişimi çağrıştıran bir bölüm olarak görülmeye başlamıştır. Latin Amerika ülkelerine benzer bir şekilde İran'da da sosyal bilimler, sosyal eşitsizlikleri ve toplumsal sorunları anlatmanın bir aracı olarak görülmekteydi.

¹ Paul Vieille, Müessese'ye davet edilen ilk yabancı araştırmacıydı (Neraki, 2000: 404).

Müessese'nin ilk dönem yüksek lisans programından aralarında Ahmed Aşref¹, Nadir Afşar Nadiri (1305-1358)², Mahmud Ruh-ul Amini (1307-1389)³, Zahra Şecii⁴, Raziye Akli, Hosrev Hosrevi da bulunan 69 kişi 1959-60 yılında mezun olmuşlardır (İki Yıllık Rapor, 1960: s: 24-25).

3.1.4.3. Müessese'nin Ders Programları ve İlk Sosyoloji Hocaları

Müessese'nin eğitim programı iki çeşit kurstan oluşmaktaydı: tahsis (tahassüsî) kursu ve bütünleyici (tekmîlî) kurs. İki yıllık bütünleyici kurslar, farklı bölümlerde okuyan ancak sosyal bilimlere de ilgi duyan öğrenciler veya liseyi bitirip üniversite dışı çalışmalarında sosyal bilimlere ihtiyaç duyan kişiler içindi. Tahsis programları ise, sosyal bilimlerde uzmanlık kazanmak isteyen lisans eğitimini bitirmiş öğrenciler için düzenleniyordu (İki Yıllık Rapor, 1960: s. 2-3).

Müessese'nin ders programı bir taraftan teorik tartışmaları içerirken, araştırma yöntemleri ve İran'ın toplumsal sorunlarını da kapsamaktaydı. Edebiyat Fakültesi Haberleri'ne göre 1958-1959 eğitim yılında Sosyal bilimlerde teorik dersler ve dersleri veren hocalar şöyle açıklanmıştır (Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 1960, sayı 3: 91):

Tablo 5- 1958-1959 Eğitim Yılında Sosyal Bilimlerde Yapılan Teorik Dersler ve Dersleri Veren

Hocalar	
Dr. Sadîkî ve Dr. Raseh	Sosyoloji

¹ Sosyolog, araştırmacı ve yazar (1313/1934 -); Iranica Ansiklopedisi'nin ana kurucularından biri olan Aşref, Pennsylvania, Columbia, Princeton ve Tahran Üniversitesi'nde Sosyoloji ve İran'ın Toplumsal Tarihi eğitim vermiştir.

² Fransa'dan Etnoloji mezunuydu ve Müessese'nin Köy Araştırmaları grubunda çalışıyordu. Tahran Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi kurulduğunda, Müessese-i Mütalaat-i Aşayeri (Göçebeler Çalışmaları Müessesesi) kurulmuştur. Afşar Nadiri hayatının sonuna kadar bu müessesede çalışmıştır.

³ Eğitimini 1331 yılında Tahran Üniversitesi'nde başlamış 1334 yılında Fars Dili ve Edebiyatı bölümünden lisans almıştır. Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-i İctimai kurulunca bu müessesede eğitime devam etmiştir. Fransa'da Etnoloji'de doktora yaptı ve 1346 yılından C.N.R.S'te çalıştı. 1347 yılında İran'a döndü ve Tahran Üniversitesi'nde çalışmaya başladı.

⁴ Tahran Üniversitesi'nde Sosyoloji Bölümü'nde yüksek Lisans yaptı. Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-i İctimai'nin Sosyoloji Bölümü'nde çalışan ilk kadınlardan biridir. *Vezalet ve Veziran der İran: Mütalaa az Nazar-i Camiaşinasi-i Siyasi* kitabının yazarıdır.

Dr. Mehdevi ve Dr. Raseh	Sosyal Bilimler Araştırma Yöntemleri
Dr. Hacenuri	Statistik Yöntemler
Dr. Kardan	Sosyal Psikoloji
Dr. Behnam	İktisat
Dr. Behnam	Demografi
Dr. Nerakî	Antropoloji
Dr. Nerakî	İran'ın Toplumsal Sorunları

Müessese'nin İki Yıllık Raporu'na göre (s. 8-12), Müessese'nin zorunlu ve seçmeli ders listesi şöyleydi:

Zorunlu dersler: Sosyoloji Tarihi- Sosyoloji Kuramları (Dr. Sadîkî); Genel Sosyoloji (Şapur Raseh); Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri (Ali Muhammed Kardan); Siyaset Sosyolojisi (Sadîkî); Özel Sosyoloji (Şapur Raseh); Etnoloji (İhsan Nerakî); Sosyal Psikoloji (Mahmud Sanai); İktisat bilimi Temelleri 1 (Cemşid Behnam); İktisat bilimi Temelleri 2 (Hudadad Fermanfermaiyan); Demografi (Cemşid Behnam); Statistik Bilimine Giriş (Abulkasım Kandhariyan, Ali Medeni).

Seçmeli Dersler: İran'ın Toplumsal Sorunları (İhsan Nerakî); Etnoloji (Bessagnet), Kültürel Etnoloji (Antonofski); Eğitim Temelleri (Ali Muhammed Kardan); Statistik Yöntemler (Abbaskuli Hacenuri); İnsani Coğrafya Temelleri (Muhammed Hasan Genci); İktisat Analiz Yöntemleri (Huşeng Nehavendi); İktisadi ve İçtimai Planlamanın Usulü (C. Martin); İran'ın İdari Organizasyonları (Kazımzade).

Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi'nde (1960, sayı 3, s. 91) ise Seçmeli Pratik dersler şöyle sıralanmıştır: İran'da Kültürel Müesseseler, İran Toplumunda Çocuklarla ilgili meseleler, İran'da doğurganlıkla ilgili meseleler, İran'da köy hayatıyla ilgili meseleler, İran'da toplumsal değişim, İktisat ve İran'ın İktisadi meseleleri.

Cemşid Bahnam'ın söylediğine göre Müessese'nin ilk yıllarında hocaların yaklaşık yüzde yetmiş Fransızca ve İsviçre gibi Fransızca eğitim veren üniversitelerden mezun olduğu için

Fransız sosyolojisi daha çok etkindi. Dolayısıyla Durkheim, August Comte, Gorovich ve Raymond Aron'un görüşleri derslerin içeriğinde önemli yere sahipti. Ancak sonraki yıllarda Amerika ve Almanya'dan mezun olan hocalar da öğretim kadrosuna eklenince Sorokin, Parsons ve Max Weber de ders içeriklerinde yer aldı ve Frankfurt Okulu da anlatıldı (Behnam, 2017).

Paris Üniversitesi mezunu ve Müessese'nin başkanı, Gulam Hüseyin Sadîkî, Sosyoloji Tarihi ve Sosyoloji Kuramları derslerini veriyordu. Bu derslerde Yunan uygarlığı öncesi uygarlıklarda sosyal düşünce, sosyoloji öncesi dönemde sosyal felsefe - sosyal tarih, sosyolojinin kurucuları olarak Saint-Simon, Proudhon, Marx, Auguste Comte, Fredric Le play ve Herbert Spencer, 19. ve 20. yüzyılda sosyoloji (Emile Durkheim, Marcel Mauss, Maurice Halbwachs, Lucien Lévy-Bruhl, George Simmel, Max Scheler, Karl Mannheim, Max Weber, Graham Wallace, Harold Lasky, Sorokin, Gurvitch vs.) konuları ele alınıyordu (İki Yıllık Rapor, 1960: s.8). Gulam Hüseyin Sadîkî, ayrıca Siyaset Sosyolojisi dersinin eğitimini de üstlenmekteydi. Köy toplumları, kraliyet ve askeri toplumlar gibi çeşitli siyasal sistemler, demokrasi tanımı ve çeşitleri, devlet ve teorileri, millet ve kuramları, dersin konusunu oluşturmaktaydı (İki Yıllık Rapor, 1960: s.10).

Sadîkî, eğitimini Alyans Fransız okulu ve İran Darülfünunu gibi zamanın yeni okullarında bitirdikten sonra, yurtdışına gönderilen ikinci grup burslu öğrenciler arasında Fransa'ya gönderilmiştir. 1316/1938 yılında doktora tezini savunduktan sonra İran'a dönmüş Danişsera-yi Âli ve Tahran Üniversitesi'nde öğretime devam etmiştir. İran tarihine ilgi duyan Sadîkî'nin doktora tez konusu "2. ve 3. Hicri Yüzyılda Dini Hareketler"¹ idi.

Cebhe-i Milli'den olan Sadîkî aynı zamanda Musaddık dönemi Posta, Telgraf, Telefon ve İçişleri Bakanlığını yapmış 1953 darbesi sonrası tutuklanmıştır. Hapisten çıktıktan sonra, diğer çalışma arkadaşlarıyla birlikte Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-ı İctimai'yi

¹ Les Mouvements religieux iraniens au IIe et au IIIe siècle de l'hégire (Les Presses modernes, 1938 - 332 sayfa)

kurmuş, bu kurumun ilk başkanı olmuş ve akademi hayatını sosyoloji alanında devam ettirmiştir.

“Camiaşınası” terimi İran’da Sadîkî’nin adıyla anılmaktadır. Ancak Sadîkî, belki de siyasetteki konumundan dolayı, Sosyoloji alanında hiçbir yayını olmamıştır. Sadîkî’nin, Genel Sosyoloji dersinin notlarına bakıldığında, bu derste Sadîkî’nin 18. yüzyıl düşünürlerini anlattığı anlaşılmaktadır. Saint Simon, Hegel, Auguste Comte, Marx, Herbert Spencer ve Durkheim Sadîkî’nin bu derste konu ettiği düşünürler arasındadır. Ayrıca dersinde, tarih felsefesi ve sosyolojik yöntemleri de açıkladığı görülmektedir (Zencanizade, 2014).

Yunan tarihiyle ilgili iki kitabı olan Sadîkî, felsefe tarihiyle ilgili de ders veriyordu ve sosyoloji teorileri ve felsefe tarihi arasında başarılı bir şekilde bağlantı kuruyordu. Ancak Sadîkî’nin sosyolojide pozitivist geleneğin takipçilerinden olduğunu ve İranoloji’den etkilendiğini söylemek mümkündür (Azad Ermeki, 1999: 40-41).

İhsan Neraki¹, Antropoloji dersini veriyordu. Bu derste etnoloji, uygulamalı antropoloji yöntemleri ve İran’ın güncel sorunları konularını anlatıyordu (İki Yıllık Rapor, 1960:

¹ İhsan Neraki, Ağustos 1941 sonrası okulların aşırı siyasallaşmasıyla, Hukuk bölümünde birinci sınıf öğrencisiyken, babasının ısrarıyla eğitim için yurtdışına çıkmıştır. Cenevre Üniversitesi, İktisadi ve İçtimai Bilimler Fakültesi’ne kayıt yaptırmış ve Matematik Ekonomisi bölümünü okumak üzere 1947 yılında Cenevre’ye gitmiştir. Ancak üniversitenin ilk yıllarında aldığı Sosyoloji dersinin hocası, Jean Piaget’nin teşviğiyle Sosyoloji bölümüne geçmiştir (Neraki, 2000: 12-13).

Sorbonne Üniversitesi’nde Doktora sınavlarını geçirdikten sonra, doktora teziyle ilgili araştırmalarını yapmak için İran’a geri dönmüştür. O dönem Tahran Üniversitesi Sosyoloji hocası Gholam Hüseyin Sadîkî, Musaddık’ın hükümetinde İçişleri Bakanı’ydı ve Neraki’den de kendisiyle birlikte sosyoloji derslerine girmesini, yeni sosyoloji akımlarıyla ilgili özellikle de II. Dünya Savaşı sonrası sosyolojik araştırmalarla ilgili sunum yapmasını istemiştir. Ayrıca Sadîkî, Neraki’ye İran İstatistik Merkezi’nde çalışmayı önermiştir (Neraki, 2000: 20). İki sene İstatistik Merkezi’nde çalışmak, Neraki’nin tez konusunu değiştirmesine neden olmuştur; ve tez konusunu 19. Yüzyıl Düşünce Akımları’ndan İstatistiksel Araştırma Yöntemleri’ne değiştirmiştir (Neraki, 2000: 41). Ancak 19 Ağustos 1953 Darbesi (Ajax Operasyonu) sonrası Sadîkî’nin tutuklanmasıyla, durum değişmiştir. 1955 Sonbahar’ında Neraki birkaç kişiyle birlikte İstatistik Merkezi’ndeki görevinden atılmıştır (Neraki, 2000: 21).

Neraki, Aralık 1955’te bilimsel araştırmalar bursunu kazanarak Paris’e dönüp Alfred Sauvy’nin kurduğu demografik araştırmalar kurumunda stajyer olarak işe başlamıştır (Neraki, 2000: 27). Ayrıca Sorbonne Üniversitesi Sosyal Psikoloji bölümüne ilk hoca olarak alınan ve Fransa’da ilk Kamuoyu Araştırmaları Müessesesi’nin kurucusu Jean Stoetzel ile tanışmıştır (Neraki, 2000: 44).

Neraki, doktora tezi danışmanı olan Jean Piaget’nin vasıtasıyla UNESCO’da 1955’ten itibaren çalışmaya başlamış (Neraki, 2000: 27) 1956’da Yugoslavya’da katıldığı UNESCO ve Uluslararası Sosyoloji Derneği (ISA) işbirliğiyle yapılan bir konferansta Sorbonne Üniversitesi hocası Georges Balandier ile tanışmıştır

s.11). İhsan Nerakî ayrıca, İran'ın Toplumsal Meseleleri_dersini de veriyordu. Kalkınmanın önündeki engeller, eski iktisadi ve sosyal organizasyon, ekonomik büyüme sürecinde dengesizlikler, gençlik sorunları ve çocuk suçluluğu, kadınların özgürleşmesinden kaynaklanan sıkıntılar gibi konular bu derste anlatılan konular arasındaydı (İki Yıllık Rapor, 1960: s.13). Aslında bu ders, kalkınma programının yarattığı değişimi ve bu değişimin toplumun çeşitli kesimlerinde yarattığı etkiyi ve tepkiyi araştırmak amacıyla hizmet etmekteydi.

Neraki, Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-ı İctimai'nin kuruluşundan amacın toplumun sorunlarını araştırabilmek için gençlere araştırma yöntemleri ve kuramları öğretmek olduğunu söylüyor (Neraki, 2000: 128).

Sosyal Bilimler ve Gelişim Süreci (1965), *Toplum, Gençler, Üniversite, Dün, Bugün, Yarın* (1971), *Gurbet-i Garb*, (1974), *Kendisinde Olanı...*, (1976), *Ham Tamah* (1977), *Özgürlük, Hak ve Adalet*, İsmail Hoyi'nin İhsan Neraki'yle Söyleşisi, (1977), İslami Devrim'den önce Neraki'nin yayınladığı kitaplardır.

Cenevre Üniversitesi'nden mezun Şapur Raseh, Genel Sosyoloji¹ dersini üstlenmekteydi. Bu derste sosyolojinin tanımı ve konusu, sosyolojinin diğer sosyal bilimlerle ilişkisi, sosyolojinin yöntemi, sosyolojide temel kavramlar ve toplum çeşitleri konu ediliyordu (İki Yıllık Rapor, 1960: s.9). Raseh, ayrıca şehir sosyolojisi, şehirde yaşamının sorunları, sanayi sosyolojisi başlıklarından oluşan Özel Sosyoloji dersine girmektedir (İki Yıllık Rapor, 1960: s.10).

(Neraki, 2000: 51). Afrika çalışmalarıyla ün kazanan Balandier, kolonileştirme karşıtı bir sosyologdur. O dönemde Balandier, Fransa'da bir ilk olarak Üçüncü Dünya Sosyolojisi dersini vermekteydi. Neraki, Balandier'in vasıtasıyla Georges Gurvitch ile de tanışmıştır (Neraki, 2000: 55).

Paris'te Neraki Strasburg Üniversitesi'nde sosyoloji hocası olan Henry Laufer ile tanışmıştır. Laufer sonralar Tahran'da Müessese-i Mütalaat ve Tehkikat-ı İctimai kurulunca danışmanlık için UNESCO aracılığıyla Tahran'a davet edilmiştir.. Neraki'nin tanıştığı bir diğer düşünür ise Gurvitch'ten etkilenen ve uzmanlığı Cezayir ve Fas'ta sömürgecilik üzerine olan Jacques Augustin Berque idi. Berque da Sosyal Okumalar ve Araştırmalar Merkezi tarafından Tahran'a davet edilen kişilerden idi. Yıllar sonra Tahran'da yapılan Üçüncü Dünya Semineri'ne de Brezilyalı Josué de Castro ile birlikte Tahran'a gelmiştir. Neraki UNESCO projesi olarak Ortadoğu göçebeleri üzerine bir çalışma yapmıştır (Neraki, 2000: 109-111).

¹. Camiaşınası-i Umumi

Şapur Raseh, 1303/1924 yılında Tahran'da dünyaya geldi. Babası Bahai ve annesi Müslümandı. Tahran Üniversitesi iktisat bölümünden mezun olduktan sonra Edebiyat Fakültesi'ne geçti ve edebiyat bölümünde doktora yaptı. Fakat diplomasını almadan Cenevre Üniversitesi'nden kabul aldığı için Avrupa'ya gitti, ve 1954 yılında yüksek lisansını ve 1958 yılında doktorasını sosyoloji bölümünde aldı. Cenevre Üniversitesi'nde eğitim alırken Piaget'den gelişim psikolojisi dersleri aldı. Tezini önyargı üzerine yazarken Piaget de doktora tez izleme komitesinin üyelerinden biriydi. Ayrıca Paris Sorbonne Üniversitesi'nde bazı kurslara katıldı ve George Gurvitch'in derslerini takip etti. 1958'de İran'a dönmeden önce statistik ve ampirik araştırma yöntemleri üzerine birkaç ders aldı ve Üçüncü dünya ülkelerinde kalkınma planlamasıyla ilgili bir seminere katıldı (Milani, 2008: 268-9). 1958 yılında İran'a döndü ve akabinde Tahran Üniversitesi bünyesindeki Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-ı İctimai'de ders vermeye başladı. Anglosakson sosyolojiye ilgisi onun dersleriyle başladı (Raseh, 2015: 92). Aynı zamanda Planlama Teşkilatı'nın Ekonomi Birimi'ne katılması istendi. O yıllarda bu birim, İran'ın kronik ekonomik sorunlarını çözmeye çalışan "istikrar kazandırma programı"nın kalbiydi ve İran ekonomisine birkaç uzun vadeli ekonomik planlamayı yapan çabanın bir parçasıydı. Program Ford Kurumu, Amerika devleti ve Harvard Üniversitesi tarafından mali yönden garanti altına alınmıştır (Milani, 2008: 268-9).

Raseh, I. Bilimsel Araştırmalar Meseleleri Konferansı'nda yaptığı konuşmasında büyüme ve kalkınmanın temel faktörünün bilimsel gelişme olduğunu savunmaktadır. Bilimsel gelişmenin anahtarı ise ona göre araştırmadır. Ancak bilim, araştırmadan kaynaklansa da bilim ağacının meyvesi de araştırmadır. Dolayısıyla araştırma yapabilmek için bilimsel bilgiye sahip olmak önemlidir (Raseh, 1973: 11). Raseh'e göre kalkınma ve yenileşme yoluna giren üçüncü dünya ülkelerinde siyasi açıdan bağımsızlık ve eski yapı ve kurumların yenilenmesi önem kazandığı için genel olarak siyasal episteme bilimsel epistemeye kıyasla uygulanabilirlik açısından daha çok ilgi görmüştür (Raseh, 1973: 11). Raseh, Georges Gurvitch'e atıfla bilimsel epistemeyi organizasyon bakımından en demokratik episteme olarak görmektedir. Çünkü hem takım çalışması hem de bir uzlaşma ve anlaşma sonucu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla demokratik siyasal sistemlerde bilimsel

episteme daha çok gelişebilir (Raseh, 1973: 12). Araştırma ayrıca meraklı ve eleştirel bir ruh ister. Dolayısıyla Raseh'e göre araştırmanın gelişmesi  faktöre bağlıdır: genel vrenin toplumsal koşulları, araştırmacının özelliği, sipariş veren veya işvereninin özelliği (Raseh, 1973: 12). İnan örneğine gelince Raseh'e göre, hala nc Dünya lkeleri'nin bazı özelliğini taşıyan İnan'da toplumsal koşullar araştırmanın gelişmesini sağlama yolundadır. Toplumsal kombinasyon değişmekte ve bir taraftan orta sınıf ve diğer taraftan ise aydın kesim gc kazanmaktadır. Eğitimli insanların sayısı giderek artmakta ve ülkenin ilerlemesi toplumun birçok sosyo ekonomik meselesinin araştırılmasını gerekli kılmaktadır. Ayrıca devletin araştırmaya tahsis edilen bütçesi artmaktadır (Raseh, 1973: 12).

Raseh lkenin Dördüncü Kalkınma Planı'nda sosyal programlar (kültür, sağlık, kentsel gelişim ve imar) hakkında yaptığı konuşmada toplumsal planlamanın neden gerekli olduğundan, devletin neden bu planlamaya müdahale etmesi gerektiğinden, Dördüncü Kalkınma Planı'nın toplumsal hedeflerinden bahsetmiştir. Raseh'e göre toplumsal planlamanın amacı insanın refahıdır ve dolayısıyla toplumsal planlamalar ekonomik büyüme ve kalkınmanın yolundaki engelleri kaldırmaya yönelik olmalıdır. Ayrıca toplumsal eşitsizlik kalkınma için tehlike oluşturduğuna göre adaletin sağlanması için toplumsal reformlar kaçınılmazdır ve toplumsal planlama da bu yönde olmalıdır. Raseh'e göre zengin ülkelerde yaşanan toplumsal sorunlardan gelişmekte olan ülkeler ders çıkarmalıdır: aynı sorunları yaşamamak için ekonomik, toplumsal ve insani gelişme paralel ilerlemelidir (Raseh, 1968: 41).

Raseh'e göre devlet eskiden ülkenin iç ve dış güvenliğinden sorumlu olsa da bugün başka roller de üstlenmektedir. Milli birliği korumak, ekonomik ilerleme için planlama yapmak, toplumsal kalkınmayı sağlamak ve sosyal hizmet sunmak da artık devletin görevleri arasındadır. İnan tarihi göz önünde bulundurulduğu zaman yüzyılın ilk yirmi yılında i güvenlik ve milli birlik sağlanmış durumdadır. II. Dünya Savaşı sonrası devletin önceliği ekonomik kalkınmaydı. Birinci ve İkinici Kalkınma Planları bu amaçlamaktaydı. Ancak

son altı yılda devlet toplumun ıslahı ve gelişmesi ve toplumun genelinde adaletin sağlanmasına yoğunlaşmıştır (Raseh, 1968: 42).

Cenevre Üniversitesi Felsefe Bölümü'nden mezun olan Ali Muhammed Kardan, Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri dersini anlatıyordu. Bu ders, sosyal bilimlerdeki yöntemin diğer bilimlerin yöntemleriyle karşılaştırmak, sosyolojik araştırmanın genel yasaları, kuram ve araştırma yöntemleri arasındaki ilişki, anket ve çeşitleri, sosyoloji ve antropolojide araştırma teknikleri konularını içeriyordu (İki Yıllık Rapor, 1960: s.9).

Londra Üniversitesi'nde felsefe bitiren Mahmud Sanai, Sosyal Psikoloji dersine giriyordu. Bu ders sosyal psikoloji tarihi, sosyal ve genel psikoloji, hayvanlarda sosyal davranış, kişiliğin inşasında psikanaliz okulunun temelleri, kişilik çalışmalarında yeni gelişmeleri içeriyordu (İki Yıllık Rapor, 1960: s.11).

Paris Üniversitesi İktisadi Bilimler bölümünden mezun olan Cemşid Behnam, Stanford ve Colorado üniversitelerinden İktisadi Bilimler mezunu Hudadad Fermanfermaiyan ile birlikte İktisat İlminin Temelleri dersini anlatıyordu. Cemşid Behnam demografinin temelleri, 1956¹ nüfus sayımının analizi gibi konuları içeren Demografi dersini de vermekteydi (İki Yıllık Rapor, 1960: s.11-12).

Behnam İstanbul'da doğdu. Liseye başlamadan İran'a döndü ve Tahran Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olduktan sonra Fransa'ya gitti. Sorbonne'da Claude Lévi-Strauss'ın öğrencisi oldu. İktisadi Bilimler bölümünde doktora yaptı. "İran'ın Demografik Meseleleri ve İktisadi Gelişme" doktora tezinin konusuydu. İran'ın 1956 Genel Nüfus Sayımı sonuçları yeni yayınlanmıştı ve bunu değerlendirmek istedi. Eğitim alanı demografi ile ilgili olduğu için Alfred Sauvy'in önerisi üzerine sosyoloji dersi için Paris Üniversitesi'ne bağlı "Ecole des Hautes Etudehs"e (Yüksek Tahsil Okulu) katıldı. Georges Balandier ve Claude Lévi-Strauss'ın derslerini üç sene boyunca takip etti (Behnam, 2015: 80). 1958'de Tahran'a döndü. Demografi, gelişme sosyolojisi ve aile sosyolojisi dersleri verdi. İslam Devriminden sonra, 1980'de Paris'e döndü ve Rene

¹ . İran'da yapılan ilk genel nüfus sayımı.

Descartes Üniversitesi'nde Orta Doğu Sosyolojisi ve Üçüncü Dünya Ülkelerinde Teceddüt alanlarında ders vermeye başladı. Uluslararası Sosyal Bilimler Konseyi'nde genel sekreter yardımcısı oldu. 1984'te UNESCO'ya girdi ve araştırma projelerinde yöneticilik yaptı.

“Aile Yapısı ve Akrabalık¹”, “Sosyolojiye Giriş²” (Şapur Raseh'le birlikte), “Demografinin temelleri³”, Behnam'ın Devrim'den önce yayınladığı kitaplarıdır.⁴

Paris Üniversitesi Antropoloji bölümünden mezun olduktan sonra Yale, Harvard ve Chicago üniversitelerinde 9 sene eğitim veren ve UNESCO'da çalışan Pierre Bessaiget 1959 yılında İran'a gelmiş ve Etnoloji dersini üstlenmiştir (Nerakî, 2000: 212). Bu ders, etnolojinin tanımı, etnolojinin sosyoloji ve psikolojiyle olan ilişkisi, etnoloji kuramları ve araştırma yöntemleri, İran aşiretleri gibi konuları içermektedir. Bessaiget'nin dersleri, *Etnoloji Yöntemi* ismiyle, Müessese tarafından kitap olarak yayınlanmıştır (İki Yıllık Rapor, 1960: s. 13).

Yale Üniversitesi felsefe mezunu A. Antonofoski, Kültürel Antropoloji dersine girmektedir. Bu derste kültür analizi, kültür çatışması ve kültürel değişim gibi konular ele alınmaktaydı (İki Yıllık Rapor, 1960: s. 14).

Ali Muhammed Kardan Eğitimin Temelleri, Amerika ve Paris'te okuyan Abbaskulu Hacenuri ise İstatistiksel Yöntemler, Amerika'da eğitim gören Muhammed Hasan Genci ve Paris Üniversitesi mezunu Kazım Vedii ise Beşeri Coğrafya derslerini üstlenmişlerdi. Vedii Müessese'de Kırsal Çalışmalar bölümünü kuracaktır (İki Yıllık Rapor, 1960: s. 14-16).

¹ Sahtar-ı Hanevade ve Hişavendi

² Mukaddemei Ber Camiaşınası

³ Mebani-i Cemiyetşınası

⁴ Devrim'den sonra “İranlılar ve Teceddüt Düşüncesi” kitabı ve “Berlinliler” kitaplarını yayınlamıştır.

Paris Üniversitesi İktisadi Bilimler mezunu Huşeng Nehavendi Ekonomik Analiz Yöntemleri dersini, Manchester ve Oxford üniversitelerinde eğitim almış, İran'daki Ford Kurumu uzmanlarından Kurt Martin (?) İktisadi ve İçtimai Planlama Usulü dersini, Princeton Üniversitesi'nden mezun Hüseyin Kazimzade İran'da İdari Kurumlar dersini verdiler (İki Yıllık Rapor, 1960: s. 16-17).

3.1.4.4. Müessese'nin Araştırma Birimleri

Öğrencilerin araştırma yöntemlerini daha iyi öğrenmeleri için, adı ve sayısı zaman zaman değişse de, Müessese bünyesinde çeşitli araştırma birimleri kurulmuştur. Müessese, eğitim bölümünde iki çeşit (tekmîlî ve tahassüsî/) eğitim programını sürdürürken araştırma bölümü toplam altı birimden oluşmuştur (Edebiyat Fakültesi Haberleri, 1966: s. 217): İran Sosyolojisi birimi, Şehir Sosyolojisi birimi, Demografi birimi, Köy ve göçebeler demografisi birimi, İstatistik birimi, Belgeler ve evraklar birimi.¹

Müessese'nin yayınladığı *Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-ı İçtimai'nin 1337/1958 - sonbahar 1358 / 1979 arası Araştırma ve Yayın Listesi* kitabında, 1958- Aralık 1977 yılları arasında Şehir Sosyolojisi Birimi'nde² yapılan araştırmaların listesi eğitim, kalkınma, aile ve evlenme, şehirleşme ve şehir meseleleri, sosyal tabakalaşma alt başlıkları altında sınıflandırılmıştır. Bu kitapta, Köy Sosyolojisi Birimi'nde yapılan araştırmaların da listesi düzenlenmiştir. Köy Sosyolojisi birimi, Müessese'nin kuruluşuyla birlikte çalışmaya başlayıp 1965 yılına kadar köy ve göçebe araştırmalarını

¹ Çeşitli kaynaklarda bu araştırma gruplarının adı ve sayısı farklı yazılmıştır. Örneğin Neraki (2000: 215-217) ise bu grupları, Toplumsal Katmanlaşma Araştırmaları grubu, Aile Sosyolojisi Araştırmaları grubu, Antropoloji Araştırmaları grubu, Sanayi Sosyolojisi Araştırmaları grubu, Kent Sosyolojisi Araştırmaları grubu, Köy Sosyolojisi Araştırmaları grubu olarak sıralamaktadır, Golçin (2009), bu grupları Bölgesel ve Kentsel İncelemeler, Etnoloji, Sosyal Psikoloji, Köy Sosyolojisi, Siyaset Sosyolojisi, Demografi, Karşılaştırmalı Sosyoloji, Göçebeler Araştırması olarak sıralarken Teberriyan (2009), Antropoloji, Demografi, Sosyoloji, Kent Çalışmaları, Statistik, Göçebeler, Köy araştırmaları, Sosyal Psikoloji, Evrak ve Belgeler bölümünden bahsetmektedir.

² Kentlerin sosyolojik incelemesine yönelik teorik çerçeve ilk kez Chicago Okulu tarafından geliştirilmiştir. Chicago Okulu'nun çalışmaları, kentin problemleri üzerine yoğunlaşmaktadır. Chicago Okulu, 20. yüzyılın başlarında Amerika'da kentlere yapılan göç sonrasında yaratılan sorunlarla ilgilenmiştir.

yürütmüştür ancak 1965 yılından Köy ve Göçebe araştırmaları iki ayrı birim olarak çalışmalarına devam etmişlerdir (s. 15). Köy Araştırmaları biriminin çalışmaları köylerin sosyoekonomik durumunun incelenmesi dahil olmak üzere çeşitli alanları kapsamaktadır. 16 bölgenin köylerinde yapılan “Kapsamlı Araştırma” 16 cilt halinde yayınlanmıştır. Ayrıca her bir bölgede bir köy derinlemesine incelenmiş ve sonucu 18 monografi olarak yayınlanmıştır. 12 Tarım Anonim Şirketi’nin İtımai İktisadi İncelemesi ise 6 bölgede yapılmıştır. “Bone”¹ sosyolojisi 6 ayrı araştırma olarak yayınlanmıştır. Bu grubun araştırdığı konular toprak reformunun sonuçları, sosyoekonomik durum, köy kooperatifleri, tarım anonim Şirketleri, köy bayındırlığı ve kalkınması, tarım ürünlerinin geleneksel ölçü birimleri gibi alt başlıklarda sınıflandırılmıştır. Etnografik ve monografik araştırma yöntemleri sıklıkla kullanılmaktadır. Müessese’nin yayınladığı *Köy Araştırmaları Birimi’nin Araştırma ve Yayın Listesi* kitabında, 1958–1978 yılları arası toplam 95 araştırmanın yapıldığı kaydedilmiştir.

1963’te Müessese, köylerin sosyo-ekonomik durumlarını araştırmakla Merkezi Planlama Teşkilatı tarafından görevlendirilmiştir (Nerakî, 2000: 190). Bu doğrultuda, Müessese’nin Köy Araştırmaları Birimi beş çeşit araştırma yapmakla yükümlü tutulmuştu: 1) Ülkenin 17 bölgesinde örnekleme veya monografi yöntemiyle ekonomik ve sosyal çalışmalar yapmak, 2) toprak reformu öncesi ve sonrası sağlanan tarım kredisinin (itibar-at-i keşaverzi) 6 bölgede sonuçlarını araştırmak, 3) dört bölgede kooperatiflerin nasıl algılandığının değerlendirmesi, 4) altı tarım anonim Őirketini incelemek, 5) toprak reformunun sonuçlarını ülkenin altı bölgesinde araştırmak (Nerakî, 2000: 191).

Göçebe² araştırmaları Nadir Afşar Nadiri’nin talebi üzerine 1344/1965 yılında Köy Araştırmaları Birimi’nden ayrılarak bağımsız bir birim olarak 60’tan fazla araştırma

¹ “Bone” Geleneksel tarımsal üretimde işbirliği modelidir. Bu sistemde çiftçiler, belirlenen arazide bir yıl boyunca yakın işbirliği içinde tarım yapıp erbabın payını hesaba katarak ürünü kendi aralarında sosyal statülerine bağlı olarak paylaşırlardı.

² Kaçar döneminde egemen olan Kaçar aşireti dışında Bahtiyari, Kürt, Lor, Afşar, Karagözlü, Fars’ın Kaşkay ve Arap aşiretleri en nüfuzlu aşiretlerdir. Ülkenin silahlı gücünde hep önemli yerleri olmuştur. Kaçar döneminde göçebelerin nüfusu çeşitli kaynaklarda farklılık göstermektedir. Bir kaynağa göre bu sayı 1900 yılında, 9 milyonluk nüfustan 2,200,000’e tekabül ediyordu (Őehbazi, 1369: 73). Ancak yerleştirme siyasetleri sonucunda göçebe nüfusun sayısı 20. Yüzyılın ilk yıllarında yüzde yirmiye bulmuş olsa da 1355 yılında sadece nüfusun yüzde on dördünü teşkil etmekteydi.

yapmıştır. Nadir Afşar Nadiri, Pierre Bessagnet, Huşeng Keşaverz Sadr, Mohammed Rıza Hüseyini Kazeruni, Cevad Safinejad, Elevia Restrepo, Vida Hacebi, Abbas Bahşende Nosret, Ali Rezevi, Mesud Şefik, Mustafa Rehimi, İrec Kadimi, Hasan Parsa, Perviz Vercavend, Ferhad Verheram, Odil Puyeş (!), bu bölümde çalışanlardandı (İzedi, 2015: 66-67).

Nerakî yapılan folklor çalışmalarından da bahsetmektedir. Tudeh Partisinden ayrılmış olan Celal Al-i Ahmed, İhsan Nerakî'nin davetiyle Müessesese'nin Folklor Çalışmaları grubunun başına geçmiştir (Nerakî, 2000: 381). Bu bölümde Purkerim ve Vezîzade'nin yazdığı "Feşendek" eseri (1962), Sirius Tahbaz'ın "Yuş" kitabı (1963) ve Gulamhüseyin Saidi'nin "İlhçi¹" (1963) ve "ahl-ı Hava" (1966) eseri gibi birçok monografi yapılmıştır. Celal Al-i Ahmed'in de yaptığı birkaç monografi eseri vardır: *Ovrâzân* (1954), *Tât-nişînhâ-yi Bolûk-i Zehrâ/Zehra Bölgesinin Tât Sakinleri* (1958), *Dürr-i Yetim-i Haliç*, *Cezire-yi Harg/Körfezin Yetim İncisi*, *Harg Adası* (1960), *Nefrîn-i Zemîn/Toprağın Laneti*, (1967) bunlardandır.

Cemşid Behnam'ın istihdamı ve Jean Cloude Chasteland'in Birleşmiş Milletler tarafından görevlendirilmesiyle Demografi Birimi 1344/1965 yılında çalışmaya başlamıştır. Bu bölüm, Tahran'da Nasıreddin Şah dönemi yapılan genel nüfus sayımının sonuçlarını ilk kez incelemiştir. Demografi birimi, İran'ın birinci genel nüfus sayımının sonuçlarını da araştırdı. Doğurganlık ve ölüm düzeyini değerlendirdi ve 1900'den itibaren nüfus değişiklikleri tahmin edildi (Nerakî, 2000: 194). Bu bölümde genel nüfus ve konut sayımı üzerine araştırmalar, köylü kadınların doğurganlığı, dış göç, şehirleşme ve şehircilik gibi çalışmalar yapıldı. Cemşid Behnam, J. C. Chasteland, Ali Neki Key Arselan, Mehdi Emani, Habibullah Zencanî, Muhammed Mirzayi, Habibullah Peyman, Asedullah Moezzi, Mahmud SoTudeh, Şehla Kazemipur, İsmail Mecdâbâdi-i Ferahani bu bölümde çalışan kişilerdir (İzedi, 2015: 67). 1967'lerden sonra Müessesese'nin demografik çalışmaları şöyleydi: Tahran nüfusunun tahmini, köylü kadınların doğurganlık özellikleri,

¹ İran'ın Doğu Azerbaycan İlinde bulunan bir şehrin adı

İsfahan ve Tahran’da doğurganlığın incelenmesi, 1891-1961 yılları arası önemli tarihi-demografik olayların araştırılması (Nerakî, 2000: 194-195).

Sosyal Psikoloji birimi Üniversiteye Giriş Sınavı adaylarının görüşlerinin tespit edilmesine yönelik Mahmud Senai’nin yaptığı çalışmayla faaliyete geçmiştir. Murtaza Kotobi, Bağır Saruhani, Vida Nasehi, Ali Purtaı, Murteza Sakebfer, Hüseyin Laceverdi, Ahmed Ağazade ve Sultan Muhammedi bu grupta çalışıyorlardı (İzedi, 2015: 67-68). Sosyal Psikoloji biriminde çocukların ve gençlerin ihtiyaçlarının tespiti ve onlara yönelik çalışmalar yürüten ıslah örgütleri, boş zamanlarının nasıl değerlendirdikleri, eğitimleri, farklı grupların topluma adapte olmalarında ortaya çıkan sorunlar, aile düzeninin bozulması gibi konular çalışılmıştır.

Karşılaştırmalı Sosyoloji, Jacqueline Rudolf Tuba’nın öğretim üyesi olarak işe alınmasıyla 1349/1970’te çalışmaya başlamıştır. Bu bölüm İslam Devrimi ve Tuba’nın işine son vermesine kadar toplam 18 çalışma yapmıştır. J. R. Tuba, Simin Efkehi, Kamer Pilever, ve Mustafa Ebyane bu grubun sabit üyelerini teşkil ediyordu (İzedi, 2015: 68).

Tablo 6- Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-ı İctimai’nin Farklı Alanlarda Yaptığı Çalışmaların Sayısı

Toplam	Kooperatif	Göçebeler sosyolojisi	Demografi	Karşılaştırmalı sosyoloji	Sosyal psikoloji	Köy sosyolojisi	Şehir sosyolojisi	
-	-	-	-	-	-	-	-	1337/1958
1	-	-	-	-	-	-	1	1338/1959
9	-	5	-	-	-	4	-	1339/1960
11	-	3	-	-	-	5	2	1340/1961
15	-	4	-	-	-	9	2	1341/1962
3	-	-	-	-	-	-	3	1342/1963
9	-	-	-	-	-	1	8	1343/1964
28	-	4	2	-	-	11	11	1344/1965
14	-	2	3	-	-	5	4	1345/1966

28	-	4	2	-	-	11	11	1346/ 1967
34	4	9	2	-	1	6	12	1347/ 1968
20	3	-	3	-	-	10	4	1348/ 1969
40	9	1	22	-	-	4	4	1349/ 1970
40	8	4	4	3	8	7	6	1350/ 1971
21	2	2	-	4	3	2	8	1351/ 1972
28	2	-	2	-	5	11	8	1352/ 1973
6	3	-	-	1	-	1	1	1353/ 1974
4	-	2	-	-	-	-	2	1354/ 1975
17	-	13	-	3	-	1	-	1355/ 1976
7	-	1	2	3	1	-	-	1356/ 1977
3	-	2	1	-	-	-	-	1357/ 1978
5	-	1	-	4	-	-	-	1358/ 1979
9	1	1	1	-	4	1	1	Ceva psız
325	32	57 (16.19)	49	18	22	95 (26.98)	79 (22.44)	Topla m

(Merakiz-i Pejuheşi, 1997: 47)

1963 Beyaz Devrim sonrası araştırmaların sayısında genel bir artış görölmektedir. Bu sayı 1967 Eğitim Devrimi sonrası daha da artmaktadır. 1968 ve 1970-71 yılları, en çok araştırma yapılan yıllardır. Tek partili döneme geğerken baskılar artmıştır ve bu da araştırmaların sayısında kayda değer bir ölçüde düşüşle sonuçlanmıştır. Toplam 325 araştırmanın içinde en fazla köy ve şehir sosyolojisi ve göçebeler alanlarında çalışma yapıldığı görölmektedir. Bunlardan sonra Demografi araştırmaları gelmektedir. Bu dört alan, kalkınma programları uygulanırken en çok etkilenen alanlardır. Sorun odaklı olmak ve meydan araştırmasının yöntemlerine daha çok önem vermek, Müessese'yi teorik konular ve felsefi bahislerden uzaklaştırırsa da şehir, köy ve göçebeler konusunda çoklu araştırmalar yapılmıştır. 60'lı ve 70'li yılların araştırma konularına bakıldığında aile

biçiminin değişimi, şehirleşme ve toplumsal ve ekonomik yapının değişimi en çok araştırılan konular içindedir.

Bu araştırmalar özel kurumlar için yapıldığından dolayı kamuya açık bir şekilde yayınlanmıyordu. Buna rağmen “Berresi-i kıymetha, Bazar ve Muamelat-ı Zemin-i Şehri” (Fiyatlar, Pazar ve Şehir Arazisinin değiş tokuşu) ve “İcare ve İcareneşini” (Kira ve Kiracılık) gibi bazı araştırmaların bulgularının yayınlanması SAVAK tarafından yasaklanmıştı (İzedi, 2015: 64). Bazen de farklı kurumlar, Müessese’nin kendi çalışmaları çerçevesinde işbirliğine davet ediliyorlardı, ancak görüş farklılıkları ortaya çıktığı zaman çalışmalar akim kalıyordu. Örneğin 1960’larda Petrol Şirketi’ne ve Sanayi Bakanlığı’na Müessese tarafından yapılan araştırmaların sonuçları beğenilmeyince rafa kaldırıldı (Nerakî, 2000: 141-144). Diğer taraftan Müessese’de yapılan araştırmalar incelendiği zaman bir çeşit “Profesyonellik politikası”nın izlendiği anlaşılmaktadır. Müessese’nin birçok kurumla resmi bir araştırma merkezi olarak sözleşmesi olsa da daha çok nesnel verilere dayalı araştırmalar yapılmış ve saha araştırmalarına öncelik verilerek nötr bir yaklaşım izlenmiştir. Pozitivizmin arkasına sığınmak belki de devletin siyasi baskısına bir tepki ve bilimsel araştırmalara devam edebilmek için bir kaçış yolu olarak seçilmiştir (Fazılı, 2017: 160-161).

3.1.4.5. Müessese’nin Diğer Çalışmaları

Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi’nde yayınlanan Edebiyat Fakültesi haberlerine göre (1966, sayı 54, 216-256) Müessese, kuruluşunun ilk yıllarında, araştırmacı sayısı, sosyal bilimlerde basılan kitapların sayısı ve bütçe konusunda sıkıntıdaydı. Dolayısıyla ilk yıllarda araştırmacı yetiştirmeye ve sosyal bilimler alanında kitap yayınlamaya öncelik verdi. Bütçe sıkıntısına çare bulmak için Bütçe ve Planlama Teşkilatı, Ziraat Bakanlığı, Milli Petrol Şirketi gibi devlet kurumlarından ve özel şirketlerden araştırma projeleri kabul edip bunun yanı sıra kendi araştırmalarını da sürdürmeye çalışmıştır. Müessese hem o dönemin İran toplumunu araştıracaktı hem de sosyolojik kuramları ve araştırma yöntemlerini yaptığı saha araştırmalarıyla deneyerek sosyal bilimlere katkıda bulunmaya çalışacaktı (1966, sayı 54: 216).

Ayrıca Müessese, kuruluşundan itibaren uluslararası bilim camiasıyla ilişkilerini devam ettirmeye çalışmıştır. 1959 yılında, Pierre Bessagnet UNESCO tarafında sosyal bilimler uzmanı olarak İran'a gönderilmiştir. Bessagnet İran'da antropoloji eğitimi vermenin yanı sıra köy ve göçebe araştırma birimiyle de çalışmaktaydı. Bessagnet görev süresini tamamlayınca UNESCO Eweet Lander'i (?) İran'a gönderdi. Lander araştırmalara katılmanın yanı sıra etnoloji eğitimini de üstlenmiştir. Birleşmiş Milletler tarafından gönderilen Dr. Jean Chasteland ise kadınların doğurganlığı araştırmasını yürütmüştür. Fullbright Kurumu tarafından gönderilen Dr. A. Antonofski antropoloji eğitimini üstlenmiştir. Ayrıca Fullbright tarafından Prof. Manheim¹ sosyoloji eğitimi için İran'a gönderilmiştir. Fransa'dan Paul Vieille, Şehir Sosyolojisi birimi ve Sosyoloji Birimiyle çalışmak için gelmişti. Peat Zoudnew (?) Italconsult tarafından İran'a gönderilmiş ve şehir ve sanayi sosyolojisi çalışmalarında işbirliği yapmıştır. 1963-1964 yılında ise Dr. Benno Sternberg köy ve göçebe sosyolojisi grubuyla çalıştı. 1964 yılında Henri Mendras İran'a gelince birlikte İran köylerini toplumsal ve ekonomik açıdan araştırmışlardır². Bunların dışında Manchester Üniversitesi eski hocası ve Planlama Teşkilatı'nda olan Ford kurumunun uzmanlarından Kurt Martin (?) İctimai İktisadi Planlama Usulü dersini veriyordu (Edebiyat Fakültesi Haberleri, 1966: s. 218). Birçok hoca ise Müessese'de seminer yapmak için yurtdışından davet edilmiştir.

Prof. Girou (?), Cenevre Üniversitesi sosyoloji hocası, UNESCO tarafından İran'da sosyal bilimlerin eğitimiyle ilgili konuşma yapmak için görevlendirilmiştir. "Mütalaat ve Tahkikat der Ulum-i İctimai" başlıklı konuşması, İran gibi ülkelerde sosyal bilimlerin özellikle de sosyolojinin görevi ve sosyolojinin bu görevi nasıl başarabileceğiyle ilgili olarak iki bölümden oluşmuştur (Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 1957, 5. Yıl, sayı 1-2, s. 256-257).

1957 yılında UNESCO, araştırma yapmak için Fredrik Bart'ı İran'a göndermiştir. Bart Fars İli'nde Bâseri tayfası içinde 4 ay yaşadı ve araştırmalarını kitap olarak yayınladı. Bu

¹. Sadece soyad yazılmıştır, dolayısıyla hangi Manheim'dan bahsedildiği bilinmemektedir.

². http://unesdoc.unesco.org/Ulis/cgi-bin/ulis.pl?catno=7636&set=0059A7D6BB_1_214&gp=0&lin=1&ll=1

kitap Müessese tarafından Kazım Vedii'nin çevirisiyle 1943/1963 yılında yayınlandı. Bart'ın çalışmasından sonra, Merkez Pierre Bessaignet'nin başkanlığında olan Köy ve Göçebe Çalışmaları birimini genişletti ve İran göçebelerinin incelemesini başlattı (Nerakî, 2000: 392-393).

Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi'nde yayınlanan Edebiyat Fakültesi haberlerine göre (1963, sayı 42, ss. 266-268) 1961-1962 ve 1962-1963 öğretim yıllarında Müessese'de yapılan konuşmalar ve konferanslar şöyleydi:

- Dr. Zaferdoht Ardelan, Birleşmiş Milletler kadın komisyonunda İran'ın ilk temsilcisi, konuşma konusu: Amerika'da Aile.
- Dr. Rıza Kaviyani, Hegel ve Muhitle ilgili Teorisi
- Dr. Ahmed Mirfendereski, Portekiz İmparatorluğunda Sömürgecilik Karşıtı Hareket
- Celal-i Al-i Ahmed, Vaad Edilmiş Topraklarda Mîâd
- Amir Abbas Hüveyda, Tanganika'da yapılan Asya ve Afrika Milletleri Konferansı'yla ilgili
- Dr. Ahmed Ferdid, Real ve Hakiki Toplum
- Dr. Muhammed Humen, Birey ve Toplum
- Prof. Jean (?), Belçika Kültür Bakanı, Sosyolojik Bakımdan İktisadi Kalkınma.
- Prof. Ernest Labrousse, Paris Üniversitesi, Sosyal Tarihin Temelleri
- Baudouin (?), Fransa'da Gençlerin Sosyal, Sanatsal ve Bilimsel Etkinlikleri.

Konuşmaların konusu daha çok genel konuları içermektedir veya İran dışında başka ülkelerden bahsetmektedir.

Müessese tarafından çeşitli seminerler de hazırlanmıştır. 22 Nisan 1959 (1 Ordibeheşt 1338) yılında Beluçistan Çalışmaları semineri Müessese'de başlamıştır ve 15 gün devam etmiştir. Aynı yılın Ekim ayında, lehçebilimi temelleri ile ilgili 2 aylık bir atölye düzenlenmiştir. 31 Ekim – 7 Kasım 1959 yılında UNESCO'nun işbirliğiyle Sosyal Bilimler Semineri, İran'ın toplumsal değişimiyle ilgili yapılmıştır (Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 1960, 7. Yıl, sayı 2, s. 80).

Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-i İctimai'nin kuruluşunun ikinci yılında, UNESCO'nun işbirliğiyle yapılan İran'ın Sosyal Gelişimi Seminerine UNESCO'nun sosyal bilimler bölümünün başkanı Prof. Marshal ve Paris Üniversitesi hocası Jan Stotzel katılmıştı (Nerakî, 2000: 230).

Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-ı İctimai'nin Şehir Sosyolojisi Araştırmaları biriminin ilk işlerinden biri Nisan 1962'de altı günlük Tahran Şehrinin Toplumsal Sorunları Semineri'ydi (Siyasi, 1962: 111). Bu seminerde Tahran'ın çeşitli sorunları tartışılmıştır.

1965'te Hüveyda, Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-ı İctimai'den İran'da gelecek yirmi yılla ilgili bir araştırma yapılmasını talep etmiştir. Müessese'nin bu doğrultuda ilk işi aynı raporu Fransa'da hazırlayan Jerome Monod'nun İran'a gelmesi için bir davette bulunması oldu (Nerakî, 2000: 176). Yürütülen çalışma kapsamında birçok sonuç elde edilse de hükümetin istediği parlak gelecek konusunda bir sonuca varmak imkansızdı (Nerakî, 2000: 182). Hükümetin istediği rapor hazır olmayınca İhsan Nerakî Müessese'den çıkmak zorunda kalmış ve Firuz Tefvik onun yerine geçmiştir (Nerakî, 2000: 183).

Müessese'nin önemli etkinliklerinden biri en iyi öğrencilerini eğitim için yurtdışına göndermesidir. Bu öğrencilerin burslu olmasının yanı sıra tez konuları ve danışman hocalarıyla ilgili de üniversiteleriyle iletişime geçiliyordu. Devrimden sonra tasfiye edilen hocalardan olan Nadir Afşar Nadiri, Ahmet Aşref, Mehdi Emani, Bağır Perham, Hüsrev Hüsrevi, İsmail Ececi, Daver Şeyhavendi, Zencani, Mirzai, Eminzad ve Said Attarha burs kazanan öğrencilerden idiler (Nerakî, 2000: 233).

Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-ı İctimai tarafından, kuruluşundan itibaren 1977 yılına kadar, sosyolojinin farklı dallarında 88'i telif ve tercüme olmak üzere toplamda 263 kitap yayınlanmıştır. 3'ü çeviri 8'i telif kitaptan oluşan toplam 11 kitap da Antropoloji alanında yayınlanmıştır (Nerakî, 2000: 406). Ayrıca Müessese tarafından *Name-i Ulum-ı İctimai* dergisi de yayınlanmaya başlamış ve İslami Devrim'den önce 8 sayı yayınlanmıştır (Nerakî, 2000: 407).

Tablo 7- Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-ı İctimai Tarafından Yayınlanan Kitapların Alanları

Yüzde	Sayı	Yayınlanan kitapların alanları
2.91	3	Araştırma yöntemleri
5.82	6	Antropoloji
8.73	9	Demografi
1.94	2	Statistik
0.97	1	Sosyoloji teorileri
0.97	1	Eğitim sosyolojisi
0.97	1	Edebiyat ve sanat sosyolojisi
0.97	1	Şehir sosyolojisi
0.97	1	Sosyal psikoloji
2.91	3	Ekonomik sosyoloji
3.88	4	Makaleler
1.94	2	Sapma sosyolojisi
14.56	15	Kooperatif
0.97	1	Tıp sosyolojisi
0.97	10	İran toplumsal tarihi
0.97	1	Hukuk sosyolojisi
16.5	17	Köy ve göçebe sosyolojisi
3.88	4	Siyaset sosyolojisi
0.97	1	Endüstriyel sosyolojisi
3.88	4	Katman ve sınıflar sosyolojisi
14.56	15	Gelişme ve az gelişmişlik sosyolojisi
0.97	1	Kitle İletişim sosyolojisi
100	103	Toplam

Yayınlanan kitapların sayısı kaba bir bakışla araştırma konularıyla aynı orandadır. Yayınlanan kitapların büyük bir kısmı Köy ve göçebe sosyolojisi, demografi, kooperatif ve gelişme ve az gelişmişlik sosyolojisi alanlarına aittir. Yapılan araştırmalar gibi yayınlanan kitaplara bakıldığında da Müessese'nin temel kaygısının kalkınma ve onunla ilgili toplumsal meseleler olduğu anlaşılmaktadır.

3.1.4.6. *Name-i Ulum- İctimai Dergisi*

İran'ın sosyal bilimler alanında ilk akademik dergisi, *Name-i Ulum-i İctimai*, 1347/1968 yılından itibaren Tahran Üniversitesi'nde yayınlanmıştır. Dergide bir taraftan teorik konulara yer verilirken, diğer taraftan özellikle Müesses-e-i Mütalaat ve Tahkikat-ı İctimai'de yapılan araştırmaların sonuçlarına yer verilecektir. *Name-i Ulum-ı İctimai*, üç sayı yayımlandıktan sonra 1349-1352/ 1970-1973 yılları arasında yayınlanmamıştır. 1353/1974 yılında ise sadece bir sayı çıkmıştır. 1355/1976 ve 1356/1977 yıllarında iki sayı basılmış, 1366/1987'e kadar yayını durdurulmuştur¹ (Moidfer, Karahani ve Mirzayi, 2009: 142).

Name-i Ulum-ı İctimai'nin birinci sayısında (1347/1968) Fonksiyonalizm; T. B. Bottomore'un Elit Grubunun Anlamı; Flechtheim'in Siyaset Biliminin Doğası ve Kapsamı; Marx Weber, Marx, C. Wright Mills; Sosyal Bilimlerde İnsani Sorunların Araştırması; Charles Bettelheim'in azgelişmişlik Sorunu; Francisco Bennett'in Zagros bölgesinde kırsal ve hayvancılık hayatının yenileme çalışmaları; Nüfusun Hızlı Büyümesi ve İran'daki İşgücünün Dönüşümü gibi yazılar yer almıştır.

Name-i Ulum-ı İctimai'nin ikinci sayısında (1347/1968), Gelecek Yirmi Yılda Nüfus Artışı Ve Eğitim Konuları; Michele Aumont'un Endüstriyel Dünya'nın Kalbinde Üçüncü Dünya; Uluslararası Aile Araştırmaları Semineri; Lewis Feuer'in Yabancılaşma Kavramının Geçmişi; Eskiçağ'dan On Sekizinci Yüzyıla İran Tarihi; Yapısalcı Okul; Claude Levi Strauss'la Sohbet; George Steiner'in Oryantalizm ve Günümüz Dünyası; A. Sorokin Görüşleri; Cemşid Behnam'ın İran'da Aile Türlerine Bir Bakış; Ralf Gustav Dahrendorf'un Sanayi Toplumu Efsanesi; İhsan Nerakî'nin Batı Dünyasında Üniversitelerin Güncel Sorunları; Josue de Castro'nun Açlık ve Azgelişmişlik (Kemrüşdi); Toplumsal Sınıflar ve Aile Özellikleri; İran'da Evlilik Yaşı ve Aile Boyutu; 1956'ten 1966'ya İran'da Şehirleşmenin Evrimi; Tahran'daki Sanayi İşçileri arasında Eğitim ve Meslek İlişkisi; İskandinavya'da Sosyal Bilimler; İkinci Köy sosyolojisi

¹ 1367/1988 yılından yeniden yayınlamaya başlayan derginin yayını hala devam etmektedir.

Kongresi; 8. Antropoloji ve Etnoloji Kongresi; Robert Mornison Maclver ve Yorumlayıcı Sosyoloji; Robert Mornison Maclver'ın Toplum ve Hükümet yazısı; İran'da Şehir ve Köy (tanıtım); Uluslararası Sosyal Bilimler Ansiklopedisi (tanıtım); Şehirleşme ve Bölgesel Kalkınma (tanıtım) gibi yazılar yer almaktadır.

Name-i Ulum-ı İctimai'nin üçüncü sayısında, İhsan Nerakî'nin İran'da Sosyal Araştırmaların Amacı ve Yöntemi; Köylülerin Ruh Halleri, İnançları ve Kariyer Arzuları, İran'da Sulama ve Kırsal Toplum; Televizyon İzleyicileri Üzerine Bir Araştırma; Tahran'ın İlk Nüfus Sayımı; İran'da Nüfus Artışı ve İnsan Kaynakları Sorunları; Politeknik Mezunlarında Eğitim ve Kariyer İlişkisi; Charles Bettelheim'in Azgelişmişlikle (Kemrüşdi) Mücadele Araçları yazısı; İhsan Nerakî'nin Üçüncü Dünya Ülkelerinden Öğretmenler ve Araştırmacıların Göçü; Kalıplaşmış Düşünceler; Jaspers Açısından Felsefe; Jung'un Psikolojisinde Üç Temel Kavram; Eğitimin Tarihi Önemi; İnsan Hakları Gibi Kültürel Haklar; Napolyon, Savaş Tanrısı gibi yazılar yer almaktadır.

Name-i Ulum-ı İctimai'nin dördüncü sayısında, İran'da İslam Devri Şehirleşmenin Tarihsel Özellikleri; Müessesesi-i Mütalaat ve Tahkikat-i İctimai'nin yaptığı Abadan Şhiri'nin Oluşumu çalışması; Öğrencinin Üniversiteye Girişi Üzerine Araştırma; Okuryazarlık Ve Okuryazar Öğrencilerin Mesleki Ve Coğrafi Hareketliliğiyle İlişkisi; Kaçar Ve Pehlevi Dönemlerinde Öğrencilerin Yurtdışına Gönderilmesi Üzerine Araştırma; Karşı Konulmaz Bir Teorisyen, Talcott Parsons; Oscar Lewis'in Yoksulluk Kültürü; Jean Cazeneuve'nun Kitle İletişim Sosyolojisinde Araştırma Yöntemleri; İran Şehirleri Antik Şehirlerden Modern Şehirlere; İran'da Aile ve Akrabalık Yapısı; William J. Good'un Aile ve Toplum yazısı; Gulam Abbas Tevessoli'nin Temel Bir Sosyoloji Kitabı Sunma Girişiminde gibi yazılar yayınlanmıştır.

Name-i Ulum-ı İctimai'nin 1355/1976 yılında yayınlanan birinci sayısı, İkamet Yerinin Eğitimli İnsanların Boş Zaman Faaliyetlerinden Memnuniyet Derecesine Etkisi; aile, Okul Ve Televizyon Mesajlarının Çocukların Hayatlarına Yansımaları; Eğitim ve Grup Üyelerinin Karşılıklı Etkisi; Huzurevi, Başarısız Bir Deneyim; Amerika'da Günün Sosyoloji Eğilimleri; Sosyolojide "Marjinalleştirilmiş" İnsan Teorisi; Sosyolojik

Araştırmalarda Çok Değişkenli Korelasyon Testi; İngiliz Antropolojisinin Eleştirisi gibi yazıları içermektedir.

Name-i Ulum-ı İctimai'nin 1356/1977 yılında yayınlanan 2. ve 3. sayısında, Yirminci Yüzyılın Başlarında İran'da Burjuva ve İşçi Sınıfları; Yemin ve Yemin Etmek; Davranış, Gelişmenin Başlıca Faktörü; İran'da Sosyal Psikoloji Konularında Batı Araştırma Yöntemlerini Araştırmak; Antoine Stoetzel'in Genel İrade'nin Yeniden Tanınması; Çin Demografik Durumuna Bir Bakış; Çağdaş Dünyada İlerleme ve Geri Kalmışlık, Smith, Marx, Max Weber Ve André Guandfordonch Teorilerini Karşılaştırmak; Ölçeklerin Oluşturması; Sosyal Deorganizasyon Tanımı; Gurvitch'i anma ve onun Sosyal Zaman Çeşitleri Dersi; Aile ve Göçebelerin Kalkınması gibi yazılar yayınlanmaktadır. Derginin Devrim'den önce çıkan sayıları gözden geçirildiğinde ilk iki sayıda hem teorik konulara hem de çeşitli alanlarda yapılan araştırmalara yer verilmiştir. Ancak 3. Sayıdan itibaren teorik konular göz ardı edilmiştir. 1976 yılında ise Amerika'daki sosyoloji eğilimlerinden bahsedilmiş teorik konular tekrardan gündeme gelmiştir. Başka dikkat çeken konu farklı sayılarda üçüncü dünya ülkeleri, azgelişmiş ülkeler, ilerleme ve geri kalmışlık gibi terimler, modernleşme kuramının hâkim olmasının bir göstergesiydi.

3.1.5. Doğu-Batı Tartışmaları

II. Pehlevi döneminde kalkınma programları ekonomik refah ve toplumsal eşitlik amacına ulaşamayınca toplumda oluşan memnuniyetsizlik, uyuşmazlığı ve bir kimlik problemini peşinde getirmiştir. Devletin giderek artan baskısı sorunların artmasına yol açmıştır. Şah yönetiminin Batı devletleri tarafından desteklenmesi toplum arasında Batı karşıtlığı fikrinin güçlenmesine sebep olmuştur.

1960 ve 1970 yıllarında, modernleşmenin eleştirisi İran'ın dindar olmayan kesimi arasında da yapılmaktaydı. Cemşid Behnam (2007: 123-124) Batı karşıtlarını, üç gruba ayırmaktadır. Bir tarafta Batı medeniyetini artık durma noktasına gelen maddi bir medeniyet olduğunu savunan grup vardı. Bu grup içinde René Guénon'un düşünceleri taraftar bulmaktaydı. René Guénon 1927'den sonra yayınladığı eserlerinde Doğu'yu

Batı'nın karşısına koymuş ve kurtuluşu Doğu'da veya Doğu-Batı bileşiminde aramıştır. Seyit Hüseyin Nesr, Şahlık Felsefe Encümeni'nin¹ kurucularından, Raymond Klibansky'nin yardımıyla René Guénon'un etkisinde İslami gelenekleri yeniden gündeme getirmekten yanaydı. Başka grup ise Heidegger'e ilgi duymuş ve Ahmed Ferdid'in peşinden gitmiştir. Rasyonellik, evrensellik ve demokrasiyi içeren modernliğe karşı olarak teknofobi, otantik ve asil olanın peşindeydi. Bazıları “köye dönüş”ü önermiştir. Bu durumda teknoloji karşıtlığı yaygınlaşmıştı. Evrenselliğe karşı yerelcilik, eleştirel akla karşı romantizm önem kazanmıştır.

Ferdid (1909-1994) üniversiteyi Almanya ve Fransa'da bitirmiş 1347/1969 yılında Tahran Üniversitesi Felsefe hocası olarak işe başlamıştır. O dönem Daryuş Aşuri, Necef Deryabenderi, Rıza Daveri, Amir Hüseyin Cihanbeglu, Abulhassan Celili, Şahroh Meskub ve Daryuş Şayegan Mahfel-i Ferdid (Ferdid Çevresi) olarak Doğu-Batı tartışmalarını devam ediyorlardı.

Aslında İran entelektüel çevresini Almanya felsefesiyle tanıştıran Ferdid olmuştur. 1950'lerde Heidegger'in en büyük yorumlayıcısı olarak tanınmıştır. Ferdid, Heidegger düşüncesini Almanya fenomenoloji geleneğiyle birleştirerek Doğu Batı tartışmalarına felsefi bir yön katmıştır (Burucerdi, 2013: 104).

Bir başka grup, siyasi bağımlılıkla mücadele için Batı'yı eleştirenler ve modernleşme karşıtlığını emperyalizm karşıtlığıyla aynı bilen “üçüncü dünya yanlıları” idiler (Tiers Mondistes). Bu grubun içinde hem dini eğilimleri olanlar hem de Marksistler yer almıştır (Behnam, 2007: 124). Al-ı Ahmet bu grupta yer alıyordu.

3.1.5.1. Daryuş Şayegan (1314/1935-1397/2018)

İlkokul eğitimini Tharan'da Fransız bir okulda bitirdi. Liseyi İran'da bitirmeden İngiltere'ye gitti ve 4 yıl boyunca sadece yazları İran'a geldi. Tıp okumak için Cenevre'ye gitti ancak bir dönemden fazla devam etmedi ve Hind çalışmalarına ilgi duydu. Sanskrit

¹ The Iranian Institute of Philosophy (IRIP), (Encümen-i Şahensahi-i Felsefe-i İran)

dilini öğrendi ve Tahran'a döndüğünde daha 25 yaşındayken Tahran Üniversitesi'nde Sanskritçe eğitimi vermeye başladı. O sıralarda Henry Corbin'le tanıştı ve Hint felsefesine yoğunlaştı. 1346 yılında *Edyan ve Mektebha-yı Felsefi-yi Hend/Hindistan'ın Dinleri ve Hint Felsefesi Ekolleri* kitabını iki ciltte yayınladı. Şayegan yüksek eğitimi için Fransa'ya Sorbonne Üniversitesi'ne geçti. 1347 yılında İran'a döndü ve çalışmalarına devam etti. Devrim'den önce 1355/1976 yılında *Botha-yi Zihni ve Hatıra-i Azeli/Zihinsel Putlar ve Ezeli Hatıra* kitabını (Emirkebir Yayınları) ve 1356/1977 yılında *Batı Karşısında Asya (Asya Der Beraber-i Garb)* kitabını yayınladı.

Batı Karşısında Asya, “Nihilizm ve Asya medeniyetlerinin tarihi kaderi üzerindeki etkisi” ve “Batı düşüncesinin evrimi karşısında Asya medeniyetlerinin durumu” olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır.

Şaygan'a göre bizler Asya olarak bir taraftan Batı düşüncesinin özünü biliyormuşuz gibi sadece kültürümüze uyan unsurları aldığımızı düşünüyoruz diğer taraftan ise kültürel kimliğimizi koruyormuşuz gibi düşünüyoruz. Şaygan'ın “çifte yanılısama”¹ dediği bu iki varsayım, iki şekilde ortaya çıkıyor: Garppedelik² ve kendine yabancılaşma (Şaygan, 1999: 8). Başka bir deyişle Garppedelik ve kendine yabancılaşma, çifte yanılısamanın iki yönüdür (Şaygan, 1999: 51) ve sonucunda fetret³ dönemi ortaya çıkar. Fetret dönemi yabancılaşma dönemidir. Batı hayranlığı ve Batı karşısında geçirdiğimiz zihin felci, etnik anılarımızı hatırlamamızı engelliyor. Ancak bazı Batılı düşünürler de Batı medeniyetinin aynı çıkmaza girdiğinden bahsetmektedir. Ama bu iki fetret dönemini birbirinden farklı

¹ Tevehhüm-i Muzaaf

² Westoxification, Farsçada garbzedegi. İran laik entelektüel Celal Al-ı Ahmed'in Batı ile olan ilgisini ve İslam'a ve İslam dünyasına geleneksel, tarihsel ve kültürel bağları aleyhine bağımlılığı tanımlamak için kullandığı terim. Batı'nın taklidi ve taklitçiliği, kültürel emperyalizmin ve politik tahakkümün ikiz tehlikelerini birleştiren ayrımcılık olarak tanımlanır. Rasyonel yargıyı bozan ve zehirli madde, yani Batı tarafından ortaya konan tehlikeleri görememe tehlikesini ortaya çıkaran sarhoşluk ya da güçsüzlük duygusunu ima eder. Batı'nın içkin tehlikeleri, hepsi kapitalizm tarafından körüklenen, ahlaki gevşeklik, sosyal adaletsizlik, laiklik, dinin değerinin düşmesi ve para takıntısı olarak tanımlanır; Ortak sonuç kültürel yabancılaşmadır. Bu terim, İran'ın modernleşme programının sonuçlarını tanımlamak için İran devrimi ideologu Ali Şeriatî tarafından kabul edilmiştir (Oxford İslam Sözlüğü; <http://www.oxfordislamicstudies.com/article/opr/t125/e2501>).

³ İki olay arasındaki süre

kılan Batılıların bu konunun bilincinde olmaları ve bizim olmadığımızdır (Şaygan, 1999: 87-88). Şaygan'a göre biz Batı eğitimini almışız ancak onun temel silahı olan eleştirel düşünceyi alamamışız, diğer taraftan milli anılarımıza da yabancılaşmışız (Şaygan, 1999: 107).

Ona göre Japonların Batı tekniği yanısıra Batı düşüncesini de almaları onların ne kadar ince düşündüklerinin bir göstergesidir. Dolayısıyla pozitivistimin tüm dünyada hâkim olduğu zaman, Japonların fenomenolojiyi öğrenmek için Husserl ve Heidegger'den eğitim almak üzere öğrenci gönderdiklerini düşününmektedir. Hâlbuki Şaygan'a göre İran'daki üniversitelerde hala Félicien Challaye okutuluyor ve gençlerin zihni 19. Yüzyıl pozitivistimiyle uğraştırılıyor (Şaygan, 1999: 51).

Şaygan garpzedeliği Batı'ya karşı cehalet, yani dünyada egemen olan düşünceyi tanımamak anlamında Asya'nın tarihi kaderi? olarak anlatmaktadır. Kürsüde bir molla Kuran'dan bahsederken bile Freud ve Marx'tan alıntılar yaptığında, demokrasi ve İslam bir terazinin iki kefesi olarak anlatıldığında, namaz spor olduğunda ve temizlik sağlık ve oruç diyet olarak geçtiğinde garpzedeliğin en müptezel şekli ortaya çıkmış olur (Şaygan, 1999: 51-52).

Garpzedelik ya da bir şeye her türlü bağlanmayı irasyonel ve körü körüne kabul etmek, sarsılmaz bir güven ve saflık söz konusu olduğundan gerçek anlamda tanımakla sonuçlanmamaktadır. Bu hayranlık, eleştirel düşünceyi engeller, kuşkuyu inanca çevirir ve umudu kesinliğe (yakîne). Bu arada tam tersine Batı medeniyetini yeryüzünün en büyük belası olarak düşünenler olsa da her iki davranış bir madalyonun iki yüzü gibi mantıksız ve akıl dışıdır (Şaygan, 1999: 56).

Şaygan'a göre Asya'da garpzedeliği körükleyen faktörlerden birisi de nasyonalizm olmuştur. Asya medeniyetleriyle hiçbir kültürel bağı olmayan milliyetçilik aslında Batı sömürgeciliğine karşı bir silah olarak ilgi gördü ve siyasetin bu bölgelerdeki yeni temelini oluşturdu (Şaygan, 1999: 67).

Şaygan'a göre tarih, 19. yüzyıl pozitivistlerinin düşündüğü gibi tek boyutlu ve doğrusal bir ilerlemeden ibaret değildir. Böyle bakılırsa biz geride kalmışız gibi görünür. Ancak Batı tarihinin sonunu nihilizm ya da varlığın unutulması veya tanrılardan kaçış olarak varsayarsak bu tür çıkarımlara daha az bulaşmış görebiliriz kendimizi. Bu da gerikalmışlığın olumlu yönü olabilir. Ancak böyle değil ve bizi tehdit eden kirlilik iki misli tehlikelidir. Nedeni bizim Batı tarihi sonuçlarına bulaşma tehlikemiz var ve bunun bilincinde değiliz. Batılılar ama bu bilinci elde etmiş durumdadır. Bu sonuçlara karşı bilinçsizliğimizin de nedeni seçim fırsatımızın olmadığından kaynaklanmaktadır (Şaygan, 1999: 45-46).

Şaygan'a göre Batı'nın yeni düşünce tarihi, Descartes'in şüphesiyle başlasa da bugün biz hala yaratıcı bir kuşku aşamasına bile gelmedik (Şaygan, 1999: 58).

Şaygan ayrıca Marksizmden de bahsetmektedir. Ona göre Marksizm bir siyasi inanç değil bir dindir. Her toplumun, dinsel, ahlaki, felsefi, hukuki yapıları, yani üstyapısı, temele siyaset aracılığıyla bağlanır ve böylece üstyapının altyapı üzerinde etkili olması sağlanır. Fakat genel olarak ve tarihi bakımdan, daima belirleyici olan altyapıdır. Toplumun altyapısı ise ekonomik ilişkilerin ve bunlar etrafında biçimlenen üretim ilişkilerini oluşturan maddi unsurların bir yansımasıdır. Marx'a göre burjuva ve proletarya arasındaki sınıf çatışması sonucu gerçekleşecek devrim tarihsel olarak sınıfsız bir toplumun oluşmasını sağlayacaktır. Ancak Marx'ın kurtuluş yolu bilimsel olmaktan çok bir din gibi ahlaki yön taşımaktadır (Şaygan, 1999: 62).

Şaygan, değerlerin değişimi ve kitlelerin ayaklanmasından bahsederken René Guénon'dan söz etmiştir. Guénon, Niceliğin Egemenliği ve Çağın Alametleri kitabında her şeyi sadece niceliğe indirgeme eğilimini, Batının üstünlüğünün niceliğin egemenliğinin bir ifadesi olduğunu anlatırken bunların "karanlık çağ"ın son evresi diye belirttiği evrenin göstergesi olarak görmektedir. Guénon *Maddi İktidar Manevi Otorite* kitabında ise Batı toplumsal sisteminin Avrupa Orta Çağı'ndan Rusya Devrimine kadar inceleyip Marx'ın tam tersine bir yolu izlemiştir (Şaygan, 1999: 75). Guénon'un kastettiği şey sınıfsal mücadele değil, aslında o sınıfsal mücadeleyi de Batı düşüncesinde bir

gerileme olarak görmektedir. Guénon'un kastettiği şey değerlerin değişimidir. Kilisenin egemenliğinden kitlelerin egemenliğine, insanlığın göstergesi olan değerler değişince geride insanlıktan, “ekonomik insan, cinsel insan ve işçi hayvan kalmıştır” (Şaygan, 1999: 75-76).

Şaygan, kitle adamı tanımlamaya çalışırken İspanyol filozof Jose Ortega y Gasset'ten¹ yardım almaktadır. Ortega, Kitlelerin Ayaklanması kitabında, değerlerin ve ilkelerin giderek ortadan kalkmasının bir programı, bir yönü, bağlı olduğu değerleri olmayan kitle adamının ortaya çıkmasına neden olduğunu söylemektedir. Kitle adamı kendinden memnundur, kendi görüşlerinin doğruluğuna inanır ve görüşlerini topluma dayatır (Şaygan, 1999: 78-79).

Şaygan'a göre Avusturyalı yazar Robert Musil'in (1880 - 1942) 'niteliksiz adam'ı, Nietzsche'nin 'son adam'ı, Wilhelm Reich'in 'küçük adam'ı, hepsi kitle adamın bir yansımasıdır. Ona göre geleneksel toplumların avam kesimi endüstriyel toplumların kitle adamına dönüşürken, elit kesimi de acı çeken yabancılara dönüşürler; hayatı sürekli bir intihar olarak düşünen Hermann Hesse'nin 'bozkır kurdu', Rainer Maria Rilke'nin yaşamayı imkansız gören kahramanı Malte Laurids Brigge'i, Albert Camus'nün (1913-1960) 'yabancı'sı ve Samuel Beckett'in Molloy'u hepsi acı çeken yabancılardır (Şaygan, 1999: 80). Yabancılık derdi, kitle halinde olan toplumun gamsızlığından kaynaklanırsa absürtlük ondan beyhudelik dışında başka bir şey geriye kalmayan dünyanın derdidir (Şaygan, 1999: 81).

Şaygan'a göre Asya'nın kaderi, iki çağdaş büyük insanın farklı kaderiyle anlaşılmaktadır: Gandhi ve Mao. Birisi Hindu kalarak mücadeleye devam etmeyi ve diğeri Batı düşüncesinin son silahını kullanmayı seçti (Şaygan, 1999: 63).

Şaygan düşünce tarihini ve insan tanımının değişime uğramasını şöyle anlatmaktadır: 19. yüzyıl Natüralizmi ve Pozitivizmi sonucunda “alet yapan insan” (insan-ı ebzarsaz)

¹ (1883-1955).

hipotezi ortaya çıkmıştır. Bu bakış insanın hayvandan farkını özünde değil, bir hayvandan daha fazla bir şeyler yapabilmekte görmekteydi. Dolayısıyla yeni ideolojilerde insan hep bir dürtüsüne indirgenmiştir. Freud, Schopenhauer, Nietzsche ve Marx aynı şeyi yapmışlardır. Bu indirgeme sonucunda her bir kalıba sığabilen boş, niteliksiz, özelliiksiz bir insan figürü ortaya çıkmıştır (Şaygan, 1999: 139-140).

Şaygan'a göre Batı toplumunda, tüketim toplumu ve üretim çılgınlığı karşısında itiraz, ayaklanma ve düşünce kapısı açıktır. Ancak bizim toplumlarda insani bilimlerin yoksulluğu bilimsel çalışmaların düşünceden çok çeviriyle sınırlı kalmasına neden olmuştur. Böyle bir durumda müteceddit toplumun kaçış yolu toplumsal ve ekonomik başarı olur (Şaygan, 1999: 154). "Para, özgürlük aracı olur" ve bu toplumlarda oluşan yeni sınıf, para tek amaç olur. Ancak bu sınıfın ne Batı burjuvazisi geleneğinden yararlanması ne de kendi geçmişine sadık kalması anomalilere neden olur (Şaygan, 1999: 155). Yeni ortaya çıkan insan figürü ne Batı proletarine benzemektedir ne de sosyalist ülkelerdeki proletere. Burjuva da değildir. Saf Asyalı çiftçi de değildir. Bir mutasyondur. Birbiriyle çatışan iki kültürün çarpışması sonucunda ortaya çıkan bir mutasyon (Şaygan, 1999: 157).

Şaygan'a göre tarihin varoluşunun nedeni harekettir. Bu hareketin kaynağı Hegel için mutlak ruhsa Marx için insandır. Hegel için insanın kaderi özgürlüktür ve dünyanın tarihi Doğu'da başlayıp Batı'da bitmektedir. Doğu tarihin çocukluk dönemidir, Yunan ve Roma ergenlik çağı ve Hıristiyanlık yetişkinlik dönemidir. Marx için de amaç özgürlüktür, ancak bu özgürlük sınıfsız bir toplumla gerçekleşebilecektir. Asya medeniyetlerinin geride kalan insanı, hem Hegel'le ilgilenir hem de Marx'la. Bilincinde olmadan sadece taklid ediyoruz ve sadece tekrar. Hem Hegel'den yanayız, hem Marx'tan, hem altyapıyı savunuyoruz hem üst yapıyı. Sonuçta tarihsel kaderimiz bize dayatılmış, dayatıldığına göre de süreciyle ilgili yabancıyız ve geri kalmış. Biz belirli bir ilerleme karşısında geri kalmamışız, bizim geri kalmışlığımız tarihe göredir, Batı tarihine göre (Şaygan, 1999: 42-4).

3.1.5.2. Yerelleştirme: Akademik Bir Söylem

Yerelleştirme söylemi, Pehlevi Dönemi'nin son yıllarında devletin Batılılaştırmayı modernleşme olarak kabul etmesine karşı olarak ortaya çıkmıştır.¹ Batı dışı ülkelerde bu söylem daha çok postkolonyal yaklaşımın taraftarları tarafından savunulmuştur. İran'da İhsan Nerakî, bu söylemi savunan sosyologlardandı. Ancak Nerakî, yenileşme projesi kapsamında, İran toplumuna uygun araştırma metotların geliştirilmesinden yanaydı. Neraki'ye göre Batı'nın bilgisi ve Doğu'nun basireti birleştirilmelidir (Neraki, 2000: 131).

İhsan Neraki²'nin sosyal bilimlerin yerelleştirmesine³ dair çalışmaları “kimlik” tanımlamasıyla yakından ilişkilidir. Neraki'ye göre İranlı kimlik 3 temel boyuttan oluşmaktadır: “İraniyet, İslamiyet ve medeniyet” (Teberraiyan, 2009: 55). Ona göre Müessese'nin kuruluşu “Batı'yla olan bilimsel mücadele” doğrultusunda olmuştur. Fakat bu görüş Müessese'nin tüm üyelerinin görüşü değildir. Müessese'nin Ğulam Hüseyin Sadîkî, Cemşid Behnam ve Yehya Mehdevi gibi diğer üyeleri sosyolojiyi pozitivist bir yaklaşımla yerel sorunlara titiz, fakat yeni ve evrensel bir “bilim” olarak kabul ediyorlardı. Behnam'a göre “sosyal bilimlerin taaddüdü iki farklı dünya inşa eder ve yeni sömürgeciliğin yeni biçiminin üreticisi olur”.

Neraki'ye göre, Batılı sosyologların, Batı'nın kültür ve medeniyetinin ‘evrensel’ olduğu ve diğer kültürler ve medeniyetler “ikincil”, “özgün olmayan” ve “geçici” olduklarından dolayı er veya geç Batı kriterlerine göre “yenileşme” zorunda kalacakları düşüncesindedir. Aslında birçok Batılı sosyolog, ilerleme ve gelişmeyi Batılılaşmayla eşanlamlı olarak kabul ediyorlar. Ancak Neraki'ye göre geleceği düşünmek geçmiş

¹ Yerelleştirme, İslami Devrim sonrası dini bir renk olarak Kültürel Devrim dönemi üniversitelerin ve bilimin İslamileştirmesi projesi kapsamında, devam etmiştir.

² (1305/1926- 1391/2012); Ömrünün son yıllarını İran ve Fransa'da geçirdi. Devrimden çok reforma inanan Nerakî İslami Devrim sonrası 3 kez tutuklanmış ve toplam 2 yıl 8 ay 14 gününü hapisanede geçirmiştir. İran İslami Devrimi'nden sonra tutuklandı ve iki sene hapiste kaldı. Hapisten çıktıktan sonra Fransa'ya göç etti. 90'larda UNESCO Genel Müdür Danışmanlığını yaptı. İki kere *Légion d'honneur* nişanını aldı.

³ . indigenous

unutmak ve geçmişle kültürel bağları koparmak anlamına gelmemektedir (Neraki, 2000: 298). Neraki, Farsça'nın İran'da "milli kültür"ün geliştirilmesinin temel koşulu olduğunu savunur (Neraki, 2000: 309). Neraki'ye göre, Farsçayı dikkate almamak, "milli kimlik" ve "birliğimizi" tehlikeye sokmuştur (Neraki, 2000: 310). Neraki ayrıca "milli" görevlerini yerine getirmiş olmalarını düşünen, kelime üretmeye çalışan hocaları da eleştirerek, bunu Batılılaşma hastalığının (garpzedelik) etkilerinden olduğunu düşünmektedir (Neraki, 2000: 313). "Hiçbir bilim veya fen, milli kültürle birleşmeden ve tarihi geçmişimizle ilişki kurmadan, toplumsal yaşamımızda kök salamaz" (Neraki, 2000: 321). Milli kültür olmadan bilim ve teknoloji, çiçekçilerdeki köksüz çiçeklere benzer, birkaç günden fazla dayanamaz. Dolayısıyla "bir taraftan Batı'nın bilim ve teknolojisinde uzman olan kişilere ihtiyacımız var, diğer taraftan da bu ülkenin kültürünü ve tarihi geçmişini iyice bilen edebiyatçılara, şair ve yazarlara ve tarihçilere ihtiyacımız var" (Neraki, 2000: 322). Makaleler topluluğu olan Nerakî'nin *Ğurbat-ı Garb* kitabı, *Ğurbat-ı Garb*¹, Sanayileşmiş Ülkeler ve Uyuşturucu Kullanımı, Batı Genç Bilim İnsanlarının Toplumsal Kriz ve Teknolojinin İlerlemesi Hakkında Görüşleri, Enerji Krizi, Batı Dünyasının Toplumsal Krizleri ve Ekonomik Büyümenin Anlamı, Sosyal Bilimlerin Şimdiki Durumu, Başka Bir Kültür Gerek... makalelerini içermektedir.

Şehabeddin Söhreverdî'nin "Alğurbet-ul' Garbiyye" risalesinden esinlenerek yazılan *Ğurbat-ı Garb* makalesinde, Batılı insanın kendine, kendi evine ve türdeşlerine yabancılaşmasından bahsedilmiştir. Nerakî'ye göre bu yabancılaşma coğrafi sınırlarla bir ilgisi olmadığından Doğu'ya da bulaşabilir (Nerakî, 1354/1975: 9-10). Bu makalede Durkheim ve Merton'un intiharla ilgili görüşlerinden de bahsedilmiştir. Ayrıca Batı ve Amerika toplumlarıyla ilgili yapılan Simone de Beauvoire (yaşlılıkla ilgili), Vance Packard (*A Nation of Strangers* kitabı) gibi yazarların çalışmaları gibi bazı araştırmalara atıfta bulunulmuştur. Kısacası duygusal ihtiyaçlar göz önünde bulundurulmaksızın mekanik hayat ve kentsel yaşamın geliştirilmesi, kişisel işlerin kurumlara (devlet veya özel) aktarımında aşırıcılık, ilişkilerin gayri şahsileştirilmesi için çaba sarf etmek,

¹ Tahran Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi'nde yapılan konuşması, 1352/1974

makinanın ve çeşitli kurumların insanların tüm ihtiyaçlarını giderebilme düşüncesi, Batı'da öyle bir durum yaratmıştır ki tüm düşünürleri tedirgin etmiştir (Nerakî, 1354/1975: 32).

“Batı Genç Bilim İnsanlarının Toplumsal Kriz ve Teknolojinin İlerlemesi Hakkında Görüşleri” makalesinde Nerakî, bilimin öğrenilmesinin gerekli olduğunu ancak sadece taklitle yetinmenin doğru olmadığını söyler. Batı hem örneğimiz hem de ders çıkaracağımız şey olmalıdır (Nerakî, 1354/1975: 69).

Dünyadaki bilimsel çalışmalardan faydalanmak, kültürel ve milli özelliklerimiz dikkate alınarak topluma uyumlu olma koşuluyla kendi irade ve düşüncemizle gerçekleştirmelidir (Nerakî, 1354/1975: 70).

Batı'daki Kriz ve Sosyal Bilimler makalesi 1352/1974 yılında Planlama ve Bütçe Teşkilatı'nda yapılan bir konuşmayı içermektedir. Bu konu Batı'daki toplumsal krizin, gelişmekte olan ülkelerin şimdiki durumunu ve geleceğini nasıl etkileyebileceği ve sosyal, ekonomik planlamada dikkate alınmak üzere seçilmiştir (Nerakî, 1354/1975: 94).

Neraki Batı'daki krizi, ruhsal, manevi ve toplumsal kriz olarak başka bir deyimle bir medeniyet krizi olarak anlatmaktadır. Bu krizin göstergeleri ise şöyle sıralanmıştır: çevre meselesi (çevre kirliliği ve doğal kaynakların bitimi tehlikesi), şehirleşme, aile hayatı ve kuşaklar arasındaki ilişki, eğitim krizi, gençlerin isyanı (Nerakî, 1354/1975: 95).

Sosyal Bilimlerin Şimdiki Durumu makalesi, Sosyal Bilimler ve Kooperatif Encümeni'nde yapılan bir konuşmadır. Nerakî'ye göre sosyal bilimlerin durumunu Batı dünyasının değişim ve dönüşümlerinden ayrı olarak tartışmak olanaksızdır (Nerakî, 1354/1975: 116). Dolayısıyla Batı tarihi ve meselelerinden kısaca bahsedildikten sonra insani bilimlerin durumu araştırılmıştır. Bilimcilik, rasyonalizm, universalizm düşünce sistemleri tartışılmış eleştirilmiştir. Uzaktan araştırmanın sadece istatistiklere dayanarak rakamlarla uğraşmanın sosyal bilimlerde ihtiyatla kullanılması gerektiğinden bahsetmiştir (Nerakî, 1354/1975: 131). Sosyal Bilimlerde değerler ve ahlak meselesi de tartışılmıştır. Bir araştırmacının üzerinde araştırma yaptığı topluma karşı sorumlu olup olmadığı,

yaptığı araştırmanın sonuçlarının önemli olup olmadığı yoksa sadece kurumların talebi üzerine araştırma yapması gerektiği tartışılmıştır. Son olarak bir araştırmacının sosyal düşünür olması veya sadece bir uzman olması gerektiği sorunsalından bahsetmiştir (Nerakî, 1354/1975: 132). Sosyolojiye karşı yapılan eleştirilerden bahsederken Fenomenoloji ve Etnometodoloji yöntemleri de anlatılmıştır (Nerakî, 1354/1975: 134). Makalenin sonunda Nerakî, bugün her zamandan daha fazla sosyal bilimlere ihtiyacımız olduğunu söylemektedir. İletişimin küreselleşmesi insani ve sosyal meseleleri tanıyormuş gibi gösterse de birçok farklılıkları, yerli boyutları ve çelişkileri de gizlemiş ve yanlış anlamalara ve yargılamalara yol açmıştır. Bu konu yetkililere ve ülkenin yönetiminden sorumlu olanlara bir tehdit oluşturmaktadır. Sosyal bilimler ise bu tehdidi daha az tehlikeli yapabilir. Ancak yöneticilerin sosyal bilimleri sadece güçlerini artırmak için kullanmamalarına ve aydınların da sosyal bilimleri toplumsal hareketlere bir alternatif olarak görmemelerine dikkat çekmektedir (Nerakî, 1354/1975: 136).

3.1.5.3. Celal Al-ı Ahmed: Garbzedelik ve Öze Dönüş

Celal Al-i Ahmed (1923-1969) Tahran Üniversitesi Fars Edebiyatı bölümünde doktora öğrencisiydi ancak 1330/1951 yılında tezini savunmadan üniversiteden ayrılmıştır. 1323/1944'te Tudeh partisine katılan Celal, 1326/1947'de Halil Meliki grubuyla birlikte Tudeh partisinden ayrılmış ve daha sonra Hizb-i Zehmetkeşan-i Millet ve daha sonra da Niru-yi Sevvum partisine katılmıştır. 1953 darbesi sonrası tüm parti bağlarını koparıp edebiyata odaklanmıştır. Al-i Ahmed, "Garbzedelik" kitabını milli eğitime bağlı "Şura-yi Hedef-i Ferheng-i İran" (İran Kültürü Hedef Konseyi) için bir rapor olarak yazmıştır ancak raporda hükümete karşı açık eleştiriler yer aldığından konsey bu raporu yayınlamaktan çekinmiştir. Al-i Ahmed ise başka bir kanaldan bu kitabı yayınladığında tartışmalara yol açmıştır (Al-ı Ahmed, 2006: 9). Garb-Zedelik'te¹ bir taraftan modernleşme konusunda dini ve gayri dini düşünceler diğer taraftan ise üçüncü ülkecilik, Heidegger düşünceleri ve İslamcılık birbirine yaklaşmaktadır (Behnam, 2007: 125).

¹ Garbzedelik terimini ilk olarak Ahmed Ferdid kullanmıştır.

Bazıları Al-i Ahmed'in Garbzelik kitabını Küresel Bağımlılık Teorisi'nin düzensiz bir anlatısı olarak görüyorlar (Burucerdi, 2013: 115). Aslında daha önce Oswald Spengler (1880-1936) ve Henry Bergson (1859-1941) gibi düşünürler Batı'ya dair eleştirel bir düşünce geliştirmişlerdi. Al-i Ahmed İran'da bir sosyal eleştirmen olarak ortaya çıktığında Batı'da da Albert Camus (1913-1960), Eric Forum (1900-1980), Herbert Marcuse (1898-1979), Jean-Paul Sartre (1905-1980), George Bernard Shaw (1856-1950), Arnold Toynbee (1889-1975) gibi birçok düşünür Batı medeniyetinin geleceğinden endişe duyuyorlardı (Burucerdi, 2013: 121).

Al-i Ahmed, Garbzedelik'i bir toplumsal hastalık olarak iki açıdan incelemiştir. Birincisi dışarıdan gelen bir arıza ve ikincisi de hastalık için müsait bir zemin. Al-ı Ahmed'e göre garbzedegi, Kolera salgını gibidir, ya da buğdayın pas hastalığı gibi. Buğdayı içerden çürütür, geriye sadece kabuk kalır. Ancak önemli olan bunun bir hastalık olmasıdır. Bu hastalığın özelliklerini öğrenmek gerek, sonra da nedenini... Ve başarabilirsek tedavisini... (Al-ı Ahmed, 2006: 13).

Doğu ve Batı kavramlarının, Al-ı Ahmed'e göre, siyasi bir anlama değil iktisadi anlama sahiptir. Batı "tok memleketler", Doğu ise "aç memleketler" demektir. Güney Afrika ona göre Batı'nın bir parçasıyken Latin Amerika'nın birçok ülkesi Doğu'nun parçasıdır (Al-ı Ahmed, 2006: 15).

Al-ı Ahmed'e göre Marx'ın görüşünde işçi ve işverenden oluşan ve sürekli çatışmada olan iki dünya olsa da asıl çatışma zengin ve fakir arasındaki çatışmadır. Aslında dönemimiz iki dünyadan oluşmaktadır: birisi makinanın yapımı ve ihracı işini, diğeri ise makinanın tüketimi ve ithali işini yapanlar. Birisi üreticidir, diğeri tüketici. Bu çatışmanın meydanı ise tüm dünyanın pazarıdır ve silahları tanklar, toplar, bombalar dışında sözde uluslararası kuruluşlar, UNESCO, Birleşmiş Milletler vs. gibi, sömürgecilerin aldığı yeni biçimlerdir. Ancak konu makinanın reddi veya dışlanması değil, makinayla ve teknolojiyle nasıl yüzleşileceğidir (Al-ı Ahmed, 2006: 19). Makine devini hapsedmek gerek, ehlileştirip onunla yük taşımak gerek. Makinayı amaç değil araç olarak kullanmak gerek. Amaç ise yoksulluğu kaldırmak ve herkese refah sağlamaktır (Al-ı Ahmed, 2006: 96).

Düşüncede ve yaşamda “konformizm”, makineyi üreten gelişmiş toplumda insanı makinenin kölesi yapacak derecede tehlikeli oluyorsa sadece makinenin tüketicisi olan bizim için daha da tehlikelidir. Çünkü makinenin kölesi olan bir Batılı en azından demokrasiden de haberdardır. Aslında makinenin dışında siyaset alanında parti sistemine de sahiptir. Ancak Doğu’da parti sistemi de gelişmemiştir (Al-ı Ahmed, 2006: 137).

Batı hayranı olan birisi Batı felsefesiyle ilgilenmez, sadece Doğu’yu bilmek isterse Batı kaynaklarını kullanır. Sömürgeciliğin kökünde parazit olarak yaşam bulan oryantalizm, egemen olan düşüncedir ve Batı hayranı olan Doğulu insan, kendini bile bir obje olarak oryantalistlerin mikroskobu altında tanımaya çalışır (Al-ı Ahmde, 2006: 127).

Al-ı Ahmed Batıcılığa karşı olsa da Batı’dan hiç etkilenmemiş değildir. Jean-Paul Sartre’ı överdi ve ondan esinlenerek aydını toplumun tanığı ve vicdanı biliyordu. Egzistansiyalizmi savaştan sonra ilk özgün hareket olarak görürdü (Burucerdi, 2013: 113). Ancak onun yapmaya çalıştığı Batı düşüncesiyle irtibat kurulmasını değil, bu irtibarın sömürgeciliğe zemin hazırlayan bilinçsiz ve hayranlık ilişkisine dönüşmesiydi.

3.1.5.4. Ali Şeriatî: İslami Öze Dönüş

1960’ların düşünce ortamı Celal Al-ı Ahmed’in egemenliği altındaysa 1970’lere Şeriatî damgasını vurmuştur. Aslında Şeriatî’nin temel söylemi olan “öze dönüş”, Al-ı Ahmed’in Garpzedelik söyleminin devamıydı. Şeriatî, Meşhed Üniversitesi Fars Dili ve Edebiyatı bölümünden lisans diplomasını aldıktan sonra devlet burslusu olarak Fransa’ya Karşılaştırmalı Dilbilim ve Sosyoloji okumak için gönderilmiştir. Paris üniversitesinde doktora yaptıktan sonra İran’a dönmüştür. Fezailul Belh’e mensup bir Farsça el yazıyı çevirip yorumlar ekleyerek doktora tezi olarak çalışmıştır (Burucerdi, 2013: 162).

Şeriatî’nin Paris’teki eğitim dönemi Cezayir ve Küba devrimleriyle eşzamanlıydı. Ayrıca birçok oryantalistin dersine ve Marksist hocaların konuşmalarına katılmış ve Jean-Paul Sartre, Che Guevara, Giap ve Fanon gibi sömürgecilik karşıtı yazarların eserlerini

okumuştur.¹ Şeriati, Che Guevara'nın *Gerilla Savaşı* ve Sartre'ın *Edebiyat Nedir* kitabını Farsçaya çevirmiştir. Fanon'un *Yeryüzünün Lanetlileri ve Cezayir Devriminin Beşinci Yılı* kitaplarını çevirmeye başlamıştı ancak bitirememişti. *Cezayir Devriminin Beşinci Yılı*'nı çevirirken, Fanon'un din ve devrim ile ilgili görüşlerini ona yazdığı üç mektupta eleştirmiştir. Fanon, Üçüncü Dünya Ülkeleri halklarının Batı Emperyalizmiyle mücadelesi yolunda, dini bir kenara bırakmalarını bir kanaat olarak ileri sürmüştür; oysaki Şeriati, bazı ülkelerde dinle birleşen kültürel kimliği yok sayarak Batıyla mücadelenin imkansız olduğunu düşünüyordu. Şeriati, Şahın devrilmesinde hayatta olmasa da birçok kişi tarafından İslami Devrimin Fanon'u ve en önemli düşünürü olarak anılmaktadır. Şeriati'ye göre, İslam özellikle de Şiilik, siyaset dahil olmak üzere yaşamın tüm alanlarını kapsayan devrimci bir ideolojidir. Şeriati, birçok eserinde Batı Emperyalizmi ve toplumsal eşitsizliği temel sorun olarak tanımlamıştır. Şeriati'nin emperyalizm ve kapitalizm karşıtı görüşlerinden etkilenenler onu İslami Marksist olarak tanımlarlar, İslam'la ilgili yönünü beğenenler ise onun sözlerini Marx'a bir yanıt olarak görürler. Şeriati ise kendisini ne İslami Marksist ne de Marksizm karşıtı bir Müslüman olarak tanımlar. O kendisini Şiilikten ilham alan ve siyasal analizlerinde Marksizm dahil olmak üzere sosyal bilimler yöntemlerini kullanan radikal bir teorisyen olarak tanımlamıştır. Şeriati'nin düşüncesini bir bütün olarak anlamak için onun tüm eserlerine bakmak lazım ancak bu bölümde “Yeni Çağların Özelliği” ve “Dönüş” kitapları daha çok sosyolojik kavramları ve tartışmaları içerdiği için ele alınmıştır.

Şeriati *Yeni Çağların Özelliği*'nde analize geçmeden önce “Orta Çağ”, “Rönesans”, “Burjuvazi”, “Feodalizm”, “toplumsal dönüşüme neden olan faktör”, “Katolisizm”, “Protestantizm”, “açık ekonomi ve kapalı ekonomi ve açık toplum ve kapalı toplum” ve “dünya görüşü” gibi terimleri açıklamaya çalışmıştır. Ayrıca burjuvazinin ortaya çıkışı ve büyümesinden de bahsetmiştir (Şeriati, 1982: 124). Şeriati, makinizm sisteminden bahsetmiş ve emperyalizm ve çeşitli alanlarda yapılan sömürgecilik ve

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Abrahamian, E. (1982). 'Ali Shari'ati: Ideologue of the Iranian Revolution. *MERIP Reports*, (102), 24-28.

“kültürsüzleştirme” politikalarını, bu sistemin bir sonucu olduğunu savunmuştur (Şeriati, 1982: 391). Ona göre, orijinalliğin reddi Makinizmin bir özelliğidir. Makinizmden önce insanlar özgürce düşünüp seçim yapıyorlardı ve çeşitli düzeylerde geliyordu, orijinallik de aslında bu demek. Ancak makinizm bir üründen o kadar fazla üretir ki tüm insanlar aynı ürünü tüketmek zorunda kalır ve zevkler aynı kalıba girer. Çeşitliliklerin ortadan kalkması ve herkesin belirli kalıplara sığdırılması, Herbert Marcuse'nin “tek boyutlu insan”ını ortaya çıkarır (Şeriati, 1982: 385-388). Şeriati Makinizmin etkisini toplumda şöyle sıralar: Bürokrasi (Weber, Jaspers ve Heidegger'e atıfta bulunarak), Faşizm, istismarın ve sömürünün artması (Marx'tan esinlenerek), kapitalizmin rasyonelleşmesi (Şeriati, 1982: 396-401). Şeriati'ye göre makinizm teknokrazi ve bürokrasiyle, teknokrazi ve bürokrasi de faşizmle sonuçlanır. Şeriati ileri sürdüğü bu görüşün nedenini Gurvitch'in sözleriyle açıklamaktadır. Gurvitch'e göre teknokrat köksüz bir sınıftır ve ideolojisi yoktur, dolayısıyla bir çeşit ırkçılığı, sahte böbürlenmeleri, sahte heyecanları kendi ideolojisi yapar, ancak ne halktandır ve ne sermaye sahibi, kendini ispatlamak için diktatörlüğü ve cinayeti seçer (Şeriati, 1982: 399). Şeriati, Faşizmi toplumda teknokrat sınıfın ürünü, özel ve ırka dayalı bir diktatörlük olarak tanımlamaktadır. O Georges Gurvitch'e atıfta bulunarak Avrupa'nın 17. ve 18. Yüzyılda bireysel özgürlük, düşünce özgürlüğü ve demokrasiye doğru giderken ve belirgin özelliği demokrasi ve liberalizmken, bugün kronik bir faşizme doğru gitmekte olduğunu söyler. Almanya ve İtalya faşizminden farklı olarak demokrasi, liberalizm ve sosyalizm perdesi arkasında saklanmış olan bir faşizmden bahseder (Şeriati, 1982: 398-399).

Şeriati'ye göre İran'da üretimi sağlayan sınıf, sınıf bilincinin farkında değildir. Sınıf bilincini kör eden faktörlerden birisi de mezheptir. Aslında Mezhep karşı karşıya duran iki toplumsal sınıfın arasında ortak olan şeydir. Marx'ın etkisi bu konuda açıkça görünmektedir. Ancak tam bu noktada Şeriati'nin düşünceleri Marx'tan ayrılır. Şeriati aydınların yaptığı tek entelektüel çalışmanın, mezhebi reddetmek olduğunu söyler ve onları mezhebin sınıfa önceliği olan bir toplumda, bir sınıfsal mezhep oluşturamadıklarına göre eleştirir (Şeriati, 1982: 463). Aydınlar, mezhebe karşı çıktıklarında, dindar birisi

mezhebini savunmak için, mezhebine karşı çıkan aydından uzak durur ve aydın toplumda yalnız kalır (Şeriati, 1982: 465-466).

Şeriati Muhammed Abduh'un "Avrupa dini bıraktı ilerledi; biz ise dini bıraktığımız için geriledik" sözüne atıfta bulunarak Doğu veya Batı yerine İslam'ı bir üçüncü yol olarak ileri sürmüştür (Şeriati, 2005: 354). Ona göre Materyalizm ve İdealizm okullarıyla karşılaştırmak gerekirse İslam'ın metodu kendine özgü bir realizmdir. İslam'ın sosyal ve ekonomik sistemi tanrı'ya inanmak temeline dayalıdır ve Kapitalizm ve Komünizm'in tam ortasında yer alan gerçek sosyalizmdir (Şeriati, 1982: 11-12). Şeriati'ye göre İslami görüş, özgünlüğü ekonomide görür. Peygamber'in "Men la maaşe lehû la meâde lehû" sözüne gönderme yaparak maddi ve iktisadi hayatı olmayan insanın manevi ve dini hayatının da olmadığı görüşünün haklı olduğunu savunuyor. Ona göre "fakirlikten din değil cehalet doğar" (Şeriati, 1982: 158).

Şeriati, Abuzer'in dilinden, yoksulluk bir eve girdiği zaman, din kapıdan dışarı çıkar der. İslam'da dünya ahiretin çiftliğidir yani dünyası olamayanın ahirette de bir şeyi olamaz sözüne atıfta bulunur. Ona göre Ahiret, "yaşam felsefesidir, mükemmelliktir, bir toplumun kaderidir, insanoğlunun kaderidir, bir milletin kaderidir." Din, toplumun refah içinde ve toplumsal adaletle dolu bir hayatı varken var olabilir. Yoksa fakirlik varsa, cehalet olur, bozulma olur, gerileme olur. Dolayısıyla İslam'da da bir ekonomik altyapı söz konusudur. Ancak Batı'daki ekonomik altyapıdan farklı olarak İslam'da amaç insanoğlunun mükemmeliyeti ve yüceltilmesidir. Yani temel ekonomiyken amaç insandır. Şeriati'ye göre "İslam, materyalizme dayalı bir idealizmdir; tam olarak da doğanın gerçekçiliği ve içgüdünün ve iktisadın üzerine oturmuş olan bir manevi evrimdir." (Şeriati, 1982: 159-160).

Şeriati aydınlar tarafından sömürgeciliğe karşı ileri sürülen "öze dönüş" tezi üzerine tartışmıştır. Aimé Césaire'in kastettiği öz mü, Franz Fanon'un söylediği mi yoksa bir İranlı Müslüman özü mü olması gerektiğini sorgulamıştır. Ona göre aslında Césaire'in veya Fanon'un tezi pek de bizim işimize yaramaz çünkü Batılı, Doğulu, İranlı ve Müslümanla onlardan farklı konuşmuş. Batılı Afrikalıya bir medeniyete hiçbir zaman

sahip olmadığını söylerken İranlıya büyük bir medeniyetininin olduğunu söylemiştir. Onun kültürünü reddederken İran kültürünü başkalaştırmıştır ve bu daha da korkunçtur (Şeriati, 2005: 27-28). Şeriati'ye göre öze dönüşte, ırka dönersek, ırkçılık, faşizm, nazizm olur; dolayısıyla toprağa ve kana dönmek doğru olamaz (Şeriati, 2005: 36). Şeriati din ekseninde oluşan “öze dönüş” tezini ileri sürmektedir. Şeriati'nin kastettiği din, siyasi bir dindir.

3.1.5.4.1. Şeriati'nin Toplum Düşüncesi

Şeriati, toplumu şöyle açıklamıştır: “toplum, hem tarih boyu, hem de şimdiki zamandaki tüm olayları kaydeden sayısız aynaların bileşiminin toplamıdır.” Ayna özelliği olan tüm bireylerin bir araya gelmesinden karmaşık bir toplumsal ruh ve kolektif bilinç ortaya çıkar (Şeriati, 1982: 545).

Şeriati “birey yoktur ve sadece toplum vardır” diyen sosyologların görüşünden yanadır (Şeriati, 1982: 237). Ona göre “herkes toplumu gibidir. “Ben” toplumun onda yansıdığı bir aynadır; her bir insan toplumunun maketidir” (Şeriati, 1982: 510). Şeriati'ye göre toplum insanı yetiştirdiğine göre, yeni insanlar elde etmek için yeni bir topluma ihtiyaç vardır. İyi bireyler yetiştirmek toplum hazır olmadığı sürece imkânsızdır. Bir birey, toplumun önünde olan şekilsiz bir aynadır ve toplumun yansımısını gösterir (Şeriati, 1982: 524).

Şeriati'ye göre Toplum, bireylerin bileşiminden oluşmaktadır ve bu bileşimde artık bağımsız bireyler yoktur. Aslında bireyler toplum denilen ve tüm bireylerden farklı olan yeni bir canlı oluşturuyorlar (Şeriati, 1982: 237-238). Şeriati'nin toplumla ilgili görüşlerinde açıkça Durkheim'ın izi görülmektedir. Durkheim'ın yaklaşımında toplum, “toplumsal kolektivitelyi oluşturan bireylerden bağımsız, her şeyi saran bir varlık” (Berberoğlu, 2009: 30) olarak görülür. Durkheim toplumu bir bütünü oluşturmak amacıyla farklı işlevler üstlenmiş parçalardan oluşan biyolojik bir organizmaya benzetirken bu toplumun onu oluşturan bireylere indirgenemeyecek nitelikte

bağımsız, bireylerin üzerinde (yani bireylerden daha önemli) bir gerçekliği olduğunu düşünür ve savunur.

Şeriatî'ye göre birey toplumun bir mamulüdür, dolayısıyla toplum değişim halindeyken, geçiş döneminde, birey kişiliksizleşir. Bu dönemde bireylerin kişilikleriyle aralarına mesafe girer. Toplumun bireylere kazandırdığı sıfatlar, toplumun kişiliğinin değişime uğramasıyla zayıflar veya değişir. Bu arada sağlıklı bir insanın göstergesi onun taassubudur. Arapça “asabe” kökünden gelen taassup sözcüğü bir topluluğa, gruba bağlanma anlamındadır (Şeriatî, 1982: 239). Asabiyet kavramını ilk defa ilmî ve objektif bir metotla inceleyen İslâm mütefekkeri tarih ve devlet felsefesini açıklarken bu kavrama en büyük ağırlığı veren İbn Haldûn'dur. İbn Haldûn asabiyet teriminin kendi felsefesinde ihtiva ettiği mânâyı tam olarak ifade eden bir tarifini vermemiştir. Bu yüzden çeşitli araştırmacılar, asabiyet teriminin Mukaddime'de dayanışma ruhu, cemaat ruhu, grup duygusu, kabilecilik, kan bağı, sosyal dayanışma gibi kavramlardan biri veya birkaçı karşılığında kullanıldığını öne sürmüşlerdir.

Ona göre, genel anlamda da iki çeşit toplum vardır, uygar toplum ve ilkel toplum. İkel toplum vahşi veya yarım vahşi bir toplumken uygar toplumda kültür, iş, farklı sınıflar ve yasalar toplumu uygar yapmışlardır. Uygar topluma “toplum” ve ilkel topluma “kabile” diyebiliriz. Uygarlığın ilk aşaması şehirciliğin başlangıcı olan iskan ve yerleşmedir. Sonra iş bölümü olur ve yasalar, eğitim ve sınıflar ortaya çıkar. Bir kabilede ise birey kabilesinde çözülmüş durumda olur. Kendisini düşündüğünde kabilesini düşünür (Şeriatî, 1982: 278). Kabilesi kendisinden ayrı değildir. Sadece bir ruh var ve oda “biz” ruhudur. Şeriatî Durkheim'a istinaden mezhebin de buradan ortaya çıktığını söylemektedir. Durkheim'a göre din, bir kolektif bilincin oluşturulmasıyla, bütünleştirici etkisi vardır. Ona göre din kaynağı toplum olan kolektif vicdanın sembolik bir temsilidir (Şeriatî, 1982: 280).

Şeriatî'ye göre “toplum”u bir “kişilik” gibi görmek, bireyci ve kolektivist görüşlerin taraftarları ve psikologlar ve sosyologlar arasındaki tüm tartışmalara son verir (Şeriatî, 2005: 85). Çünkü toplum bilinçli, inancı ve arzuları olan ve zamanda sınırlı olan canlı bir organizmadır (Physiologie Sociale). Bir “kişi” gibi, bir insani kişilik gibi... Durkheim'ın

kolektif bilinç dediği şey gibi... Aslında gerçek kişiliği olan toplumdur, birey değil (Şeriati, 2005: 335-336).

3.1.5.4.2. Şeriati ve Sosyoloji

Şeriati'nin yazılarında yer yer filozoflar ve sosyologlara atıfta bulunduğu göze çarpmaktadır. Darwin, John Locke, Comte, Durkheim, Spencer, Weber ve Herbert Marcuse onun eserlerinde adı geçen filozof ve sosyologlardandır.

Şeriati, sosyolojide özellikle de İran'ın akademik sosyolojisinde hakim olan nicel araştırma yöntemleri eleştirmektedir. Şeriati'ye göre insan iki yarıdan oluşmaktadır. Araçsal ve insani yarılar. Göz, el, parmaklar, dil vs. gibi organlar araçsal yarıyı oluşturur. Örneğin göz, görme aracıdır, gözlük ise araçsal organın devamıdır ve görmeyi güçlendirir. Ancak makineye gelince makine, insanın araçsal yarısının devamı değil insandan bağımsız olup insani yarıya müdahale etmektedir. Bu müdahale o kadar genişliyor ki insanı felç duruma sokar ve tüm girişimler ortadan kalkar. Sosyologların her şeyi sayılarla ve istatistiklerle analiz etmeleri de aynı şeydir. İstatistik odaklı İran'daki sosyoloji de böyledir. Yani sosyolog bir köye girdiğinde, gözü ve düşüncesiyle insanları görmeden, birkaç test soru sorup, analizini de makineyle yapıp ve makinenin verdiği sonuçla toplumu analiz etmiş olduğunda, bu analizlerde kayıp olan 'insan' olur (Şeriati, 1982: 388-389).

Her toplumsal mesele toplumdan soyut bir şekilde değil sadece o toplumun bağlamında araştırılmalıdır. Şeriati bu bağlamda "sözün coğrafyası" terimini kullanmıştır. Sözün coğrafyası, onun zaman-mekan bağlamı ve çerçevesidir (Şeriati, Dönüş: 339).

3.1.5.4.3. Şeriati ve Karl Marx

Şeriati'nin Marx'ın düşüncelerini değerlendirmesi zaman zaman farklı ve bazen çelişkili olmuştur. Marx'ın düşüncelerinden etkilenen Şeriati, yer yer bu düşünceleri eleştirmekten de çekinmemiştir.

"Marx iktisadi ve içtimai sistem değiştiğinde düşünce de değişiyor diyor; çünkü her bir insanın düşüncesi ve kültürü vardır ve kültür iktisadi sistemden

doğmaktadır, dolayısıyla düşüncenin bir sonuç olarak değişmesi için düşüncenin sebebi olan iktisadi sistemin değişmesi lazım” (Şeriati, 1982: 137).

Şeriati altyapı ve üstyapıyı da anlatmaya çalışmıştır. Altyapı veya “structure sociale” toplumun sabit ve esas temelini oluşturandır ve üstyapı, altyapının sonucu olan toplumun değişen kurumlarıdır. Feodalite döneminde, feodal sistem altyapıyken bu altyapıya uyan mezhep, felsefe, sanat ve edebiyat üstyapıdır. Burjuvazi ortaya çıktıktan sonra altyapı değişir. Dolayısıyla üstyapı olan mezhep de, şiir ve edebiyat da değişir (Şeriati, 1982: 359-361). Başka bir yerde ise Şeriati, “tarih ve deneysel yaşam bize bazen insanın düşüncesi değiştiğinde hayatın değiştiğini ve bazen de toplumsal faktörlerin hayatı değiştirip ve sonra düşüncenin değiştiğini gösterir” diyor (Şeriati, 1982: 138). Dolayısıyla ona göre “hem düşünce faktörü toplumsal dönüşümün bir nedeni olabilir ve hem iktisadi faktör ve içtimai sistem toplumsal sistemin değişim ve dönüşüm faktörü gibi olabilir.” (Şeriati, 1982: 139).

Marx’ın tarihsel materyalist toplum analizi, toplumun altyapı ve üstyapısıyla ilişkilidir. Bir toplumun altyapısı (ekonomik temel) üretim güçleri ve üretim ilişkilerinden oluşmaktadır. Üstyapısı ise, o toplumun yasal ve siyasi kurumlarını, düşünme biçimini, ideoloji ve felsefesini içermektedir. Marx’a göre, toplumun altyapısı ile üstyapısı arasında ilişki, karşılıklı etkileşime dayanmakta ve en son noktada altyapı üst yapı kurumlarını önemli ölçüde belirlemektedir. Ancak Şeriati’ye göre altyapı, burjuvazi, kapitalizm, makinizm, feodalite, servaj veya kölelik sistemi değil, sadece iki şeydir: “özel mülkiyet” ve “toplumsal mülkiyet”. Yani aslında bir altyapıdan bahsetmek mümkündür, o da “mülkiyet”tir. Yani kölelik sistemi, servaj sistemi, proletarya veya burjuvazi üstyapıyı oluştururlar. Şeriati Marx’ın toplumların sınıflandırmasını anlatırken, komünal toplumu, kölelik ve servaj sistemi, feodaliteyi, burjuvaziyi, kapitalizmi ve sınıfsız toplumu açıklamıştır (Şeriati, 1982: 361-367).

Şeriati’ye göre tüm tarih boyu hep iki altyapı olmuştur, “bir dönem tüm kaynaklar ve araçlar ve tüm masraflar ve toplumsal imkanlar kamuya açıktı, başka bir dönemde ise bunlar bazı insanların tekelinde ve kamu onlardan yoksundur. Dolayısıyla altyapı ya

sınıfsal olur ya da toplumsal.” “Toplumsal altyapı” toplumdaki herkesin kaynaklardan eşitçe yararlanan altyapıdır, “sınıfsal altyapı” ise mülkiyetin özel olduğu ve toplumun iki zıt sınıfa dönüştüğü durumdur (Şeriati, 1982: 368-369).

Şeriati toplumsal sınıflardan bahsederken söylediğine göre hem Introduction à l'économie politique'te olan genel anlamı hem de Kapital'da kullanılan özel anlamı (sociale Classe) kastetmektedir. Tüm toplumlarda tüm tarihi dönemlerde hakimler ve mahkumlar olarak iki sınıf bulunmaktadır. Mahkum sınıf bir dönem, serv olabilir, bir dönem işçi. Hakim sınıf ise erbap ve feodal da olabilir, sermaye sahibi de olabilir (Şeriati, 1982: 358).

Şeriati yeni düzenin insanını, “tüketici hayvan” a dönüştüğü için eleştiriyor (Şeriati, 1982: 390). Din insanı tanrı gibi, felesefe insanı idealleri olan insan gibi ve eski okullar insanı bir üstünlüğü, bir fazileti olan canlı olarak görüyor ise, makinizm insanı “Aristoteles gibi bir konuşan hayvan” veya din gibi “tanrıya benzeyen bir hayvan” değil, “tüketici hayvan” olarak tanımlar (Şeriati, 1982: 390). Şeriati'ye göre klasik tüketimin yerini yeni tüketim aldığında, üçüncü dünya ülkelerinde, Avrupa'da olamayan bir tüketim türü de ortaya çıkmıştır: “sembolik tüketim”. Bir Avrupalı, bir kıyafeti, bir yemeği veya bir müziği beğendiğinde kullanır, ancak bir Doğulu bunu uygar sınıfa benzemek için yapar. Yani biz, Şeriati'ye göre, yeni tüketim tarzını iktisadi ve içtimai ihtiyaçlarımızı gidermek amacıyla değil bir üstün insanın ve üstün sistemin ve daha çok uygar olanın sembolleri olarak benimsiyoruz (Şeriati, 1982: 384-385).

Şeriati'ye göre kapitalizm bugün işçinin burjuvalaşmasını (embourgeoisement) bir ilerleme olarak gösterse de aslında daha korkunç bir kölelik sistemi geliştirmiştir. İşçi hala işçidir ancak işveren gibi hissediyor. Sosyologlar buna “kapitalizmin rasyonelleşmesi” dediklerinde yalan söylüyorlar (Şeriati, 1982: 401-402).

Şeriati “aptallık döngüsü”nden de bahseder. Bu da “konforlu bir yaşamın araçlarını elde etmek için konforlu hayatı feda etmek” demektir. Bu makinizmin insana dayattığı absürtlüktür. “Absürt bir insan dünyayı da absürt görür”. Onun için dünya, “tüketim için yaşamak ve yaşamak için tüketmek” demektir (Şeriati, 1982: 406-407). Böylece değer

yerini menfaat alır, değerli insanın yerine faydalı insan geçer, mezhep faydacılık mezhebi olur, refah mükemmelliğin yerine geçer, gerçeğin yerine ise güç geçer (Şeriati, 1982: 411).

Şeriati sömürgeciliyin çeşitlerinden ve bu doğrultuda “tüketimin yatay ve dikey olarak gelişmesi”nden bahseder. Yatay tüketimde üretimin fazlası için yeni pazarlar gerektiğinde, sömürgeciliğin farklı çeşitleri kullanılır. Dikey tüketimde ise tüketicinin tüketim zevkinde çeşitlilik isteği artırılır (Şeriati, 1982: 392).

Şeriati, kendi eserlerinde ve konuşmalarında “makinenin cebri” veya “makinenin emperyalizmi”nden bahsetmektedir. Makine üretimi, ihtiyaçtan fazla olunca yabancı pazarlara ihtiyaç duyulur. Dolayısıyla ilk aşamada Askeri ve politik sömürgecilik devreye girer. İkinci aşamada ise sıra insanların değiştirilmesine gelir. Yerel insan, tüketici insana dönüştüğünde “müteceddit” olmuş olur ancak ismine “müteceddit” değil “mütemeddin” diyorlar, burada da kültürel sömürgecilik ortaya çıkar. Bunun için tüketim karşısında direnen yerli insanı geleneğinden, tarihinden, ahlaki değerlerinden ve toplumsal değerlerinden ayırmak gerek (Şeriati, 1982: 382-383).

3.1.5.4.4. Şeriati ve Marksizm

Şeriati Marksizm’in analiz metodunu ara ara kullansa da eleştirmektedir. Şeriati, bugün “bilimsel sosyolojinin”, “diyalektik” denilen tam otomatik bir cihaz gibi çalıştığını söyler. Altyapıyı içine yerleştiriyorsun ve bir düğmeye bastığında üstyapıyı alıyorsun. Sorular ve cevaplar hepsi standart ve aynı kalıpta dışarı çıkıyor: Budur Marksizm diyor (Şeriati, 2005: 249). Şeriati’ye göre Marksizmin analiz edemediği bir konu vardır: “sömürgecilik, işçi ve sermaye sahibi arasında olan hem sınıfsal hem de diyalektik ilişkiyi, sömürgeci ülkede, toplumsal ve sınıfsal sistemi ise kolonileşmiş ülkelerde değiştirmiştir.” (Şeriati, 2005: 197). Şeriati, Marx ve Engels açısından, Avrupa’nın zenginliği Avrupalı proletaryanın çalışması ve üretim cihazlarından dolayı olsa da aslında böyle olmadığını açıklar. Bu zenginlik işçinin istismarı sonucunda değil Asya ve Afrika’nın sömürüsü sonucunda elde edilmiştir (Şeriati, 2005: 199).

Şeriati'ye göre Marx ve Marksizm arasında tartışma konusu olan temel şeylerden biri ideolojidir. Marx'ın düşüncesinin en önemli özelliği, ideolojiye karşı olmaktır, ancak Marksistler hep "Marx'ın ideolojisi"nden bahsederler. Aslında önemli farklılık da bundadır. Sosyalizm Marx için bir bilimdi ve Marksizmler için bir inanç (Şeriati, 2005: 396). Aslında Marksizm bir ideoloji değil ideoloji karşıtıdır. "Tarihin keşfinin metodudur". Buna rağmen Marksizm bir ideoloji'ye dönüşmüştür (Şeriati, 2005: 399). Şeriati, Ortodoks Komünist partilerin kurumsallaşmış Marksizm'ini sert bir şekilde eleştiriyordu.

Ayrıca Şeriati'ye göre, Asya tipi yönetim tarzı hakim olan İran'ın, Avrupa'nın aksine Rönesans, dini reform hareketi, Aydınlanma, Sanayi Devrimi ve Feodalizm'den Kapitalizm'e geçiş gibi bir deneyimi olmamıştır; dolayısıyla Marksizm'in birçok kavram ve yönteminin İran'da uygulanması mümkün değildir. Şeriati'nin Marksizm'e olan temel eleştirisi, onun Milli kültüre bakışı ve Fanon'la ilişkisine bağlıdır. Klasik Marksistler, Nasyonalizme kitlelerin dikkatini sosyalizm ve enternasyonalizmden sapmak için iktidarın elinde bir araç olarak bakıyorlar. Ancak Şeriati'ye göre, üçüncü dünya milletleri, sadece kendi kökenlerine, ulusal miras ve kültürlerine dönüşle Emperyalizmi yenebilirler (Abrahamian, 2005: 577-578).

19. yüzyılda Marx'ın Hegel'e ve diyalektiğe yaptığının benzerini, yirminci yüzyılda Nasyonalizm, Marksizm ve diyalektiğe yapmıştır: "ters çevirmek". Hızla Batı'ya doğru ilerleyen ve Burjuvazi ve kapitalizm güzergahlarından geçmeyi amaçlayan ve Batı Avrupa'da proletarya eliyle patlatılması beklenen otobüs, yön değiştirmiş ve Doğu Avrupa ve Asya'da ve unutulmuş Afrika'da patlatılmıştır, hem de çiftçilerin eliyle. Batı'da ise Faşizm ortaya çıkmıştır (Şeriati, 2005: 217-218).

3.1.5.4.5. Şeriati ve Max Weber

Şeriati, bilimin metodolojisinden bahsederken Max Weber'in *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* kitabını ele almıştır. Şeriati'ye göre, Max Weber'in vurgu yaptığı konu, Protestantizm'dir. Şeriati'nin Weber'den aktardığına göre Protestan mezhebi

burjuvazi dilinde, Katolik mezhebi ise Feodalite dilinde konuşmaktadır (Şeriati, 1982: 141). Max Weber'in de söylediğine göre, Protestanlığın geliştiği yerlerde burjuvazi, sanayi ve medeniyet de gelişmiştir. Katoliklik, maddi hayatı küçümserken Protestanlık tam tersine maddi dünyayı övmüştür. Max Weber'e göre, Protestanlık Avrupa'nın düşüncesinin ve dünya görüşünün değişiminde güçlü bir etkidir (Şeriati, 1982: 147-8).

“Yeni bir sosyolog olan Max Weber, aksine düşünce değişirse, ve dünya görüşü ve mezhep değişirse, gelenek değişirse, insanlar başka türlü düşünür ve hayatlarını değiştirir diye inanıyor. Dolayısıyla Max Weber inanıyor ki temel, toplumsal dönüşümün nedeni olarak, düşüncedir: düşünce değiştiğinde, toplumsal sistemi de değiştiriyor.” (Şeriati, 1982: 138).

3.1.5.4.6. Şeriati ve Durkheim

Şeriati toplumla ilgili düşüncelerinde açıkça Durkheim'den etkilenmiştir. Şeriati'ye göre Toplum, bireylerin bileşiminden oluşan ve tüm bireylerden farklı yeni bir canlıdır (Şeriati, 1982: 237-238). Durkheim'in yaklaşımında toplum, “toplumsal kolektivitelyi oluşturan bireylerden bağımsız, her şeyi saran bir varlık” (Berberoğlu, 2009: 30) olarak görülür. Durkheim toplumu bir bütünü oluşturmak amacıyla farklı işlevler üstlenmiş parçalardan oluşan biyolojik bir organizmaya benzetirken bu toplumun onu oluşturan bireylerle indirgenemeyecek nitelikte bağımsız, bireylerin üzerinde (yani bireylerden daha önemli) bir gerçekliği olduğunu düşünür ve savunur.

Durkheim'e göre bir toplumsal olayın nedeni başka bir toplumsal olayda aranmalıdır. Başka bir deyişle, bir toplumsal olgu ancak başka bir toplumsal olgunun sonucu olarak ortaya çıkabilir, bu da bunlar arasında bir neden-sonuç ilişkisinin varlığı anlamına gelmektedir. Şeriati, Durkheim'in toplumsal olaylar arasında kurduğu neden-sonuç ilişkisine atıfta bulunarak, bir milletin manevi bakımdan düşüşü ve lüks hayata düşkünlük arasında neden sonuç ilişkisi olduğunu söylemektedir (Şeriati, 1982: 543). Ancak Şeriati'ye göre sosyolojide sadece neden-sonuç kuralı olamaz ve aslında “neden-sonuç, sonuç-neden” kuralı daha doğru olabilir. Çünkü doğada ve mantık biliminde neden sonuç

ilişkisi tek taraflı olsa da insan söz konusu olduğu zaman çift taraflı ilişkiden bahsetmek daha doğru olacaktır (Şeriati, 1982: 544).

3.1.5.4.7. Şeriati ve Siyantizm

Şeriati'ye göre 16. ve 17. yüzyıllar, insanın mezhebe karşı inancının zayıfladığı çağa, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyıl, bilime karşı inançsızlığın çağıdır. Şeriati, Bertolt Brecht'e atıfta bulunarak bilimin dinden ayrıldığı anda vahşi bir medeniyetin ortaya çıktığını savunmaktadır. Ortaçağ'da bilim kilisenin esiriye bugün makinenin tutsağıdır. Şeriati'ye göre yeniçağda bilimin amacı, gerçeklik yerine gücü elde etmek olmuştur (Şeriati, 1982: 320). "Bilimin misyonunun başkalaşması, insanın başkalaşmasını peşinde getirmiştir" (Şeriati, 1982: 323).

Bilim bir taraftan artık "nasıl yaşayalım ve ne için yaşayalım" sorusuna bir yanıt vermiyor diğer taraftan da eskiden dinin koruduğu ahlaki değerlerle ilgilenmiyor. Bilim bugün dine de inanmamaktadır. Tüm amacı konforlu bir yaşamın malzemelerini yapmak ve makine üretmektir (Şeriati, 1982: 329). Şeriati'ye göre bundan kurtulmak lazım ve bu inançla gerçekleştirilebilir.

" "Burjuvazi", "para sınıfı" demek. Siyantizm "doğanın yasalarını keşfetmek için bilimsel güç" demek ve amacı "insanın iktisadi ihtiyaçlarının işbası için doğanın yasalarının istihdamı"dır. Neden siyantizm diyoruz? Çünkü "sadece ben insanın ihtiyaçlarını bilirim, onları karşılayabilirim, ancak iyi yolun, doğru yolun ne olduğu siyantizmi ilgilendirmez, biz peygamber değiliz!" diyor." (Şeriati, 1982: 375)

Şeriati'ye göre,

"burjuva ve siyantist arasındaki ortak dünya görüşü materyalizm veya realizmdir. Bunun iki anlamı var: realizm materyalizmden daha geneldir. Realizm ve materyalizm ne demek? Yani insani idealleri düşünmeyelim, realiteyi – şimdiki durumu- düşünelim. O da bellidir, yaşam süremiz var ve içgüdülerimiz,

ve bu içgüdüleri doyurmamız lazım; nasıl? Daha çok refah elde edelim, nasıl bir refah? İktisadi ihtiyaçlara doyumdan sağlanan refah.” (Şeriati, 1982: 376).

Dolayısıyla materyalizmde, mezhep ve idealizm yerine realizm yani bulunduğu koşullar önem kazanır ve bu da burjuvazi ve siyantizm için zemin hazırlar. “Böylece para ve bilimin gayrimeşru evliliğinden makine doğmuş olur” (Şeriati, 1982: 377). Aslında ona göre, 20. yüzyılın en büyük talihsizliği üniversitelerde ve araştırma merkezlerinde hapsedilmesidir. Siyantizme, tarafsızlık ve bilimsel izolasyon hastalığına müptela olmuş. “akademik hastanelere yatırılmış ve uzman hocalar ona bakmakla meşguller ve insanların da ziyaretini yasaklamışlar” (Şeriati, 2005: 250).

3.1.5.4.8. Şeriati'nin Batı Algısı

Şeriati'nin düşüncelerinin bir kısmı İran ve Batı ilişkileriyle ilgilidir. Şeriati de, Al-i Ahmed gibi, Sartre, Massignon, Gurwitsch ve İslam gibi birbirleriyle hiç ilgisi olmayan düşüncelerden ilham almıştır. Şeriati'ye göre Batı siyasal ve kültürel olarak iki boyuttan oluşmaktadır. Batı, bilimin ve araştırmanın merkezi olsa da siyasi bakımdan emperyalizmin merkezidir. Doğu ise Batı'nın kurbanıdır: düşünce alanında aydınları, ekonomide ise insanları (Behnam, 2007: 126).

“Sıkıntıların temel nedeni, ne istibdat, ne sömürgecilik ve ne istismardır, bunlar hepsi sonuçtur. Neden sadece iki şeydir: birincisi istihmar!¹ İkincisi de istihmar! Ve istihmar iki çeşittir: eski istihmar ve yeni istihmar!” (Şeriati, 2005: 374).

Şeriati'ye göre bugün bizim için en önemli mesele teceddüt ve temeddün meselesi ve onların arasındaki ilişkidir. Teceddüt, temeddünle eşanlamlı mı yoksa teceddüt farklı bir toplumsal fenomendir diye sorar. Temeddün adına teceddüt Batıdışı toplumlara verilmiştir. Ona göre temeddünü elde etmenin yolu teceddütten geçmemektedir (Şeriati, 1982: 419-420). Şeriati, “Temeddün ve Teceddüt” kitabında Müteceddit (modern) olmayı Avrupalıya benzer olmak olarak tanımlamaktadır. “Modern yani tüketimde modern olmak”, modern olan kişi tüketimde moderndir (Kazimoradi, 2012: 228). Şeriati'ye göre

¹ Eşkleştirme.

bir milletin düşünme formunu mezhebi, kültürü, tarihi, eski medeniyeti ve gelenekleri oluşturur. Ancak tüm toplumların aynı olması için bunlar hepsi ortadan kalkmalı ve herkesin tek bir modeli olmalıdı, modeli ise Avrupa belirleyecekti. Sonra “teceddüt” diye yeni bir kültür dünyaya sunuldu. Teceddüt bir kalıptır, tüm Avrupalı olmayan toplumların aynı kalıba girmesini sağlar. “Müteceddit olmak “Avrupalıya benzemek” demek. Müteceddit, tüketimde müteceddit demek. Müteceddit biri, tüketimde yeni olur”, yani yeni ürünler tüketir, ve bu yeni ürün Avrupa’dan ihraç edilen şekildedir. Ancak her insan temeddün arzusunda olduğuna göre, teceddüdü temeddün olarak göstermek gerek, böylece kendisi de müteceddit olmak için işbirliği yapacaktır (Şeriati, 1982: 441-444). Böylece Şeriati’ye göre,

“mütemeddin yapmak adına “müteceddit yapmak” savaşı başladı, ve sonra yüz yıl ve yüz yıldan fazla Afrikalı ve Avrupalı olmayan ve Doğulu toplumlar, bu toplumların kendi entelektüelleriyle, müteceddit olma yolunda ilerlediler” (Şeriati, 1982: 453).

Şeriati’ye göre Batı’nın sosyologları, tarihçileri, yazarları, sanatçıları, devrimcileri ve hayırseverleri bile 18. yüzyıldan beri tek medeniyetin Batı medeniyeti, tek kültürün Batı kültürü olduğu tezini dünyaya empoze etmeye çalışmışlardır (Kazimoradi, 2012: 230). Batı 18. yüzyıldan beri, sosyologlar, yazarlar ve sanatçılarıyla sadece tek bir medeniyeti yani Batı medeniyetini dünyaya dayatmak istemiştir. Uygar olmak isteyen herkes bu medeniyeti benimsemelidir. Kültür de tektir ve o da Batı kültürüdür, 20. yüzyılda kültür sahibi olmak isteyen, bir ürünü alıyormuş gibi kültürü de almalıdır, Batı kültürünü (Şeriati, 2005: 16). Farklı mezheplere ve tarihlere ait insanların, varlıklarından boşalmaları lazım. Varlıktan boşalma varoluşçu bir sözlüktür ancak Sartre’in varoluşçuluğu değil Heidegger ve Jaspers’in varoluşçuluğu (Şeriati, 2005: 19).

Varoluşçuluğun temeli Heidegger, Jaspers ve Sartre’in eserlerine dayanır. Ancak Karl Jaspers, var oluşa teolojik olarak yaklaşmış¹, çoğunlukla Hıristiyan savlarına uymuştur.

¹ Şeriati’nin Jaspers’i sevdiği yönü budur .

Martin Heidegger ve Jean Paul Sartre gibi filozoflar ise laik görüşler öne sürmüşlerdir. Şeriati, Martin Heidegger'in varlık anlayışından hareketle özünü dünyada yaşarken inşa eden Dasein'in hem "dünya içinde varlık" hem de "öteki Dasein'lerle birlikte varlık" olarak, anlatmaya çalışmıştır. Dasein'nin "kendi olmasından" yani otantik bir varlık olmasından uzaklaşmadan, varlık koşulu olan "birlikte varolma"sı ancak Dasein'nin kendi varlığının yapısını anlamasıyla mümkün olduğunu söyler. Varlık derken; tüm insanları kapsayan bir bütünselliği kasteden Heidegger'e göre varlık, başkalarıyla birlikte varlıktır. Kültürel bir birlikten değil de ontolojik bir birlikten bahseden Heidegger, insanın varlık sorusundan kaçarak hem kendini hem de varlığı anlayamayacağını ve başkalarıyla arasındaki bağı da göremeyeceğini belirtmektedir.

Şeriati, Heidegger'in "otantik varoluş" dediği şeye atıfta bulunarak gerçek veya "otantik" varlığın yüzyıllar boyunca, kültür, uygarlık ve sanat tarihi boyunca, insanda oluştuğunu söyler. Başka kültürler karşısında insana bir kültürel kimlik sağlayan şey bu varlıktır (Şeriati, 2005: 19-20).

Şeriati, kültürel sömürü sisteminde Doğu ve Batı ilişkisini gösteren "Sordel diyalektiği"nden bahseder. Bu diyalektiğe göre Batılı, Doğulu savunmaya geçmesin diye onun kültürünü, tarihini ve şahsiyetini reddetmez ve öyle bir şey yapar ki Doğulu kendisini ikinci sınıf ırk, Batılının ise birinci sınıf ırk olduğuna inanır. Anne çocuk ilişkisi gibi, anne çocuğu uzaklaştırmaya çalışır, ancak çocuk korkar ve tekrar anneye sığınır. Batı anne rolünü üstlenir ve Doğu ona sığınır. Batılının akıllı, düşüncesi varken Doğulunun sadece şiir, soyut ve melankolik duygular ve tasavvulla ilgilenmesi gerek. Böylece dünyayı ikiye bölmek mümkün olur. Çirkin ve maddî dünya Batı'ya; maneviyat, ebediyet ve metafizik ise tümüyle Doğu'ya ait olur (Şeriati, 2005: 24-25).

Şeriati, Batılı kuramlarda ırkçılık çizgilerine dikkat çekmeye çalışmıştır. Ona göre tamamıyla bilimsel görünen kuramlarda bile, tarih felsefesi, ırkçılık, kültürel antropoloji, etnoloji ve sosyoloji adına sunulan konularda bile açık veya gizli bir ırkçılığın, Batıcılığın ve kültürel faşizmin izlerini bulmak zor değildir. Bu kuramların arkasında saklanmış olanlar ise kültürü ve medeniyeti sadece Batı'ya özgü olarak göstermekte ve Doğuyu

kültürü ve asaleti olmayan bir ırk veya sadece tasavvuf ve dinle uğraşan bir ırk olarak tanımlamaya çalışmaktadır. Dolayısıyla kültürel ve ekonomik olarak Batı daha üstün gösterilmiştir. Bu ırkçı söylemler ise Doğu yazarlar, çevirmenler ve araştırmacılar tarafından son bilimsel araştırmalar olarak Doğu'ya aktarılmaktadır (Şeriati, 1982: 91). Şeriati'ye göre sömürgeci artık bugün aptallaştırmanın sihirli sözcükleri olan sosyoloji, tarih, felsefe, bilim, milliyetçilik, demokrasi gibi sloganları kullanmaktadır (Şeriati, 2005: 353).

Şeriati'ye göre

“Avrupalı olmayan toplumlar, Avrupalı toplumlar aracılığıyla eline olmuşlar, yani kendilerinden yabancılaşmışlar. Yani Doğu toplumunun entelektüeli ve aydını, bir doğulu gibi hissetmiyor” (Şeriati, 1982: 432).

Şeriati'ye göre insan tarihsel bir varlık ve tarihin çocuğudur. Her insanın yaşı, yaşadığı yıllar değil tarihidir. Dolayısıyla sömürgecinin ilk işi yeni kuşağı tarihsel kökünden koparmaktır (Şeriati, 2005: 128). Bunun için ilerleme ve gelişme, geçmişi reddetmekle ve kendi tarihini mahvetmekle gerçekleşmiş olacak gösterilmiştir (Şeriati, 2005: 135).

Şeriati geleneksel ve İslami toplumlarda aydınları Batılılaşmanın öncüleri olduklarına göre eleştirir. Ona göre birçok kişi doktor, mühendis vs. olmak için Batı'ya gidiyorsa bizim aydınlarımız Batı'ya eğitim almak için gidiyorlar ve sosyalist, egzistansiyalist, Marksist, radikalist vs. olmuş geri geliyorlar ve toplumda “çalışmaya başlıyorlar”. Şeriati bunlara günümüzün “yeni mollaları” ve “sözde entelektüel şarlatanlar” diyor (Şeriati, 2005: 364-365).

Şeriati, entelektüel ve asimile birisini karşılaştırmaya çalışmıştır. Ona göre bu her ikisi de bilime düşkünlerdir. İkisi de mezhebe tarafsız veya kötümser bakarlar. İkisi de geçmişle ilgilenmez, geleneklere ilgisizler ve geleceği düşünürler. Rasyonel olmayan konulara kuşkuyla bakarlar. Ancak ona göre bunların arasında farklılıklar da bulunmaktadır. Avrupa'da bir entelektüel toplumun yoluna ışık tutan birisiyse, yani toplumun beyniyse asimile birisi de böyle görünür, ancak toplumuna değil, dışarıdan gelen yeni yola ışık

tutar. Yani asimile, körü körüne Avrupalı entelektüeli taklit eden biridir. Şeriati'ye göre, Geri kalmış ülkelerde, aydınların ortaya çıkması Avrupa'yla tanıştıkları sonrasıyla ilişkilendirilir ama aslında aydın değil asimile ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla ona göre, bu ülkelerde asimileler “kendileri” konuşmaya başladıkları noktada aydınlar ortaya çıkar (Şeriati, 1982: 752-754).

Şeriati'nin yazılarında yer yer filozoflar ve sosyologlara atıfta bulunduğu göze çarpmaktadır. Ancak ona göre aslında bizim ihtiyacımız, bizim sözümüzü anlamayan Sartre gibileri yerine Asyalı ve Afrikalı aydınları tanımak ve düşünceleriyle temas kurmaktır. Ona göre, Sartre'ın ve toplumunun karşılaştığı sorunlar, bizim karşılaştığımız sorunlardan farklıdır. Onların düşüncelerini kendi toplumumuza uygulamak değil sadece filozof olarak tanımamız yeterli olacaktır. Çünkü yakındığımız dertler aynı değil (Şeriati, 1982: 488-489). Şeriati'ye göre Saint-Simon, Proudhon, Marx ve Engels'in 1850'lerde muhatabı, 1950'lerde İslami ülkelerdeki aydınların muhatabıyla hiçbir alakası yoktur. Yoksa bir hastanın, yaşını ve hastalığının ne olduğunu bilmeden başka bir yerde başka bir hastayı tedavi eden doktordan taklit etmiş oluyoruz (Şeriati, 2005: 71).

3.1.6. Üniversite Dışında Araştırma Merkezleri

Tek partili dönemde çeşitli araştırma merkezleri kurulmuştur. Merkez-i Tahkikat ve Mütalaat-ı Ulum-ı Siyasi, Müessese-i Hikmet ve Felsefe bunlardandır.

Dünyanın sosyo-politik meselelerinin analizi için bir araştırma merkezinin kuruluş fikri 70'li yıllarda başlamış 1352/1973 yılında dönemin başbakanı olan Hüveyda'nın gözetimi altında böyle bir kurumun teorik ve pratik düzenlemelerini yapmak amacıyla bir komite oluşmuş ve bir yıl sonra “Merkez-i Tahkikat ve Mütalaat-ı Ulum-ı Siyasi”¹ kurulmuştur. Çağdaş ideolojilerin inceleme ve karşılaştırması, politik olayların, toplumsal sistemlerin, ve ekonomik değişimlerin ve diğer temel değişimlerin bilimsel olarak analizi, farkındalığın artması ve gençlerin inancını “Şah ve Millet İnkılabı”nı güçlendirmek, böyle

¹ . Siyasi Bilimler Araştırmalar ve Okumalar Merkezi

bir araştırma merkezinin kuruluşunda önemli rolü olmuştur (Mollayi Tevani vs. 2017: 14).

“Merkez-i Tahkikat ve Mütalaat-ı Ulum-ı Siyasi” tüzüğünde, merkezin görevleri (Madde 3) şöyle sıralanmıştır: (1) İran’ın siyasi meseleleri konusunda araştırma yapmak; (2) Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa ülkeleri siyasi meseleleri konusunda araştırma yapmak; (3) Çin ve Latin Amerika siyasi meseleleri konusunda araştırma yapmak; (4) Endüstriyel kapitalist dünyanın meseleleri konusunda araştırma yapmak; (5) Çağdaş ideolojilerin temelden incelenmesi ve eleştirilmesi, ve gençlerin siyasi ve bilimsel farkındalığının gereken şekilde yükseltilmesi; (6) dünyada yeni siyasal sistemler ve hareketlerle ilgili araştırma; (7) Gençlerin tepkilerini ve sosyal davranışlarını anlamaya ve yönlendirmeye yönelik araştırmalar; (8) küresel ölçekte devrimci hareketlerle kıyaslandığında İran Devrimi'nin ideolojik doğasını gelecekteki politikayı analiz etmek; (9) Genç kuşağın memnuniyetsizlik ve ruhsal istikrarsızlığıyla düzgün bir şekilde mücadele etmek ve fikrî ihtiyaçlarını karşılamak doğrultusunda yeni yollar bulmak için araştırma yapmak, (10) gençliğin arasında milli dayanışmayı ve politik eğitimi sağlamak ve düşüncelerindeki boşluğu temel sosyal düşünceye dönüştürmek ve kalıcı milli ve sosyal bir ruhun inşası için bir yol bulmaya yönelik araştırmalar yapmaktır (Mollayi Tevani vs. 2017: 17-18).

“Merkez-i Tahkikat ve Mütalaat-ı Ulum-ı Siyasi” az sonra 07.12.1974 tarihinde “Pejuheşgah-ı Ulum-ı İnsani”¹ adıyla çalışmaya devam etti (Mollayi Tevani vs. 2017: 20). Pejuheşgah’ın yeni tüzüğünde görevler şöyle belirlenmiştir: a) Kalkınma ve yenileşme konularına vurgu yaparak İnsani Bilimler alanında araştırma yapmak, b) politik, sosyal ve ekonomik sistemlerin ve ekollerin ve eğilimlerin incelemesi, c) ülkenin eğitim merkezlerindeki bilimsel kadroyu yetiştirmek ve ülke çapındaki üniversitelerin ve araştırma merkezlerinin bilimsel kaynaklar açısından donatmak için sosyal bilimler alanında temel kitapların hazırlanması ve yayınlanması (Mollayi Tevani vs. 2017: 22). Yeni rasyonel standartlara uygun olarak yeniden yapılanma çabasında olan bir toplumun

¹ . İnsani Bilimler Araştırma Merkezi

rasyonel ve bilimsel çözümler arayışında olması böyle bir kurumu gerektiren nedenlerdendir (Mollayi Tevani vs. 2017: 26).

“Müessese-i Hikmet ve Felsefe”¹ bir özel araştırma merkezi olarak 1353/1974 yılında kurulmuştur. Kurucusu Seyit Hüseyin Nasr, Fransa Uluslararası Felsefe Enstitüsü’nün² başkanı

Raymond Klibansky’nin himayesiyle “İran Hikmet ve Felsefe Krallık Derneği” adıyla³ İran’da İslamiyet öncesi ve sonrası felsefe ve tasavvuf üzerine yapılan çalışmaları ve felsefi ve entelektüel mirasını tanıtmak ve korumak için ayrıca Batı ve Doğu felsefesi düşüncesi okullarını tanıtmak amacıyla kurmuştur.⁴ Mehdi Muhakkik, Celaleddin Homayi, Mahmud Şahabi, Abbas Zeryab Hoyî, Yehya Mehdevi encümenin müteveli heyetini oluşturmaktaydı⁵. Devrim’den önce Henry Corbin ve Toshihiko Izutsu gibi yazar ve araştırmacılar encümende eğitim alanında çalışmışlardır⁶. Encümenin dergisi olan “Cavidan Hired”⁷ yapılan en önemli çalışmalardandır. Bu dergi Farsça, İngilizce, Almanca, Fransızca olmak üzere dört dilde 3000 sayıda yayınlanıyordu. Encümen’in felsefede olan Tahran Ekolü⁸ devamında önemli rolü olmuştur.

1976’da, Daryuş Şayegan, İhsan Nerakî, Cemşid Behnam, Rıza Kutbi ve Mecid Rehnüma’dan oluşan bir grup, Mütalaa-i Ferhengha (Kültür Çalışmaları) kurmuşlardır. Kısa bir sürede burada 70 kitap çevrilmiş ve birçoğu İslami Devrim sonrası basılmıştır

¹ . The Iranian Institute of Philosophy (IRIP)

² . Institut international de philosophie

³ . <http://iranianstudies.org>

⁴ . 1981’de birkaç araştırma merkeziyle birleştirilip sonralar adı “İnsani Bilimler ve Kültürel araştırmalar merkezi” (Pejuheşgah-ı Ulum-ı İnsani ve Mutalaat-ı Ferhengi) olarak değişen “Kültürel Araştırmalar ve Çalışmalar Enstitüsü”nün (Müessese-i Mutalaat ve Tahkikat-ı İctimai) bir alt birimi olarak çalışmaya devam etmiştir. 1997 yılında “Encümen-i Hikmet ve Felsefe-yi İran” adı altında yeni çalışmalarına devam etti. 2001 yılından itibaren “İnsani Bilimler ve Kültürel araştırmalar merkezi”nden bağımsız olarak “Müessese-i Pejuheşi-i Hikmet ve Felsefe-i İran” adıyla etkinliklerine devam etmektedir (<http://irip.ir/Home/Single/81>).

⁵ . <http://irip.ir/Home/Single/81>

⁶ . <http://iranianstudies.org>

⁷ . Sophia Perennis

⁸ . Tahran Felsefe Okulu’nu İran’ın diğer felsefi ekollerinden ayıran konu, Batı felsefesinin bir ilk olarak burada İslam felsefesiyle yüzyüze geldiği ve İslam düşüncesinin Batı düşüncesi karşısında savunulduğudur (<https://www.cgie.org.ir/fa/news/128508>).

(Ferasethah, 2009: 324). Ayrıca bu kurum 1978’de UNESCO’yla birlikte ilk Uluslararası “Kültürlerin Diyalogu” konferansını düzenlemiştir. Henry Corbin, Roger Garaudy, Toshihiko Izutsu ve İhsan Nerakî gibi düşünürler bu Konferansın konuşmacılarından idiler (Ferasethah, 2009: 324).

3.2. Değerlendirme

İkinci Pehlevi dönemi modernleşme süreci bir devlet projesi olarak ciddiyetle devam etmekteydi. Bu doğrultuda, devlet bürokrasi sistemini geliştirmek için kadroya ihtiyacı vardı ve Tahran Üniversitesi gereken kadroyu yetiştirme hizmetini sağlayabilirdi. Milliyetçilik, Tahran Üniversitesinin kuruluşunda önemli olan diğer faktördür. Belki bunun için İran’da Tarih ve Fars Dili Edebiyatı bölümleri kurulmuş olan ilk insani bilim bölümlerini teşkil etmektedir. Hukuk, Siyaset ve en son sosyal bilimler bunlara eklenmiştir (Fazlı, 1396/2017: 130-131).

Sosyal Bilimler de kurulduğunda toplumsal sorunlara bir çözüm bulma amacıyla değil, devletin kalkınma planları ve modernleşme ideolojisi doğrultusunda kurulmuştur.

Tahran Üniversitesi ilk araştırma merkezi olan Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat’ı İctimai’nin araştırmaları incelendiğinde birçok araştırmanın devlet kurumları özellikle de Bütçe ve Planlama Teşkilatı talebi üzerine yapıldığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı köy ve göçebe sosyolojisi, gelişme ve az gelişmişlik sosyolojisi alanları birçok araştırmaların konusunu teşkil etmiştir. Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-ı İctimai tarafından düzenlenen ilk konferans da Tahran Semineri olmuş ve Tahran’ın toplumsal sorunları incelenmiştir. Modernleşmeden kaynaklanan toplumsal meselelerin önem kazanması sahaya odaklanmayı ön plana çıkarırken tarihsel sosyoloji ciddiye alınmamıştır. Yönteme gelince de nicel araştırmalar nitel araştırmalara oranla daha yoğun olmuştur. Yapılan köy monografileri ise bu boşluğu dolduramamıştır. Müessese tarafından yapılan araştırmalarda göze çarpan başka konu kuramsal çerçevenin birçok araştırmada yokluğudur. Dolayısıyla o dönem İran’da yapılan sosyolojinin hangi sosyologlardan ve hangi akımlardan etkilendiğinden bahsetmek zordur.

Akademi dışında daha etkin olan eleştirel sosyoloji ise akademik sosyolojiyi eleştirmekle birlikte ya siyasi grupların ideolojik mücadelesi olarak gündeme gelmiş veya Doğu-Batı tartışmaları kapsamında Batı düşüncesi ve İslam sentezi olarak ileri sürülmüştür. Ancak tüm yaklaşımlarda İran toplumu değil Batı, merkezi bir konuma sahip olmuştur. Dolayısıyla akademi dışındaki sosyoloji toplumu sorunsallaştırmak yerine Batı'ya bir yanıt olarak şekillenmiştir. Ara sıra İran toplumunun toplumsal meseleleri sorunsallaştırılsa da bilimsel yöntemlerden elde edilecek kavram veya kuram geliştirilememiş daha çok ideolojik nitelik taşımıştır.

SONUÇ

İran’da sosyal bilimsel düşünce modernleşme sürecine paralel olarak gelişmiştir. Bir devlet projesi olan modernleşme politikaları, bazı entelektüeller tarafından desteklenmiş bazılarının eleştirisine maruz kalmıştır. Bu nedenle sosyal bilimsel düşüncenin evreleri ve yönelimleri İran modernleşmesinin üzerinden takip edilebilmektedir. İran modernleşmesinin dönemlendirmesi ve kavramsallaştırması, bu süreçte ortaya çıkan sosyal bilimsel düşüncenin tasnifinde bir izlek sağlamaktadır. Bu çalışmada İran modernleşmesi Meşrutiyet Dönemi, Meşrutiyet sonrası ve II. Pehlevi dönemi olmak üzere üç dönem olarak ele alınmıştır. Bununla birlikte her dönemin içinde gelişen yönelimlerden, izlenen modernleşme politikalarından, bu politikaların düşünce alanında yarattığı etkiler ve tepkilerden bahsedilmiştir. Böylece bu dönemlerin baskın özelliklerinin tespiti ve modernleşme tipolojilerinin betimlenmesi mümkün olmuştur. Bu çerçevede üç modernleşme süreci üç söylemsel tipolojide ele alınmıştır. Meşrutiyet dönemi, geri kalmışlık sorununa bir çözüm olarak devleti güçlendirme doğrultusunda izlenen ve daha çok modern ürünlerin ve kurumların aktarımını kapsayan *terakki ve teceddüt söylemi*; Meşrutiyet sonrası ve I. Pehlevi dönemi yoğun olarak izlenen *devlet-milletleşme*¹ ve *Batılılaşma söylemi* ve II. Pehlevi Dönemi *modernleşme ideolojisi* niteliğiyle baskın olan modernleşme söylemleri, ideal tipler haline getirilmiştir. Her bir tipin kendi içinde bir sonrakinin çekirdeğini taşıyor oluşu, modernleşme sürecini ve bu sürece tekabül eden sosyolojik düşünce akımlarının *nedensellik* ilişkisi içinde ele alınmasını kolaylaştırmıştır.

Bu modernleşme tipleri kapsamında sosyolojik düşünce iki ekseninde oluşmuştur: Devletin modernleşme projesini destekleyen, devleti güçlendirmeyi amaçlayan ve daha çok düzeni

¹ Ulus-devlet yerine devlet-millet terimini kullanmamın nedeni bir ulusun kendi devletini oluşturması değil bir devletin kendi milletini inşa etmesine vurgu yapmak istediğimdendir. “Devlet ‘ulus’ un ürünü değildir, ‘ulus’ devletin ürünüdür.” Ayrıntılı bilgi için bkz. Rejai, M., & Enloe, C. (1969). Nation-States and State-Nations. *International Studies Quarterly*, 13(2), 140-158.

sağlamaya çalışan akım ve diğer tarafta iktidarla mesafesini korumaya çalışan, devletin modernleşme projesine karşı olan, ancak değişim peşinde olan akım.

Teceddüt ve Yenileşme adlandırdığımız Kaçar döneminde, Batı karşısında meydana gelen yenilgiler sonucunda Batı bir tehdit olmanın yanı sıra bir fırsat olarak da görülmeye başlamıştır. Abbas Mirza'nın ünlü sorusuna (biz neden geri kaldık?) cevap arayışında Batı'nın fen ve askeri bilimlerdeki üstünlüğü iktidarın dikkatini çekmiştir. Bu geri kalmışlığın telafisi olarak yurt içinde fabrikalar inşa etmek, tercüme bürosu kurmak, komşularla savaş ve rekabette devletin elini güçlü kılacak bilimleri öğrenmek için gereken alanlarda yurt dışına öğrenci göndermek ve Darülfünun gibi modern okulları inşa etmek gibi reformlar başlatılmış ve hız kazanmıştır. Devlet adamları ve entelektüellerin Batı'ya karşı tutumu zaman zaman değişime uğramıştı. Emir Kebir, Batı'ya karşı çaresizliğin çaresini modern bilimlerin elde edilmesinde görmüştür. Malkom Han ise, Avrupalı kurumların özünü sosyal ve tarihsel bağlarından ayırmayı önermiştir.

Devlet, modernleşmenin daha çok teknik yönü ve ürünleriyle ilgilenmiştir; Farklı dönemlerde yapılan çeşitli reformların amacı devletin gücünün mazharı ve uygulayıcısı olan kurumları daha işlevli kılmak ve devlet otoritesini iç ve dış tehditlere karşı güçlendirmek olmuştur; oysaki düşünürlerin dikkatini daha çok modernleşmenin düşünsel boyutu olan “teceddüt” (yenileşme) çekmiştir. Ancak hem reformist devlet adamlarının hem de entelektüellerin ortak amacının “terakki” olduğunu söylemek mümkündür. Bu doğrultuda sunulan çözümlerin ortak paydası ise “hukuk” ve “eğitim” olmuştur.

Bu dönemde toplumsal meseleleri ele alan entelektüellerin düşüncelerinde belli bir sosyolojik yönelimden bahsetmek zordur. Ancak Kant, John Locke, Voltaire, Jean-Jacques Rousseau gibi Aydınlanma düşünürlerinin düşüncesinden etkilenen düşünürler aklın egemenliği, bilimcilik, laiklik, ilerlemecilik, insancılık, hukuk ve özgürlük ilkesi, bireycilik ve toplumsal sözleşme gibi konulara yoğunlaşmışlardır. Bu doğrultuda sosyal düşünceyi uzun dönem etkileyen önemli “kavramlar” ortaya çıkmıştır; kritika (Mirza Fethali Ahundof), kanun (Mirza Malkom Han), terakki (Malkom Han, Mirza Yusif Han Müsteşarüddeve) bu kavramların en önemlisiydi. Artık modern sosyal bilimlerin

kavramları kullanılmaya başlamıştır. Bu döneme kadar, kanun, terakki, ve düzenden bahsedilmişti; ancak toplumsal ve siyasal meselelerde eleştirel bakışa dikkat çekilmemişti. Yani toplum, bir olgu olarak araştırma konusu olmamıştı. Ahundzade bir ilk olarak “kritika” dediği eleştirel düşünceye dikkat çekmiştir. Ahundzade’ye göre sosyolojik düşüncenin temelini oluşturan kritikanın ön koşulu özgürlüktür.

“Geri kalmışlık” bu dönemin entelektüellerinin arasında en önemli sorun olarak ele alınmıştır. Malkom Han, geri kalmışlığın nedenlerine değinirken siyasi despotizm ve kültürel izolasyona önemli yer vermiştir. Bu ikisinin çözümü için yasalara ve İslam’la çelişmeyen yeni kanunlara ihtiyaç vardı. Modern okulların kurulması ve yurtdışına öğrenci göndermek geri kalmışlığın ortadan kaldırılması doğrultusunda başvurulacak uygulamalardı. Ancak eğitim alanında sosyal bilimlere pek ihtiyaç duyulmamıştır. Terakki yolunda İslam’ın nasıl konumlandırılacağı ve toplumsal değişimde şeriatın rolünün ne olacağı bu dönemden günümüze kadar tartışma konusu olmuştur. Kimileri İslam’a çelişki arz etmeyecek şekilde yeni kavramları kullanmaya çalışmışlar (Malkom Han), kimileri İslam’ın terakkiye karşı olmadığını kanıtlamaya çalışmış (Mirza Yusif Han), kimisi dinin siyasetten ayrı tutulmasını, dini dogmalara karşı İslami bir “protestanlığın” gerekli olduğunu ve bilimin dine karşı nihai zaferini savunmuş (Ahundzade), kimileri Batı emperyalizmine karşı İttihad-ı İslam tezini ileri sürmüştür (Seyit Cemal). Bu dönemde Ahundzade diğer aydınlardan daha radikal bir şekilde kadın hakları ve özgürlükleri konusunda fikirlerini beyan etmekten çekinmemiştir. Türk ve Arap ötekileştirmesi temelinde oluşturulan İran Milliyetçiliğinin ilk kıvılcımları, bu dönemde Mirza Ağa Han Kirmani’yle ortaya çıkmıştır. Darwin’in etkisi, bu dönem entelektüellerin düşüncesinde sık sık görünmektedir. Malkom Han bu doğrultuda, cansız, hayvan ve insan olarak aşamalı bir doğal evrimden ve “usul-ı ademiyet” tezinden bahsetmiştir. Mirza Ağa Han ise bitki, hayvan ve insan olmak üzere hiyerarşik bir evrim düzenini savunmuştur.

1906 yılında Meşrutiyet Fermanının imzalanması bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemde etkin münferit entelektüellerin yerini yavaş yavaş toplumsal akımlar alıyordu. Rusya’da meydana gelen devrim ve yükselen sosyal demokratik dalgalar İran’ın kuzey

bölgelerini de ciddi anlamda etkilemiştir. İlk başta gizli cemiyetler olarak faaliyet gösteren sosyal demokratlar yeni oluşan eyalet ve vilayet encümenlerinde aktif rol oynamaya başladılar. Sosyal demokratların en önemli merkezleri Tebriz ve Reşt idi. Tebriz'in sosyal demokratları iki ekolden oluşmaktaydı. Birinci ekol, Kafkasya Sosyal Demokrat Partisiyle yakın ilişkileri olan ve Tebriz Encümeni üzerinde büyük etkisi olan Merkez-i Gaybi'ydi. İkinci ekol ise Hınçak ve Taşnak partilerine yakın Ermeni sosyal demokratlardı. Gruplar içi olan siyasi tartışmalar dönemin sol literatürüne birçok yeni ve modern kavramı katmak açısından önemli olmuştur. Sosyal demokrasi düşüncesinin yaygınlaşmasında -İran'ın ilk modern gazetesi olarak bilinen *İran-ı Nev* gazetesinin önemli rolü olmuştur. Bu dönemden itibaren millet fikri modern anlamda sahneye çıkmaya başladı. Sosyal demokrasi fikri merkez dışı hareketler tarafından daha güçlü bir şekilde desteklenmiştir. Azerbaycan'da meşrutiyet devriminin devamı olduğunu iddia eden Azadistan hareketi, İran'da düşünce alanında feminizm üzerine ilk tartışmaları başlatmıştır.

Siyasal düzlemde meşrutiyet düzenine geçiş sonrası yerel halkın idareye ve siyasete katılmasının koşullarını sağlama amacıyla eyalet ve vilayet encümenlerinin kurulması ve encümenlerin giderek güçlenmesi tartışmalara ve siyasi saflaşmalara yol açmıştır. Devlet-millet ruhunun dünya çapında hakim olduğu bu dönemde çoğunluğu merkez aydınlarından oluşan bir grup, ülkenin bekası için devletin siyasetin tek belirleyici aktörü olması gerektiğini savunuyordu. Bu sebeple ülkenin istikrarı için acilen devlet millet sistemine geçilmesi gerektiği fikri kabul görmeye başladı. Bu fikri destekleyen birçok entelektüel çevre vardı ve "âlim diktatör" tezi bu bağlamda ortaya çıkmıştır.

Meşrutiyet Dönemi modernleşme anlayışı *teceddüt ve terakki* kavramlaştırmasıyla ifade edildiği gibi Meşrutiyet sonrası yenileşme politikaları için Batılılaşma ve devlet-millet modeli ilgi görmüştür. Meşrutiyet dönemi devletin modernleşmeden amacı devleti güçlendirmek ve bu doğrultuda modern kurumların ve ürünlerin aktarılmasıydı ancak bu dönemin entelektüelleri daha çok modernleşmenin düşünsel yönüne vurgu yapmış yeni olanın ve değişimin peşinde olmuşlardır. Meşrutiyet sonrası ise bu ikisi birleşmiştir. En

azından ilk yıllarda hem devlet hem de entelektüeller aynı amaca hizmet ediyorlardı. Devlet modernlik ideolojisini “Şah, Tanrı, Vatan” (Şah, Huda, Mihen) sloganının temelinde götürmeye çalışırken entelektüellerin desteğini de almıştır. Yurtdışında eğitim alan öğrencilerin, bu amacın gerçekleştirilmesinde önemli bir rolü olmuştur. Sazman-ı Perveriş-i Afkar (Düşünce Geliştirme Organizasyonu) bu işbirliğinin en bariz örneğiydi. Bu dönemde İran’ı kalkındırmak ve devleti güçlendirmek eğitim politikalarının ana hedefi haline gelmiştir. 1935 yılında Tahran Üniversitesi tıp, ziraat, pedagoji, hukuk, edebiyat ve siyaset bilimi bölümleriyle çalışmaya başlamıştır. Ancak sosyoloji hala kurumsallaşamamıştı. Aslında Tahran Üniversitesinin ilk bölümleri, dönemin modernleşme planının bir yansımasıydı. Tıp ve ziraat modern bir toplum yaratmanın teknik bilimleriydi. Pedagoji modern insan tipinin yetiştirilmesine yardımcı olacak öğretmenler yetiştirmeyi amaçlıyordu. Hukuk ve siyaset bilimi toplumu yönetebilmek için önem kazanmaktaydı ve edebiyat ve tarih milli duyguların gelişmesine ve ulusal bir kültürün yaygınlaşmasına aracı olacaktı.

Bu dönemde Meşrutiyet dönemi ortaya çıkan “geri kalmışlık” söylemi devam etmiş Batı daha da merkezi konum kazanmıştır. Bir grup (Kave, Name-i Ferengistan) şartsız koşulsuz Batılılaşmayı ileri sürürken bazıları da İran ve Batı medeniyetinin sentezini (İran-ı Cevan Encümeni, İranşehir) savunuyordu.

Meşrutiyet dönemi yer yer Darwin’in düşünceleri gündeme gelse de Meşrutiyet sonrası sosyal Darwinizm ilgi görmüştür. Edmond Demolins, Gustave Le Bon ve Rıza Tevfik’in düşüncelerine sık sık değinen yer veren *İranşehir*, Sosyal Darwinizmi bir ilerleme planı olarak ele almıştır.

Meşrutiyet Dönemi Mirza Ağa Han Kirmani’yle Arap Türk ötekileştirmesi olarak tebarüz eden Fars milliyetçiliği bu dönemde hem devlet politikası olarak hem de entelektüeller tarafından daha da yoğun bir şekilde devam ettirilmiştir. Berlin’de yayınlanan *Kave*, *İranşehir*, *Name-i Ferengistan* ve Tahran’da yayınlanan *Ayende* milliyetçiliği savunan en önemli yayınlardı. Alman milliyetçiliğinden etkilenen Fars milliyetçiliği de “Ârya ırkı”

ve bu ırkın yüksek zekası iddialarına dayandırılmıştır. Pan-İranizm (*Ayende*) bu siyasi düzlemde ortaya çıkan diğer bir yönelimdir.

Devletin resmi modernist ideolojisini desteklemeyen ve muhalif bir cephede yer alanlar ağırlıklı sol kesim olmuştur. *Dünya* dergisi ilk defa materyalist bir bakış açısıyla İran'ın toplumsal meselelerini analiz etmeye ve Marksizm'in ilkelerini ve kavramlarını açıklamaya çalışan önemli sol dergilerden biri idi.

Rıza Şah'ın saltanatının son yılları sosyal bilimsel düşüncenin durgunlaştığı ve akademik suskunluğun hakim olduğu bir dönemdi. Muhalif damgasıyla birçok düşünce yasaklandı ve muhalif hareketler sert bir şekilde bastırıldı. II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Rıza Şah tahttan alınmış ve oğlu Muhammed Rıza saltanata geçmiştir. Soğuk Savaş dönemi ABD'nin Ortadoğu'da izlediği politikalar etkisinde modernleşme bir ideoloji olarak izlenmiştir. Bir ideoloji olarak modernleşme 1960'lerin başında güçlü bir şekilde işlev yapmıştır. Avrupa sömürgecilik düzeninin çöküşünden sonra Komünist tehdidine bir yanıt olarak sosyal bilimciler ve Kennedy yönetimindeki politika belirleyiciler, modernleşme ideolojisini liberal dünyanın geliştirilmesi için bir araç olduğunu düşünmüştür. Ortaya çıkan ulusların gelişmesi Amerika Birleşik Devletleri'nin güvenliğini koruyacaktır. Amerikan gücünün devamlı genişlemesi için modernleştiriciler Amerika'yı fedakar, sömürgecilik karşıtı bir devlet olarak algılanmasını sağlamaları gerekmektedir. Modernleşme ideolojisi devletin icraatının meşruiyetini sağlamaya çalışan sadece bir retoriksel strateji değildir aynı zamanda dünya genelinde devrimci meydan okumalarına karşı bir ideolojik hazırlık niteliğindedir. Modernleşme ABD'nin doğasına dair ortak görüşler biçimlendirerek spesifik pratikler de şekillendirdi. Sosyal bilimsel söyleme, dış politika kurumlarına ve kültürel temsiliyet şekillerine yerleşerek Amerika'nın kaynaklarına ihtiyaç hisseden dünyanın "gelişmesini" hızlandırmayı vadediyordu (Latham, 2000: 209).

Modernleşme ideolojisinin izini İran'daki sosyal bilim alanında sürmek mümkündür. 1958 yılında Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-ı İctimai, 1967 yılında Müessese-i Tahkikat-ı Taavon (Kooperatif Araştırmalar Müessesesi), 1969'da Müessese-i Tahkikat

ve Bernamerizi-i ‘İlmi ve Âmuzeşi (Bilimsel ve Eğitimsel Araştırma ve Planlama Müessesesi) kurulmuş birçok şehirde üniversiteler açılmıştır. Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-ı İctimai’yle birlikte sosyal bilimler akademide kurumsallaşmıştır. En başından Akademik kurumlaşmanın ilk yıllarında “sosyoloji” bağımsız bir alan olarak değil, sosyal bilimsel düşünce bünyesinde yer almıştır ve bu akademik disiplin şehir sosyolojisi, köy sosyolojisi, göçebeler sosyolojisi, demografi, etnoloji, antropoloji, kooperatif ve sosyal psikoloji gibi ihtisas dallarıyla yoluna devam etmiştir. Müessesenin birçok alanda yaptığı araştırmalar, siyasi iktidarın talebiyle kalkınma planlarıyla ortaya çıkan ihtiyaçlar doğrultusunda yapılmıştır. Böyle olunca bazen araştırmaların sonucu iktidar tarafından beğenilmeyince yayınlanmasına da izin verilmemiştir. Bu durum İran’daki akademik sosyolojinin daha çok “kalkınma” sosyolojisi ekseninde gelişmesine neden olmuştur. Araştırmaların birçoğunda kavramsal veya kuramsal çerçeve belirlenmemiştir ve birkaç araştırma hariç hepsinde nicel araştırma tekniği kullanılmıştır. Böylece toplum, toplumsal meseleler, köyler ve şehirler rakamlarla ifade edilerek daha kolay anlaşılabilir olmuştur. Akademide yöntem meselesine dikkat çeken ve İran’ın toplumsal meselelerini ele alırken yerel bir sosyolojinin oluşmasına vurgu yapan İhsan Nerakî olmuştur; ancak bu yazarın etki alanı geniş değildir.

İlk sosyoloji kitapları da bu dönem yayınlanmıştır. İran’ın sosyal bilimler alanında ilk akademik dergisi *Name-i Ulum-i İctimai*, 1347/1968 yılından itibaren Tahran Üniversitesi’nde yayın hayatına başladı. Bu dergi ilk üç sayı hariç, aslında Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-ı İctimai’de yapılan araştırmaların sonuçlarının yayınlayan bir odak haline gelmiştir. Teorik konular bu nedenle gölgede kalmıştır. Ayrıca farklı sayılarda üçüncü dünya ülkeleri, az gelişmiş ülkeler, ilerleme ve geri kalmışlık gibi terimler, kalkınma sosyolojisinin bu alana da hâkim olmasının bir göstergesidir. Bu dönem akademide farklı bir çizgiyi izlemeye çalışan İhsan Neraki sosyal bilimlerin yerleştirilmesi gerektiğini savunuyordu. Neraki’nin yerelleştirme düşüncesi “kimlik”

tartışmalarıyla bağlantılıydı ve dolayısıyla hem milliyetçilik hem de Batı hayranlığı eleştirisini içermekteydi.¹

Akademi dışında ise sosyolojik düşünce daha farklı bir şekilde ve genelde devletin modernleşme ideolojisine karşıt olarak devam etmiştir. Ancak daha çok siyasi partilerin kapsamında geliştiği için ideolojik yönelimli olmuştur. Ayrıca bu dönem yayınlanan edebi dergilerin de sosyolojiye katkısı göz ardı edilemez. Sosyal bilim dergileri henüz yayınlanmıyorken bu dergiler sosyoloji makaleleri basıyorlardı. Tudeh Partisine mensup aydınlar, Marksist düşüncede sınıf mücadelesi ve çağdaş İran tarihinde sınıflar arası çatışma konularını içeren makaleler kaleme aldılar. Dönemin diğer etkili siyasi hareketlerinden biri, farklı siyasi görüşleri bir araya getiren Cebhe-i Milli idi. Bu ideolojik cepheyi bir araya getiren unsur milliyetçilik olmuştur. Ayrıca bu dönemde din ve siyaset ilişkisinin niteliği de tartışılmaya başlanmıştır. Aynı bağlamda Doğu-Batı tartışmaları da gündeme gelmişti. 1960 ve 1970’li yıllarda bu tartışmalar seküler kesimin gündemine de girmiştir. René Guénon ve Martin Heidegger bu gruplar tarafından ilgi gören düşünürlerdir.

Doğu-Batı tartışmaları Celal-i Al-i Ahmed ve Ali Şeriatî’nin düşünceleriyle devam etmiştir. Batı hayranlığını ve sosyoloji bilimini de eleştiren bu iki isim, çözümü “öze dönüş”te görmüştür; ancak dindar olmayanların tersine İslam öncesine değil İslami öze dönüşe dikkat çekmişlerdir. *Tersinden şarkiyatçılık*² diyebileceğimiz bu düşüncede, Şarkiyatçılıkta Doğu'nun modern Avrupa tarafından yaratılmış olan görüntüsünün tersine, Doğulu zihniyet Batılı zihniyet karşısında ontolojik olarak üstündür. Al-ı Ahmed özellikle de Şeriatî, İran milliyetçiliği ve İslami ihya³ söyleminde, ‘öz’ü kavramaya çalışırken şarkiyatçılığı tersine çevirmişlerdir.

¹ İran İslam Devrimi’nden sonra yerelleştirme düşüncesi yeniden gündeme gelmiş ve İslamileştirme çerçevesinde devam etmiştir.

² Ayrıntılı bilgi için bkn. Jalal al-’Azm, Sadık, *Orientalism And Orientalism İn Reverse*, (Çevrimiçi). <https://libcom.org/library/orientalism-orientalism-reverse-sadik-jalal-al-%E2%80%99azm>

³ Islamic revivalism

Sosyal bilimsel düşüncenin gelişimi gözden geçirildiği zaman “geri kalmışlık” söyleminin hemen hemen tüm entelektüellerin düşüncesinin temelini oluşturduğu görülmektedir. Geri kalmışlık söz konusu olunca izlenmesi gereken tek yolun modernleşme olduğuna dair ortak bir kabul vardır. Bu yolda ise bazıları (Batı) önde gitmektedir ve bazıları da geri kalmıştır (Doğu). Yol bir olduğuna göre geride kalan, yolu izlemekten çok önde gidene izlemeye başlar; ancak önde giden de durmadığına göre, aradaki mesafenin kapanması (zaman açısından) ve Batı’ya yetişmek zor hatta imkansız hale gelir. Böylelikle Doğu, hep Batı’nın gerisinde kalır ve ortaya çıkan şey bir *eksik modernliktir*. Geri kalmışlık söylemi başka bir söylemi de ardından getirmektedir: “geçiş toplumu” söylemi. Geçiş söz konusu olunca şimdiki an, yani geçmişi geleceğe bağlayan an kaçırılır ve şimdiki anı incelemek imkansız olur. Modernleşme politikalarının sağlıklı bir şekilde uygulanması için ise, geleceğe projeksiyon tutmaktan daha çok şimdiki anın sosyolojik bilgisine sahip olmak önemlidir. Geri kalmışlık ve geçiş toplumu söylemlerinde “tarih” yoktur; tarihten bahsedildiğinde geçmiş “yokluklar ve eksiklikler tarihi” olarak ele alınır: Batı tarihinde olan ve modernleşmesini mümkün kılanın yokluğu ve eksikliği. Bu özellikleri göz önünde bulundurmak, İran’daki sosyolojinin daha çok nicel araştırmalara dayalı olmasının, tarihsel sosyolojinin ve nitel araştırma tekniklerinin zayıf kalmasının sebeplerini anlamamıza yardımcı olabilir.

Sosyal bilimsel düşüncenin gelişmesinde başka göze çarpan mesele bilim ve iktidar ilişkisidir. Kurumsallaşan sosyal bilimler iktidarın bir uzantısı haline gelerek modernleşme politikalarının hayata geçmesine yardımcı olmuştur. Müessesesi-i Mütalaat ve Tahkikat-ı İctimai tarafından yapılan araştırmalar gözden geçirildiğinde birçok araştırmanın bu yönde olduğu dikkat çekiyor. Bunu yeni bir bilim dalı olarak sosyal bilimler kendi varlığını sürdürebilmesi için bir yöntem olarak kullandığı söylenebilir. Akademi dışındaki entelektüeller tarafından akademik sosyal bilimlerin bu yönü sürekli eleştirilere maruz kalsa da aslında önemli olan konu, bu araştırmaların devlet kurumları isteği üzerine yapılması değil hemen hemen hepsinin teorik çerçeve, kavramsallaştırma ve kuramsallaştırmadan yoksun olmasıdır. Akademi dışında gelişen sosyal bilimsel

düşünce ise genel olarak siyasi partilerin ideolojik temayülleri doğrultusunda olduğu için objektif olmanın çok ötesinde ideolojik özellikleri ve kaygıları yansıtmıştır.

KAYNAKÇA

- ABRAHAMIAN, E.: 1969 “The Crowd in the Persian Revolution”. **Iranian Studies**, 2(4), 128-150.
- ABRAHAMIAN, E.: 2001 “The 1953 Coup in Iran”. **Science & Society**, 65(2), 182-215.
- ABRAHAMIAN, E.: 2005 **İran Beyn-i Do İnkılap**, Çev. Ahmed Gülmammedi ve İbrahim Fettahi, Tahran: Ney Yayınları.
- ABRAHAMIAN, E.: 2010 **Tarih-i İran-i Modern**, Çev. Muhammed İbrahim Fettahi, Tahran: Ney Yayınları.
- ABRAMS, P.: 1994 **Historical Sociology**, New York, Cornell University Press.
- ACUDANİ, M.: 2008 **Meşrute-i İrani**, Tahran: Ahteran.
- ADEMİYET, F.: 1961 **Fikr-i Azadi ve Mukaddime-i Nihzet-i Meşrutiyet**, Tahran: Sohen Yayınları.
- ADEMİYET, F. ve NATIK, H.: 1978 **Afkar-i İçtimai ve Siyasi ve İktisadi der Asar-ı Münteşir neşode-i Devran-i Kaçar**, Tahran: Agah Yayınları.
- ADEMİYET, F.: 1979 **Endişeha-yı Mirza Aga Han Kirmani**, Tahran, PeyamYayınları.
- ADEMİYET, F.: 1984 **EmirKebir ve İran**, Tahran,Harezmi Yayınları.
- Adsız: 2004 Vorud-i Felsefe-yi Garb be İran az Tarik-i Motun-i Hukuki ve Siyasi, **Name-i Ferheng**, sayı 51, s. 66-77.

- Adsız: 1925 **Name-i Ferengistan**, Birinci yıl, Berlin: Çaphane-i Kaviyani.
- Adsız: 1980 **Dünya**, Hizb-i Tude-i İran yayınları.
- AFARY, J.: 2006 **İnkılab-ı Meşrute-i İran**, Çev. Rıza Rızai, Tahran, Bistun Yayınları.
- AFŞAR, İ.: 2000 **Zendegi-yi Tufani, Hatirat-i Seyit Hasan Takizade**, Tahran: Ferdovs.
- AFŞAR, M.: 1925 **Ayende**, Birinci cilt, Tahran: Meclis Matbaası.
- AHMEDİ, M.: 2017 **Gofteman-ı Çep Der İran**, Tahran, Koknus Yayınları.
- AHUNDOV, F.: 2014 **Aklın İflası**, Çev. Arif Berberoğlu, Aylak Addam Yayınları.
- AHUNDZADE, F.: 1972 Makalat, Haz. Bager Momeni, Tahran: Âva Yayınları.
- ÂKİLİ, B.: 1998 Medrese-i Ulum-i Siyasi, Medrese-i Âli-i Hukuk ve Danişkede-i Hukuk ve Ulum-i Siyasi, **Tarih-i Muasır-ı İran Dergisi**, Sayı 7, s. 347-358.
- ALEM MARVASTİ, Ş.: 1975 **Fehrest-i Mecelle-i Suhan, 1322-1336**, Cilt 1, Bonyad-ı Ferheng-i İran Yayınları.
- ALGAR, H.: 1970 An Introduction to the History of Freemasonry in Iran. **Middle Eastern Studies**, 6(3), 276-296.
- ALGAR, H.: 1990 **Din v Devlet der İran, Nakş-i Âliman der devre-i Kacar**, Çev. Abulkâsım Seri, Tahran: Tus Yayınları.

- ALGAR, H.: 1999 “Arap Dünyası Dışındaki Çeşitli İslam Ülkelerinde İslah Hareketi”, **İslam Ansiklopedisi**, 19. Cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 156-160.
- AL-ı AHMED, C.: 2006 **Garbzedegi**, Kum: Hürrem Yayınları.
- ALKAN, M.: 1993 “II Meşrutiyet’in İlk Yarısında Toplumbilim (sosyoloji) Yazını ve Toplumbilimsel Düşünce Üzerine Notlar”, **Toplumbilim**, Türk Toplumbilimi Özel Sayısı.
- ALVER, K.: 2002 “Türk Sosyolojisinde “Kırılma” Ya Da Yeni Yönelim: 1940’lı Yıllar Örneği”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 4, Sayı 1.
- AMİR ARJOMAND, S.: 1992 “Constitutions and the struggle for political order: A study in the modernization of political traditions”, **European Journal of Sociology**, 33(1), 39-82.
- ANSARI, A.: 2001 “The Myth of the White Revolution: Mohammad Reza Shah, 'Modernization' and the Consolidation of Power”. **Middle Eastern Studies**, 37(3), s. 1-24.
- APRIL R. S.: 2004 “For a White Revolution: John F. Kennedy and the Shah of Iran”, **Middle East Journal**, 58(4), s. 560-575.
- ARLI, A.: 2008 “Türkiye’de Sosyoojinin Eleştirel Kapasitesi: Şerif Mardin Üzerine”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 6, Sayı 11, s. 633- 652.
- AŞINA, H.: 2005 “Diplomasi-yi Ferhengi-yi Amrika der İran; Encümen-i İran ve Amerika”, **Mutaliat-i Tarihi**, sayı 9, s. 8-45.

- AŞINA, H.: 2009 “Burs-i Rehberan-i Fulbright ve Nohbegan-i Hakim der Dehe-i Aher-i Dovran-i Pehlevi”, **Allame Tabatabayi Üniversitesi Ulum-i İctimai Dergisi**, sayı 42, ss. 421-454.
- AŞREF, A.: 1997 “Pişgoftar: Ğolam Hüseyin Sadiki, Bonyangüzar-i Camiaşınasi de İran”, **İranname**, sayı 60, s. 519-538. (çevrimiçi). <http://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/353949>; October 23, 2015.
- AŞREF, A.: 2004 “Az İnkılab-i Sefid ta İnkılab-i İslami”, Çev. Muhammed Salar Kesrayi, **Pejuhişname-yi Metin**, sayı 22, 109-142.
- ATABAKI, T.: 2003 “Disgruntled Guests: Iranian Subaltern on the Margins of the Tsarist Empire”, **International Review of Social History**, 48(3), s. 401-426.
- ATABAKI, T.: 2005 “Ethnic Diversity and Territorial Integrity of Iran: Domestic Harmony and Regional Challenges”, **Iranian Studies**, 38(1), 23-44.
- ATABAKI, T.: 2000 **Azerbaijan, Ethnicity And The Struggle For Power In Iran**, British Academic Press.
- ATABAKI, T.
ZÜRCHER, E. Z. :
2000 **Men of Order: Authoritarian Modernization Under Atatrk and Reza Shah**, London, Newyork: I. B. Tauris Press.
- AZAD ERMEKI, T.:
1999 **Cemia Şınasi-i Camia Şınasi Der İran**, Tahran: Muassese-yi Neşr-i Kelime.
- AZAD ERMEKI, T.:
2001 **Modernite-yi İrani; Röşenfikran ve Paradaym-i Akabmandegi Der İran**, Tahran: İçtima.

- AZAD ERMEKI, T.: 2014 “Camiaşınası-i İrani Be Lehaz-ı Mefhumi ve Nezeri”, **Muhtassat-ı Camiaşınası-i İrani**, HaşımVaizi ve Rehim Muhammedi, Tahran: Cihad-ı Danişgahi Yayınları, s. 17-42.
- BAŞÇI, N.: 2016 “Mirza Ağahan-ı Kirmanî’nin Kasidesinde İttihad-ı İslam Söylemi ve Sultan II. Abdülhamid”, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, Cilt 8, sayı 2 (16), s. 903-920.
- BAYAT PHILIPP, M.: 1974a Mîrzâ Āqā Khān Kirmānî: A Nineteenth Century Persian Nationalist. *Middle Eastern Studies*, 10(1), 36-59.
- BAYAT PHILIPP, M.: 1974b “The Concepts of Religion and Government in the Thought of Mirza Aqa Khan Kirmani, a Nineteenth-Century Persian Revolutionary”, **International Journal of Middle East Studies**, 5(4), s. 381-400.
- BEHNAM, C.: 1990 “Derbare-yi Teceddüd-i İran”, **İranname**, 8. yıl, sayı 4, s. 507-540.
- BEHNAM, C.: 2007 **İraniyan ve Endişe-i Teceddüd**, Tahran, Ferzan ruz Yayınları.
- BEHNAM, C.: 2015 “Daneşgah-i Tehran ve Daneşkede-i Ulum-i İctimai”, **Azadi-i Endişe**, Sayı 1, s. 79-90.
- BEHNAM, C.: 2017 “Revayeti Az Tesis-i Danişkede-i Ulum-ı İctimai-i Danişgah-ı Tehran”, **Ancümen-i Azadi-i Andişe**, (çevrimiçi). <https://azadiandisheh.com/uncategorized/1026>.
- BEHROOZ, M.: 2001 “Tudeh Factionalism and the 1953 Coup in Iran”, **International Journal of Middle East Studies**, 33(3), s. 363-382.

- BERBEROĞLU, B.: 2009 **Klasik ve Çağdaş Sosyal Teoriye Giriş: Eleştirel Perspektif**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- BERMAN, M.: 2012 **Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor**, Çev. Ümit Altuğ ve Bülent Peker, İstanbul: İletişim Yayınları.
- BEŞİRİYE, H.: 1996 “İdeoloji ve Ferheng-i Siyasi-yi Guruhha-yi Hakim der Dovre-yi Pehlevi”, **Nekd ve Nazar**, sayı 7 ve 8, s. 74-85.
- BEYNI: 1948 Danişgah-i Tebriz, Amuzeş ve Perveriş (Talim ve Terbiyet), sayı 1, s. 21-34.
- BHABBA, H.: 1994 **The Location of Culture**, London: Routledge.
- BIERSTEDT, R.: 1990 “18. Yüzyılda Sosyolojik Düşünce”, **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, Tom Bottomor ve Robert Nisbet, Çev. Mete Tunçay ve Aydın Uğur, Ankara: Verso Yayınları.
- BONAKDARIAN, M.: 1995 “Iranian Constitutional Exiles and British Foreign-Policy Dissenters, 1908-9”. **International Journal of Middle East Studies**, 27(2), s. 175-191.
- BURUCERDI, M.: 1990 Garbzedegi ve Şarkşinasi-yi Varune, İanname, 8. yıl, sayı 3, s. 375-390.
- BURUCERDI, M.: 2013 **Röşenfikran-i İrani ve Garp**, Çev. Cemşid Şirazi, Tahran: Neşr-i Ferzan Ruz.
- C. N. S.: 1932 La Perse au Contact de L'Occident by Ali Akbar Siassi, **Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland**, (1), s. 221-222.

- CEVADI, A. ve TEVFİK, İ.: 2012 “Teemüli Marifetşünahti ber Camiaaşınasi-i Akademik der İran”, **Mesail-i İctimai-i İran**, 3. Yıl, sayı 1, s. 59-83.
- CEVAN, C.: 1988 **Cemiyet-i İran ve Bester-i Coğrafyayi-i An**, Meşhed, Ferdövsî Üniversitesi Yayınları.
- CEZAYERI, M. A.: 1990 Kesrevî ve Berhurd-i Şark ba Garp, **İrannâme**, 8. yıl, sayı 3, s. 391-410.
- CHAKRABARTY, D.: 1992 Postcoloniality and the Artifice of History Who Speaks for Indian Pasts? , in Representation, 37: s. 1-26.
- CHAQUERI, C.: 2001 **Origins of Social Democracy in Modern Iran**, University of Washington Press.
- COŞKUN, İ. : 2012 “Modernleşme Kuramı Üzerine”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, 3 (1), s. 289-314.
- ÇİĞDEM, A.: 1997 **Bir İmkan Olarak Modernite, Weber ve Habermas**, İstanbul, İletişim Yayınları.
- DADKHAH, K.: 2003 “From Global Capital to State Capitalism: The Evolution of Economic Thought in Iran, 1875-1925”, **Middle Eastern Studies**, 39(4), s. 140-158.
- DELFANI M.: 1996 Sazman-i Perveriş-i Afkar (Costari ber Sazmanha ve Siyasetha-yi Ferhengi-yi İran de dovre-yi Rıza Şah). Gencine-yi Esnad, sayı 21 ve 22, s. 70-94.
- DIGARD, J. P., HOURCAD, B. ve RICHARD.Y: 1999 **İran der Gern-i Bistom**, Çev. Abdulriza Huşeng Mehdevî, Tahran: Alborz Yayınları.

- DIKEÇLİGİL, B.: 2002 “Sosyolojide Metodolojik Farklılaşma ve Metodlar Arası İşbirliği”, Dünyada ve Türkiye’de Farklılaşma Çatışma Bütünleşme, **III. Ulusal Sosyoloji Kongresi**, Ankara: Sosyoloji Derneği Yayınları.
- DOERR, A.: 1968 “An Assessment of Educational Development: The Case Study of Pahlavi University, Iran”, **Middle East Journal**, 22(3), s. 317-323.
- DOĞAN, A.: 2006 **Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- DOĞAN, E.: 1985 “Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Sosyoloji ve Gelişmesi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 8, İstanbul: İletişim Yayınları.
- DUARA, P.: 2002 “Civilizations and Nations in A Globalizing World”, **Reflections on Multiple Modernities (European, Chinese and Other Interpretations)**, Leiden: Brill, s. 79-99.
- EBAN. A. S.: 1944 “The Modern Literary Movement in Egypt”, **International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)**, 20(2), s. 166-178.
- Edebiyat Fakültesi
Haberleri: 1960 **Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, sayı 3, s. 90-110.
- Edebiyat Fakültesi
Haberleri: 1957 **Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 5. Yıl, sayı 1-2, s. 254-262.
- Edebiyat Fakültesi
Haberleri: 1966 **Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, sayı 54, s. 216-256.

- EHLERS, E., & FLOOR, W.: 1993 “Urban Change in Iran, 1920-1941”, **Iranian Studies**, 26(3/4), s. 251-275.
- EISENSTADT S. N.: 2002 “Some Observations on Multiple Modernities”, **Reflections on Multiple Modernities (European, Chinese and Other Interpretations)**, Leiden: Brill, s. 27-41.
- EISENSTADT S. N., RIEDEL, J. and SACHSENMAIER, D.: 2002 “The Context of The Multiple Modernities Paradigm”, **Reflections on Multiple Modernities (European, Chinese and Other Interpretations)**, Leiden: Brill, s. 1-23.
- EISENSTADT, S. N.: 2014 **Modernleşme, Başkaldırı ve Değişim**, Çev. Ufuk Coşkun, İstanbul: Doğubatı Yayınları.
- EMDEN, P.: 1951 “Baron Paul Julius de Reuter”, **Transactions (Jewish Historical Society of England)**, 17, s. 215-223.
- ERGUT, F. Ve UYSAL, A. “Tarihsel Sosyoloji Ne Yapar? Nasıl Yapar?”, **Tarihsel Sosyoloji, Stratejiler, Sorunsallar, Paradigmalar**, Der. Ferdann Ergut ve Ayşen Uysal, Ankara, Dipnot Yayınları, s. 13-36.
- ESEDÂBADI, C.: 1933 **Makalat-i Cemaliye**, Mirza Lutfullah Han Esedabadi'nin düzeltmesiyle, Tahran: Dehli-yi Nev.
- FAGHFOORY, M.: 1987 “The Ulama-State Relations in Iran: 1921-1941”, **International Journal of Middle East Studies**, 19(4), 413-432.
- FAHRAÏ, İ.: 1986 **Serdar-ı Cengel (Mirza Kuçuk Han)**, Tahran, Cavidan Yayınları.
- FAZILI, N.: 2017 **Ulum-i İnsani ve İctimai der İran**, Tahran: Pejuheşkede-yi Mütalaat-ı Ferhengi ve İctimai Yayınları.

- FERASETHAH, M.: 1388a **Serağaz-i Nev Endişi-i Muasir**, Tahran: İlmi Ferhengi.
- FERASETHAH, M.: 1388b **Sergüzeşt ve Sevanih-i Danişgâh der İran**, Tahran: Muessise-i Hademat-i Ferhengi-i Resa.
- FERASETHAH, M.: 2018 **Tarih-i Danişgah Der İran**, Tahran, Pejuheşkede-i Mütalaat-ı Ferhengi ve İctimai.
- FORAN, J.: 2009 **Mukavemet-i Şikenende**, Çev. Ahmed Tedeyyün, Muessise-i Hademat-i Ferhengi-i Resa.
- FURUĞI, M. A.: 1316 **Peyam-i Men be Ferhengistan**, Tahran: Ferhengistan.
- GARLITZ, R.: 2012 “U.S. University Advisors and Education, Modernization in Iran, 1951–1967”, **Teaching America to the world and the world to America**, Richard Garlitz and Lisa Jarvinen, US: Palgrave Macmillan.
- GENCELI, M.: 2014 “Mirza abdürrahim Talıbov’un Serüveni”, **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, Sonbahar 2014, s. 153-166
- GHODS, M.: 1990 “The Iranian Communist Movement under Reza Shah”, **Middle Eastern Studies**, 26(4), s. 506-513.
- GHODS, M.: 1991 “Government and Society in Iran, 1926-34”, **Middle Eastern Studies**, 27(2), s. 219-230.
- GHODS, M.: 1991 “Iranian Nationalism and Reza Shah”, **Middle Eastern Studies**, 27(1), s. 35-45.
- GIDDENS, A.: 2012 **Modernliğin Sonuçları**, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- GOLÇIN, M.: 2005 “Camia Şinasi ya İlm-ul İçtima, Nuhustin Kitap Nuhustin Nuvisende”, **Kitab-i Mah-i Ulum-i İçtimai**, Sayı 94 ve 95, s. 118-122.
- GOLÇIN, M.: 2008 “Muarrefi-yi Merakiz-i Pejuheşi: Müessese-ye Mutaliat ve Tehkikat-i İctimai-yi Danişgah-i Tehran”, **Name-i Ulum-i İnsani**, sayı 17, s. 245-262.
- GOLÇIN, M.,
TEVFİK, İ. ve
HÜRSENDİ, Z.: 2011 “Tahlil-i Gofteman-i Röşenfikran-i İrani derbare-i Ulum-i Cedid”, **Mesail-i İçtimai-i İran**, 2. yıl, 1. sayı, s. 75-106.
- GOODE, J.: 1991 “Reforming Iran during the Kennedy Years”, **Diplomatic History**, 15(1), s. 13-29.
- GÖLE, N.: 2011 **Melez Desenler, İslam ve Modernlik Üzerine**, İstanbul: Metis Yayınları.
- HALHALI, M. ve
TAKDIRI, S.: 2012 “Mukaddeme-i ber Muarrefi-i Dar-ul Fonun ve İkdamat-i Emir-i Kebir”, **Peyam-i Baharistan**, 2. Dönem, 5. yıl, sayı 18, s. 479-511.
- HAŞEMİYAN, A.:
2010 Nehostin Zenani ke Tehsilat-i Hud ra der Hariç az Keşver Edame Dadend, **Rehavord-i Bahar Dergisi**, Sayı 90, s. 148-162.
- HEYWOOD, A.: 2012 **Siyaset**, Çev. Bekir Berat Özipek vs. Ankara: Adres Yayınları.
- HIDAYET, M.: 1965 **Hatırat ve Hatarat**, Tahran, Zevvar Yayınları.
- HIKMET, A. A.: 2000 “Daneşgah-ı Tehran Çegune Be Vucud Âmed?”, **İranname**, sayı 71, s. 295-310.

- HIYABANI, B.: 1958 **Nutkha-yı Şeyh Muhammed Hiyabani**, Tahran: İhsan Yayınları.
- İSANEJAD, M.: 2003 “Ceryanşenasi-yi Tefekkür-i Heidegger Der İran”, **Havza**, 20. Yıl, sayı 119, s. 63-100.
- İSFAHANI, A.: 1973 **Mesir-i Talebi ya Sefername-yi Mirza Abutalib Han**, hazırlayan: Hüseyin Hadiv Cem, Tahran: Şirket-i Sehami-yi Kitabha-yi Cibi.
- İTTIHADIYE (NIZAM MAFI), M.: 1982 **Peydayış ve Tehavvul-i Ahzab-i Siyasi-yi Meşrutiyet**, Tahran: Gostere Yayınları.
- İZEDI, K.: 2015 “Ulum-i İçtimai ve Tahavvül-i An der İran”, **Azadi-i Endişe**, Sayı 1, s. 48-78.
- KALBERG, S.: 2017 **Max Weber’in Karşılaştırmalı-Tarihsel Sosyolojisi**, Çev. Adem Bölükbaşı, Ankara, Phoenix Yayınları.
- KALLEK, C.: 2000 “İmtiyazat”, **İslam Ansiklopedisi**, 22. Cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 242-245.
- KANEI-i RAD, M. E.: 1379 **Camia Şinasi-yi Rüşt ve Uful-i İlim der İran**, Tahran: Medine.
- KARADAĞI, M.: 2009 “Negahi be Endişe-i Siyasi-i Melikul Şuara Bahar”, **Ferdevsî Dergisi**, Sayı 74 ve 75, s. 106-110
- KASEMI, F.: 1997 Gencine-i Fonun, **Goftogu**, sayı 18, s. 87-91.
- KAYSERİ, A. 2014 **Rövşenfikran-i İran der Karn-i Bistom**, Çev. Muhammed Dehkani, Tahran: Hermes Yayınları.

- KAZIMORADI, H.: 2012 *Nevsazi-yi Siyasi der Asr-i Meşrute-yi İran*, Tahran: Kitap Ameh Yayınları.
- KAZIMZADE-i İRANŞEHİR, H.: 1984a **İranşehir (Sal-i Evvel)**, İkbal Yayınları.
- KAZIMZADE-i İRANŞEHİR, H.: 1984b **İranşehir (Sal-i Dovvom)**, İkbal Yayınları.
- KAZIMZADE-i İRANŞEHİR, H.: 1984c **İranşehir (Sal-i Sevvum)**, İkbal Yayınları.
- KAZIMZADE-i İRANŞEHİR, H.: 1985 **İranşehir (Sal-i Çaharum)**, İkbal Yayınları.
- KEDDIE, N.: 1971 “The Iranian Power Structure and Social Change 1800-1969: An Overview”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 2, No. 1, Cambridge University Press.
- KEDDIE, N.: 1962 “Religion and Irreligion in Early Iranian Nationalism”, **Comparative Studies in Society and History**, 4(3), s. 265-295.
- KEDDIE, N.: 1966 “The Pan-Islamic Appeal: Afghani and Abdülhamid II”, **Middle Eastern Studies**, 3(1), s. 46-67.
- KEMALI, H.: 1997 “İran Der Mektubat-i Gobineau Ba Tocqueville”, **İranşinasi Dergisi**, sayı 35, s. 494-514.
- KIA, M.: 1994 “Nationalism, Modernism and Islam in the Writings of Talibov-i Tabrizi”, **Middle Eastern Studies**, 30(2), s. 201-223.

- KIA, M.: 1995 “Mizra Fath Ali Akhundzade and the Call for Modernization of the Islamic World”, **Middle Eastern Studies**, 31(3), 422-448.
- KIA, M.: 1998 “Women, Islam and Modernity in Akhundzade's Plays and Unpublished Writings”, **Middle Eastern Studies**, 34(3), s. 1-33.
- KING, A. Y. C.: 2002 “The Emergence of Alternative Modernity in East Asia”, **Reflections on Multiple Modernities (European, Chinese and Other Interpretations)**, Leiden: Brill, s. 139- 152.
- KIRMANI, M. A. H.: 2000 **Se Mektub**, Haz. Behram Çubine, Nima Verlag Yayınları.
- KOCKA, J.: 2002 “Multiple Modernities and Negotiated Universals”, **Reflections on Multiple Modernities (European, Chinese and Other Interpretations)**, Leiden: Brill, s. 119- 128.
- KOHN, M.: 2009 Afghānī on Empire, Islam, and Civilization. **Political Theory**, 37(3), s. 398-422.
- KONGAR, E.: 2017 **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
- LAHSAIZÂDE, A.: 1992 Berresi-yi Rişte-yi Camiaşınası der İran (1), **Edeb ve Zeban-i Farsi, Edebiyat ve İnsanî Bilimler Fakültesi Dergisi**, Sayı 2, s. 81-111.
- LATHAM, M. E.: 2000 **Modernization as Ideology**, Chapel Hill and London, The University of North Carolina Press.
- LEWIS, P.: 1982 “The Politics of Iranian Place-Names”, **Geographical Review**, 72(1), s. 99-102.

- LIPPE, P., & LIPPE, J.: 1994 Young Ottomans and Jadidists: Past Discourse and the Continuity of Debates in Turkey, the Caucasus and Central Asia. **Turkish Studies Association Bulletin**, 18(2), 59-81.
- LOOMBA, A.: 2005 **Colonialism/Postcolonialism**, London: Routledge, Second Edition.
- MAHDAVI, S.: 2005 “Shahs, Doctors, Diplomats and Missionaries in 19th Century Iran”, **British Journal of Middle Eastern Studies**, 32(2), s. 169-191.
- MAHDI, A. A.: 2010 “Sociology in Iran: Between Politics, Religion and Western Influence”, **Chapter 22 of The ISA Handbook of Diverse Sociological Traditions** , Sujata Patel, SAGE Yayınları.
- MAHDI, A. A. and LAHSAEIZADEH, A.: 1992 **Sociology in Iran**, USA: Jahan Book.
- MAMUNTOF, N. p.: 1984 **Bombaran-ı Meclis-i Şura-yı Milli (hukümet-i tezar ve Muhammed Ali Şah)**, Çev. Şerefuddin Kahramani, Homayun Şehidi, Tahran, Aşkan Yayınları.
- MANSOURIAN, H.: 2007 “Iran: Religious Leaders And Opposition Movements”, **Journal of International Affairs**, 61(1), s. 219-231.
- MARYAM E.: 2001 “Nasir al-Din Shah and the Dar al-Funun: The Evolution of an Institution”, **Iranian Studies**, 34(1/4), s. 153-163.
- MASROORI, C.: 2000 “European Thought in Nineteenth-Century Iran: David Hume and Others”, **Journal of the History of Ideas**, 61(4), 657-674.

- MAZLISH, B.: 2002 “Globalization: The Most Recent Form of Modernity?”, **Reflections on Multiple Modernities (European, Chinese and Other Interpretations)**, Leiden: Brill, s. 68-76.
- MEHBUBI
ERDEKANÎ, H.: 1991 **Tarih-i Muessisat-i Temeddüni-yi Cedit der İran**, Cilt 1, Tahran: Tahran Üniversitesi Yayınları.
- MEHDI, A. A. ve
LAHSAIZADE, A.:
1996 **Camia-i şinasi der İran**, Tahran: Tovse’e.
- Merakiz-i Pejuheşi:
1997 “Merakiz-i Pejuheşi: 40 Sal Pejuheş der Ulum-i İctimai: Muarrefi-yi Müessise-yi Mutaliat ve Tehkikat-i İctimai-yi Danişgah-i Tehran”, **Nemaye-i Pejuhiş**, sayı 2, s. 43-52.
- MENASHRI, D.: 1992 **Education and the Making of Modern Iran**, Ithaca and London, Cornell University Press.
- MILANI, A.: 2008 **Eminent Persians: The Men and Women who Made Modern Iran, 1941-1979**, 1. Cilt, Syracuse University Press.
- MILLS, C. W.: 1979 **Toplumbilimsel Düşün**, Çev. Ünsal Oskay, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- MIRABEDINI, H.:
2007 “Tarih-i Edebiyat-i Bozorg alevi Hemçinan Avare Ast”, **Cihan-i Kitab**, 12. Yıl, sayı 5 ve 6.
- MIRSEPASI, A.: 2014 **Teemmoli Der Modernite-i İranî**, Çev. Celal Tevekkoliyan, Tahran: Sales Yayınları.
- MIRZA MALKOM
HAN: 1990 **Ruzname-yi Kanun**, Tahran: Kevir Yayınları.
- MOADDEL, M.: 2001 “Conditions for Ideological Production: The Origins of Islamic Modernism in India, Egypt, and Iran”, **Theory and Society**, 30(5), 669-731.

- MOIDFER, S. ,
KARAHANI, M.,
MIRZAYI, A.: 2009 “Name-yi Ulum-i İctimai, Revendha ve Reviyeha”, **Mutliat-i Camiaşinahti Dergisi**, sayı 35, s. 133-195.
- MOLLAYI TEVANI,
A., MELEKI, L.,
MUHAMMEDI, M.
H.: 2017 **Esnadi az Pejuheşgah-ı Ulum-ı İnsani Der Dore-i Pehlevi-i Dovvom**, Tahran: Pejuheşgah-ı Ulum-ı İnsani ve Mutalaat-ı Ferhengi Yayınları.
- MORADI NEJAD, H.: 1968 “Ağaz-i Peydayeş-i Guruh-i Röşenfikran der İran ve Tarih-i Ezam-i Muhassıl be Harice”, **Müşahhasat-i Danişgahiyan-i İran ve Menşe-i İctimai-yi İşan**, Perviz Pejum Şeriati ve Hüseyin Moradi Nejad, Tahran: Müessese-yi Mutaliat ve Tahkikat-i İctimai.
- MUAYYIRI, M. T.: 1972 “Amuziş ve Perveriş der Dövre-yi İnkılab-i Sefid (Pişrefthayi Amuziş ve Perveriş-i İran der Salha-yi Pes az İnkılab-i Sefid)”, **Amuziş ve Perveriş (Talim ve Terbiyet)**, sayı 62, s. 121-128.
- MÜÇTEHIDI, K.: 1379 **Aşnai-yi İraniyan ba Felsefha-yi Garbi**, Tahran: Pejuhişgâh-i Ferheng ve Endişe-yi İslami.
- MÜESSESE-I
MÜTALAAT VE
PEJUHEŞHA-YI
SIYASI: 2008 **Hizb-i Tudeh az Şeklgiri ta Forupaşi (1320-1368)**, Tahran: Müessese-i Mütalaat ve Pejuheşha-yi Siyasi Yayınları.
- MÜESSISE-İ
TAHKIKAT VE
BERNAMERİZİ-İ
İLMİ VE AMUZEŞİ:
1971 **Amar-i Amuzeş-i Âli-yi İran, Sale Tahsili-yi 1349-50**, Tahran: Müessise-yi Tahkikat ve Bernamerizi-yi İlmi ve Amuzeşi Yayınları.
- MÜTEVELLİ
HAKIKI: 2004 “Darülfünun, Nadirkulu Gurçiyân, Hamidreza Araste ve Periveş Ceferi”, **Dayiretul Maarif-i Amuziş-i Âli**, I. Cilt, Tahran: Bünyad-i Danişname-yi Bözürg-i Farsi Yayınları.

- NAHŞEB, M.: 2002 **Dr. Muhammed Nahşeb'in Eserleri Toplusu**, Tahran: Çapaş Yayınları.
- NERAKÎ, İ.: 1969 “İran’da Sosyal Bilimlerin Amacı ve Yöntemi”, **Name-i Ulum-i İctimai**, sayı 3.
- NERAKI, İ.: 1975 **Gurbet-i Garb**, Tahran: Amir Kebir Yayınları.
- NERAKI, İ.: 2000 **Tahkikat-I İctimai Der İran**, Ata Ayetı’nın İşbirliğiyle, Tahran: Sohan.
- NERAKÎ, İ.: 1978 “Şark ve Ulum-i İctimai-i Garb”, **Negin**, Sayı 158.
- NORMAN, Y.: 2011 “Disputing the "Iron Circle": Renan, Afghani, and Kemal on Islam, Science, and Modernity”, **Journal of World History**, 22(4), 693-714.
- NOVRUZ MORADI, K.: 2010 “Meclis-i Şura-yı Devleti (Dar ül-Şura-yı Kübra)”, **Peyam-ı Baharistan**, Sayı 7, ss. 969-976.
- ÖZCAN, A.: 2001 “İttihad-ı İslam”, **İslam Ansiklopedisi**, 23. Cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- ÖZDALGA, E.: 2016 “Bir Tasavvur ve Ustalık Olarak Tarihsel Sosyoloji”, **Tarihsel Sosyoloji**, Der. Elisabeth Özdalga, Ankara, Doğu Batı Yayınları, s. 9-63.
- ÖZLEM, D.: 2009 “Tarih ve Sosyoloji (Max Weber’de)”, **Tarih Sosyolojisi**, Der. Ramazan Yelken, Ankara, Vadi Yayınları, s. 132-149.
- PAYA, A., İBRAHİMABADI, H. ve ARVIN, B.: 2015 **Asibşinasi-yi Nakkadane-i Ulum-i İnsani ve İctimai der İran**, Tahran: Tarh-i Nakd.

- POLAT, F. ve DURMUŞ, A.: 2015 “Türk Siyasi Düşüncesinde Gustave Le Bon Etkisi: Abdullah Cevdet Örneği”, **Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi**, sayı 5, Cilt 4, s. 310-328.
- POLAT, F. ve ÖZKAN, E. (2018). “Sosyal Darwinist Bir Jön Türk: Rıza Tevfik’in Sosyal ve Siyasi Fikirleri”, **Turkish Studies**, Cilt 13/7, s. 187-205.
- POPP, R.: 2008 An Application of Modernization Theory during the Cold War? The Case of Pahlavi Iran. **The International History Review**, 30(1), s. 76-98.
- RAHMETI, F. ve İSMAILI, M.: 2004 Ezam-i Danişcuyan be Haric, Nadirkulu Gurçıyan, **Dayiretul Maarif-i Amuziş-i Âli**, Hamidreza Araste ve Periveş Ceferi, I. Cilt, Tahran: Bünyad-i Danişname-yi Bözürg-i Farsi Yayınları.
- RASEH, Ş.: 1968 “Ülkenin Dördüncü Kalkınma Planında Sosyal Programlar (Kültür, Sağlık, Kentsel Gelişim ve Bina)”, **İran Merkez Bankası Dergisi**, Sayı 87, s. 41-53.
- RASEH, Ş.: 1973 “Sosyolojik Bakış Açısında Üçüncü Dünya’da Araştırmanın İlerleme veya Duraklamasının Nedenleri”, **Negin**, sayı 102, ss. 11-12.
- RASEH, Ş.: 2015 “Ulum-i İctimai der Daneşgah-i Tehran”, **Azadi-i Endişe**, Sayı 1, s. 91-97.
- RAVENDI, M.: 1975 **Tarih-i İctimai-yi İran**, 1. Cilt, Tahran: Amirkabir Yayınları.
- RAZI, G.: 1970 “Genesis of Party in Iran: A Case Study of the Interaction between the Political System and Political Parties”, **Iranian Studies**, 3(2), s. 58-90.

- RINGER, M. M.: 2002 **Amuzeş, Din ve Gofteman-i İslah-i Ferhengi der Devran-i Kaçar**, Çev. Mehdi Hakikathah, Tahran: Koknus Yayınları.
- ROTH, G.: 2012 “Sunuş”, **Ekonomi ve Toplum**, Max Weber, I. Cilt, İstanbul, Yarn Yayınları.
- SACHSENMAIER, D.: 2002 “Multiple Modernities-The Concept and Its Potential”, **Reflections on Multiple Modernities (European, Chinese and Other Interpretations)**, Leiden: Brill: s. 42-67.
- SADIK-I A’LEM, İ.: 1313 **Reviş-i İlmi der Telim ve Terbiyet**, Tahran: Talim ve Terbiyet Dergisi, Behmen ayı.
- Şarkşünasi**, Çev. Lütfali Honcî, Tahran: Emirkebir.
- SAID, E. W.: 2012 **Şarkiyatçılık**, Batı’nın Şark Anlayışı, Çev. Berna Ülner, İstanbul: Metis Yayınları.
- SEDIKI, Ğ. H.: 1960 “Gozareş-i Muessese-i Mütalaat ve Tahkikat-ı İçtimai”, **Ehbar-ı Daneşkede-yi Edebiyat Dergisi**, Tahran Üniversitesi Edebiyat ve İnsani Bilimler Fakültesi, sayı 3, s. 90-110.
- SERMED, Ğ.: 1993 **E’zam-ı Muhassıl Be Hariç Az Kişver**, Tahran: Çap ve Neşr-i Bünyad.
- SHAHBAZ, K.: 1963 “Iran's White Revolution”, **World Affairs**, 126(1), s. 17-21.
- SHAHIDI, H.: 2008 “Iranian Journalism and the Law in the Twentieth Century”, **Iranian Studies**, 41(5), s. 739-754.
- SIYASI, A. A.: 1962 “Guzariş-i Seminar-i Mesail-i İçtimai-yi Şehr-i Tehran”, **Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, sayı 36, s. 111-124.

- SKOCPOL, T.: 2011 “XI. Tarihsel Sosyolojide Yeni Gündemler ve Yinelenen Stratejiler”, **Tarihsel Sosyoloji**, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, s. 396-435.
- SLATTERY, M.: 2015 Sosyolojide Temel Fikirler, Çev. Ümit Tatlıcan ve Gülhan Demiriz, İstanbul, Sentez Yayıncılık.
- SUCU, İ.: 2014 “Türk Sosyoloji Tarihinde Sosyal Bilim Ekolü”, (Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi.
- ŞAYGAN, D.: 1999 **Asya Der Beraber-i Garb**, Tahran: Emirkebir Yayınları.
- ŞERİATI, A.: 1982 **Vijegih-a-yı Kurun-ı Cedid**, Tahran: Çapahş.
- ŞERİATI, A.: 2005 **Bazgeşt**, Tahran: Elham.
- ŞERİATI, S.: 2014 “Muvacehe Ba Camiaşinasi-i İran”, **Muhtassat-ı Camiaşinasi-i İrani**, HaşımVaizi ve Rehim Muhammedi, Tahran: Cihad-ı Danişgahi Yayınları, s. 67-86.
- ŞOHANI, S.: 2010 “Şura-yı Âli-i Maarif, Muvafikan ve Muhalifan”, **Peyam-ı Beharistan**, 2. Dönem, yıl 2, sayı 7, s. 483-516.
- TALEB, M.: 1994 “İktirah, Camia Şinasi ve Ferheng-i Ma”, **Kelime**, sayı 12.
- TALEB, M.: 2014 “Der Difa Az Camiaşinasi-i Bumi”, **Muhtassat-ı Camiaşinasi-i İrani**, HaşımVaizi ve Rehim Muhammedi, Tahran: Cihad-ı Danişgahi Yayınları, s. 163-172.
- TAVAKOL, M.: 2012 “Sociological Theorization in Iran: A Study from the Perspective of Sociology of Sociology”, **International**

Journal of Humanities and Social Science, Vol. 2, No. 8, s. 200-2011.

- TAVAKOLI-TARGHI, M.: 1990 “Eser-i Agahi az İnkılab-i Feranse der Şekilgiri-yi Engare-yi Meşrutiyet der İran”, **İranname**, 8. yıl, sayı 3, s. 411-439.
- TAYEFI, A.: 2011 “Challenges of Sociology in Iran”, **Asian Social Science**, Vol. 7, No. 1, s. 170- 174.
- TEBERRAIYAN, S.: 2009 “Müessese-yi Mutaliat ve Tehkikat-i İctimai”, **Tarih-i Muaser-i İran**, sayı 51, s. 51-128.
- TEBRIZI, M. (t.y.). **Yek Kelime**, Haz. Bağır Mümini, y.y.
- TEFREŞI, M.: 1991 “Medares-i Âli-i Hukuk ve Ulum-i Siyasi der İran az İbtida ta Tesis-i Daneşgah-ı Tehran”, **Gencine-i Asnad**, sayı 1, s. 53-81.
- TEVFİK, İ.: 2007 Böhran-i Ulum-i İctimai ve Nezeriye-yi Pesa İstimari, Uluslararası Farabi Festivalı, (Çevimiçi). <http://www.farabiaward.ir/fa/module/journal/332-1976/>
- TEVFİK, İ.: 2011 “Camia-yi der Hal-i Gozar ve Gofteman-i Pesa İstimari, Teemüli der Bohran-i Ulum-i İctimai der İran”, **Mecelle-i Camia Şinasi-i İran**, Sayı 34. s. 3-39.
- TEVFİK, İ.: 2018 **Derbare-i Nizam-i Daneş**, Tahran: Pejuheşkede-i Mutalaat-ı Ferhengi ve İctimai Yayınları.
- THEBERGE, R.: 1973 “Iran: Ten Years After The "White Revolution"”, **MERIP Reports**, (18), s. 3-22.

- TOLOOEI, V.: 2016 “Pişatarih-i Camiaşinasi der İran”, **İranname**, 30(4), s. 144-171.
- TORABI, A. A.: 1976 “Camiaşinasi der İran-i İmruz, Hastgah-ı Nezeri ve Olgu-yi Ameli-i An, **Negin**, Sayı 148, s. 11-14.
- TOURAINÉ, A.: 2004 **Modernliğin Eleştirisi**, Çev. Hülya Tufan, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- TURNER, J. H,
BEEGHLEY, L. Ve
POWERS, C. H. : 2017 **Sosyolojik Teorinin Oluşumu**, Çev. Ümit Tatlıcan, İstanbul, Sentez Yayıncılık.
- VAHABZADEH, P.: 2007 “Mostafa Sho'aiyan: The Maverick Theorist of Revolution and the Failure of Frontal Politics in Iran”, **Iranian Studies**, 40(3), 405-425.
- VAHDAT, F.: 1382 **Ruyaruyi-i Fikri-i İran ba Moderniyet**, Çev. Mehdi Hakikathah, Tahran: Koknus Yayınları.
- VAIZI, H. ve
MUHAMMEDI, R.: 1393 **Muhtesat-ı Camiaşinasi-i İrani**, Tahran: Cihad-ı Danişgahi Yayınları.
- VAKILI-ZAD, C.: 1996 “Collision of Consciousness: Modernization and Development in Iran”, **Middle Eastern Studies**, 32(3), s. 139-160.
- WEBER, M.: 2006 **Mefahim-i Esasi-i Camiaşinasi**, Çev. Ahmed Sıdareti, Tahran: Merkez Yayınları.
- YELKEN, R. : 2009 “Tarihin Söyleminden Toplumsal Gerçekliğe Geçişler: Tarih Sosyolojisine Bir Giriş”, **Tarih Sosyolojisi**, Der. Ramazan Yelken, Ankara, Vadi Yayınları, s. 9-26.

- ZABIHI
MOGHADDAM, S.:
2002
- “The Babi-State Conflict at Shaykh Tabarsi”, **Iranian Studies**, 35(1/3), s. 87-112.
- ZENCANİZADE, H.:
2014
- Dersha-yı Ustad Doktor Gulamhüseyin Sadiki**, Tahran, Camiaşınasan Yayınları.
- ZIRINSKY, M.: 1992
- “Imperial Power and Dictatorship: Britain and the Rise of Reza Shah, 1921-1926”, **International Journal of Middle East Studies**, 24(4), s. 639-663.

DERGİLER

Ayende	1925-1927, 1944-1959
Cengel	1917-1918
Dünya	1934-1935
İlim ve Zendeği	1959-1961
İran-ı Nov	1909-1910
Kanun	1890-1898
Name-i Ferengistan	1924-1925
Teceddüd	

EKLER

Ek-1: Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-ı İctimai'de Çalışanların Adı ve Çalıştığı

Araştırma Grubu:

Grup	Öğrenci	Araştırmacı	hoca	görev	Ad ve soyad	
-	-	*	*	Müessese başkanı	Dr. Gulam Hüseyin Sadîkî ¹ (Fransa)	1
Antropoloji	-	*	*	Müessese müdürü, bölüm başkanı	Dr. İhsan Nerakî (Cenevre, Paris)	2
Demografi	-	*	*	Bölüm başkanı	Dr. Cemşid Behnam (Fransa)	3
Sosyoloji	-	*	*	Bölüm başkanı	Dr. Şapur Raseh (Cenevre)	4
Şehir çalışmaları	-	*	*	Bölüm başkanı	Dr. Ali Muhammed Kardan (Cenevre)	5
Statistik	-	-	*	Bölüm başkanı	Dr. Abbaskuli Hacenuri (Amerika ve Fransa)	6
Antropoloji	-	*	*	Bölüm başkanı	Dr. Pierre Bessaignet (Fransa, UNESCO)	7
Şehir çalışmaları	-	*	*	Müessese müdürü	Dr. Firuz Tevfik (Cenevre)	8
Göçebeler, antropoloji	*	*	*	Müessese başkanı	Dr. Nadir Afşar Nadiri (Fransa)	9
Köy araştırmaları	-	*	*	Bölüm başkanı	Dr. Kazım Vedii	10
Şehir çalışmaları	-	*	*	-	Dr. Zaferdoht Ardelan	11
Köy araştırmaları	-	*	*	-	Dr. A. Antonofski (Amerika, Yale, Fulbright kurumu tarafından gönderilmiştir)	12
Sosyoloji	-	*	-	Bölüm başkanı	Dr. Paul Vieille	13
Demografi	-	*	-	Bölüm başkanı	Dr. Jean Claude Chasteland (Fransa, BM)	14
Statistik	-	*	*	-	Mühendis Abulkasım Kandhariyan (Kalküta)	15
Statistik	-	*	*	-	Mühendis Ali Medeni (Kalküta)	16

¹ (1284/1905 - 1370/ 1992); Yurtdışına gönderilen ikinci grup burslu öğrencilerden, Musaddık dönemi Posta, Telgraf, Telefon Bakanı ve İç İşleri Bakanı.

Statistik	-	*	*	-	Mühendis İzzet Arastekar	17
Şehir çalışmaları	-	*	-	Bölüm başkanı yardımcısı	Mühendis Mecid Hakşenov	18
Sosyoloji	-	*	-	Bölüm başkanı yardımcısı	Abulhassan Benisadr	19
Sosyal psikoloji	-	*	*	Bölüm başkanı	Dr. Jaklin Tuba	20
Sosyoloji	-	*	*	Bölüm başkanı	Dr. Murtaza Kotobi (Fransa)	21
-	*	*	*	-	Dr. Mahmud Ruhülamini (Fransa)	22
Köy araştırmaları	*	*	*	-	Dr. Hosrev Hosrevi	23
Sosyoloji	*	*	-	-	Dr. Ahmed Aşref	24
Demografi	*	*	*	-	Dr. Mehdi Amani	25
Demografi	-	*	-	-	Dr. Habibullah Peyman	26
Şehir çalışmaları	-	*	*	-	Dr. Gulam Abbas Tevessüli (Fransa)	27
Antropoloji	-	*	*	-	Dr. Mehdi Süreyya (Amerika)	28
Antropoloji	-	*	-	-	Dr. C. Op'tl Land	29
Köy araştırmaları	-	*	-	-	Dr. Sternberg	30
Köy araştırmaları	-	*	-	-	Dr. Morbuano (?)	31
Demografi	-	*	-	-	Odile Puech (?)	32
Sosyoloji	*	*	-	-	Zahra Şecii	33
Köy araştırmaları	*	*	-	-	Dr. İsmail Acemi	34
Antropoloji	-	*	-	-	Dr. Olivia Restreview (?)	35
Sosyoloji	*	*	-	-	Mehdi Safinejad	36
Köy araştırmaları	*	*	*	-	Dr. Cevad Safinejad	37
Demografi	*	*	-	-	Dr. Mahmud SüTudeh Zend	38
Demografi	*	*	*	-	Dr. Lina Melkomiyan (Ermenistan)	39
Sosyoloji	*	*	-	-	Afşan Hesam Veziri	40
Sosyoloji	*	*	*	-	Bâkır Saruhani	41
Evrak ve belgeler	-	*	-	Bölüm başkanı	Dr. Hassan Habibi	42
-	-	-	-	Müdür yardımcısı	Dr. Abülhassan Celili (Fransa)	43
Göçebeler	*	*	-	-	Huşeng Keşaverz Sadr	44
-	-	-	*	-	Dr. Huşeng Nehavendi (Fransa)	45

Evrak ve belgeler	*	*	-	-	Hassan Parsa (Pan İranist, Hizb-i Millet-i İnan, Hizb-i Sosyalist-i Milli-yi Kargeran-i İnan/SUMKA partileri üyesi)	46
Sosyoloji	*	*	-	-	Dr. Daver Şeyhavendi	47
Antropoloji	*	*	*	-	Dr. Firengis Ardelan (Fransa)	48
Köy araştırmaları	*	*	*	-	Dr. Fireyduñ Üsküyi (Fransa)	49
Köy araştırmaları	*	*	-	-	Dr. Menucehr Mohseni	50
Demografi	*	*	*	-	Dr. Habibullah Zencani	51
	*	*	-	-	Nasir Muveffakiyan	52
Köy araştırmaları	*	*	-	-	Mustafa Azkiya	53
Köy araştırmaları	-	*	*	-	Dr. Abdulhüseyin Nikgoher (Fransa)	54
Antropoloji	-	*	*	-	Sirus Nahşeb	55
Sosyoloji	*	*	-	-	Perviz Pejum Şeriati	56
Sosyoloji	*	*	-	-	Abu Muhammed Vekili Komi	57
Şehir çalışmaları	*	*	-	-	Aryuş Behazin	58
-	*	*	-	-	Dr. Nasir Tekmil Humayun (Fransa)	59
Sosyoloji	*	*	-	-	Mustafa Rahimi	60
Demografi	*	*	-	-	Pervin Şhlapur	61
Sosyoloji	*	*	-	-	Hüseyin Müradinejad	62
Köy araştırmaları	-	*	-	-	Hüseyin Melik	63
-	-	-	*	-	Dr. Mahmud Sanai	64
-	-	-	*	-	Dr. Muhammed Hassan Genci	65
-	-	-	*	-	Dr. Hudadad Fermanfermaiyan	66
-	-	-	*	-	İrec Afşar	67
-	-	-	*	-	Said Nefisi	68
-	-	-	*	-	Dr. Hüseyin Kazımzade	69
-	-	-	-	Başkan sekreteri	Hüseyin Celali	70
-	-	-	-	Kütüphaneci	Huşeng Dadar	71
Sosyoloji	-	*	-	-	Bakır Perham	72
Göçebeler	-	*	-	-	Perviz Vercavend	73
	-	*	-	-	Celal Al-i Ahmed	74

	-	*	-	-	Dr. Gulamhüseyin Saedi	75
	-	*	-	-	Mustafa Şoaiyan	76
	-	*	-	-	Menüçehr Hezarhani	77
	-	*	-	-	Dr. Homa Natik	78
-	-	*	-	-	Amir Hüseyin Cihanbeglu	79
-	-	*	-	-	Dr. Muhammed İbrahim Bastani Parizi	80
-	-	*	-	-	Dr. Muhammed Ali Tusi	81
	-	-	*	-	Ziyauddin Dehşiri	82
		*	-	-	Hamid Neyyirnuri (?)	83
		*	-	-	Mahmud Ketirayi	84
		*	-	-	Kerim Keşaverz	85
Sosyoloji	*	*	-	-	Dr. İbrahim Fiyuzat	86
	*	*	-	-	Amir Perviz Puyan	87
	*	-	-	-	Puri Sultani	88
	-	*	-	-	İsmail Hoyi	89
-	-	-	*	-	Dr. Hüseyin Mehdevi	90
	*	*	-	-	Dr. Muhammed Muketiyani (muvakkatiyan?)	91
			*	-	Faroh Geffari	92
	*	*	-	-	Ahmed İktidari	93
		-	*	-	Menüçehr Sütüde	94
	*	-	-	-	Pervane İskenderi	95
					Dr. Homa Zencanizade	96
		*	-	-	Bâkır Mõmini	97
	*	*	-	-	Dr. Şehla Kazemipur (Tahran Üni.)	98
Sosyoloji					Dr. Asğer Arcümendniya (Fransa)	99

(Teberraiyan, 2009: 74-83)

Ek-2: Endişe ve Hünere Dergisinin Sosyolojik Makaleleri

Kavamzade, Muhammed Ali, Ceraem-i Cevanan (Gençlerin Suçları), Andişe ve Hünere, Hordad 1334/1955, Sayı 6.

Vusuki, Naser, Tovzi-i Deramed Der Engilistan (İngiltere'de Gelir Dağılımı), Andişe ve Hünere, Hordad 1334/1955, Sayı 6.

Vusuki, Naser, Çeşmandazha-yi Taze Az Revabet-i İnsan ve San'at (İnsan-endüstri ilişkilerinden yeni perspektifler), Andişe ve Hünere, Mordad 1334/1955, Sayı 7.

Vusuki, Naser, Teori-i Sosyalisti-i Devlet (Devletin Sosyalist Teorisi),), Andişe ve Hünere, Mehir 1334/1955, Sayı 9.

Vusuki, Naser, İktisad-ı Akabmande (Gerikalmış Ekonomi), Andişe ve Hünere, 1337/1958, Sayı 1.

Halatyan, Hrair, Tekâmül-i Sosyalizm-i Ameli Der Sued Ber Paye-i İktisad-i Mahlût (İsveç'te Karma Ekonomi Temelinde Pratik Sosyalizmin Evrimi), Andişe ve Hünere, Âbân 1337/1958, Sayı 2.

Vusuki, Naser, Âmâri Az Behdaşt-ı Rustayi-i Şiraz (Şiraz'da kırsal sağlık istatistikleri), Andişe ve Hünere, Âbân 1337/1958, Sayı 2.

Halatyan, Hrair, Negahi Ber Mühteva ve Tarihçe-i Sosyalizm (Sosyalizmin İçeriği ve Tarihine Bir Bakış), 1337/1958, Sayı 3.

Vusuki, Naser, Tatneşinha-yi Buluk-i Zahra¹ (Bulûk-i Zahrâ'nın Tat Sakinleri), Andişe ve Hünere, 1337/1959, Sayı 5.

Dustdar, Ârâmeş, Nietzsche- Müteffekir-i Bi Hengâm (Nietzsche – Zamansız Düşünür), Andişe ve Hünere, 1337/1959, Sayı 5.

Hac Seyid Cevadi, Ali Asğer, Terkib-i Tabakati ve Terkib-i Fikri-i İctima-i Karn-i Ma (Yüzyılımız Topluluğunun Sınıfsal ve Düşünsel Yapısı), Andişe ve Hünere, 1337/1959, Sayı 5.

¹ Celal-ı Al-ı Ahmed'in kitabının tanıtımı

Roy¹, M. N. Teori-i Marksisti-i İnkılab (Devrimin Marksist Teorisi), AndiŖe ve Hüner, 1337/1959, Sayı 6.

Vusuki, Naser, Cemiyet-i Cihan AfzayeŖ Miyabed, Ama Nimi Az Cihan Fakir Ast (Dünya Nüfusu Artıyor, Ancak Dünyanın YarıŖı Fakir), AndiŖe ve Hüner, 1337/1959, Sayı 6.

Vusuki, Naser, Liberalism-i İktisadi ya İktisad-ı İrŖadi (Liberal Ekonomi veya YnlendirilmiŖ Ekonomi), AndiŖe ve Hüner, 1337/1959, Sayı 7.

Hamid, Hamid, Sosyalizm ve Mesele-i Milli (Sosyalizm ve Milli Mesele), AndiŖe ve Hüner, 1337/1959, Sayı 7.

Halatyan, Hrair, Komonizm-i Mezhebi (Dini Komünizm), AndiŖe ve Hüner, 1337/1959, Sayı 7.

Vusuki, Naser, Tecdid-i Nazari Der Marksizm ya Veda' Ba An (Marksizmde Revizyon veya Onunla VedalaŖma), AndiŖe ve Hüner, 1337/1959, Sayı 10.

y.y. Demokrasi ve Tahavvlat-ı Zaman-ı Ma (Demokrasi ve Zamanımızdaki GeliŖmeler), AndiŖe ve Hüner, 1337/1959, Sayı 10.

Ellis, Havelock, Hukuk-ı Zenan (Kadınların Hakları), ev. Katrin Simon Halatyan, AndiŖe ve Hüner, 1337/1959, Sayı 10.

Hamid, Hamid, Mesele-i Vücud ve Egzistansiyalizm (VaroluŖ Meselesi ve VaroluŖçuluk), AndiŖe ve Hüner, 1337/1959, Sayı 10.

Dustdar, rmeŖ, Deccal-i Ahiruzzaman ya Zarbet-i Ŗeytan Der Mehib-i [Lehib-i] Derekat, KuŖeŖi Der Tovzih-i Felsefe-i İntikadi-i Nietzsche (Nietzsche'nin EleŖtirel Felsefesini Açıklamak İçin Bir GiriŖim), AndiŖe ve Hüner, 1337/1959, Sayı 10.

Vusuki, Naser, KeŖaverzi-i Havermiyane Mesele-i Zemin (Orta Doğu'da Tarım Arazisi Meselesi), AndiŖe ve Hüner, 1337/1959, Sayı 10.

Halatyan, Hrair, Berayi Tarih-i Sosyalizm; Sosyal Demokrasi Der Beraber-i Yek AzmayeŖ-i Tarihi (Sosyalizm Tarihi İçin; Sosyal Demokrasi Tarihi Bir Deneyin KarŖısında), AndiŖe ve Hüner, 1337/1959, Sayı 10.

¹ Hint devrimci, radikal eylemci ve politik teorisyen, Manabendra Nath Roy (21 Mart 1887 - 26 Ocak 1954), Meksika ve Hindistan'daki komünist partilerin kurucusuydu. Joseph Stalin'in ykseliŖinin ardından Roy, bağımsız bir radikal politika izlemesi için ana komünist hareketten ayrıldı. 1940'tan Roy, on yıl boyunca lider rolü oynadığı Radikal Demokrat Parti'nin oluŖumunda etkili oldu. Roy daha sonra radikal hümanizm felsefesinin bir destekçisi olmak Marksizm'den uzaklaŖtı.

Vusuki, Naser, Do Tabake ya Çend Tabake? Sosyalizm-i Ameli ve İktisad-i Mahlut (İki Sınıf veya Birkaç Sınıf? Pratik Sosyalizm ve Karma Ekonomi), Andişe ve Hüner, 1342/1963, Sayı 3.

y.y. Hitabe-i Dovvomin; Teemüli Az Nov Ber Ser-i Nezeriye-i Lenin (İkinci Konuşma; Lenin'in Teorisi Üzerine Yeni Bir Düşünme), Andişe ve Hüner, 1342/1964, Sayı 6.

Daiches, David, Sohen Şinasi ve Camia Şinasi (Edebiyat (?) ve Sosyoloji), Andişe ve Hüner, 1342/1964, Sayı 6.

Poullada, Leon B. Mesa-el-i Merbut Be Tekamül-i İctimai-i Afganistan (Afganistan'ın Sosyal Evrimiyle ilgili Meseleler), Çev. Peykan, Andişe ve Hüner, 1342/1964, Sayı 6.

Vusuki, Naser, Nese-k-i Keşaverzi-i İnan (İnan'da Tarım Hisseleri), Andişe ve Hüner, 1342/1964, Sayı 6.

Hosrevi, Hosrev, Bozorg Maleki Der İnan Az Kacariye Ta Emruz (Kaçar Döneminden Günümüze Kadar İnan'da Büyük Mülk Sahipliği), Andişe ve Hüner, 1342/1964, Sayı 7.

Strachey¹, John, Huşyari-i Jerf (Derin Uyanıklık), Andişe ve Hüner, 1342/1964, Sayı 8.

Vusuki, Naser, Taammüli Ber Nazariyat-ı John Strachey Der Bab-ı Zeval-i Emperyalizm (John Strachey'nin Emperyalizmin Gerilemesi Üzerine Yorumlarını Düşünmek), Andişe ve Hüner, 1342/1964, Sayı 8.

Vusuki, Naser, Keşaverzi-i Haver Miyane, Mesele-i Zemin (Orta Doğu'da Tarım, Arazi Meselesi), Andişe ve Hüner, 1342/1964, Sayı 8.

Eliot, Thomas Stearns, Vazife-i İctimai-i Şe'r (Şiirin Toplumsal Görevi), Çev. Mehran Rehgüzar, Andişe ve Hüner, Mehir 1344/1965, Sayı 7.

Hesam Veziri, Afşan, Keşrbendi ve Tabake-i İctimai (Katmanlaşma ve Toplumsal Sınıflar), Andişe ve Hüner, Mehir 1344/1965, Sayı 7.

Vusuki, Naser, Bernamegozari-i Keşaverzi (Tarımda Planlama), Andişe ve Hüner, Mehir 1344/1965, Sayı 7.

Hosrevi, Hosrev, Terki-b-i Cemiyet-i Rustayi-i İnan (İnan'ın Kırsal Nüfusun Yapısı), Andişe ve Hüner, Mehir 1344/1965, Sayı 7.

¹ John Strachey, (1901-1963), İngiliz Sosyalist yazar

Koestler, Arthur, Pejuheşha-yi İctimai, Zenbekha-yi Gendide (Toplumsal Araştırmalar, Bozulmuş Zanbaklar), Çev. A. Foruzankav, Andişe ve Hüner, Mehir 1345/1966, Sayı 9.

Ivanova, K. Papay (?), Peydayeş-i Yek Tabake, İnkılab-ı Pey Der Pey ve Tabake-i Totaliter (Bir Sınıfın Doğuşu Ardışık Devrim ve Totaliter Sınıf), Çev. H. Sima Besa, Andişe ve Hüner, Mehir 1345/1966, Sayı 9.

Ivanova, K. Papay (?), Peydayeş-i Yek Tabake, İnkılab-ı Pey Der Pey ve Tabake-i Totaliter (Bir Sınıfın Doğuşu Ardışık Devrim ve Totaliter Sınıf), Çev. H. Sima Besa, Andişe ve Hüner, Behmen 1346/1968, Sayı 1.

Gunder Frank, Andrew, Hademat-ı Encam Şode (Yapılmış Hizmetler), Çev. H. Sima Besa, Andişe ve Hüner, Behmen 1346/1968, Sayı 1.

Dore, R.P. Derendahten-i Tarhi Yekparçe Nov (?), Çev. J. Peykan, Andişe ve Hüner, Behmen 1346/1968, Sayı 1. /Modernleşmeyle ilgili/

Deutscher, Isaac, Keşf-i Sermaye (Sermaye'nin Keşfi), Çev. F. Sima Besa ve A. Fozunkav, Andişe ve Hüner, Mehir 1348/1969, Sayı 4 / Marksizm özellikle de Kapital eseriyle ilgili

Vusuki, Naser, Hakemiyet-i Mehdud-ı Milletha (Milletlerin Sınırlı Hakimiyeti), Andişe ve Hüner, Mehir 1348/1969, Sayı 4 / Marksist bir değerlendirme

Ek-3: Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-ı İctimai Yayınları Listesi

- 1) Y. Lacoste, Keşverha-yı Tovsee Neyafte (Gelişmemiş Ülkeler), Çev. Dr. Huşeng Nehavendi, 1340/1961.
- 2) P. Bessaignet, Reveş-i Merdomşenasi (Antropoloji Yöntemleri), Çev. Dr. Ali Muhammed Kardan, 1340/1961.
- 3) A. Suavy, Mukaddeme Ber İlm-i Cemiyet (Nüfus Bilimine Giriş), Çev. Dr. Cemşid Behnam, 1340/1961.
- 4) M. Halbwachs, Terh-i Revanşenasi-i Tebakat-ı İctimai (Sosyal Sınıfların Psikolojisi), Çev. Dr. Ali Muhammed Kardan, 1340/1961.
- 5) P. Bessaignet, Méthode del'anthropologie, 1340/1961. /Fransızca/
- 6) Huşeng PurKerim, Muhammed Hasan Sanioddevle, Feşendek Be Zamime-i Coğrafiyayı-i Talıkan (Monografi Defterleri 1), Mehir 1341/1962.
- 7) Dr. Cemşid Behnam, Cemiyetşenasi (Genel Demografi), Birinci Cilt, Mehir 1341/1962.
- 8) J. De Castro, İnsan-ı Gorosne, Jeopolitik-i Gorosnegi (Aç İnsan, Açlığın Jeopolitiği¹), Çev. Monir Cezeni, Mehir 1341/1962.
- 9) Sirus Tahbaz, Yuş (Monografi Defterleri 2), Hordad 1342/1963.
- 10) Mirza Hüseyin Han, düzenleyen: Dr. Menuçehr Sotude, Coğrafiya-yı İsfahan (Monografi Defterleri 3), Mordad 1342/1963.
- 11) Hosrev Hosrevi, Cezire-i Hark Der Dovre-i İstila-i Neft (Petrol İstilas Döneminde Hark Adası) (Monografi Defterleri 4), Şhriver 1342/1963.
- 12) Dr. Abbaskulu Hacenûrî, Mühendis İzzetullah Rastkar, Nusratullah serdari, Mühendis Abulkasım Kandhariyan, Mühendis Ali Medeni, Reveşha-yı Mukaddemati-i Amari (İstatistiksel Yöntemlere Giriş), Âbân 1342/1963.
- 13) Said Nefisi, Tarih-i İctimai-i İran der Devran-ı Piş Az Tarih ve Âğaz-ı Tarih (İran'ın Sosyal Tarihi), Dey 1342/1964.

¹ Géopolitique de la faim

- 14) Aristo, Usul-ı Hükümet-i Aten (Atina Hükümetinin İlkeleri), Çev. Bastani-i Parizi, t.y.
- 15) Gulam Hüseyin Saedi, İlhçı (Monografi Defterleri 5), İsfend 1342/1964.
- 16) Said Nefisi, Tarih-i İctimai-i İran Az İngiraz-ı Sasaniyan Ta İngiraz-ı Ümeviyan (İran'ın Sosyal Tarihi), İsfend 1342/1964.
- 17) E. Durkheim, Kavaid-i Reveş-i Camiaşınasi (Sosyolojik Yöntemin Kuralları), Çev. Dr. Ali Muhammed Kardan, Hordad 1343/1964.
- 18) F. Barth, İl-i Bâsırî (Bâsırî Aşireti) (Monografi Defterleri 6), Çev. Dr. Kazım Veditî, Şehrîver 1343/1964.
- 19) Dr. Mehdi Amani, Reveşha-yı Tehlîli-i Cemiyetşınasi (demografide Analitik yöntemler), Şehrîver 1343/1964.
- 20) Dr. Huşeng Nehavendi, İktisad-ı Cehan-ı Ferda (Yarının Dünyasının Ekonomisi), Şehrîver 1343/1964.
- 21) y.y. Berresi-i Mesail-i İctimai-i Şehr-i Tehran (Tahran Kentinin toplumsal Sorunlarını Araştırmak), Şehrîver 1343/1964.
- 22) Jan Tinbergen, Usul-ı Bernamerizi-i Roşd-ı İktisadi¹ (Ekonomik Büyüme Planlama İlkeleri), Çev. Dr. Amir Hüseyin Cehanbeglu, Âzer 1343/1964.
- 23) P. Bessaignet, Reveş-i Merdomşenasi, Antropoloji Yöntemleri, Çev. Dr. Ali Muhammed Kardan, II. Baskı, Dey 1343/1965.
- 24) Yves, Lacoste, Keşverha-yı Tosee Neyafte (Gelişmemiş Ülkeler), Çev. Dr. Huşeng Nehavendî, Ferverdî 1343/1965.
- 25) Zahra Şecii, Nemayendegan-ı Meclis-i Şura-yı Milli der Bisto Yek Dovre-i Kanungozari (Yürmi Bir Yasama Döneminde Milli Şura Meclisin Milletvekilleri), Hordad 1344/1965.
- 26) Claire Selltiz, Marie Jahoda, Morton Deutsch, Stuart W. Cook, Reveşha-yı Tahkik Der Ulum-i İctimai³ (Sosyal Bilimlerde araştırma Yöntemleri), Çev. Dr. Hosrev Mühendesî, Hordad 1344/1965.

¹ The Design of Development

² Les pays sous-développés

³ **Research methods in social relations**

- 27) Dr. Rıza Ulumi, Usul-ı Ulum-ı Siyasi (Siyaset Bilimi Temelleri), I. Cilt, Mordad 1344/1965.
- 28) M.J. Moroney, Vakıyat Hasıl Az Arkamlı(Rakamların Gerçeği), Çev. Abulkasım Kandhariyan, Tir 1344/1965.
- 29) Perviz Vercavend, Reveş-i Berresi ve Şenaht-ı Kolli-i İlât-ı Aşayir (Göçebe Aşiretlerin Genel Tanımak ve İnceleme Yöntemleri), Şehrivar 1344/1965.
- 30) Gulam Hüseyin Saedi, Hiyav veya Mişkinşehir, Âbân 1344/1965.
- 31) Hamid Neyir Nuri, Beyrak-ı İran (İran Bayrağı), Âbân 1344/1965.
- 32) Ataullah Mütedil, Neşr-i Andişeha ve Reveşha-yı Nov Der Rusta (Yeni Düşünceler ve Yöntemlerin Köyde Yayılması), Dey 1344/1966.
- 33) John Kenneth Galbraith, Reveşha-yı Tosee-i İktisadi² (Ekonomik Kalkınmanın Yöntemleri), Çev. Dr. Huşeng Nehavendi, İsfend 1344/1966.
- 34) Ilya pavlovich Petrushevskii, Keşaverzi ve Munasibat-ı Arzi der İran-ı Ahd-ı Moğol (Moğollar Döneminde İran'da Tarım ve Arazi İlişkileri), İki Cilt, Çev. Kerim Keşaverz, İsfend 1344/1966.
- 35) Georges Gurvitch vs., Mesael-i Revanşenasi-i Cem'i ve Revanşenasi-i İctimai³ (Kolektif psikoloji ve sosyal psikolojinin Meseleleri), Çev. Dr. Ali Muhammed Kardan, Fer verdin 1345/1966.
- 36) Gulam Hüseyin Saedi, Ehl-i Hava (Havadan) / monografi/, Ordibeheşt 1345/1966.
- 37) Cevad Safinejad, Talibâbâd /monografi/ Ordibeheşt 1345/1966.
- 38) Mecid Rehnoma, Mesael-i Keşverha-yı Asyayi ve Afrikayi (Asya ve Afrika Ülkelerinin Sorunları), Mordad 1345/1966 ve Behmen 1350/1972.
- 39) William Clement Kvaraceus, Bezehkari-i Nocevanan (Çocuk suçluluğu), Çev. İbrahim Reşidpur, Şehrivar 1345/1966.
- 40) Hasan Nerakî, Tarih-i İctimai-i Kaşan (Kaşan'ın Sosyal Tarihi), Mehir 1345/1966.

¹ Facts from Figures

² Economic Development in Perspective

³ Problèmes de psychologie collective et de psychologie sociale

- 41) Dr. Cemşid Behnam, Cemiyyətşenasi-i Umumi (Genel Demografi), Azer 1345/1966.
- 42) Par Petter J. Bjerve, Czeslaw Bobrowski, Alec Cairncross, Gregory Grossman, Borivoje Jelic, Jan Tinbergen, Bernamerizi Der Penc Keşver-i Orupayi¹ (Batı ve Doğu Avrupa'nın beş ülkesinde planlama), Çev. Abulfazl Kazı, Hordad 1346/1967.
- 43) Raymond Aron, Camiaşınasi-i Keşverha-yı san'ati (Sanayi Ülkelerinin Sosyolojisi), Çev. Rıza Alevi, 1348/1969.
- 44) Wilbur Lang Schramm, İrtibat-ı Cem'i ve Röşd-i Milli² (Kitle İletişim Araçları ve Ulusal Kalkınma), Çev. İbrahim Reşidpur, 1348/1969.
- 45) Jean Cazneuve, Merdomşenasi (Etnoloji), Çev. Süreyya Şeybani, 1349/1970.
- 46) Abdulali Fermanfermaiyan, Tahassus ve Niru-yi İnsani (Uzmanlık ve İşgücü), Mehir 1349/1970.
- 47) Shiba Prasad Chatterjee⁴, Cehan-ı Sevvom ve Keşverha-yı Pişreffte (Üçüncü Dünya Ülkeleri ve Gelişmiş Ülkeler), Çev. Dorre Mohacerani (Mir Hayder), 1349/1970.
- 48) René Guénon, Bohran-ı Donya-yı Müteceddid (Modern Dünyanın Bunalımı), Çev. Ziyaoddin Dehşiri, Hordad 1349/1970.
- 49) Ahmed Aşref, Aryuş Aşuri, Ali Benuazizi, Camiaşınasi-i Tabakat-ı İctimai Der Amerika ve Gozidei Az Asar Camiaşınasan-ı Amerika (Amerika'da Toplumsal Sınıfların Sosyolojisi ve Amerikan Sosyologların Eserlerinden Seçmeler), 1346/1967.
- 50) Peter Michael Blau, Bürokrasi Der İctima-ı Nov⁵ (Modern Toplumda Bürokrasi), Çev. Muhammed Ali Tusî, 1347/1968.
- 51) Joseph Ben-David vs., Tahavvul-ı Danişgahha Der Orupa ve Amerika (Alman, Engelestan, Feranse, Amerika, Şorevi) (Avrupa ve Amerika'da Üniversitelerin Dönüşümü), Çev. Nasir Muvafakiyan, 1347/1968.
- 52) Gulam Abbas Tevessüli, Berresi-i Heyet-i Amuzeşi ve Mesele-i Muallım Der Terh-i Amuzeş-i Sevad Ve Herfe (İsfahan ve Dezful),

¹ La planification en cinq pays de l'Europe occidentale et orientale : (Norvège - Pays-Bas- Yougoslavie- Pologne- U.R.S.S.)

² Mass Media and National Development

³ L'Ethnologie

⁴ (1903 –1989) was a Professor of Geography at the University of Calcutta

⁵ Bureaucracy in Modern Society

53) Perviz Vercavend, Bamedi Tayefei Az Behtiyari (Bamedi Bir Behtiyari Boyu), Şehriver 1346/1967.

53) Maurice Halbwachs, Terh-i Revanşenasi-i Tabakat-ı İctimai (Toplumsal Sınıfın Psikolojisi), Çev. Dr. Ali Muhammed Kardan, Mordad 1346/1967.

54) Nina Viktorovna Pigulevskaya, Tarih-i İran Az Dovran-ı Bastan Ta Payan-ı Sede-i Hecdehom (İran Tarihi Eski Çağlardan On Sekizinci Yüzyıla Kadar), Cilt 1, Çev. Kerim Keşaverz, Mordad 1346/1967 ve Behmen 1349/1971.

55) Nina Viktorovna Pigulevskaya, Tarih-i İran Az Dovran-ı Bastan Ta Payan-ı Sede-i Hecdehom (İran Tarihi Eski Çağlardan On Sekizinci Yüzyıla Kadar), Cilt 2, Çev. Kerim Keşaverz, Âzer 1346/1967 ve Azer 1349/1970.

56) Jean Fourastie, Vez' ve Şerayet-i Ruh-ı İlmi¹ (Bilimsel Ruhun Koşulları), Çev. Ali Muhammed Kardan, İsfend 1346/1968.

57) J.M.L. Peters, Sinema ve Nocevanan "Amuzeş-i Film"² (Sinema ve Gençler: Film Eğitimi), Çev. Dr. İbrahim Reşidpur, İsfend 1346/1968.

58) Pierre George, Nezeri Be Coğrafya-yı Cemiyet³ (Nüfusun Coğrafyasına Bir Bakış), Çev. Mehdi Amani, Fer verdin 1347/1968.

59) Fritzr Baade, Donya-yı Sal-ı Do Hezar⁴ (İki Bin Yılında Dünya), Çev. Şerif Lenkeranî, Hordad 1347/1968.

60) Çend Makale Derbare-i Durnegeri (Vizyonla İlgili Birkaç Makale), Derleyen: Amir Hüseyin Cehanbeglu, Tir 1347/1968.

61) Yves Lacoste, Cehan-ı Sevvom ve Pedide-i Kemroşdi⁵ (Üçüncü Dünya ve Az gelişmişlik Meselesi), Çev. Monir Cezeni, Tir 1347/1968.

62) Mehdi Amani, Menabe-i Amarha-yı Cemiyeti Der İran (İran'da Nüfus İstatistikleri Kaynakları), Âzer 1347/1968.

63) Fehrest-i Makalat Merbut Be Ulum-ı İctimai, Birinci Cilt, Behmen 1347/1969 ve Şehriver 1350/1971.

1 Les Conditions de l'esprit scientifique

2 L'éducation Cinématographique

3 Géographie de la population

4 Der wetlauf zum Jahre 2000 (Almanca)

5 Geographie du sous-developpement

- 64) Edward Saunders Rogers, Ekoloji-I İnsani ve Behdaşt¹ (İnsani Ekoloji ve Sğlık), Çev. Siyaveş Âgâh, Mordad 1348/1969.
- 65) Mahmud Ketirayi, Az Heşt Ta Heşt, Mordad 1348/1969.
- 66) Dr. Cemşid Behnam, Cemiyetşenasi (Genel Demografi), Behmen 1348/1970.
- 67) Jan Tinbergen, Usul-ı Bernamegozari-i Roşd-ı İktisadi² (Ekonomik Büyüme Planlama İlkeleri), Çev. Dr. Amir Hüseyin Cehanbeglu, 1347/1968.
- 68) Vasiliı Vladimirovich Bartol'd, Âbyari Der Torkestan³ (Türkistan'da Sulama), Çev. Kerim Keşaverz, Âzer 1350/1971.
- 69) Bağır Saruhani ve Ali Purtai, Fehrest-i Tahkikat Merbut Be Kudekan (Çocuk Araştırmaları Listesi), Dey 1351/1973.
- 70) Marianna Rubenovna Arunova, Klara Zarmairovna Ashrafian, Devlet-i Nadir Şah, Çev. Hemid Momeni, Hordad 1352/1973.
- 71) Jean Marie Albertini, Mekanizmha-yı Az Roşd Mandegi⁴ (Azgelişmişliğin mekanizmaları), Çev. A. Benisadr, Mehir 1352/1973.
- 72) Georges Gurvitch, Derâmedi Be Camiaşınasi-i Hukuki (Hukuk Sosyolojisine Giriş), Çev. Hasan Habibi, İsfend 1352/1974.
- 73) Georges Gurvitch, Mutalee derbare-i Tabakat-ı İctimai⁵ (Toplumsal Sınıf Çalışmaları), Çev. Bağır Perham, İsfend 1352/1974.
- 74) Zahra Şecii, Vezaret ve Veziran Der İran (İran'da Bakanlık ve Bakanlar), Birinci Cilt, Fer verdin 1355/1976.
- 75) Fehrest-i Makalat-ı Merdomşenasi (Antropoloji Makaleleri Listesi), Hordad 1356/1977.
- 76) Cevad Safinejad, Talibâbâd, İkinci Cilt, Âzer 1355/1976.
- 77) Cevad Safinejad, Asnad-ı Boneha, 1356/1977.

¹ Human ecology and health; an introduction for administrators

² The Design of Development

³ L'Irrigation en Turkestan

⁴ Les mecanismes du sous-development

⁵ études sur les classes sociales

78) Cevad Safinejad, Atlas-ı İlat-ı Kohkiluye, 1347/1968.

79) Habibullah Zencanî, Muhammed Araste Huy, Daryuş Sadri Vehidi, Mesele-i Mesken ve Terakom Der Vahedha-yı Meskuni (Konut Sorunu ve Konut Birimlerinde Yoğunluk), 1349/1970.

80) Mustafa Azkiya, Âbyari Der Vahedha-yı Kar-ı Zerai-i Ferdis (Ferdis Tarım Birimlerinde Sulama), 1352/1973.

81) Ferroh Aminzade, İrtibat Beyn-i Reşte ve Derece-i Tehsili ve Şoğl Der İran (İran'da Bölüm ve Eğitim Düzeyi ve İş Arasındaki İlişki), 1349/1970.

82) Habibullah Peyman, Aşkal ve Anva'ı Tasarruf Der Vahedha-yı Meskuni (Yerleşim Birimlerinde Sahiplenme Şekilleri ve Çeşitleri), 1349/1970.

83) Berresi-i İktisadi ve İctimai-i Rustaha-yı Bender Abbas (Bender Abbas Köylerinin Sosyo-ekonomik Araştırması), 1346/1967.

84) Berresi-i İktisadi ve İctimai-i Rustaha-yı Torbet-i Cam (Torbet-i Cam Köylerinin Sosyo-ekonomik Araştırması), 1348/1969.

85) Berresi-i İktisadi ve İctimai-i Rustaha-yı Guçan (Guçan Köylerinin Sosyo-ekonomik Araştırması), 1348/1969.

86) Abbas Hakani, Berresi-i Tahavvulat-ı Amuzeş ve Perveriş-i İran (İran'da Eğitimde Gelişmelerin Araştırılması), 1352/1973.

87) Mustafa Nirumend, Mecid Ahsen, Rahmetullah Cevaheripur, Berresi-i Haşiye Neşinan-ı Tehran (Tahran'da Taşrada oturanların Araştırması), 1350/1971.

88) Kamer Pilever, Berresi-i Müessesat-ı Amuzeşi-i Mored-i Niyaz-ı Karmendan-ı Tehsilkerde ve Hanevadehayeşan Der Do Menteke-i Sanati-i İran: Araa ve Tebriz (İran'ın İki Sanayi Bölgesinde Eğitimli Çalışanların Ve Ailelerinin İhtiyacı Olan Eğitim Kurumlarının İncelenmesi), 1355/1976.

89) Hüseyin Moradi Nejad, Perviz Pejuh Şeriatî, Berresi-i Nakş ve Aser-i Tehsilkerdegan-ı Harej Az Keşver Der Camee-i İran (Yurtdışında Eğitim Gören Kişilerin İran Toplumunda Rolü ve Etkisi), 1352/1973.

- 90) Ali Purtaï, Berresi ve Arzyabi-i Sazmanha-yı Refahi-i Kudekan ve Nocevanan Der Şehrestanha-yı Mohtelef-i İran (İran'ın Farklı Şehirlerindeki Çocuk ve Gençlerin Refah Kuruluşlarının Değerlendirilmesi), 1350/1971.
- 91) Mahmud Sotude Vend, Bo'd-i Hanevade ve İrtibat-ı An Ba Sevad ve Şoğl (Aile Boyutu ve Eğitim ve İşle İlişkisi), 1349/1970.
- 92) Cevad Safinejad, Bone, 1351/1972.
- 93) Tahavvulat-ı Amuzeş ve Pervereş der Dehe-i İnkılab (Devrim¹ Yıllarında Eğitimde Gelişmeler), 1351/1972.
- 94) Tahavvulat-ı Vez'-i İktisadi, Reftar-ı Kargozaran-ı İktisadi (Ekonomik gelişmeler Ekonomik ajanların davranışı), İran Merkez Bankası için hazırlanmış rapor, 1343/1964.
- 95) Habibullah Zencani, Mehdi Amani, Takvim-i Tarihi-i Demografik-i İran (İran'ın tarihi demografik takvimi), 1356/1976.
- 96) Ahmed Aşref, Camee ve İktisad Der Sokunetgah-ı Ferdovs (Ferdovs Yerleşkesinde Toplum ve İktisad), 1347/1968.
- 97) Ali Purtaï, Çegunegi-i Gozeran-ı Ovkat-ı Feragat Nezd-i Nocevanan ve Cevanan-ı Şehr-i Meşhed (Meşhed Şehrinde Gençler Boş Zaman Değerlendirmesi), 1352/1973.
- 98) Mustafa Nirumend, Mecid Ahsen, Haşiye Neşinan-ı Bender Abbas (Bender Abbas'ın Taşrada Yaşayanları), 1351/1972.
- 99) Abu Muhammed Vekili-i Kumî, Hovze-i İlmiyye-i Kum, 1348/1969.
- 100) Paul Vieille, Dovlet ve Feodalite Der İran² (İran'da Devlet ve Feodalite), Çev. Menuçehr Hezarhani, 1350/1971.
- 101) Amir Huşeng Keşaverz, Aşayer ve Mesele-i İskan (Göçebeler ve yerleştirme Meselesi), 1355/1976.
- 102) Amir Huşeng Keşaverz, Ali Nazem Rezevi, Aşayer ve Mesael-i Tovsee (Göçebeler ve Kalkınma Sorunları), 1355/1976.

¹ Beyaz Devrim kastedilmiştir.

² La féodalité et l'Etat en Iran

103) Mehdi Amani, Goftari Çend Piramun-ı Barveri Der Tehran (Tahrān'da Doğurganlık Hakkında Değerlendirme), 1352/1973.

104) Mecmue Konferansha-yı Seminar Derbare-i Omran-ı Sistan ve Belüçestan (Sistan ve Belüçestan Bayındırlığı Semineri Makaleleri), 1338/1959.

105) Morteza Kotobi vs. Mesael-i Merbut Be Amuzeş-i Mütevessite Der İnan (İnan'da Lise Eğitimiyle İlgili Meseleler), 1348/1969.

106) Mehdi Taleb, Monografi-i Deh Nov-ı Arak, 1346/1967.

107) Hüseyin Takipur, Monografi-i Kal'e Berber: Zemime-i İktisadi İctimai-i Rustaha-yı Bocnurd (Berber Kalesi Monografisi: Bocnurd Köylerinin Sosyo-ekonomik Araştırması Eki), 1347/1968.

108) Nader Afşar Naderi, Monografi-i İl-i Behmei, 1347/1968.

109) Hüseyin Melek, Cevad Safinejad, Vahedha-yı Andazegiri Der Rustaha-yı İnan, 1349/1970.

Ek-4: Müessese-i Amuzeş ve Tahkikat-ı Taavoni Yayınları

Menuçehr Nahid, Nakş-ı Şerketha-yı Taavoni Der Pişreft ve Tosee-i Keşaverzi (Tarımın Gelişmesinde Kooperatif Şirketleri Rolü), İsfend 1346/1968.

Ahmed Iraki, Teşkil ve Edare-i Şerketha-yı Taavoni (Kooperatif Şirketlerin Kuruluşu ve Yönetimi), 1347/1969.

/Uluslararası Çalışma Örgütü Raporu/ Nakş-i Şerketha-yı Taavoni Der Roşd-ı İktisadi ve İctimai-i Keşverha-yı Der Hal-ı Roşd (Kooperatiflerin Gelişmekte Olan Ülkelerin Ekonomik Ve Sosyal Gelişimindeki Rolü), Çev. Abdülhüseyin Muhammedi Alemdari, Tir 1347/1968.

Dr. Gulam Rıza Selim, Taavon Der Motun ve Edebiyat-ı Farsi (Fars Edebiyatı ve metinlerinde Kooperatif), Behmen 1347/1969.

/Uluslararası Çalışma Örgütü Raporu/ Mukaddemei Ber Cenbe-i Ameli-i Taavon¹ (Kooperatif Pratiğine Giriş), Çev. Mehdi Âhî, Ordibeheşt 1348/1969.

Kazım Vedii, Mukaddeme Ber Rustaşenasi-i İran (İran'ın Köy Araştırmalarına Giriş), Ordibeheşt 1348/1969.

Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO), NAKŞ-ı İktisadi-i Vasiteha ve Şerketha-yı Taavoni-i Mahigiri Der Okyanus-ı Hind (Hint Okyanusunda Aracılar ve Kooperatif Balıkçılık Şirketlerinin Ekonomik Rolü), Çev. Mahmud Setayeş, Ordibeheşt 1348/1969.

Şapur Şahin, Riyaziyat Der Bazergani ve Kesb-o Kar (İşletmelerde matematik), Tir 1348/1969.

Charles Gide, Taavoniha-yı Masraf² (Tüketim Kooperatifleri), Çev. Fethullah Bahari, Tir 1348/1969.

¹ Initiation a la pratique de la cooperation.

² Les societes cooperatives

Martin Abraham Abrahamsen, Taavon-ı Keşaverzi¹ (Tarım Kooperatifi), Çev. Abulhasan Güneylı, Behmen 1348/1970.

Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO), İtibar-ı Keşaverzi Az Tarık-i Şerketha-yı Taavoni ve Müessesat-ı Diğer (Kooperatif Şirketleri ve Diğer Kurumlar Aracılığıyla Tarım Kredisi), Çev. Mahmud Setayes, Behmen 1348/1970.

Bernard Lavergne, Taavoniha-yı Mesrefkonendegan ve Rejimha-yı Taavoni² (Tüketici Kooperatifleri ve Kooperatif Rejimler), Çev. Fethullah Bahari, Behmen 1348/1970.

Jean Orizet, Gostereş-i Taavon ve Degerguni ve Gerayeşha-yı Conbeş-i Taavon Pes Az Nohostin Ceng-i Cehani³ (Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren Kooperatif Hareketi), Çev. Yusef Garib, Ordibeheşt 1349/1970.

Bernard Lavergne, Erzeşha-yı Nezam-ı Taavoni-i Masrafkonendegan ve Rejimha-yı Taavoni⁴ (Tüketici Kooperatif Sisteminin Değerleri ve Kooperatif Rejimler), Çev. Fethullah Bahari, Ordibeheşt 1349/1970.

Georges Fauquet, Bahş-ı Taavon⁵(Kooperatif Sektörü), Çev. Lotfali Amîrî, Şehriver 1349/1970.

Jose Maria Rianza Ballesteros, Taavoniha-yı Tolid-i Kargerî⁶ (İşçi Üretim Kooperatifleri), Çev. Fethullah Bahari, Âzer 1349/1970.

Firuz Talıbbeygi, Andişeha-yı Taavon ve Tecrobiyat-ı Taavoni Der Keşverha-yı Der Hal-ı Tosee ve İnan (İnan ve Gelişmekteolan Ülkelerde Kooperatif Düşünceleri ve Deneyimleri), Şehriver 1350/1971.

Antoine Sauvage, Rahnema-yı Modiran-ı Bazergani-i Şerketha-yı Taavoni-i Keşaverzi⁷ (Tarımsal Kooperatiflerin Ticari Yöneticileri Rhberi), Çev. Abdülhüseyin Muhammedi Alemdari, 1350/1971.

¹ Agricultural cooperation

² . Le Régime Coopératif: Étude Générale De La Coopération De Consommation En Europe

³ . The Cooperative Movement since the First World War.

⁴ . Les Valeurs des sociétés coopératives consommation

⁵ . The co-operative sector; The place of man in co-operative institutions and the place of co-operative institutions in economic life

⁶ . Cooperativas de producción: experiencias y futuro

⁷ . **Guide commercial de l'administrateur d'une coopérative agricole**

Ek-5: Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-ı İctimai'nin Araştırmaları¹

Şehir Sosyolojisi

1. İran Şehirlerinde Nüfus İstatistikleri ve Atışı, Mehdi Safi ve P. Vieille, 1341/1962; (Özet).
2. Petrol Egemenliği Döneminde Hark Adası, Hosrev Hosrevi, 1341/1962; Milli Petrol Şirketi siparişi üzerine, Monografi,
3. Ahvaz Şehrinin Araştırması, P. Vieille, 1342/1963; İran Milli Petrol Şirketi siparişi üzerine, Nicel araştırma, Survey/anket.
4. İnsanların Memnuniyetini Kazanma konusunda İdari Organizasyonların Başarılı ve Başarısızlığının Nedenleri Hakkında Araştırma, Mordad 1343/1964; Sazman'ı Bazresi-yi Koll-ı Keşver'in siparişi üzerine, görüşme.
5. Tahran'ın Tarihi Eserleri ve Eski Binaları, 1345/1966; Betimsel araştırma.
6. Tahran'ın Nüfus Artışı Meselesi ve Ülkenin Bayındırlık Politikasıyla ilgili Konular, 1345/1966.
7. İran Akademisyenlerinin Özellikleri ve Sosyal Kökenleri, Hüseyin Muradinejad ve Perviz Pejum Şeriatı, 1346/1967.
8. Arak Kapsamlı Planı Sosyo-ekonomik Araştırmaları Genel Raporu, 1346/1967; Sazman-i Mesken siparişi üzerine, Planlama Teşkilatı'nın şehir planlama siyasetleri doğrultusunda yapılmıştır.

¹ Bu liste, elimde olan Müessese'nin arşivinde mevcut olan araştırmalar ve Mütalaat ve Tahkikat-ı İctimai Özeti (Çekide-i Mütalaat ve Tahkikat-ı İctiami) kitabının karşılaştırılmasından elde edilmiştir. Önünde "(Özet)" yazılan araştırmalar, kitapta bulunan ancak benim arşivimde olmayan araştırmalardır. Arşivimde olan ve kitapta adı geçmeyen araştırmalar ise son kısımda "Arşivde Bulunan Diğer Araştırmalar" başlığı altında gelmiştir. Bu araştırmaların birçoğunun bilgileri eksiktir, belki de kitapta yer almaması bundan kaynaklıdır.

9. Tahran Politeknik Üniversitesi Mezunları Görüşünde Eğitim ve İş İlişkisi, 1347/1968; anket.
10. İstihdam Yasalarında Eğitim ve İş İlişkisi, Foruzan Ziyadlu, Mehr 1347/1968.
11. Eğitim ve İş İlişkisi, Afşan Hesam Veziri vs. 1347/1968; anket, görüşme ve gözlem (Özet).
12. Taksitli Hayat, Daryuş Behazin ve Anuşirvan Rostempur, 1347/1968; (Özet).
13. Dilencilik ve Serserilik, Daryuş Behazin ve Anuşirvan Rostempur, 1347/1968; Belge inceleme, gözlem ve görüşme (Özet).
14. Ferdovs Yerleşiminde Toplum ve İktisat, Ahmed Aşref, 1347/1968; Nicel araştırma, (Özet).
15. Arak'ın Sosyo-ekonomik Araştırması, Arak Kapsamlı Planı Çalışmalarıyla İlgili, Gulam Abbas Tevessüli, Sazman-ı Mesken siparişi üzerine, 1347/1968; Nicel araştırma, (Özet).
16. Tahran'da Boşanma ve Onun Nedenleri, Kemal Ceylani vs. 1347/1968; (Özet).
17. Güney Horasan'ın Depremzede bölgelerde yenileme eylemleri, Bâkır Perham, 1349/1970; Nitel Araştırma, gözlem ve görüşme.
18. İran'da Devlet ve Feodalite, P. Vieille, Çev. Menuçehr Hezarhani, 1350/1971; Nitel Araştırma, Katılımcı gözlem (Özet).
19. Tahran'da Ev Kirası ve Kiracılık, I. Bölüm: Betimleyici çalışma, Mordad 1350, Firuz Tevfik vs. bu çalışma iki araştırmayı kapsamaktadır. Birincisi kiracılardan yapılan araştırma (görüşme ve anket) ve diğeri emlakçilerden (görüşme).
20. Bender Abbas Taşrada Oturanları, Firuz Tevfik, Mustafa Nirumend ve Mecid Ahsen, 1351/1972; Planlama ve Bütçe Teşkilatı siparişi üzere, survey araştırma yöntemi ve görüşme ve anket veri toplama aracıyla yapılmıştır (Özet).
21. Buşehir'in Hasır Evlerde (Keper) Yaşayanları (Ön Rapor), 1351/1972, Planlama Teşkilatı için, gözlem, görüşme, anket ve Nüfus Sayımı İstatistikleri.
22. Devrim'in On Yıllık Süresinde Eğitimde Gelişmeler, Behmen 1351/1973, Milli Eğitim Bakanlığı işbirliğiyle, Bu çalışmada İran'da eğitim tarihi gözden geçirilmiş, bu bağlantıda yasalardan ve ilgili kurumlardan bahsedilmiştir.

23. Meslekle Birlikte Okuma Yazma Eğitimi Planı Sınıfı Mezunları ve Okuma Yazma Bilmemekle Mücadele Sınıfı Mezunları Bakımından Okuma Yazma Öğrenme ve İktisadi İhtimai Etkisi, 2. Cilt, Kazım İzedi, Planlama Teşkilatı'nın 11204 projesi için, Hordad 1351/1972.
24. Tahran'ın Taşrasında Oturanlarında Beslenme ve Sağlık, Azer 1352/1973, Menije Dovlet, Gulam Hüseyin Saidi, Menuçehr Hezarhane, Bütçe ve Planlama Teşkilatı siparişi üzere, anket, (Özet)
25. İsfahan ve Dezful'de Fonksiyonel Okuryazarlık¹, 1352/1973, Kazım İzedi, Simin Afkahi, Tabakalı örnekleme yöntemi, anket (Özet)
26. Yurtdışında Eğitim Görenlerin İran Toplumunda Rolü ve Etkisi, 1352/1973, Hüseyin Muradinejad ve Perviz Şeriatı, anket ve görüşme, örnekleme 640 kişiyi içerirken sadece 176 anket toplanabilmiş ve analiz edilmiştir (Özet)
27. Fonksiyonel Okuryazarlı Eğitimi Öğrencilerinin Ders Programının ve Mesleki ve Pratik İhtiyaçları ile İlişkinin İncelenmesi, 1352/1973, Hüseyin Adibi, Bütçe ve Planlama Teşkilatı siparişi üzere, İçerik Analizi ve anket. (Özet)
28. Kentleşmenin Dönüşümü ve İran'ın Şehirlerinde Temel Aktiviteler, Mustafa Nirumend, Rahmetullah Cevahirpur, 1352/1973, 1956 ve 1966 Genel Nüfus Sayımı istatistikleri araştırılmıştır. (Özet)
29. Fonksiyonel Eğitim Sınıflarında ve Okuma Yazma Bilmeme ile Mücadele Sınıflarında 3 Yıl Mezuniyetten Sonra Okuryazarlık Düzeyinin İncelenmesi, cilt 2, Simin Afkahi ve Kazım İzedi, No.2, Hordad 1353, 1967 yılında UNESCO'nun, fonksiyonel eğitim projesinin pilot çalışmasının İran da dahil olmak üzere birkaç ülkede yapılması, toplumun sosyo-ekonomik gelişmesine yardımcı olacağı düşüncesi doğrultusunda olmuştur. Bu pilot çalışmanın 1348-49 yılında mezunları, bu araştırmanın konusu olmuştur. Sınav ve anket kullanılmıştır.
30. Şehir Encümenlerinde Mesleki – Sosyal Gruplar ve Üyelerin Toplumsal Kökeni, Menuçehr Sabüri Kaşani nejad, İsfend 1354/1976, arşiv çalışması ve anket,
31. Karar Verme ve Katılım (Mevcut Adem-i Merkezîyetçi Durumda Şehir Encümenlerinin Araştırılması), 1354/1976, Menuçehr Sabüri Kaşani vs. Bütçe ve Planlama Teşkilatı siparişi üzere, anket ve görüşme (Özet)

¹ functional literacy

32. Tahran'daki Site Yönetimlerinin İncelenmesi, 1354/1976, Asger Arcümen vs. anket ve görüşme. (Özet)

33. Tahran'ın Çevresindeki Köylü Ailelerde Kadınların Çalışmasının Etkilerini Araştırılması, 1354/1976, Hüseyin Meşhur, Kültür ve Sanat Bakanlığı siparişi üzere, anket (Özet)

34. İran'da Eğitim ve Öğretimin Dönüşümünün Araştırılması, Abbas Hakanî, Mordad 1352/1973, Milli Eğitim Bakanlığı siparişi üzere, istatistikler ve anket yöntemiyle yapılmıştır. Araştırmanın birinci bölümünde tarihi arka plan Darülfünun'un kuruluşundan Meşrutiyet'in ilanına kadar, Meşrutiyet'ten Pehlevi'nin tahta çıkmasına kadar, Pehlevi'nin tahta çıkmasından Şehrivar 1320/1941 olaylarına kadar, Şehrivar 1320/1941 olaylarından Behmen 1341/1963'e kadar ve Behmen 1341'/1963den 1351/1973'e kadar.

35. İran'ın Dört Sanayi Merkezinde Eğitimli Çalışanların ve Eşlerinin Boş Zaman Etkinliklerini İncelemesi, 1354/1976, Şirdoht Ziyareti (Laciverdi), anket (Özet)

36. Ebeveynlerin Tutumlarının Değişmesinde Göçün¹ Etkisi (Çocukların Sosyalleşmesi Hakkındaki Düşüncelerinin Çağdaşlaşmasına Yönelik), 1355/1977, Pervin Mustafa Ebyane vs., Yüksekisans Tezi, Anket

37. Katılımcı Yöntemlerin Araştırılması (Golsefid Köyü Örneği), 1356/1978, Tahire Adib Sabiri, Arşiv çalışması, görüşme ve anket (Özet)

38. Apartman Yaşamı Üzerine Araştırma ve Konut Refahı Konusunda Bir model Sunmak, 1356/1978, Periçehr Bohluli Makuyi, Arşiv çalışması, anket, görüşme ve gözlem. (Özet)

39. Yoğun Nüfuslu Şehirlerde Konut Kooperatifleri Geliştirme ve Güçlendirme Olanaklarını İnceleme (Tahran, İsfahan, Şiraz Örnekleri), Birinci Bölüm: Tahran'da Konut Kooperatifleri İlişkin Konut Durumu, 1356/1978, Razmik Ananiya Estapaniyas vs., anket, gözlem, görüşme. (Özet)

40. Tahranlı Dul Kadınların Sorunları, 1356/1978, Simin Afkahi, Jaklin Rudolf Tuba, Küme örnekleme, anket, (Özet)

41. Bölgesel Bayındırlığın Toplumsal Yönleri (Köy Encümenlerinin Yerel Karar Alma ve Katılımdaki Rolü), 1357/1979, Menüçehr Sabüri Kaşani Nejad, gözlem ve anket (Özet)

Köy Araştırmaları

¹ . köyden şehire

1. Sistan ve Haş Köylerinin Sosyo-Ekonomik Yapısına İlişkin Ön Rapor, Behmen 2535 (1355)/1977, Mustafa Azkiya vs., gözlem, görüşme, anket;
2. Köy Araştırmaları Departmanı'nın Araştırma ve Yayın Listesi, 2517 (1958)/ - 2537(1355)/1977 yılları arası; Hordad 2537(1355)/1977, Mensur Vusuki vs.,
3. Bâkırâbâd ve Toprak Reformu, Mustafa Muhacirani ve Ali Akber Nikhulk, 1344/1965, Bütçe Teşkilatı siparişi üzere, gözlem, görüşme ve anket
4. Meşhed Köylerinin İktisadi İçtimai İncelemesi, Planlama Teşkilatı için (1406 projesi), Tir 1345/1966, anket, gözlem ve bir köyün monografisi,
5. Sebzevar Bölgesi Köylerinin İktisadi İçtimai İncelemesi, Planlama Teşkilatı için (1406 projesi), İsfend 1345/1967, anket, gözlem ve bir köyün monografisi,
6. Bender Abbas'ta Toprak, Sebze Meyve ve Su Ürünleri Meselelerinin İktisadi İçtimai İncelemesi, 1346/1968, Kazım Vedii vs., gözlem ve görüşme. (Özet)
7. Hasanlengi, Benderabbas'tan Bir Köy (Bender Abbas Köylerinin İktisadi İçtimai İncelemesinin Eki), 1346/1968, Ali Akber Nikhulk, Monografi, Planlama Teşkilatı siparişi üzerine.
8. Hacıâbâd'ın Monografisi (Bircend Köylerinin Sosyo-Ekonomik Araştırması), 1346/1968, Mustafa Azkiya, Planlama Teşkilatı, (Özet)
9. Gonabad Köylerinin İktisadi İçtimai İncelemesi, 1347/1969, İhsan Neraki vs., Planlama Teşkilatı siparişi üzerine, saha araştırması, gözlem ve ekte bir monografi (Özet)
10. Bocnurd Köylerinin İktisadi İçtimai İncelemesi, Planlama Teşkilatı için (1406 projesi), İsfend 1347/1969, anket, gözlem ve bir köyün monografisi
11. İdo'nun Monografisi (Gonabad köylerinin İktisadi İçtimai İncelemesinin Eki), Mustafa Azkiya ve Resul Rızgcu, İsfend 1347/1969, Planlama Teşkilatı için.
12. Rıza Pehlevi (Kasr-ı Şirin) Tarım Anonim Şirketi, Menüçehr Mohseni, Cevad Safinejad, Toprak Reformu ve Köy Kooperatifi Bakanlığı, 1804 projesi konusu, İsfend 1348/1970, görüşme, gözlem ve anket;
13. Fereh (Senendec) Tarım Anonim Şirketi, Ğulamhüseyin Babayi Himmeti, Toprak Reformu ve Köy Kooperatifi Bakanlığı, 1348/1969, görüşme, gözlem ve anket. (Özet)
14. Deregez Köylerinin İktisadi İçtimai İncelemesi, İhsan Neraki vs. Planlama Teşkilatı için (1406 projesi), Mehir 1348/1969, anket, gözlem ve bir köyün monografisi,

15. Dergezin (Hemedan) Tarım Anonim Şirketi, Mustafa Azkiya vs. 1348/1969,
16. Rıza Pehlevi (Kasr-ı Şirin) Tarım Anonim Şirketi İktisadi İçtimai İncelemesi Raporları Özeti, 1349/1971. (Özet)
17. Gernsar Tarım Anonim Şirketi'nin İçtimai İktisadi Araştırmasıyla ilgili özet rapor, Davud Kıyanimeneş ve Gulamhüseyin Nikgöher, İş veren: Kooperatif ve Köy İşleri Bakanlığı, 1349/1971, anket, gözlem ve görüşme. (Özet)
18. Neyvan Nar (Golpaygan) Tarım Anonim Şirketi'nin İçtimai İktisadi Araştırmasıyla ilgili özet rapor, 1349/1971. (Özet)
19. Semeskende (Sari) Tarım Anonim Şirketi'nin İçtimai İktisadi Araştırmasıyla ilgili özet rapor, Aliakber Nikholk, İş veren: Kooperatif ve Köy İşleri Bakanlığı, 1349/1971. (Özet)
20. Dergezin (Hemedan) Tarım Anonim Şirketi'nin İçtimai İktisadi Araştırmasıyla ilgili özet rapor, Mustafa Ezkiya, Mustafa Muhacerani ve Cevad Safinejad, Toprak Reformu ve Köy Kooperatifi Bakanlığı, 1349/1971. (Özet)
21. Fereh (Senendec) Tarım Anonim Şirketi'nin İçtimai İktisadi Araştırmasıyla ilgili özet rapor, Şıla Refii, Şadab Vecdi, Toprak Reformu ve Köy Kooperatifi Bakanlığı, 1349/1971. (Özet)
22. Bircend, Kasr-ı Şirin, Hemedan, Senendec, Gernsar, Golpaygan ve Sari'de Toprak Reformu Sonuçları, Mustafa Muhacerani, Ferroh Eminzade, Mustafa Ezkiya, Aliakber Nikholk, Davud Kıyanimeneş ve Gulamhüseyin Babayi Himmeti, Toprak Reformu ve Köy Kooperatifi Bakanlığı, 1349/1971. (Özet)
23. Kaşmer Köylerinin İktisadi İçtimai İncelemesi, Mustafa Ezkiya, Menüçehr Mohseni, Aliakber Nikholk, Planlama Teşkilatı için (1406 projesi), Mehr 1349/1970, anket, gözlem ve bir köyün monografisi.
24. Türbet-i Hayderiye Köylerinin İktisadi İçtimai İncelemesi, Gulamhüseyin Babayi Himmeti, Planlama Teşkilatı için, 1349/1971. (Özet)
25. Tabes Köylerinin İktisadi İçtimai İncelemesi, Planlama Teşkilatı için (1406 projesi), Mehr 1349/1970, anket, gözlem ve bir köyün monografisi.
26. Neyvan Nar (Golpaygan) Tarım Anonim Şirketi, Cevad Safinejad, Vida Hacebi, Huşeng Keşaverz, 1350/1972. (Özet)

27. Fereh (Senendec) Tarım Anonim Şirketi, Ğulamhüseyin Babayi Himmeti, Köy İşleri ve Kooperatif Bakanlığı'nın Köy Araştırmaları Bölümü, 1804 Projesi, Şehrıver 1350/1971. anket, gözlem ve görüşme.
28. Germsar Tarım Anonim Şirketi, Davud Kiyani Meniş, Kooperatif ve Köy İşleri Bakanlığı'nın Köy Araştırmaları Bölümü, 1804 Projesi, Şehrıver 1350/1971, anket, gözlem ve görüşme.
29. Semeskende (Sari) Tarım Anonim Şirketi, Aliakber Nikholk, Kooperatif ve Köy İşleri Bakanlığı'nın Köy Araştırmaları Bölümü, 1804 Projesi, Şehrıver 1350/1971, anket, gözlem ve görüşme.
30. Dergezin (Hemedan) Tarım Anonim Şirketi, Mustafa Ezkiya, Kooperatif ve Köy İşleri Bakanlığı'nın Köy Araştırmaları Bölümü, 1804 Projesi, Şehrıver 1350/1971, anket.
31. "Cohah" Tabes'te Bir Köy, Davud Kiyani Meniş, Kooperatif ve Köy İşleri Bakanlığı'nın Köy Araştırmaları Bölümü, 1804 Projesi, İsfend 1351/1973, anket ve görüşme.
32. Mirkale, Deregez'den Bir Köy, Gulamhüseyin Amirşahi, Mustafa Ezkiya, Muhammed Muhacer İrevani, Aliakber Nikholk, Kooperatif ve Köy İşleri Bakanlığı, 1352/1973. Görüşme ve gözlem. (Özet)
33. Semerkave Türbet-i Cam'dan bir Köy, Mustafa Ezkiya, Kooperatif ve Köy İşleri Bakanlığı'nın Köy Araştırmaları Bölümü, 1804 Projesi, Ordıbeheşt 1352/1973, anket ve görüşme.¹
34. Ferdıs Tarım Çalışma Birimlerinde Sulama, Mustafa Ezkiya, 1352/1973. (Özet)
35. Kürdistan Hoşneşinleri, İsfend 1355/1977; gözlem, görüşme ve anket.

Sosyal Psikoloji

1. Tahran'da Televizyon, Murtaza Kotobi vs. İşveren: İran Milli Televizyonu, 1346/1967. Anket.

¹ İran'ın köy meseleleri konusundaki araştırmalar 1343 yılından Müessese'nin Köy Araştırmaları grubu tarafından başlamıştır ve şimdiye kadar 35 bölge araştırılmıştır. Kapsamlı araştırma yöntemi ve derinlemesine araştırma yöntemi bu çalışmalarda kullanılmıştır. Bu çalışmalar Kooperatif ve Köy İşleri Bakanlığı'nın ilgisini çekmiş ve 1350 yılında 1804 sözleşmesi bakanlık ve Müessese arasında yapılmıştır.

2. İran'da Yüksek Eğitimle ilgili Meseleler, Murtaza Kotobi vs. 1347/1968. Anket (Özet)
3. İran'da Lise Eğitimiyle ilgili Meseleler, Murtaza Kotobi vs. 1347/1968. Anket (Özet)
4. Kohgiluye Göçebelerinin Nüfusu ve Tanıtımı, Cevad Safinejad vs. 1347/1968. Anket (Özet)
5. Behmei Aşiretinin Monografisi, Nadir Afşar Nadiri, Kohgiloye Bayındırlık Organizasyonu, 1347/1968. (Özet)
6. Ruh Hastalıkları Hastanesi (Razi Ruh Hastalıkları Hastanesi), Behmen 1348/1970.
7. İran'da Marketing ve Toplumsal Engelleri, Ali Akber Ferhengi (Yükseklisans Öğrencisi), 1348-49/1969-70 Eğitim Yılı,
8. Çocuklar ve Gençlerin Onlarla İlgili Olan Örgütlerin Hizmetlerini Kullanımındaki Sorunları, Ali Purtaı, Behmen 1350/1972,
9. Tahran'da ve Diğer Şehirlerdeki Çocuklar ve Gençlerin Refahı İle İlgili Çalışan Örgütlerin Çok Boyutlu Karşılaştırması, Ali Purtaı, Âbân 1349/1970,
10. Bem'de Çocuklar ve Gençlerin Gereksinimleri ve Sorunları, Baqır Saruhani ve Ali Purtaı, Şehrivar 1350/1971, Planlama Teşkilatı'nın 15707 projesi kapsamında, görüşme ve anket.
11. İran'da Çocuklar ve Gençlerin Refahı İle İlgili Çalışan Örgütlerin 25 Yaşından Küçük Kullanıcıları, Ali Purtaı, 2. Baskı, Xordad 1353, görüşme ve anket.
12. İran Toplumunun Çocukların ve Ergenlerin Bazı Meselelerine ve İhtiyaçlarına Yanıtı, çocuk ve gençlerle çalışan örgütler araştırılmıştır, Baqır Saruhani ve Ali Purtaı, Planlama Teşkilatı siparişi üzerine, Dey 1350/1971. Anket
13. İran'ın Farklı Şehirlerinde Çocuklar ve Gençlerin Refahı İle İlgili Çalışan Örgütlerin Değerlendirilmesi, Ali Purtaı, Âbân 1350/1971, Planlama Teşkilatı'nın 15707 projesi kapsamında, görüşme ve anket.
14. Ülke Çapında Çocuk ve Gençlere Yönelik Refah Örgütleri Personelinin Özelliklerinin ve Görüşlerinin Belirlenmesi, Morteza Sakebfer, Ali Purtaı, Âbân 1350/1971, Planlama Teşkilatı'nın 15707 projesi kapsamında, anket.
15. Boş Zaman Değerlendirilmesi (Meşhed Şehrinin Gençleri ve Ergenleri), Ali Purtaı, 1352/1974. Anket ve görüşme (Özet)

16. Meşhed Şehrinde Gençlerin Eğitim Meselelerinin Araştırması, Hüseyin Laciverdi, 1352/1974,

17. Tahran'da Boşanmış Kadınların Durumunun Araştırması, Vida Nesihî, 1. Cilt, Ordibeheşt 1356/1977, Boşanmakla ilgili yasaların dönüşümü, İslamî fıkıh ve medeni hukukta boşanma, Aile Koruma Yasası araştırıldıktan sonra boşanmış kadınların durumu incelenmiştir.

Göçebe Araştırmaları

1. Göçebelerde Aile ve Kalkınma, Elvia Restrepo (Afşar Nadiri), Tir 2535, Bütçe ve Planlama Teşkilatı tarafından İran'ın Göçebelik Meseleleri Semineri'nde sunulmak üzere yayınlanmıştır.

2. Kohgiluye ve Boyer Ahmed Bölgesi Bayındırlığının toplumsal yönleri projesinin genel ve istatistiksel verileri, Amir Huşeng Keşaverz, İsfend 1354/1976, Bütçe ve Planlama Teşkilatı, Kohgiluye ve Boyer Ahmed Bayındırlığı Kurumu siparişi üzerine,

3. Çalışma¹nın Toplumsal Yönleri (Kohgiluye ve Boyer Ahmed Bölgesi Bayındırlığının toplumsal yönleri projesi), Mir Seyid Ali Nazım Rezevi, Seyid Muhammed Rıza Hüseyini Kazeruni, Mehr 2535, anket

4. Göçebeler ve Kalkınma Meseleleri, Amir Huşeng Keşaverz ve Mir Seyit Ali Nazım Rezevi, Tir 2535,

5. İran göçebeleriyle ilgili Farsça Kaynakları ve Referansları (bibliyografi), Tir 1357/1978.

Diğer Çalışmalar

1. Yirmi Bir Yasama Döneminde Milli Şura Meclisinin Milletvekilleri, Zahra Şeyh, 1344/1965, (Özet)

2. Kaşan'ın Toplumsal Tarihi, Hasan Neraki, 1345/1966. (Özet)

3. İran'da İş ve Sanayi kaynakçası ve referansları, Ğulam Abbas Tevessüli, Muhammed İbrahim Müvehhidi, Tir 1353/1974.

¹ . iştigal

4. İran'da Bakanlık ve Bakanlar, Siyaset Sosyolojisi bakımından araştırma, 1. Cilt, İran'da Bakanlık ve Dönüşümü, Zahra Şecii, Ferwerdin 2535,

Arşivde Bulunan Diğer Araştırmalar

1. İran'da Halı Sektörü¹ (Kaşan, Ferwerdin 1345; Azerbaycan, Mehr, 1348;),
2. Tahran'da Televizyon izleyicilerinin İran Televizyonu Programıyla İlgili Görüşlerinin İncelemesi, İran Milli Televizyonu Kamuoyu Yoklama ve Toplumsal Araştırmalar Bölümü işbirliğiyle. Dey 1345, anket.
3. Naziabad Mahallesinin Sosyolojik Bakımdan İncelemesi, anket, demografik bilgiler, sosyoekonomik durum, madde bağımlılığı, aile sağlığı ve hastalıkları ankette yer almıştır.
4. Arak Kapsamlı Planı, Planlama Teşkilatı'nın şehir planlama siyasetleri doğrultusunda, Sazman-i Mesken siparişi üzere yapılmıştır.
5. Horasan'ın Depremzede Bölgelerinden Raporlar, mevcut durumun tespiti ve yenileme için öneriler,
6. Rezaiye Sakinlerinin Kitle İletişim Araçlarıyla İlgili Görüşlerinin Araştırması, Ali Asedi, İran Milli Televizyonu Kamuoyu Yoklaması ve Toplumsal Araştırmalar Bölümü, 1347, anket
7. Tahran Politeknik Üniversitesi Mezunları Görüşünde Eğitim ve İş İlişkisi, 1347, anket,
8. İstihdam Yasalarında Eğitim ve İş İlişkisi, Foruzan Ziyadlu, Mehr 1347, Bu araştırmada 1301 ve 1345 yılları İstihdam Yasası incelenmiş ve karşılaştırılmıştır.
9. Ramser'de yapılan Eğitim Devrimi Konferansı'ndan (15-17 Mordad 1347) sonra İsfahan Üniversitesi Coğrafya Gurubu'nun İsfahan'daki ana okuldan üniversiteye eğitim merkezleri üzerine yaptığı istatistiksel araştırma, İsfend 1347,
10. Planlama Teşkilatı, Bölgesel Bayındırlık Merkezi, Haş, Ferwerdin 1348, coğrafi konumu, toprağı, su kaynakları, tarım ve hayvancılık durumu, sanayi ve madenlerin durumu araştırılmıştır.

¹ Bu araştırmanın girişinde İran'da halı sektöründe yaşanan karmaşalar sonucunda 1343 yılında Planlama Teşkilatı tarafından halı sektörünün kapsamlı araştırılması istendiğı yazılmıştır. Böylece İran'ın farklı bölgelerinde konu araştırılmıştır.

11. Fonksiyonel Okuryazarlık¹ taslağının değerlendirilmesi, İsfend 1349, İsfahan ve Dizful'ta yapılmıştır. Kasım 1964 yılında UNESCO'da Okuryazarlık Programı onaylandıktan sonra İran'da da Eylül 1965 yılında bu programa katılmak onaylandı (s. 2). 1967 yılında fonksiyonel okuryazarlık planı İran devleti, UNESCO ve UNDP arasında 4 yıllık bir çalışma yürütmek üzere imzalandı (s. 7). Haziran 1969 yılına kadar devam eden Birinci aşamada yaklaşık 8 Bin çiftçi, sanayi işçisi ve evde çalışana eğitim verildi ve 1970 yılında fonksiyonel okuryazarlık planı genel okuryazarlık programının yerine geçirildi (s. 7). Bu araştırma, okuryazarlık programının başarısı ve başarısızlığını İran'da incelemiştir. Araştırmaya göre okuma yazma bilmeyen kişilerin sayısı 1335 yılında yüzde 85'ten 1345 yılına yüzde 72'ye indirilmiştir. Ancak söz konusu 10 yılda okuma yazma bilmeyenlerin sayısı 11 milyondan 12 milyona artmıştır (s. 2). Bu çalışmada yaygın olan genel okuryazarlık eğitimin yanı sıra, toplumun ihtiyaçlarına bağlı olarak seçmeli² ve yoğun³ eğitimi önerilmiştir (s. 2).

12. Güney Horasan'ın Depremzede bölgelerde yenileme eylemleri, Baqer Perham, şehir sosyolojisi araştırmaları,

13. Behbahan Kapsamlı Planı'nın birinci aşamasının özet raporu, Bayındırlık ve Mesken Bakanlığı siparişi üzerine,

14. İranşehir (sosyoekonomik araştırma), Planlama ve Bütçe Teşkilatı, Merkez-i Pejuheş-i Halic-i Fars ve Derya-yı Umman, Ordibeheşt 2535, bu çalışmada genel nüfus istatistikleri, kümültülerde yaşayanların⁴ durumu (görüşme yöntemiyle) ve İranşehir'deki yemek alışkanlıkları ve yemeklerin besin içerikleri ve değerleri araştırılmıştır.

15. Tehranpars, Kuy-ı Bank-ı Sipeh, şehir yapımında uyulması gereken iktisadi ve içtimai konular,

16. Tahran'ın gecekonduluların araştırılması, Behmen 1350, Planlama Teşkilatı'nın projesi,

17. Üniversiteye giriş Yarışmaları, Tahran Üniversitesi örneği, Eğitim Devrimi amaçları doğrultusunda yapılmıştır.

18. Tahran Üniversitesi adaylar ve kabul alanlar, 1350-51 eğitim yılı, Behmen 1350, Eğitim Devrimi amaçları doğrultusunda yapılmıştır.

¹ functional literacy

² selective

³ Intensive

⁴ Keperneşin

19. Planlama Teşkilatı, Sistan ve Beluçistan İktisadi İçtimai Araştırması, No. 3, Sistan ve Beluçistan Planlama Merkezi, Dey 1351,

20. Planlama Teşkilatı, Battle Bölgesel Bayındırlık Projesi, Ekim 1972, Battle Memorial Enstitüsü, Colombus Merkezi, Planlama Teşkilatı'nın amaçları doğrultusunda hazırlanan bu rapor, genel bölgesel bayındırlık raporu ve 11 planlanan bölge için 11 bölgesel rapor olarak iki ana bölümden oluşmaktadır. Genel raporda daha çok bölgeler arası ilişkilere ve birbirlerine etkilerine ve milli bayındırlığa odaklanırken bölgelerin raporunda her bölgenin gelişme durumu tartışılmaktadır.

21. İran'da farklı sektörlerde çalışan kadınların durumu araştırılmıştır. İran'da genel olarak kadınların sosyal durumu, kadınların çalışma durumu ve Toplumsal alanda eşitlik gibi konular köylerde ve şehirlerde araştırılmıştır. Bu araştırma 1351 yılı istatistiklerine ve 1345 yılı nüfus sayımına ve Çalışma Bakanlığı'nın 1348 yılında yaptığı İnsan Kaynağı Örneklemesi'ne dayanarak yapılmıştır.

22. 1351 yılında Doğu Azerbaycan İktisadi İçtimai Profili, İsfend 1352, No. 5, Bütçe ve Planlama Teşkilatı, Önsöz'ünde şöyle yazılmıştır: "Her Türlü Planlamada, en önemli mesele, mevcut durumu tanımaktır".

23. Tahran tüketici kooperatiflerinde alım-satım fiyatlarının araştırılması; Behmen 1352, Bu araştırma Müessese'nin Kooperatif Araştırmaları bölümü tarafından 1351 yılında sarf malzemelerin fiyat artışıyla mücadele için kooperatiflerin iyi bir çözüm olabilmeyi araştırma amacıyla yapılmıştır. Giriş bölümünde İngiltere'den başlayan Tüketici Kooperatif Hareketi'nden ve II. Dünya Savaşı sırasında İran'a girdiğinden bahsedilmiştir. Bu araştırma sırasında şehirde alışveriş durumu incelenmiş kooperatif şirketleriyle ilgili kamuoyu yoklaması (anket) yapılmıştır.

24. Planlama ve Bütçe Teşkilatı, Zabul, Zabul'un iktisadi içtimai araştırması, sulama ve tarım, beslenme olarak üç bölümden oluşmuştur.

25. Planlama ve Bütçe Teşkilatı, Seravan,

26. Lisans tez çalışması, Mahabad şehrinin içtimai iktisadi durumundan bir analiz; Danışman: Dr. Hüseyin Adibi, öğrenci: Maşallah Hicri, 1351-52;

27. İran'da İşsizlik Sigortası Sisteminin Kurulması, Ziya Muceddi, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Kurumu ve İştigal Genel Müdürlüğü işbirliğiyle, Tir 1353, Bu çalışma İran'da işsizlik sigortasıyla ilgili rapor, Federal Almanya'da İşsizlik sigortası, Uluslar arası İş Örgütü'nün işsizlik sigortası projesi, İngiltere'de ihraç ve işten çıkarılma tazminatı, Farklı ülkelerde işsizleri destekleme maliyetinden bir rapor kapsamaktadır.

28. İran'ın iki sanayi bölgesinde (Arak ve Tebriz) eğitimli memurlar ve ailelerinin ihtiyacı olan eğitim kurumları, Kamer Pilever, 2535,
29. Mehir: Gerçek veya Yasal Prosedür; Jaklin Rudolf Tuba, Simin Afkahi, Karşılaştırmalı Sosyoloji departmanı, 2536,
30. aile ve nüfusla ilgili üç yasa için uygun yürütme organlarının karşılaştırması: kürtaj, evlilik yaşı ve çok eşlilik, seçilmiş üç şehirde: Şehriza, Necefabad, Kazvin. Jaklin Rudolf Tuba. Karşılaştırmalı Sosyoloji departmanı, 2536.
31. Lisans tezi, Tahran'da Çevre Kirliliğinin incelemesi, Muhammed Ali Rumi, Danışman Hoca: Dr. İzedi,
32. Milli Eğitim Bakanlığı, 2533-34 eğitim yılında yetişkinlerin genel eğitimi öğrencilerinin sosyo-ekonomik ve kültürel durumunun araştırması, Mordad 2536,
33. Lisans tezi, Orta Okul Üçüncü Sınıf Öğrencilerin Öğrenmesini Etkileyen Faktörler, Jale Hormozi, Danışman Hoca: Dr. İzedi, 2537, anket;
34. Lisans tezi, farklı yıllarda yazılan 50 seyahatname incelenip İran'ın toplumsal durumu araştırılmıştır. Mehrengiz Perçemi, Danışman Hoca: Cevad Safinejad; 1357-58 eğitim yılı,
35. Ciroft'un köyleriyle ilgili yapılan bir araştırma, Sazman-i Ümran-i Ciroft, Hordad 1352, anket
36. Gilan'ın Limüça Köyünün İktisadi Araştırması, R. Grosar (?), Samed Firuzi'nin işbirliğiyle, Dey 1340,
37. Köy Araştırmaları Grubu, Tir 1344, balıkçılık yasağı balıkçılar için istihdam olanakları, Kuzey Su Ürünleri Anonim Şirketi siparişi üzerine, anket,
38. Talibâbâd Köyünün Monografisi, Cevad Safinejad, Dey 2535, Araştırmada Monografi tekniğinin Fransız LePlay'ın uyguladığından bahsedilmiştir. İlk monografilerin daha çok tarihi yönü olduğu, ancak köy monografilerinin daha çok 20. Yüzyılda Amerikan sosyologları tarafından yaygınlaştığından söz edilmiştir. Bu doğrultuda W. H. Wilson, C.O.Gill, Brunner, Baranson, Terpenning, Zimmermani Smith, Taylor, Whetten, ve

Nelson'nun ismi geçmiştir. Ayrıca Mendras, Bernot-Blancard'ın çalışmalarından da bahsedilmiştir.¹ Bu çalışmada gözlem, görüşme, senedler ve kaynaklar kullanılmıştır.

38. Köy Araştırmaları Departmanı, Bender Abbas bölgesi Köylerinin İktisadi İçtimai İncelemesi, Planlama Teşkilatı için (1406 projesi), Azer 1346, anket, gözlem ve bir köyün monografisi,

39. Köy Araştırmaları Departmanı, Neyşabur bölgesi Köylerinin İktisadi İçtimai İncelemesi, Planlama Teşkilatı için (1406 projesi), Behmen 1346, anket, gözlem ve bir köyün monografisi,

40. Benderabbas Şehri, Benderabbas'ta arsa fiyatının artışının nedeni, Sebze Bender Abbas'ta Pazarlaması ve toplumsal sorunları, Basra Körfezi, Benderabbas'ın su ürünleri ve bayındırlığı araştırılmıştır.

41. Köy Araştırmaları Departmanı, Altı bölgede Köy Kooperatif Şirketlerinin İktisadi İçtimai İncelemesi, Toprak Reformu ve Köy Kooperatifi Bakanlığı siparişi üzerine Hemedan, Senendec, Kasr-i Şirin, Sari, Germsar ve Golpaygan bölgelerinde 79 Köy Kooperatif Şirketin incelemesiyle yapılmıştır. Bu çalışmada Köy Kooperatif Şirketlerinin köylere girişi, nasıl faaliyete başladıkları, idare tarzının nasıl olduğu, köylerde etkileri, insanların ne kadar bu kooperatiflerden faydalandıkları ve kooperatiflerin karşılaştıkları zorluklar ve sorunları tespit etmek amaçlanmıştır. Anket ve görüşme tekniği kullanılmıştır.

42. Kazvin'in Dovletâbâd'ında Toprak Reformu ve Bilgi Ordusu, Hüseyin Muradinejad, Dey 1347, Yüksek lisans Tezi, Danışman Hoca: İhsan Neraki, gözlem, görüşme, anket kullanılmıştır.

43. İstihbanat- Neyriz bölgesinin tarımsal bayındırlık araştırmasıyla ilgili bir rapor, bölgesel Bayındırlık Merkezi (Defter-i Ümran-ı Nahiyeyi), 1347,

44. Göçebe araştırmaları grubu, Kohkiluye'nin Aşiretlerinin Listesi, Kohkiluye Ümran Örgütü için, Şehriver 1347, Monografi, Araştırmaya göre, göç halinde olmak, yolların durumu, iller arası hareket, araştırma ünitesi, nüfus sayımının tarihinin göç zamanına denk gelmesi, nüfus kimliğinin birçok kişide olmaması gibi meseleler göçebe nüfusun belirlemesini zorlaştırmıştır.

¹ . Orazan 1333, Tatneşinhaye Bluke Zahra 1337, Feşendek Huşeng Purkerim, Yuş Sirius Tahbaz, İlhçi Gülamhüseyin Saidi, Hiyav ya Mişkinşehir Saidi,

45. Köy Araştırmaları Departmanı, Türbet-i Cam Köylerinin İktisadi İçtimai İncelemesi, Planlama Teşkilatı için (1406 projesi), Dey 1348, anket, gözlem ve bir köyün monografisi,
46. Semeskende (Sari) Tarım Anonim şirketi şirketi, Aliakber Nikxolq, Toprak Reformu ve Köy Kooperatifi Bakanlığı, İsfend 1348, görüşme, gözlem ve anket;
47. İnan Köylerinde Ölçüm Birimleri, Hüseyin Melik ve Cevad Safinejad, Bu araştırma İnan'da Tarım Ölçü Birimleri ve Kohgiluye Bölgesinde Ölçü Birimleri olarak iki araştırmayı kapsamaktadır.
48. Köy Araştırmaları Departmanı, Tabes Köylerinin İktisadi İçtimai İncelemesi, Planlama Teşkilatı için (1406 projesi), Mehr 1349, anket, gözlem ve bir köyün monografisi,
49. Köy Araştırmaları Departmanı, Dizec (Doğu Azerbaycan) Tarım Anonim şirketi Kapsamındaki Köylerin Sosyolojik Araştırması, Hüseyin Asayış vs. Köy İşleri ve Kooperatif Bakanlığı 2302 projesi, 1350, (Gözlem, görüşme, anket).
50. Kasr-ı şirin Tarım Anonim şirketi, Huşeng Keşaverz, Cevad Safinejad, Vida Hacebi, Köy İşleri ve Kooperatif Bakanlığı'nın Köy Araştırmaları Bölümü, 1804 Projesi, şehriver 1350,
51. Planlama Teşkilatı, İktisadi İçtimai Kalkınma Kapsamlı projesi, 1. Bölge, Gilan, Mazenderan, Gorgan, Mehr 1351, Battle Memorial Enstitüsü, Columbus Merkezi,
52. Siyahçadır (İnan'da Göçebe aşiretlerin meskeni),
53. Ferdis Köyünde Mekan, Bijen Afser Keşmiri, Müessese-yi Mutalıat ve Tehkikat-ı İçtimai, Köy Araştırmaları Departmanı, Ferverdın 1352,
54. Ferdis'te Tarım çalışma birimleri ve akrabalık (3), Aliakber Nikholk, Köy Araştırmaları Departmanı, Ferverdın 1352,
55. Ferdis'te Tarım Takvimi (4), Ğulamhüseyin Amirşahi, Köy Araştırmaları Departmanı, Ferverdın 1352,
56. Ferdis'te Tarım folkloru (4), Davud Kiyanimeniş, Köy Araştırmaları Departmanı, Ferverdın 1352,
57. İnan'da geleneksel Sulama, Cevad Safinejad,

58. Şehir Sosyolojisi Departmanı, Şehir Encümenlerinde mesleki – sosyal gruplar ve üyelerin toplumsal kökeni, Menüçehr Sabürî Kaşani nejad, İsfend, 1354, arşiv çalışması ve anket,
59. Tahran Güneyinin Restorasyon ve Bayındırlık Kurumu, Haşimâbâd görünümü, Sosyal Araştırmalar Grubu, İsfend 1356,
60. Tahran Üniversitesi, Sosyal Bilimler ve Kooperatif Fakültesi, Sosyoloji Bölümü Lisans Tezi, 2536-2537, Ade (Batı Azerbaycan) Köyünde aile ve evlilik, arşiv araştırması ve görüşme,
61. Göçebelik Çalışmaları Departmanı, Kohgiluye Aşiretlerinin Atlası, Cevad Safinejad, 1347,
62. Göçebelik Çalışmaları Departmanı, Göçebeler ve Yerleşim Meselesi, Amir Huşeng Keşaverz, Tir 2535, (Bütçe ve Planlama Teşkilatı tarafından İran'ın Göçebelik Meseleleri Semineri'nde sunulmak üzere yayınlanmıştır. Bu çalışmada göçebelerin yerleşimi, aşiret hayatında bir “değişim” olarak görülmüş sosyo-ekonomik etkileri ve olumlu ve olumsuz sonuçları araştırılmıştır. Araştırmaya göre üretim mekanizmalarının bir köyde “istikrar¹”ı gerektirirse göçebelerde “göç”ü gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla “göç” göçebelik hayatının ayrılmaz bir parçasıdır ve gerçekleşmediği takdirde “sorun” olabilir. Genel olarak İran'da göçebelerin yerleşimi merkezi hükümetin yerli güçlerin ortadan kaldırması ve güvenliği sağlamak amacıyla veya kalkınma planları doğrultusunda gerçekleşmiştir. Kalkınma ve bayındırlık doğrultusunda yerleşim siyasetini yürütmek için çeşitli kurumlar kurulmuştur: Moğan Ovası Bayındırlık Organizasyonu (Şahseven göçebelerin yerleşimi için), Behtiyari Bayındırlık Organizasyonu, Kohgiluye ve Boyerahmed Bayındırlık Organizasyonu vs. ancak hiçbirisi göçebe hayatının yerleşim hayata geçirmekte başarılı olmamıştır.
63. Demografi Departmanı, İran dış Göçü, Habibullah Peymen, Mordad 1349, Planlama Teşkilatı'nın 16201 projesi doğrultusunda,
64. Demografi Departmanı, İran'da evliliğin durumu ve dönüşümü, Habibullah Peymen, Mordad 1349, Planlama Teşkilatı'nın 16201 projesi doğrultusunda,

¹ . yerleşme

65. Demografi Departmanı, İran'daki ekonomik faaliyetler sektöründe demografik değişiklikler, Ferrox Aminzade, Mordad 1349, Planlama Teşkilatı'nın 16201 projesi doğrultusunda,
66. Demografi Departmanı, İran'da okuryazarlık durumu ve dönüşümü, Mahmud Sutude Zend, Mordad 1349, Planlama Teşkilatı'nın 16201 projesi doğrultusunda,
67. Demografi Departmanı, İran'da 1335-1345 yılları arasında Milli Eğitim ve Resmi Eğitimin Durumu ve Dönüşümü, Mahmud Sutude Zend, Mordad 1349, Planlama Teşkilatı'nın 16201 projesi doğrultusunda,
68. Demografi Departmanı, İran'da aile şekli ve dönüşümü, Mehdi Amani, Mordad 1349, Planlama Teşkilatı'nın 16201 projesi doğrultusunda,
69. Demografi Departmanı Kadının işteki konumu ve pozisyonunun evrimi, Pervin Şehrapur, Şehriver 1349, Planlama Teşkilatı'nın 16201 projesi doğrultusunda,
70. İran'da Ev Endüstrisi, Hişmetullah Tabibi, Şehriver 1349, Planlama Teşkilatı'nın 16201 projesi doğrultusunda,
71. İran'da İşsizlik ve az çalışmak, Ferrox Aminzade, Şehriver 1349, Planlama Teşkilatı'nın 16201 projesi doğrultusunda,
72. İran'da İşle bölüm ve Eğiti seviyesi arasındaki ilişki, Ferrox Aminzade, Şehriver 1349, Planlama Teşkilatı'nın 16201 projesi doğrultusunda,
73. İran'da Kadınların Ekonomik Faaliyetlerinin Dönüşümü, Fereşte Zeriri, Mehr 1349, Planlama Teşkilatı'nın 16201 projesi doğrultusunda,
74. İllerde ve Genel Valiliklerde Genel Demografik Gelişmeler, Muhammed Mirzayi, Mehr 1349, Planlama Teşkilatı'nın 16201 projesi doğrultusunda,
75. 1335 ve 1345 Nüfus Sayımında Yaş ve cinsiyete göre nüfus dağılımının Değerlendirilmesi, Muhammed Alizade, Azer 1349, Planlama Teşkilatı'nın 16201 projesi doğrultusunda,
76. Fars Eyaletinde Demografik Sorunlar ve Aile Planlamasıyla ilgili Bir grup okul öğretmenlerinin bilgisini, inançlarını ve davranışlarını incelemek, Mehnaz Dana ve Akber Aqacaniyan,
77. İş yapımı ve Eğitim arasındaki ilişkinin araştırılması, Mahmud Sutude Zend, Dey 1349, Planlama Teşkilatı'nın 16201 projesi doğrultusunda,

78. İş yapma ve Eğitim arasındaki ilişkinin araştırılması, Mahmud Sutude Zend, Dey 1349, Planlama Teşkilatı'nın 16201 projesi doğrultusunda,
79. İran'da doğum ve doğurganlık, Mehdi Amani, Mordad 1349, Planlama Teşkilatı'nın 16201 projesi doğrultusunda,
80. İran'da İç Göç, Habibullah Zencani, Muhammed Arastexuy, Daryuş Sadri Vehidi, Dey 1349, Planlama Teşkilatı'nın 16201 projesi doğrultusunda,
81. İran'da İnşaat Malzemelerinin türü ve Yerleşim binaların Taşı, Xosrov Kerim Penahi, Dey 1349, Planlama Teşkilatı'nın 16201 projesi doğrultusunda,
82. Konut ve Konut birimlerinde yoğunluk Meselesi, Habibullah Zencani, Muhammed Arastexuy, Daryuş Sadri Vehidi, Dey 1349, Planlama Teşkilatı'nın 16201 projesi doğrultusunda,
83. Hemedan Köylerindeki Çiftçilerin Göçü ve ekilebilir arazinin kullanımını üzerindeki etkisinin araştırması, anket ve görüşme,
84. Bütçe ve Planlama Teşkilatı, İran'da verimlilik, ücret ve fiyat, İsfend 1355,
85. İran'da tekstil endüstrisi piyasasının araştırılması, Amerika Operasyon Kurulu Projesi No. 79, Jeorj Fray Kurulu, Mart 1959,
86. Merdomşenasi (Antropoloji) Departmanı, Sosyal Bilimler Bölümü Lisans Dönemi Tezlerin İncelemesi (1338-1352), Xordad 1353,
87. Merdomşenasi (Antropoloji) Departmanı, Orta Bölgedeki İran Kentlerinin Kültürel Ekolojisi, Mayıs 1977,
88. İran Sosyolojisi Grubu, Tahran Sanayi İşçileri arasında meslek ve eğitim ilişkisi, Mehr 1347, görüşme, anket ve gözlem.
89. Sosyal Psikoloji Grubu, Mordad 1347'de Tahran Üniversitesi, Danişsera-yı Âli ve Milli Üniversitesi Giriş Yarışmasına katılan adaylardan yapılan anketin sonuçları, Mordad 1348, anket.
90. Tahran'da Endüstriyel İşin sosyal ve psikolojik özellikleri, P. Vieille, Çev. Baqır Saruhani,
91. Sosyal Psikoloji Grubu, Irak'tan ülkeye dönen İranlıları cezbi, Baqır Saruhani, İçişleri Bakanlığı Projesi, Tir 1354,

92. Sosyal Psikoloji Grubu, Irak'tan ülkeye dönen İranlılar (Kırmanşah, Kürdistan, İlam ve Hemedan), İkinci Dönem, İlk rapor, Hüseyin Laciverdi, İçişleri Bakanlığı Projesi, Mordad 1352,
93. Sosyal Psikoloji Grubu, Irak'tan ülkeye dönen İranlılar (Topluma cezbini yolları), İkinci Rapor, Baqer Saruhani ve Ali Purtaı, 1. Baskı: İsfend 1350, 2. Baskı: İsfend 1351,
94. Sosyal Psikoloji Grubu, Irak'tan ülkeye dönen İranlılar (Batı ve Doğu Azerbaycan, Zencen), İkinci Dönem, 6. rapor, Ziya Misbah, İçişleri Bakanlığı Projesi, Mordad 1352,
95. Şehir Sosyolojisi Grubu, İran'da Endüstriyel İşin Sosyal Psikolojisi, Birinci Cilt, Tahran'daki İşçilerin Kökeni, P. Vieille, Çev. Baqır Saruhani,